B
109

ЗВЕСТИЯ
А
АРОДНИЯ
УЗЕЙ
АРНА

ULLETIN
U
USÉE
ATIONAL
VARNA

OME V (XX)

ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ - ВАРНА

КНИГА V (XX)

BULLETIN DU MUSÉE NATIONAL À VARNA

TOME V (XX)

1969
ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО — ВАРНА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Милко Мирчев, Велко Тонев,
Костадин Стоянов, Иван Пешев

Инв. N: В-109

93/99(05)

СЪДЪРЖАНИЕ

Г. Тончева — Скулптурата в Одесос от V—I в. пр. н. е. 3
Т. Герасимов — Антични саркофази от Одесос 49
А. Рогалски — За някои „фалшиви" антични монети, сечени на Балканския полуостров 73
М. Мирчев — Раннотракийски селища при с. Брестак, Варненско 95
Д. Ил. Димитров — Ранноблъгарско селище при с. Брестак 113
Ал. Кузев — Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. IV. Силистра и Хърсово 137
В. Тонев — Бележки по учебното дело в Североизточна България през епохата на Възраждането. III. Толбухинско. IV. Балчишко. V Мангалянско. 159
К. Стоянов — Стачните борби във Варна (1912—1923 г.) 191
Ив. Пешев — Върху ихтиофауната на някои наши черноморски реки 213

СЪОБЩЕНИЯ

М. Мирчев — Монетни находки от Варненско 221
М. Мирчев — Три гробни находки край Варна 223
В. Бешевлиев — Един нов старохристиянски надпис от Варна 232
В. Димитрова — Стачката на учениците от варненската мъжка гимназия на 7 декември 1932 г. 233
К. Горанов — Паметници и паметни плочи на загиналите през войните, ч. I. 241

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

А. Маргос — Васил Маринов, Миналото на с. Девня, Провадийско, с оглед на „арнаутите" в Североизточна България), Сб., Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, София, 1960 г., стр. 591—617). 249
К. Стоянов — Петко Китипов, Поява и развитие на варненското социалистическо и работническо движение до 1903 г., Изд. на БКП, С., 1965 г., стр. 262. 253

SOMMAIRE

G. Tontchéva – La sculpture dans la vill d'Odessos du V-éme au I-ere s. av. n. e. 3
T. Guérassimov — Sarcophages antiques d'Odessos 49
A. Rogalski — Au sujet de quelques monnaies antiques de la Pèninsule Balkanique, prétendues fausses 73
M. Mirtcshev — Frühthrakische siedlungen bei dem Dorf Brestak 95
D. Il. Dimitrov — Agglomération bulgare de la premiere periode pres du village de Brestak 113
Al. Kousev — Contribution à l'histoire des forteresses médiévales sur le Bas-Danube. IV — Silistra et Harsovo 130
V. Tonev — Notes sur l'enseignement, dans la Bulgarie du Nord—Est, à l'époque de la Renaissance. III. — Région de Tolbouhine, IV. — Région de Baltchik, V.—Région de Mangalia. 159
K. Stoyanov — Les grèves à Varna (1912—1923) 191
Iv. Pèšev — Au sujet de l' ichtyofaune de quelques rivières bulgares se jetant dans la Mer Noire 213

INFORMATION

M. Mirtschev — Münzenfunde im Bezirk Varna 221
M. Mirtcshev — Drei Grabesfunde bei Varna 223
V. Beševliev — Nouvelle inscription de l'époque chrétienne ancienne à Varna. . 232
V. Dimitrova — Grève des élèves du Lycée de garçons à Varna, le 7 décembre 19 2. 233
K. Goranov — Monuments et plaques commémoratives consacrés aux combattants tombés pendant les guerres. I-ere partie 241

CRITIQUE

A. Margos — Vasil Marinov. Histoire du village de Devnia (région de Provadia), relativement aux „Arnautes" dans la Bulgarie du Nord—Est. Coll. St. Romansky, Sofia 1960, p. 591—617 249
K. Stoyanov — Petko Kitipov. Naissance et développement des mouvements socialiste et ouvrier jusqu' en 1903. Edit. du P. C. B, c. p. 262. 253

ИЗВЕСТИЯ
НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ
ВАРНА

Редактор *Таня Петрова*
Художник *Бенго Бенев*
Худ. редактор *Иван Кенаров*
Техн. редактор *Георги Иванов*
Коректор *Паунка Камбурова*

*

Дадена за набор на 15. VI. **1969 г.**
Излязла от печат на 10. I. 1970 **г.**
Печатни коли 16,25 **Формат** 16/71×100 **Издателски коли** 19,29
Темат. № 651-II-6 **Тираж 530** **Издателски №** 625
Ведомствено издание

*

ДПК „Странджата", гр. Варна
Пор. № 6184/1969

ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ — ВАРНА
BULLETIN DU MUSÉE NATIONAL À VARNA
КНИГА (TOME) IV (XX), 1969

СКУЛПТУРАТА В ОДЕСОС ОТ V—I ВЕК ПР. Н. Е.

ГОРАНКА ТОНЧЕВА

Одесос е бил една от най-големите старогръцки колонии, разположени край бреговете на Западния Понт.[1] В очертанията на античния град и на некропола му са открити много скулптурни паметници. Голяма част от тях не са публикувани, а които са публикувани, или са датирани много общо, или въобще не са датирани. Това налага цялостно разглеждане на скулптурата в Одесос.

Ще се спрем на скулптурата в Одесос през предримската епоха — периода от V до I век пр. н. е.

От малко селище, разположено на високата тераса в дъното на сегашния Варненски залив, основаният в средата на VI век пр. н. е. [2] Одесос се развива бързо като голям пристанищен и търговски център. От основаването му между него и неговата метрополия малоазийския град Милет съществуват тесни икономически и културни връзки. Одесос поддържа връзки и с големите градски центрове, разположени край бреговете на целия Егейски басейн.

Единственият паметник, който може да се свърже със скулптурата от втората половина на VI век пр. н. е., е теракотата на седяща богиня (Деметра ?). Връзката ѝ с йонийското изкуство, и то с метрополията Милет, е очевидна. [3]

От V век пр. н. е. е известен досега само един скулптурен паметник — главата от мраморна статуя (обр. 1 а, б и в). Първият автор, който я публикува, смята, че изобразява юмручен борец, и я отнася към предримската епоха. [4] Иржи Фрел, който разглежда подробно този интересен паметник, счита, че представлява бог Аполон и е копие на статуята на Аполон Иатрос от Аполония Понтийска, моделирана от Каламис. Статуята от Одесос той отнася към последното десетилетие на първата половина на V век пр. н. е. [5] Според него създателят на това произведение е бил

---

[1] E. Diehl, Odessos, REPW, XVIII, 17/2, стр. 1883; Сн. М. Dávov, P. W., supl, IX, 1962, Odessos, стр. 1074—1078; Pick—Regling, Die antiken Münzen . . ., II. 1. стр. 519 сл.; Хр. М. Данов, Западният бряг на Черно море в древността. София, 1947, стр. 100—114; Т. В. Блаватская, Западнопонтийские города в VII—I веках до н. э., Москва, 1962 г., и др.

[2] Г. Тончева, Архаични материали от Одесос, ИАИ XXX, 1967, стр. 157—180; Г. Тончева, Нови находки и проучвания за Одесос през архаичната епоха, ИПр, 1968 г., кн. 3, стр. 66 сл.

[3] Вл. Блаватский, Искусство северного Причерноморья, Москва, 1947, стр. 49; М. Кобылина, Теракотовые статуэтки, Москва, 1961, стр. 45 сл.

[4] М. Мирчев, Антични паметници от гр. Сталин и Сталинско, ИВАД, VIII, стр. 116, обр. 172.

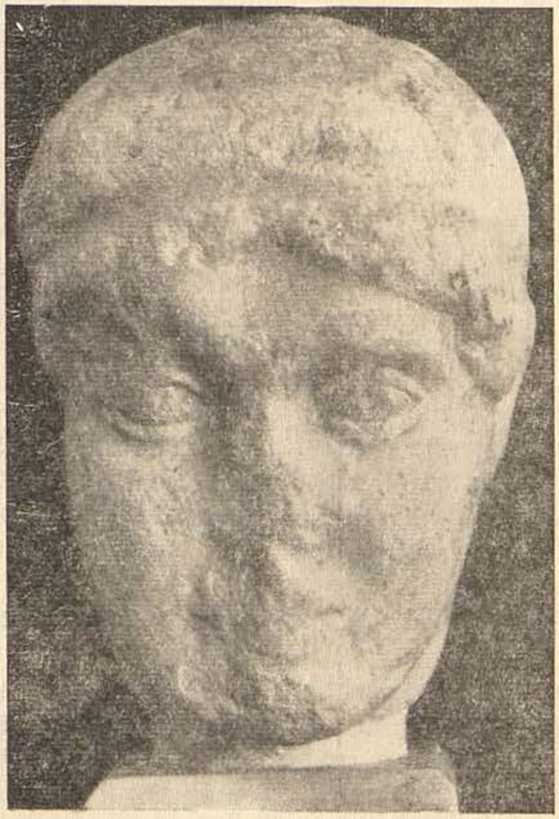

Обр. 1 а. Глава от статуя на ефеб (?), отпред

Fig. 1 a. Tête de statue d'efèbe (?)

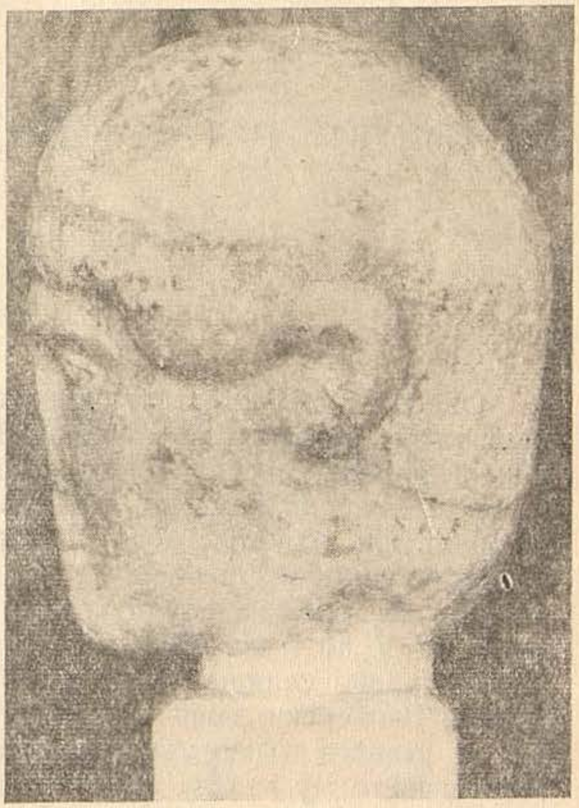

Обр. 1 б. Глава от статуя на ефеб (?), профил

Fig. 1 b. Tête de statue d'efèbe (?), profil

под силното влияние на изкуството на Фидий и най-вече на неговите скулптури от храма на Зевс в Олимпия. Същият автор смята, че тази статуя е била работена в Одесос и от одесоски скулптор. [6] Трудно би могло да се възприеме това негово предположение, особено като се има предвид добрата изработка на паметника и материалът, от който е изработен — дребнозърнест, фин, бял с кремавожълтеникав оттенък мрамор. Обикновено старогръцките колонии, разположени по бреговете на Понта, през архаичната и ранната класическа епоха са внасяли скулптурни произведения. [7] Това бихме могли да предположим и за паметника от Одесос.

В последно време A. Grifenhagen изказа мнението, че този скулптурен паметник изобразява богинята Атина. [8] Основание за това предпо-

---

[5] И. Фрел, Нов документ за статуята на Аполон от Каламис, ИАИ, XXI, стр. 203—209, обр. 1 и 2.

[6] Пак там, стр. 204.

[7] Вл. Блаватский, цит. съч., стр. 55.

[8] A. Grifenhagen (заключенията му още не са публикувани).

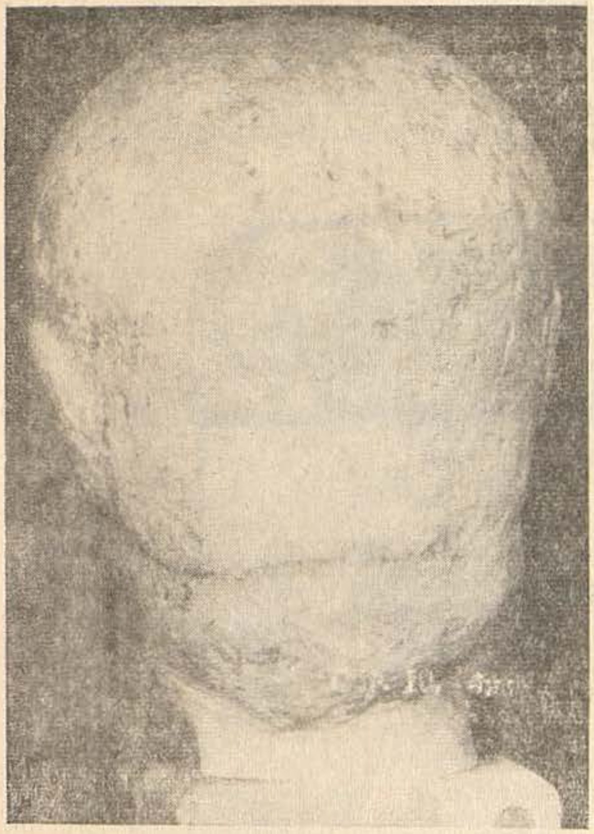

Обр. 1в. Глава от статуя на ефеб (?), отзад
Fig. 1c. Tête de statue d'efèbe (?),
vue par derrière

ложение му дават женственият израз на лицето на статуята и вдлъбнатината в косата, която не опасва изцяло главата, а минава зад ушите и завършва в хоризонтална линия в началото на шията. Според него тя не изобразява пандела, а маркира шлема на богинята Атина.

Много въпроси във връзка с този шедьовър на старогръцката пластика, намерен в древния Одесос, не са изяснени. Със сигурност може да се твърди само, че той е свързан с атическата скулптура от края на първата половина на V век пр. н. е.

Твърде малко може да се каже и за скулптурата от IV век пр. н. е., въпреки че паметници от тази епоха (без изключение, надгробни) са повече в сравнение с тези от V век пр. н. е. Паметниците от първата половина на IV век пр. н. е. представляват високи плочи, изработени предимно от варовик. В горната си част някои от тях завършват с просто профилиран корниз или с нисък фронтон. Върху всички плочи е издълбано името на починалия или починалата. Тези плочи са работени в Одесос и показват ограничените възможности на местните скулптори. [9]

Надгробната плоча на Пайдархе (обр. 2) се отличава от останалите плочи по своята големина и изработка. Плочата е висока, увенчана с антемион. Формата на палметата и начинът на изписването на буквите от надписа дават основание този паметник да се отнесе към края на V век пр. н. е. или началото на IV век пр. н. е., [10] тъй като през втората половина на IV век пр. н. е. палметата от антемиона се моделирала значително по-детайлирано. [11] Надгробната плоча на Пайдархе е едно хубаво произведение на класиката. [12] По всяка вероятност паметникът е бил внесен в Одесос.

Към първата половина на IV век пр. н. е. се отнася надгробната плоча на атлет (обр. 3). Очевидна е приликата между този надгробен паметник и надгробната плоча от Ехеникос, Тесалия. [13] Този паметник се отнася към 350 г. пр. н. е. [14] Друг близък паралел на паметника от Одесос е една плоча от Атина. [15] Тя е правоъгълна и висока. В лявата част на релефната композиция е изобразен младеж в химатион, който оставя горната дясна част на тялото му непокрита. Той подава ръка на мъж с брада, обърнат към него, облечен в химатион, който оставя гърдите му открити. С лявата си ръка, на която е окачен арибал, придържа дрехата към тялото си, а с дясната е хванал ръката на младежа. Сюжетът, изобразен върху тази плоча, е ясен: представен е починалият на палестрата в момента, когато се прощава с ученика или прислужника си. Късият хитон, в който е облечен мъжът от плочата от Одесос (облекло, употребявано при спортуване), и каничката, която държи младежът, дават основание да се допусне, че и върху плочата от Одесос е изобразен починалият на палестрата в момента, когато се прощава с ученика или прислужника си.

---

[9] М. Мирчев, Гръцки епиграфски паметници от Черноморското крайбрежие и вътрешността, ИВАД VIII, стр. 1, фиг. 1, стр. 2, фиг. 2 и 4 и др.

[10] A. Salač, Nekolik . . . , R∪A, 74, 1928, č. 49. 19, 12, 15.

[11] Móbius, Die Ornamente der griechischen Grabstellen, Berlin, 1929, 39, Taf. 12a.

[12] A. Conze, Attischengrabreliefs, N 1019, Taf. CXCVII.

[13] K. A. Ρωμαίου, Στήλη τοῦ 'Εχενίκου ἐκ θεσαλίας, Αρλαιλογικον Δελτίον τ. 5, ἐν'Αθηγας, 1922, 128, 4, 5.

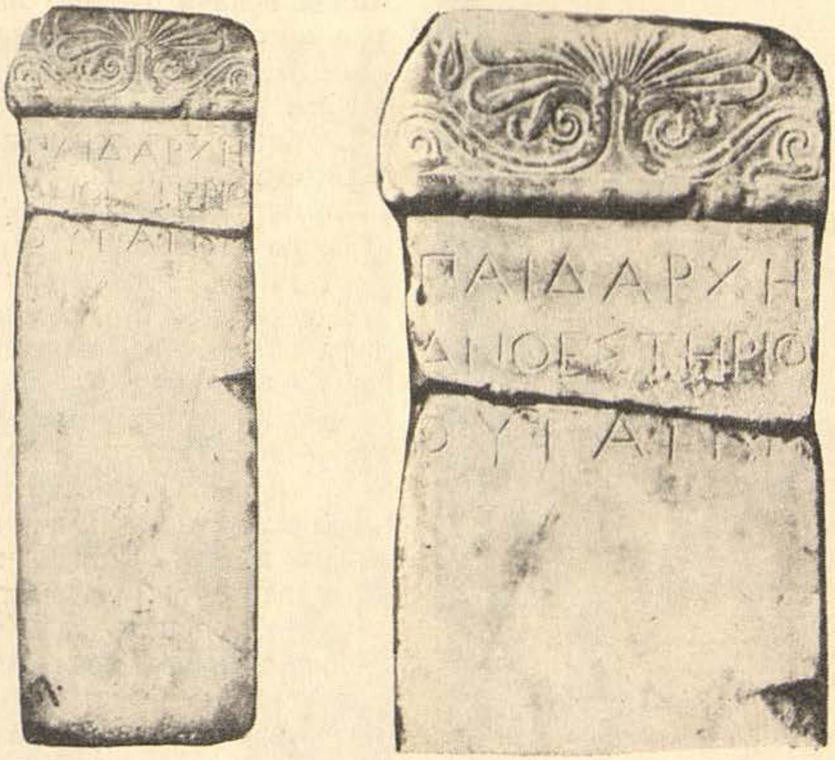

Обр. 2. Надгробна плоча на Пайдархе
Fig. 2. Stèle funéraire de Paidarché

В общата композиция, в позата на фигурите, в облеклото и в самия сюжет на тези две плочи има много еднакви елементи. Съществуват и някои различия, които позволяват да се направят някои изводи. При плочата от Одесос двете фигури са разработени самостоятелно, при тях липсва връзката, каквато наблюдаваме при паметника от Атина. Единственото, с което са свързани, е, че са обърнати една срещу друга. Докато фигурата на младежа е добре моделирана, атлетът е изработен схематично, непохватно. Дрехата му е предадена линеарно. Фигурата на младежа повтаря силуета на фигурата на младежа върху плочата от Атина. При моделирането на фигурата на атлета скулпторът от Одесос може би е имал предвид точно определена личност и затова не е копирал фигурата на мъжа от плочата от Атина. И при това отклонение от модела се проявява неговата неопитност и неумение. Тук за първи път може да се почувствува местният стил.

---

[14] Пак там, стр. 128.

[15] H. Diepolder, Die attischen Grabrelief des 5 und 4 Jahrhunderrs v. Chr. Berlin 1931, Taf. 25, 30—31; A. Conze, op. cit., Taf. CCIII, 1597.

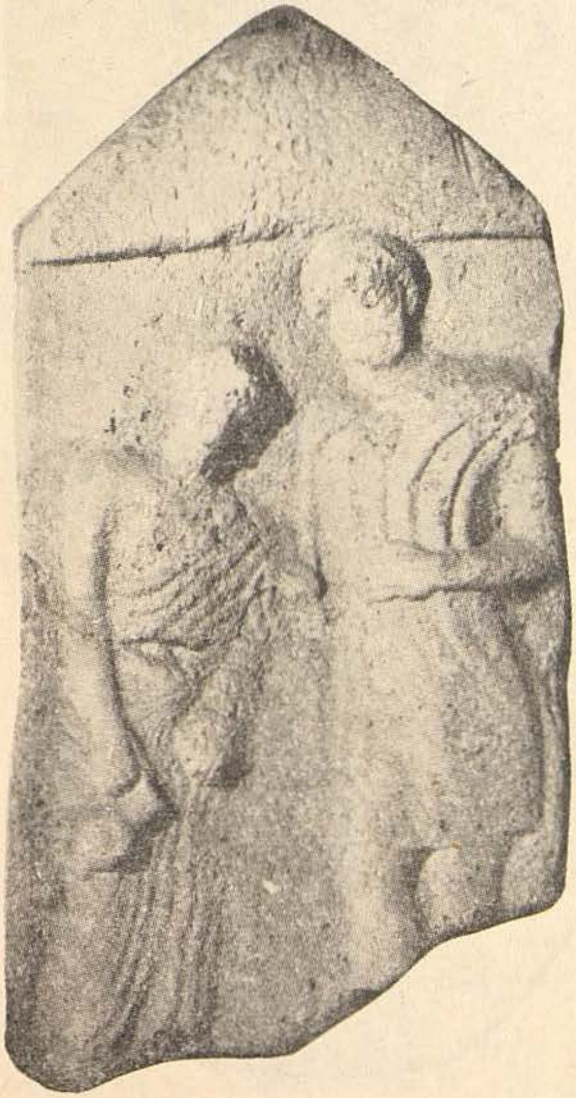

Обр. 3. Надгробна плоча на атлет
Fig. 3. Stèle funèraire d'un athlète

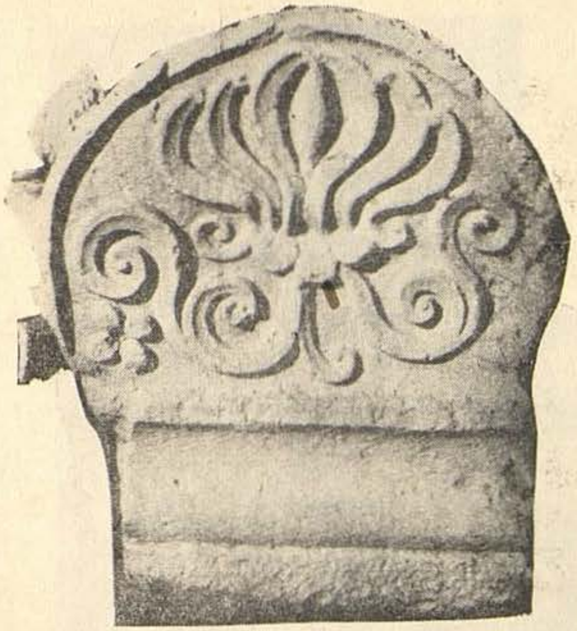

Обр. 4. Надгробна плоча с антемион
Fig. 4. Stèle funèraire à anthémion

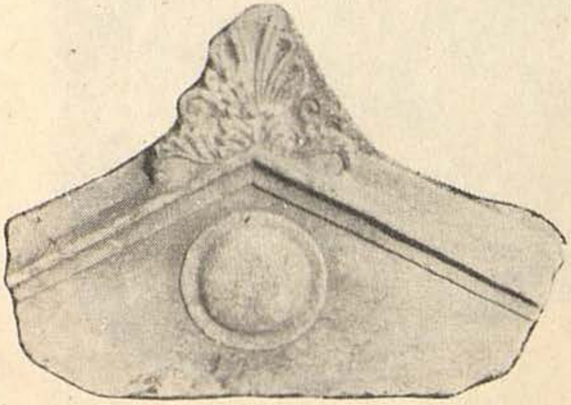

Обр. 5. Надгробна плоча
Fig. 5. Stèle funèraire

Двете плочи, паралели на надгробния паметник на атлет от Одесос, за които споменахме по-горе, се отнасят към първата половина на IV век пр. н. е. Към същото време може да се отнесе и паметникът от Одесос.

Към IV век пр. н. е. можем да отнесем още два надгробни паметника (обр. 4 и 5). От тях са запазени само горните части. Стилът на палметите, с които са украсени плочите, дава основание да отнесем тези два надгробни паметника към втората половина на IV век пр. н. е.

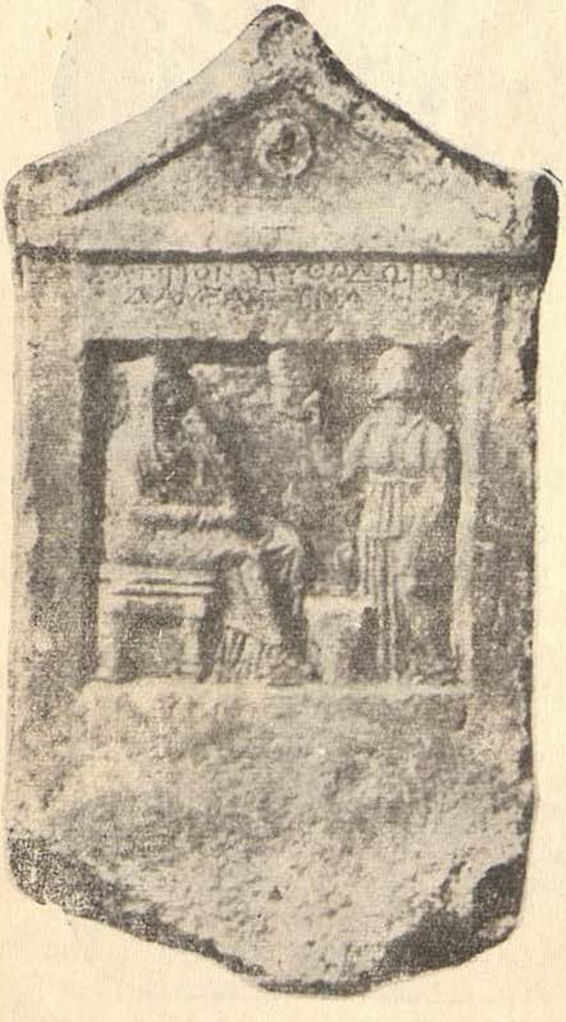

Обр. 6. Надгробна плоча на Дамеа
Fig. 6. Stèle funéraire de Damea

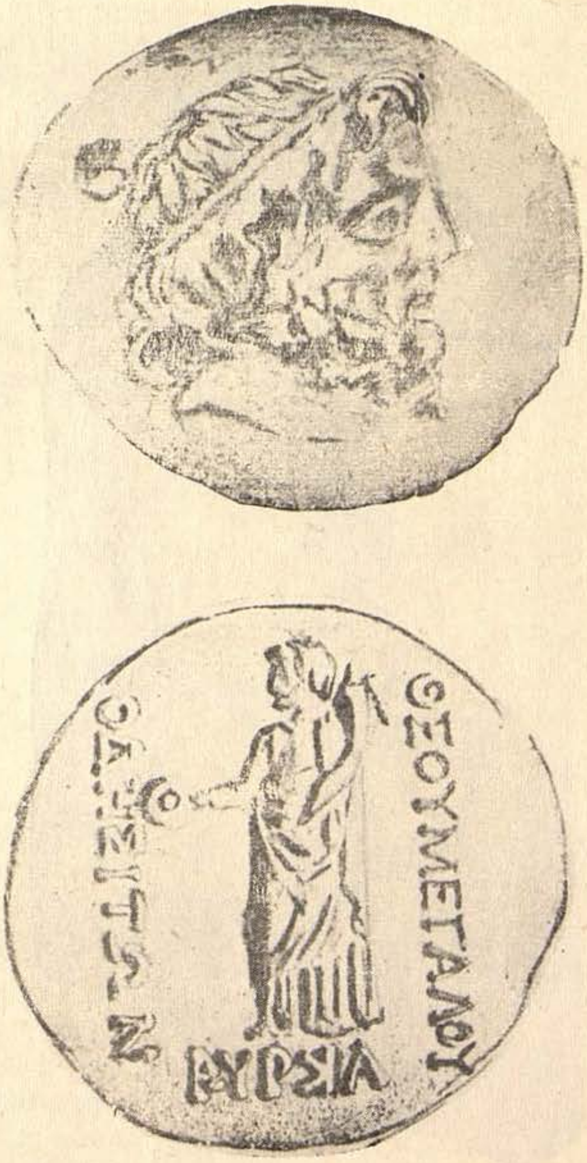

Обр. 7 а. Статуя на Великия бог върху монета от Одесос
Fig. 7 a. Statue du Grand Dieu sur une monnaie d'Odessos

Към скулптурните паметници от IV век пр. н. е. можем да причислим и надгробния паметник на Дамеа (обр. 6). Дорийският диалект на надписа и неясните обстоятелства на намирането му правят неговия произход от Одесос съмнителен, но засега се смята, че произхожда от Одесос, затова и той ще бъде разгледан тук. Сюжетът, който е изобразен върху тази плоча — починалата, седнала на стол и стояща пред нея прислужни ца, — е бил много разпространен в атическата надгробна пластика.[16]. Докато при паметниците от атическата надгробна пластика скулпторът следва традициите на класическото изкуство, при тази плоча проличава ръката на посредствен майстор. Релефните изображения са моделирани много статично, много линеарно.

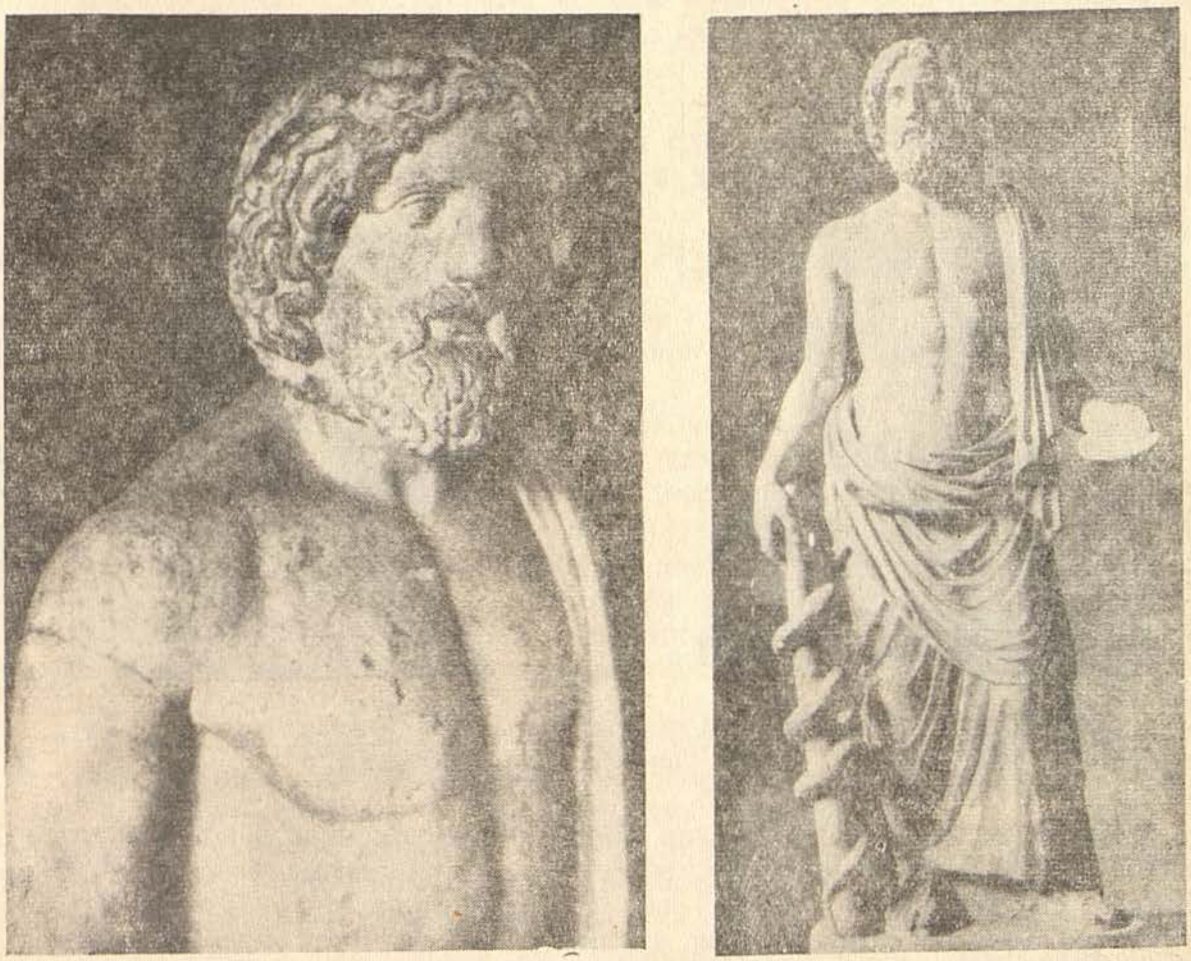

Обр. 7 б. Статуя на Асклепий от Ермитажа
Fig. 7 b. Statue d'Asclepios de l'Hermitage

Досега не са открити статуи или фрагменти от статуи, които бихме могли да отнесем към IV век пр. н. е. Косвени сведения, че такива паметници са съществували, дават монети, теракоти, бронзови статуйки.

Върху сребърни тетрадрахми от средата на II век пр. н. е., сечени в Одесос, е изобразена фигурата на Великия бог, покровител на град Одесос [17] (обр. 7 а). Поставката под фигурата показва, че прототипът на това изображение е статуя. [18]

---

[16] H. Diepolder, op. cit., 12 a, 34 b; A. Conze, op. cit. Taf. CCCXI, 1597; Mobius, op. cit., 39, Taf. 12 a.

[17] Т. Герасимов, Култовата статуя на Великия бог Дарзалас от Одесос, ИВАД, VIII, стр. 65—71 и посочената там литература; Г. Тончева, Принос към иконографията на Великия бог от Одесос, ИАИ, XVIII, стр. 83 сл., обр. 40, 41 и 42.

[18] Т. Герасимов, цит съч., стр. 66, фиг. 116.

Много голямо сходство има между статуята на Великия бог, изобразена върху тетрадрахмите от Одесос, и статуята на Асклепий от Ермитажа [19] (обр. 7 б). Би могло само да се отбележи, че одесоският скулптор моделира косата на божеството по-меко, по-свободно. Смята се, че скулптурата от Ермитажа е копие от статуята на Зевс, изработена от Мирон. [20]

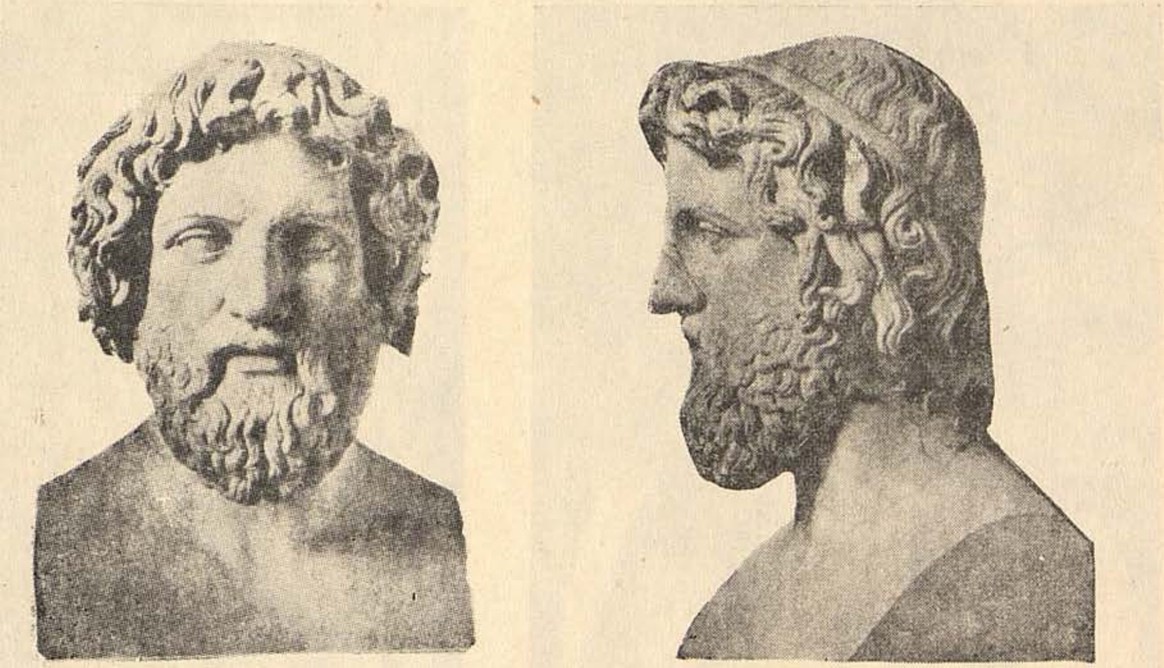

Обр. 7 в. Глава на статуя на Зевс от Берлин
Fig. 7 c. Tête d'une statue de Zeus de Berlin

Друго копие, вероятно също копие на Мироновия Зевс, е главата на бог (Зевс?) от Берлин, отнасящо се към римската епоха [21] (обр. 7 в). Според Os. Waldhauer статуята на Зевс от Берлин не е копие от статуята на Зевс на самия Мирон, а е копие от статуята на атически майстор, чиито произведения по стил не са отдалечени от творбите на Мирон. Според него тази статуя от атически майстор е била създадена към 440—400 г. пр. н. е., а копието ѝ — Зевс от Берлин — по-късно, от IV век пр. н. е. [22]

Статуята на Великия бог, изобразен върху сребърните тетрадрахми от Одесос, е едно от копията на статуята от атически майстор или може би на статуята на Зевс от Мирон. Скулпторът на статуята на Великия бог от Одесос е добавил атрибута, характерен за това божество — рога на изобилието. Статуята на Великия бог от Одесос може да се отнесе към втората половина на IV век пр. н. е. [23]

Две теракоти също изобразяват Великия бог. Те са представени с бръшлянов венец на главата. Най-близък паралел на тези изображения е теракотата, представяща Зевс, от Неапол [24] (обр. 8). По всяка вероятност тя е копирала монументалната статуя на Зевс от Леохарес. [25] В косата на божеството се вижда бръшлянов венец. От сравнението, което се направи, става ясно, че теракотите от Одесос и тази от Неапол са копирали статуята на едно и също божество, вероятно статуята на Зевс от Леохарес. Разликата е само тази, че при теракотите от Одесос богът е представен с рог на изобилието, патера и дългоръкавен хитон.

---

[19] A. Furtwängler, Masterpies of greek sculpture, Berlin, 1894, 188, 78, 79.

[20] Пак там.

[21] Os. Waldhauer, Die antiken Skulpturen des Ermitage, Berlin 1928, ers. Teil Taf. II, s. 9, Abb. 2.

[22] Пак там, стр. 12.

[23] Т. Герасимов, цит. съч., стр. 69.

Би могло да се предположи, че в Одесос са съществували две статуи на Великия бог: едната, която го представя с панделка в косата, а другата — с лавров венец.

От казаното по-горе може да се заключи, че майсторите скулптори и коропласти от Одесос са копирали монументални статуи на прочути старогръцки скулптори, но под влияние на местните изисквания са изменяли своите копия.

Във връзка със скулптурата от Одесос през IV век пр. н. е. трябва да се спомене и за една правоъгълна поставка от статуарна група. Върху нея е имало прикрепени две фигури и два други предмета. На задната надлъжна плоскост на плочата, над корниза, е издълбано името на скулптора — Хекатодор, син на Зопюр. Ако се съди по много прецизния начин на изработване на поставката и много грижливо издълбания надпис, може да се допусне, че в Одесос са работили големи майстори, които са създали много добри скулптурни произведения. Като се има предвид, че само големи майстори скулптори са имали право да се подписват върху творбите си, то този Хекатодор, син на Зопюр, по всяка вероятност е бил прочут и известен скулптор.

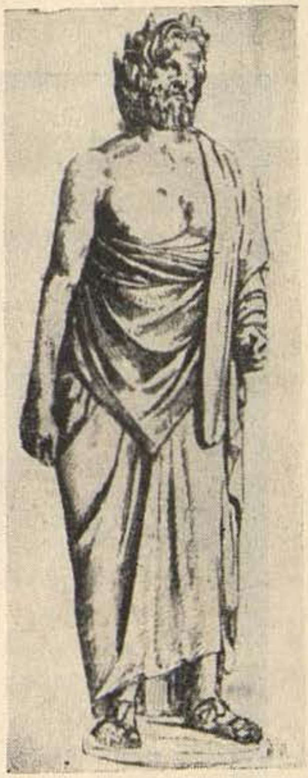

Обр. 8. Зевс от Неапол, теракота

Fig. 8. Zeus de Naples terre cuite

Скулптурните паметници от елинистическата епоха са доста по-многобройни в сравнение с паметниците от предходната епоха. И при паметниците от тази епоха преобладават вотивните и надгробните плочи.

Главата от статуйка на усмихващо се момиче е един от най-хубавите елинистически скулптурни паметници от Одесос (обр. 9 а). Близък паралел на този паметник е статуйката на момиче, намираща се в Метрополитен музей в Ню Йорк. [26] То е с кръгло лице, бузите са ясно очертани, устните са пълни, с нежни очертания, очите са присвити и премрежени, косата е моделирана в къси кичури, прибрани назад. Ушите са с меки извивки, моделирани по същия начин, както ушите на статуйката от Одесос. Сродна на усмихващото се момиче от Одесос е статуята на момиче от Делфи, намираща се в музея в Делфи [27] (обр. 9 б). Подобни статуйки на усмихващи се момичета са били намерени в светилището на Артемида в Браурон, Гърция. [28] Те са изобразявали момичета, назовавани „мечета“, които са вземали участие в празниците в чест на Артемида Браурония. Всички статуи, които разгледахме, са били вотивни. Обичайно било родителите да посвещават в светилищата подобни статуйки от благодарност, че божеството е излекувало детето им или пък, че ще го пази от злини. По всяка вероятност и статуйката от Одесос е била вотивна, особено като се имат предвид малките ѝ размери.

---

[24] P. Gusman, Pompei, Paris, 1899, p. 105.

[25] J. Charbonneaux, Le Zeus de Leohares, Monuments Piot, 53, 1963, p. 9—17.

[26] G. M. Richter, Catalogue of Greek Sculptures, Oxford, 1954, 170—174, Pl. CXXII, d—f.

[27] M. Collignon, Les statues funèbres dans l'art grec, Paris, 1911, 192—197, fig. 122 C. Hadaczek, Mädchenstatuette mit Vogel im Vatikan, WJB IV, Wien, 1901, 209—212

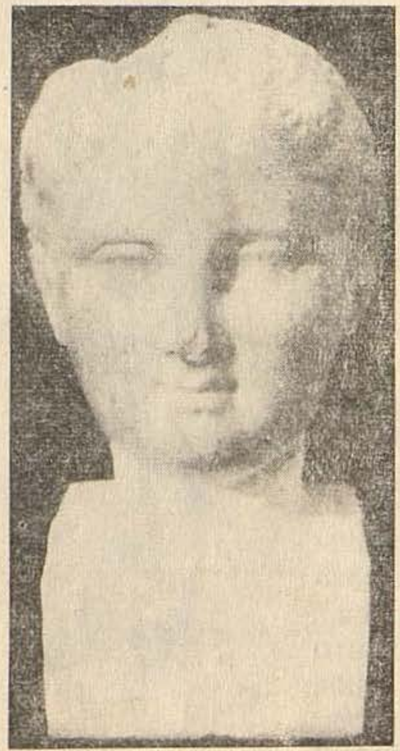

Обр. 9 а. Глава на усмихващо се момиче
Fig. 9 a. Tête d’une fillette souriante

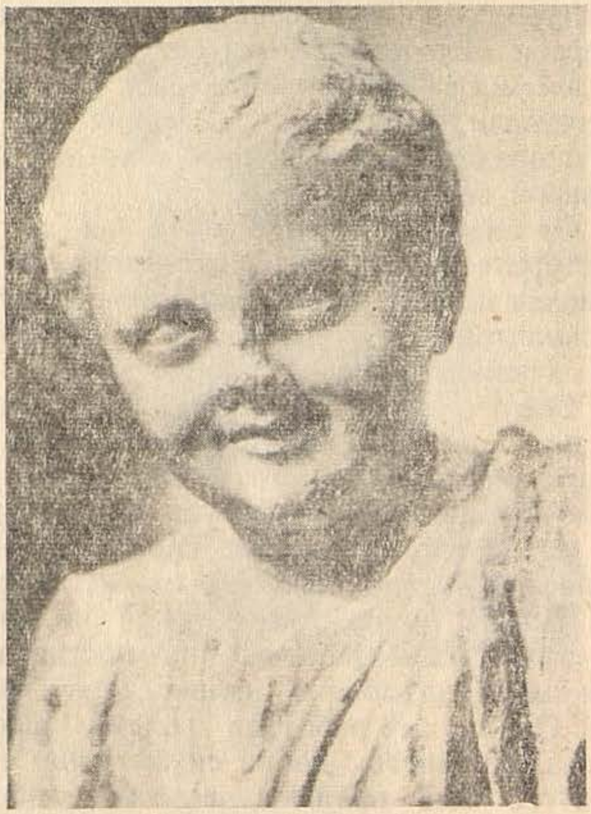

Обр. 9 б. Статуя на момиче от Делфи
Fig. 9 b. Statue de fillette de Delphes

В целия израз на усмихващо се момиче от Одесос може да се долови силното влияние на изкуството на Праксител и въобще влиянието, на изкуството от ранния елинизъм с неговата меланхолия, мечтателност красота и доброта. [29] Скулптурни произведения, изобразяващи момичета, деца и сцени от ежедневието, навлизат в елинистическото изкуство от IV век пр. н. е. Намирането на статуйка, изобразяваща усмихващо се момиче, в очертанията на стария Одесос показва, че този град не е останал назад от модата и изкуството по това време. Почти всички паметници, паралели на статуйката от Одесос, се отнасят към края на IV или началото на III век пр. н. е. От всичко казано по-горе може да се приеме, че статуйката от Одесос е била създадена в края на IV или началото на III век пр. н. е.

---

[28] Π. παλασπυρίδη—Καρούζου, Ἡ τυφλὴ Ἄρκτος, Αρχαιολογική Εφημερις, ’εν Αθηνας 1961, εἴκ. 77.

[29] L. Laurenzi, Teste ideali di donna dell’ellenismo, Clara Rhodos, vol. IX, 1938 fig. 4, 8, 14.

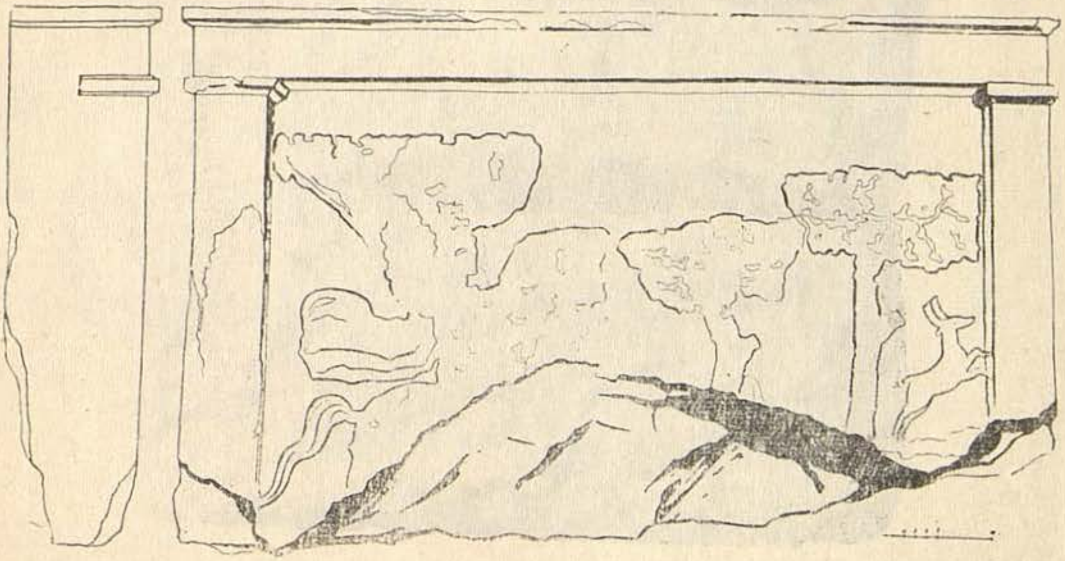

Обр. 10. Оброчна плоча на Херос Карабазмос от с. Галата
Fig. 10. Plaque votive de Heros Karabasmos du village de Galata

Към ранната елинистическа епоха може да се отнесат и три плочи с изображение на тракийския Херос. Върху първия оброчен релеф (обр. 10) са моделирани фигури, които не се срещат при други оброчни плочи с изображение на тракийския Херос. Всъщност върху тази плоча е изобразена една жанрова сцена — Херос на лов в гората. Характерът на сцената показва, че паметникът е от елинистическата епоха. Това може да се потвърди и от начина на обрамчването на плочата, от размерите ѝ, от техническото изпълнение на релефа [30] и т. н., което потвърждава дадената по-горе датировка. Върху тази плоча е моделирана най-ранната иконография на Херос—ловец.

От същото време са и останалите два релефа с изображение на тракийския Херос (обр. 11 и 12). При втория релеф Херос е изобразен в спокоен ход, с островърха шапка на главата. При този паметник за първи път се появява дървото с увитата около него змия (обр. 11). Третият паметник е с по-малки размери в сравнение с първите два. Чистите линии на фигурата на конника, на коня и на дървото подсказват, че творецът е все още под влиянието на класическите традиции в изкуството (обр. 12).

Към първата половина на III век пр. н. е. можем да отнесем найранния надгробен паметник с изображение на „погребално угощение“, създаден в Одесос (обр. 13). [31] При този паметник скулпторът е спазил точно общоприетата през IV век пр. н. е. схема на атическото изкуство

---

[30] C. Blumel, Griechische Bildhauer an der Arbeit, Berlin, 1941, 16 s.

[31] G. Mendel, Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, II, Constantinople, 1914, p. 193, N 979; p. 94 N 879, p. 194, N 980; J. Svoronos, Das Nationalmuseum, Athen, 1908, I, L. XXXI, 1504, LXXXIV, 1505.

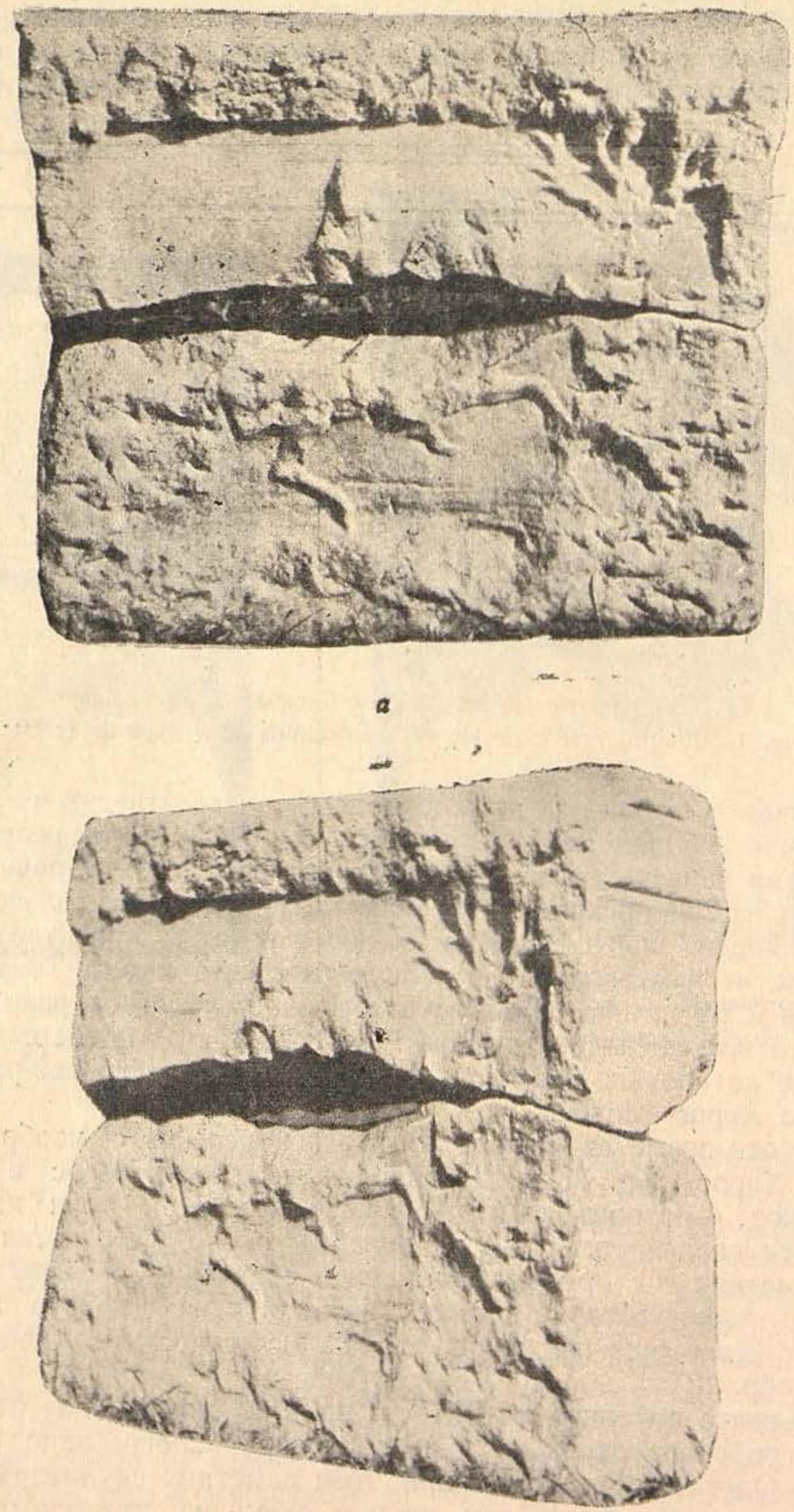

а

б

Обр. 11. Оброчна плоча на Херос Карабазмос от с. Галата
Fig. 11. Plaque votive de Heros Karabasmos du village de Galata

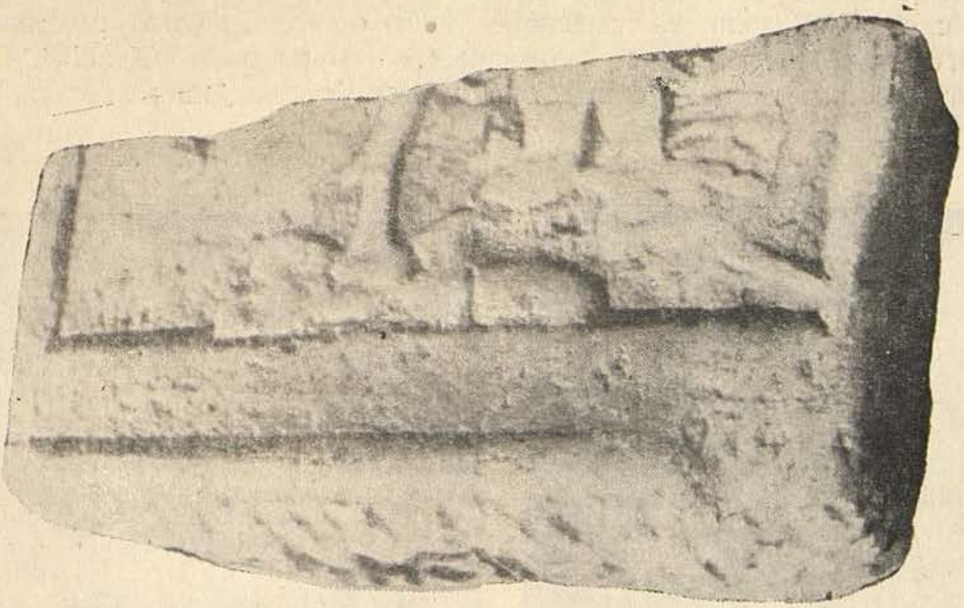

Обр. 12. Оброчна плоча на Херос Карабазмос от с. Галата
Fig. 12. Plaque votive de Heros Karabasmos du village de Galata

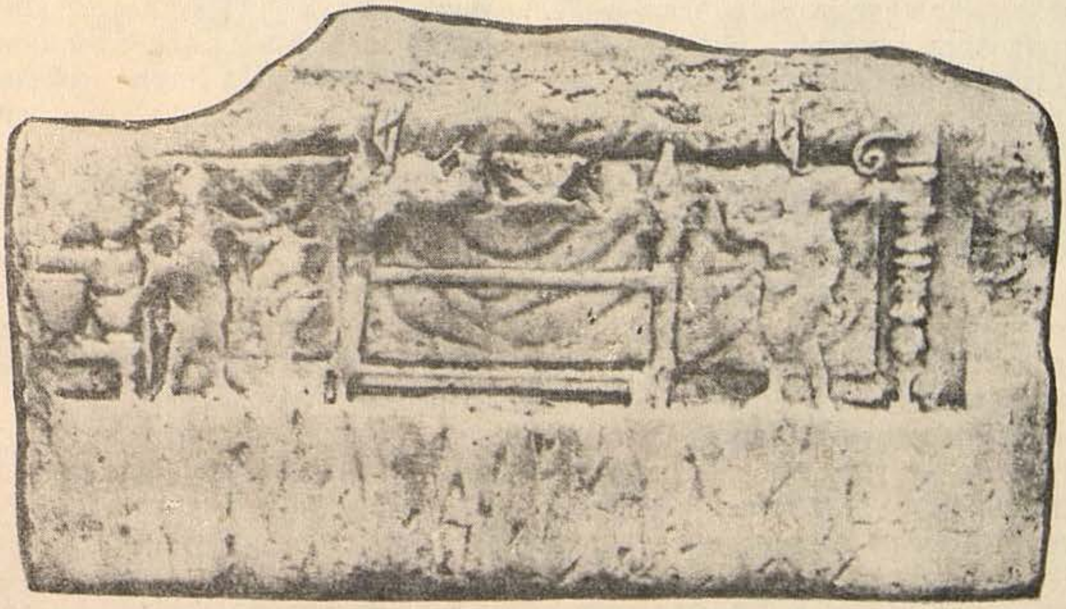

Обр. 13. Надгробна плоча с „погребално угощение"
Fig. 13. Stèle funèraire avec „banquet funèbre"

статуйки на усмихващи се момичета са били намерени в светилището на Артемида в Браурон, Гърция.[28] Те са изобразявали момичета, назовавани „мечета“, които са вземали участие в празниците в чест на Артемида Брауриния. Всички статуи, които разгледахме, са били вотивни. Обичайно било родителите да посвещават в светилищата подобни статуйки от благодарност, че божеството е излекувало детето им или пък, че ще го пази от злини. По всяка вероятност и статуйката от Одесос е била вотивна, особено като се имат предвид малките й размери.

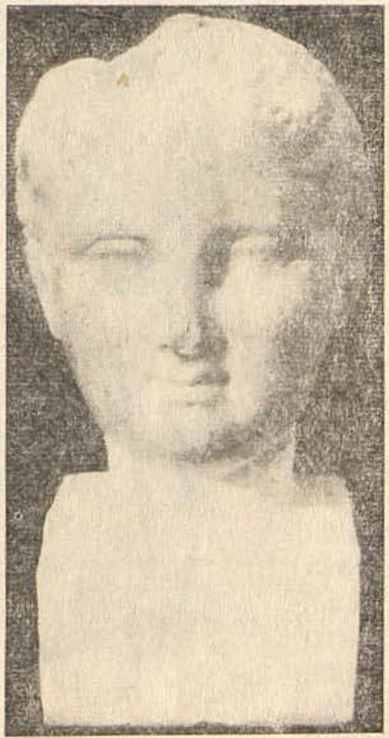

Обр. 9 а. Глава на усмихващо се момиче
Fig. 9 a. Tête d'une fillette souriante

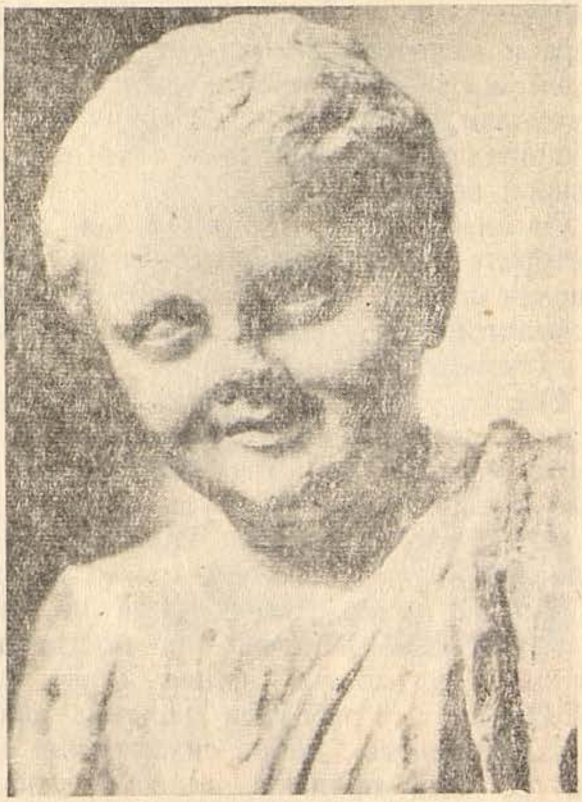

Обр. 9 б. Статуя на момиче от Делфи
Fig. 9 b. Statue de fillette de Delphes

В целия израз на усмихващо се момиче от Одесос може да се долови силното влияние на изкуството на Праксител и въобще влиянието, на изкуството от ранния елинизъм с неговата меланхолия, мечтателност красота и доброта.[29] Скулптурни произведения, изобразяващи момичета, деца и сцени от ежедневието, навлизат в елинистическото изкуство от IV век пр. н. е. Намирането на статуйка, изобразяваща усмихващо се момиче, в очертанията на стария Одесос показва, че този град не е останал назад от модата и изкуството по това време. Почти всички паметнизени само очертанията на главите им, върху които може да се различат високите им шапки — полоси (обр. 16).

---

[28] Π. παλασπυρίδη—Καρού ζου, Ἡ τυφλὴ ῎Αρκτος, Αρχαιολογική Εφημερις, ᾽εν Αθηνας 1961, εἶκ. 77.

[29] L. Laurenzi, Teste ideali di donna dell'ellenismo, Clara Rhodos, vol. IX, 1938 fig. 4, 8, 14.

Интересен е надгробният паметник, върху който е изобразено момче, което подава птичка на куче, изправило се на задните си крака (обр. 17). Това е жанрова сцена, сюжетното начало на която бихме могли да открием върху скулптурни паметници в нашите земи от по-ранни епохи. Най-ранният паметник, върху който е изобразена подобна сцена, е по всяка вероятност плочата на Анаксандър от Аполония Понтийска, която се отнася към VI—V век пр. н. е.[34] Изкуството на IV век пр. н. е. възприема този сюжет и го възпроизвежда неведнъж.[35] Същият сюжет

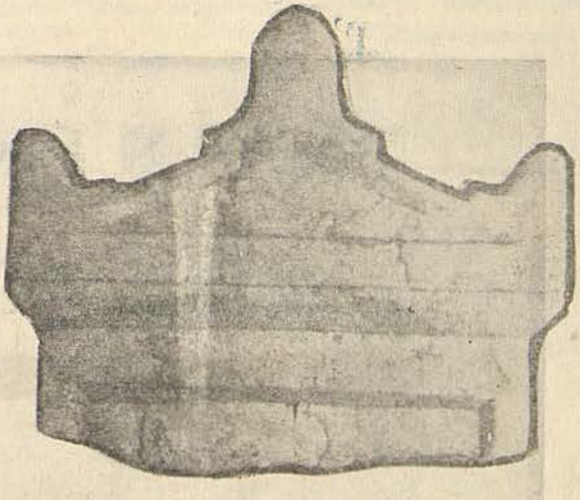

Обр. 16. Оброчна плоча на Диоскурите
Fig. 16. Plaque votive de Dioscoures

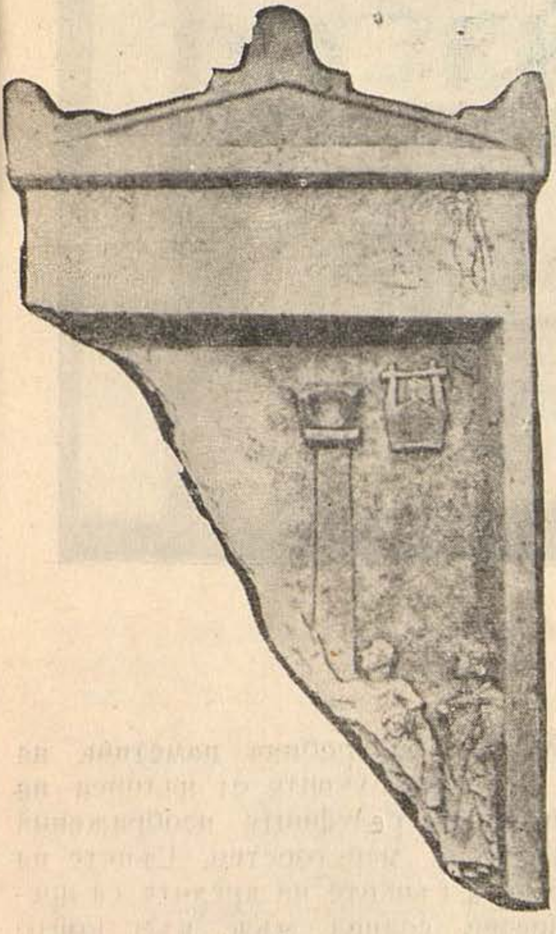

Обр. 15. Надгробна плоча на оратор
Fig. 15. Stèle funèraire d'un orateur

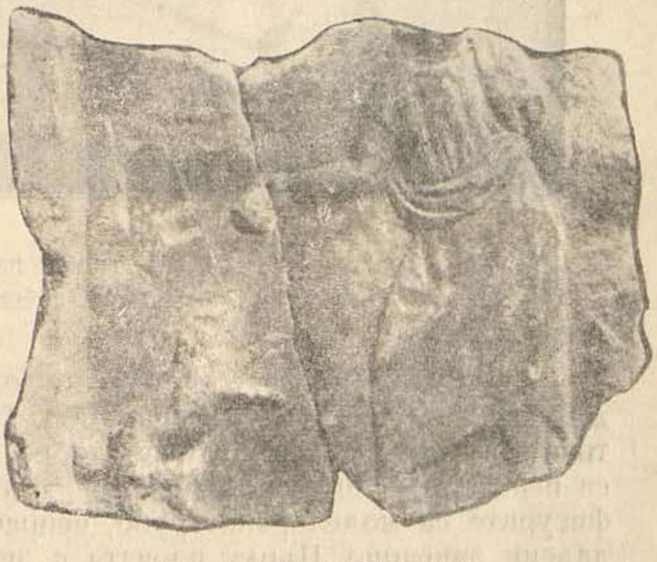

Обр. 17. Надгробна плоча с жанрова сцена
Fig. 17. Stèle funèraire avec scène de la vie cotidienne

---

[34] Д. П. Димитров, Нови наблюдения върху надгробната плоча на Анаксандър от Аполония, ГСУ, 1942—1943, т. 39, стр. 1—16.

[35] A. Conze, op. cit., Taf. CI XXV, 960, 995; Taf. CI XXXVIII, 969; Taf. CXC 956; Taf. CXCII; Taf. CXCIII, 977; Taf. CXCIV, 978.

твърде често се използва от скулпторите и през епохата на елинизма.[36] Би могло да се отбележи, че изображението на кучето върху релефите, като се започне от IV век пр. н. е. и се стигне до II век пр. н. е., почти не се е изменило. То е малко, с дълга козина и рунтава опашка. Паметникът от Одесос е моделиран сравнително добре. В моделирането му може да се долови влиянието на класическото изкуство.

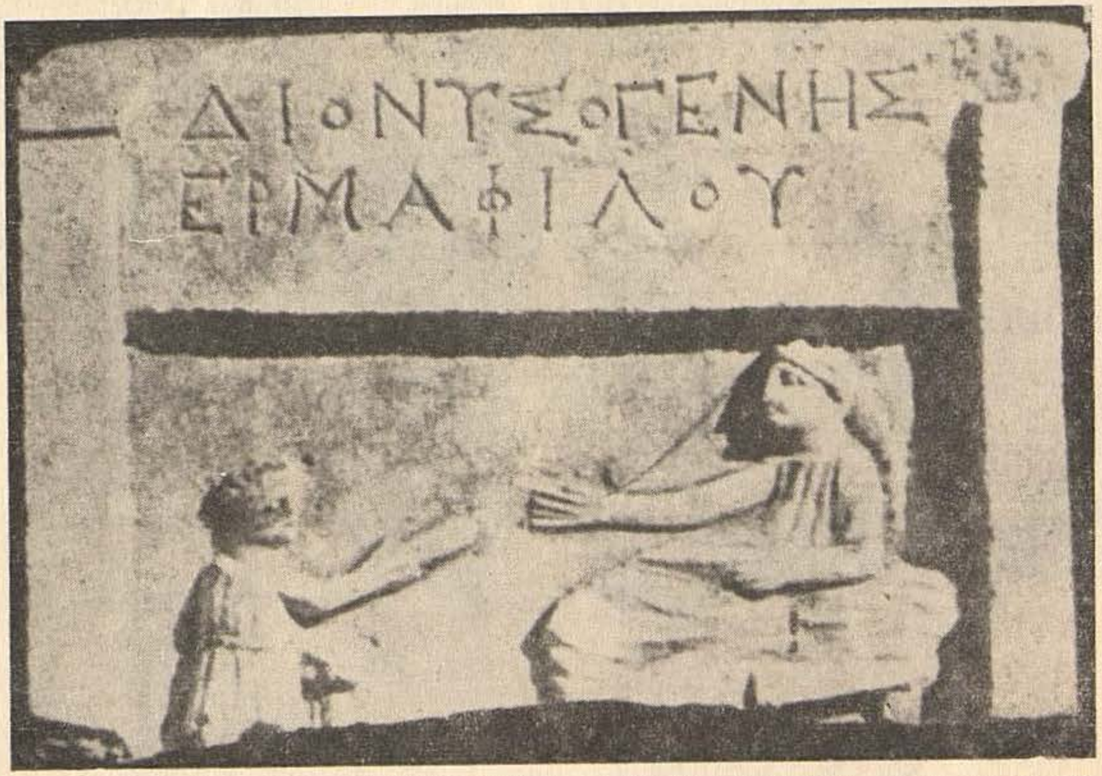

Обр. 18. Надгробна плоча на Дионисоген
Fig. 18. Stèle funèraire de Dionisogen

Към III век пр. н. е. можем да отнесем и надгробния паметник на Дионисоген, син на Хермафил (обр. 18). Докато буквите от надписа на този паметник са сравнително добре изпълнени, релефните изображения са изработени посредствено, без художествено майсторство. Ръцете на фигурите са моделирани грубо, неправилно, а гънките на дрехите са предадени линеарно. Върху плочата е изобразен седнал мъж, към който пристъпва роб със свитък в ръка. Този сюжет не се среща в атическата надгробна пластика. Едва по-късно, II — I век пр. н. е., във Византион се срещат надгробни паметници с подобен сюжет.[37] Скулпторът, създател на тази плоча, вероятно е работил свободно, без модел от по-ранно време, импровизирайки оригинален сюжет. Може би това е една от причините за некачественото изпълнение на релефа. Може да се приеме, че авторът на надгробния паметник на Дионисоген създава един оригинален сюжет, използван и претворяван и през следващото столетие.

---

[36] N. Firatli, Les stèles funèraires de Byzance, Paris, 1964, p. 90, N 117, pl. XXXIII, N 140 et N 143.

[37] N. Firatli, op. cit., p. 104, N 163, p. 105—106, N 166, Pl. XI. 1

Една плоча с моделирано върху нея „погребално угощение“ е интересна с допълнителните си изображения като конска глава, завеса, дърво с увита около него змия (обр. 19) Композицията на релефните изображения е развита по ширината на плочата. Тя е с големи размери и е обградена с рамка във форма на нисък епистил. Подобни плочи се датират от III век пр. н. е. [38] По същото време, вероятно втората половина на III век пр. н. е., е била моделирана и плочата от Одесос.

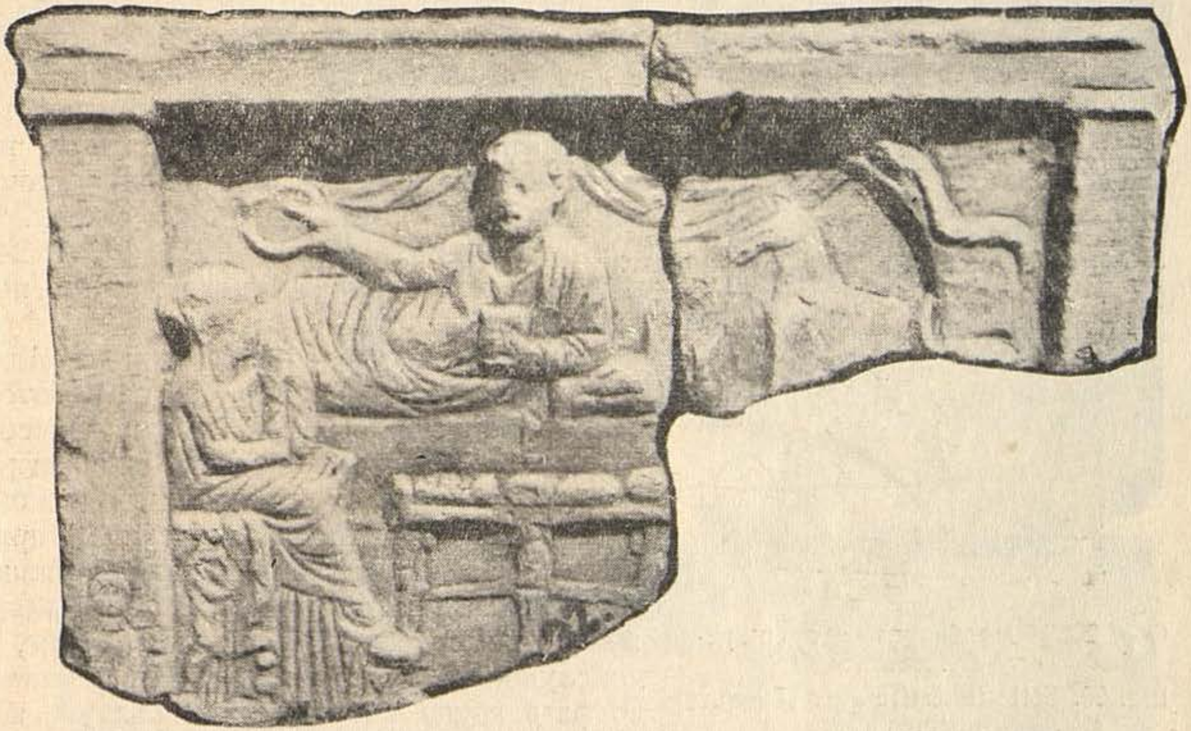
Обр. 19. Надгробна плоча с „погребално угощение“
Fig. 19. Stèle funéraire avec „banquet funèbre“

При моделирането на тази плоча скулпторът е използвал прийомите на своите предшественици, създали и утвърдили един местен стил в скулптурата на Одесос. Само очертанията на кока под химатиона на женската фигура напомнят за старогръцкото изкуство от IV — III век пр. н. е.

Повечето скулптурни паметници може да се отнесат към късната елинистическа епоха — II век пр. н. е. Сред многото надгробни и вотивни плочи само един паметник представлява статуарна фигурка.

Сюжетът „погребално угощение“ продължава да се изобразява в надгробната пластика на Одесос и през късната елинистическа епоха. Този сюжет виждаме представен върху две високи плочи със сравнително малки размери (обр. 20 и 21). Докато първата плоча е повлияна от надгробната пластика на Кизик, [39] при втората се повтаря познатата

---

[38] Г. Тончева, Хронологическо развитие на плочите с „погребално угощение“ от Одесос, сп. Археология, год. VI, 1964, кн. 4, стр. 37, обр. 1.

[39] G. Mendel, op. cit., p. 199—200, N 986, p. N 985.

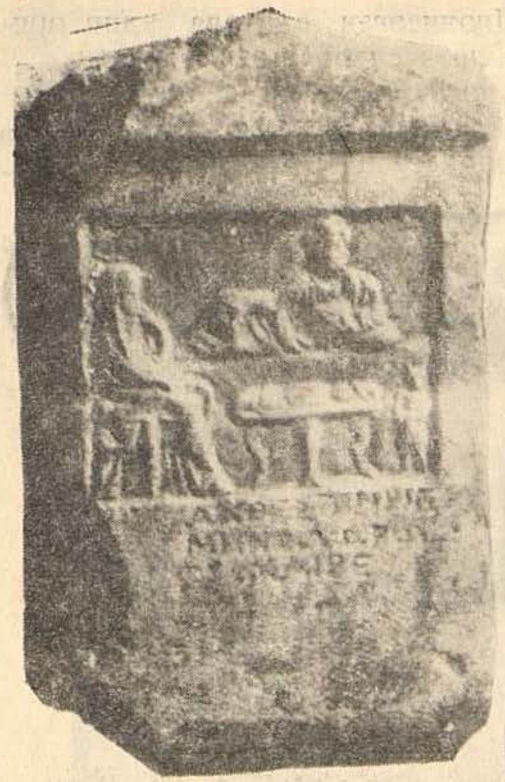

Обр. 20. Надгробна плоча с „погребално угощение“

Fig. 20. Stèle funéraire avec „banquet funèbre“

и широко разпространена схема на „погребално угощение“ от II век пр. н. е. във Византион. [40]

В следващите три плочи (обр. 22, 23 и 24) се повтаря един и същ сюжет: починалата, седнала на стол без облегало, с възглавница и покривка. Срещу нея е изобразена нейната прислужница.

При първата плоча (обр. 22) позата и начинът на предаване на дрехата на жената напомнят на надгробните плочи от IV век пр. н. е. със същия сюжет. [41] При следващите плочи (обр. 23 и 24) релефът е моделиран по-схематично, по-линеарно.

Върху надгробния паметник на Агатенор, син на Агатенор, е разработен сюжет, който се среща само в Одесос (обр. 25). Женската фигура, седнала на стол, е копирана от плочите, върху които са изобразени седнала жена и прислужницата ѝ. Фигурата на прислужницата е заменена със сцена, изобразяваща мъж с кръстосани пред тялото ръце, и прислужник, който му подава volumen. Втората група може да се изтълкува като сцена от живота на починалия — когато говори или декламира. Прави впечатление, че ръцете на мъжа и фигурата на роба са моделирани небрежно. Би могло да се допусне, че скулпторът при моделирането на фигурата на мъжа е имал някакъв модел, но той е изменил положе-

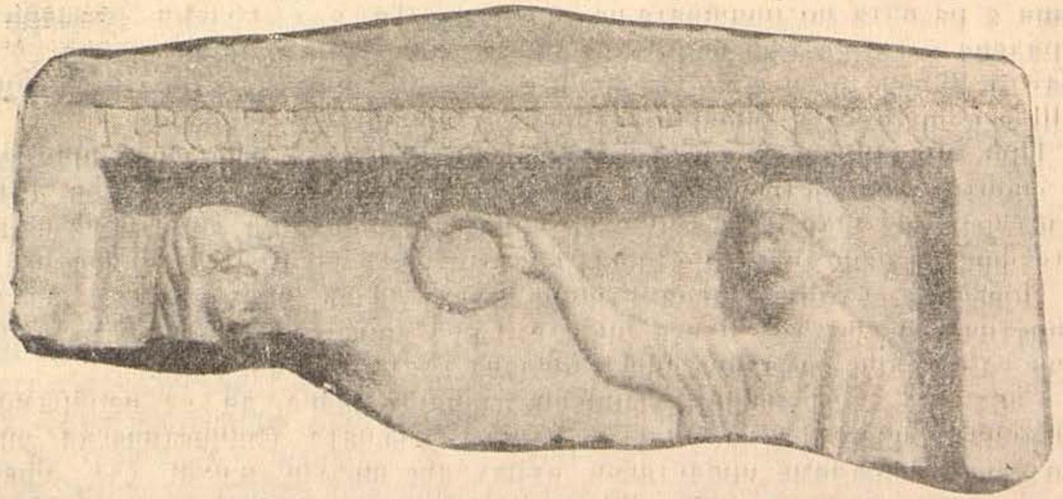

Обр. 21. Надгробна плоча с „погребално угощение“
Fig. 21. Stèle votive avec „banqet funèbre

---

[40] Г. Тончева, цит. съч., стр. 38, обр. 2.

[41] A. Conze, op. cit., Taf. XXX—XXXIII, XXXIV, XXXVI.

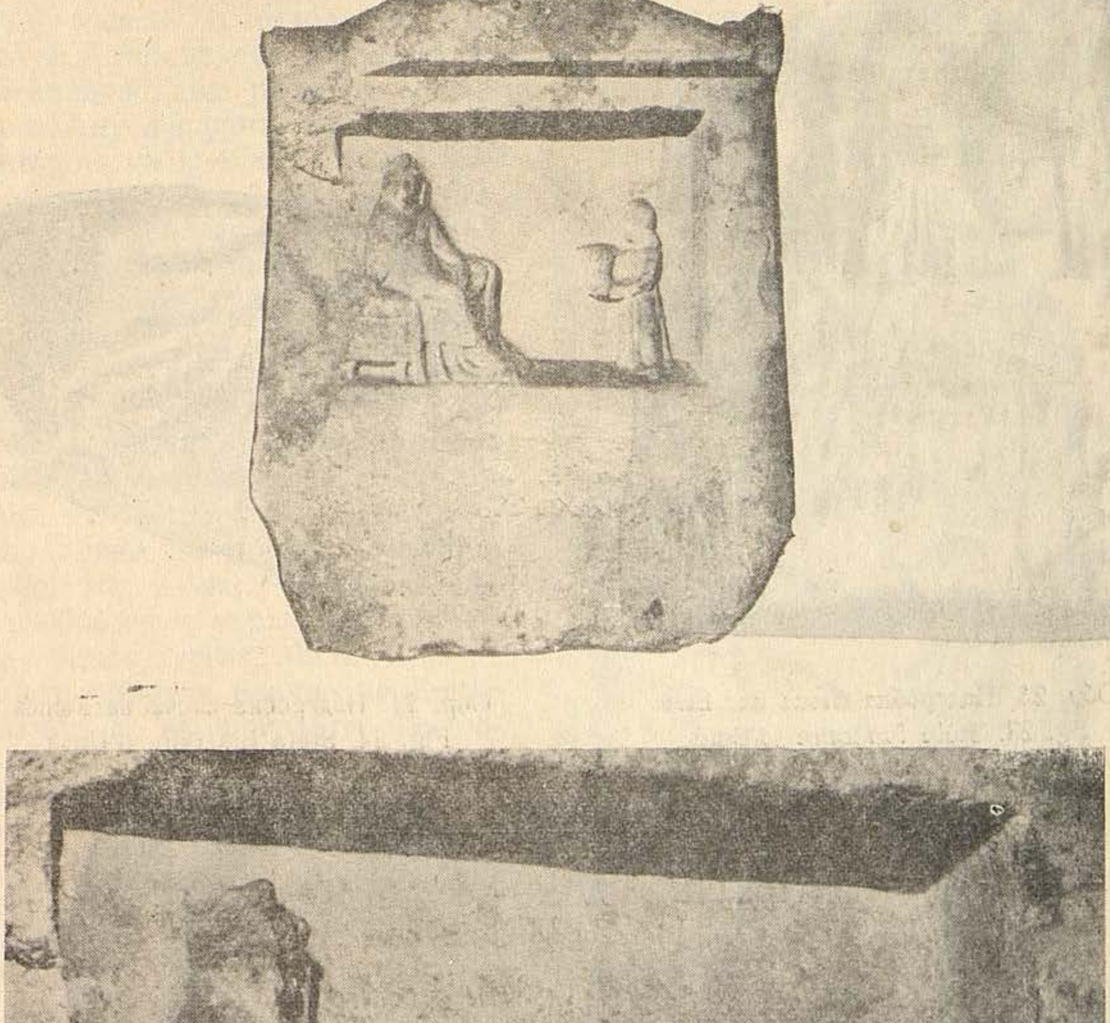

Обр. 22 а, б. Надгробна плоча със седнала жена и прислужница
Fig. 22 a, b. Stèle funéraire avec une femme assise et sa servante

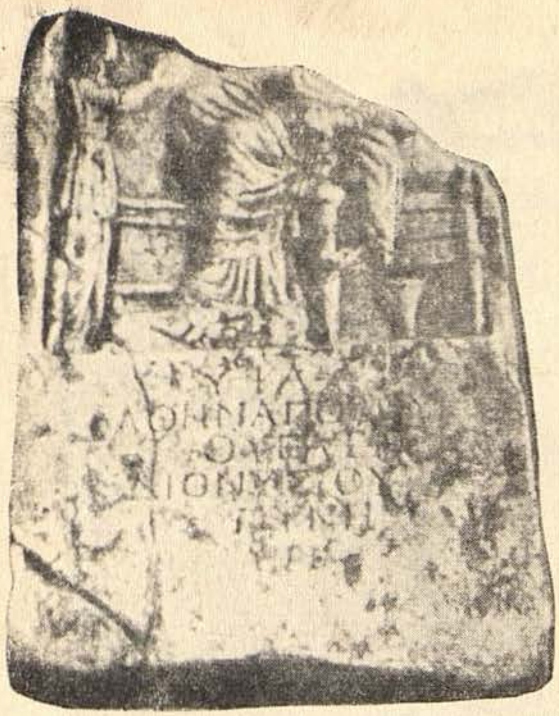

Обр. 23. Надгробна плоча на Еме
Fg. 23. Stèle funèraire d'Emé

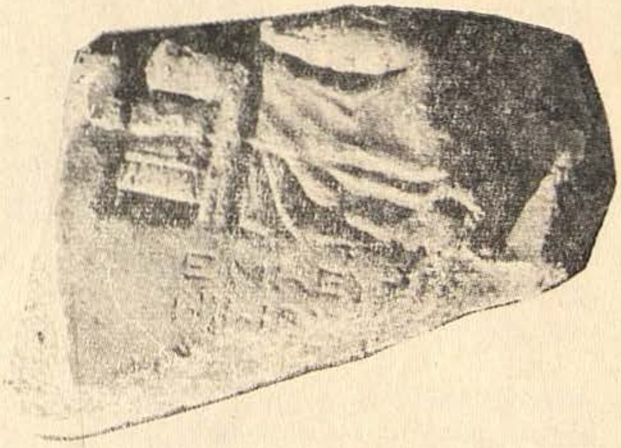

Обр. 24. Надгробна плоча на Хюпса
Fig. 24. Stèle funèraire d'Upsa

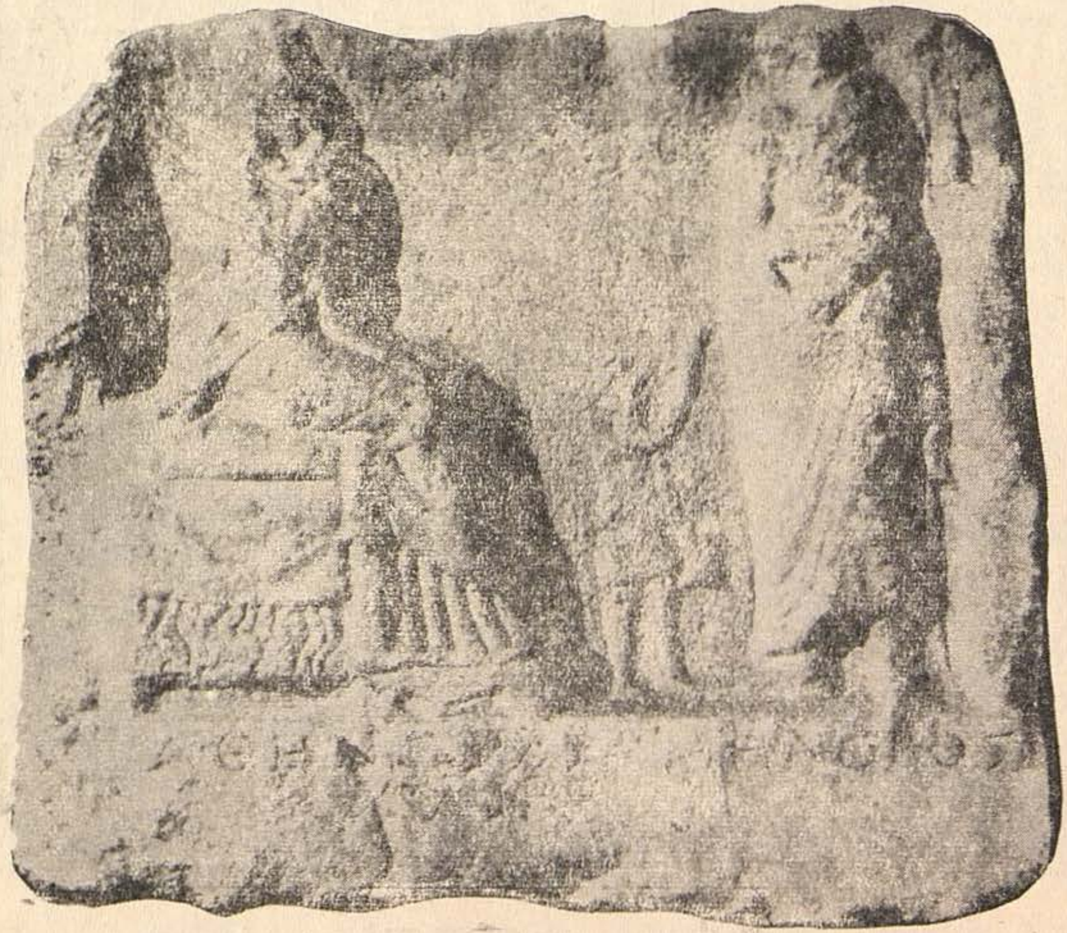

Обр. 25. Надгробен паметник на Агатенор
Fig. 25. Monument funèraire d'Agatenor

ието на ръцете и затова ги е предал неумело. Схематично, в нисък релеф, е предадена и фигурата на роба. Върху тази плоча са съединени механично два различни сюжета. Това проличава от липсата на връзка между фигурите на мъжа и жената. Макар и жената да е насочила погледа си към него, тя не участвува в сцената и е чужда на това, което става пред нея.

Нещо подобно има и при следващата плоча (обр. 26 а, б). Левият ъгъл е зает от голямата фигура на починалия, а в десния е моделирана малката фигура на роб, който го наблюдава отдалеч. Двете фигури стоят изолирани една от друга. По стил и по начин на обрамчването тази плоча наподобява на доста надгробни паметници от Кизик.[42] Същият сюжет е изобразен и върху плочата, намерена в Ярим Бургаз, Мала Азия.[43]

Двете оброчни плочи—на Херос Карабазмос и на богинята Фосфорос — бяха намерени една до друга на пода на светилището, открито на високата тераса над обекта „Римската баня“ — гр. Варна. Те са изработени в един и същ стил. Върху първата плоча (обр. 27) е изобразена богинята Фосфорос. В начина, по който са предадени лявата ръка, диплите на хитона и облеклото на роба, се чувствува работата на посредствен одесоски скулптор. Върху втората плоча е изобразен Херос Карабазмос (обр. 28). В моделирането и на тази плоча може да се проследи ръката на недобър скулптор. Иконографията на Херос, изобразен върху тази плоча, е повлияна от изображенията на хероизираните мъртъвци, представяни често върху надгробните паметници от Атика.[44]

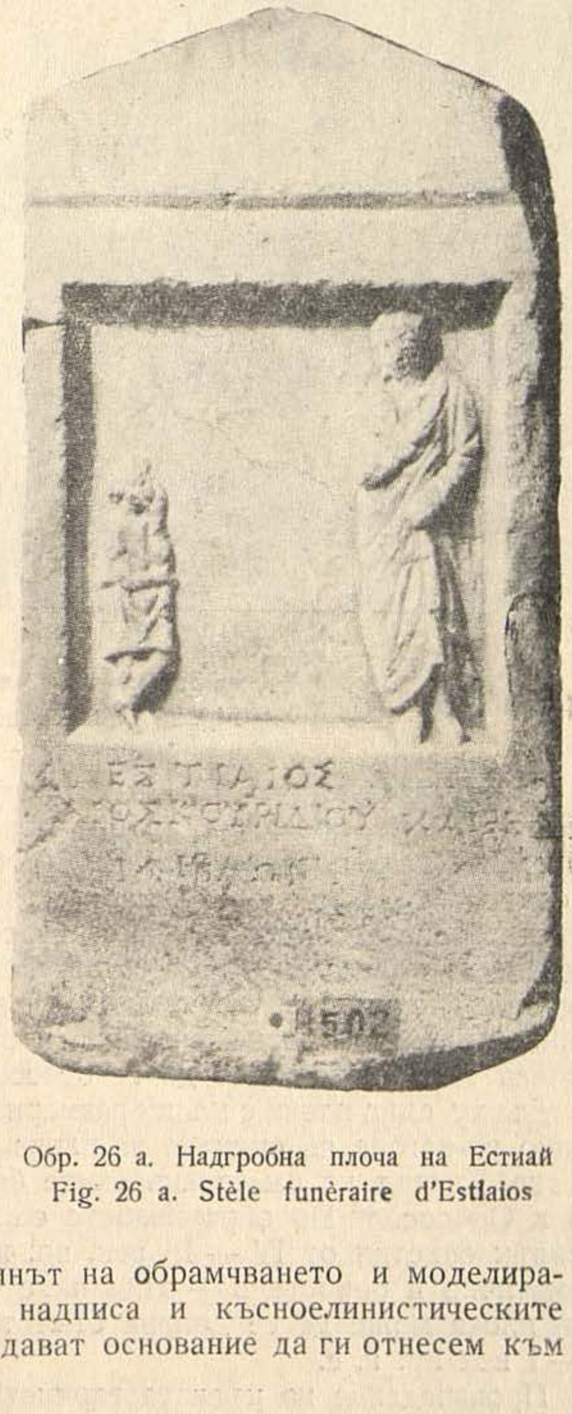

Обр. 26 а. Надгробна плоча на Естиай
Fig. 26 a. Stèle funèraire d'Estlaios

Малките размери на плочите, начинът на обрамчването и моделирането им, изписването на буквите от надписа и късноелинистическите материали, сред които бяха намерени, дават основание да ги отнесем към втората половина на II век пр. н. е.

---

[42] G. Mendel, op. cit., p. 199—200.

[43] N. Firatli, op. cit., p. 120, Pl. XXIX.

[44] Г. Тончева, Об иконографии и характере фракийского Хероса из Одесоса, Acta Philippolitana, II, София, 1963, стр. 71 сл.

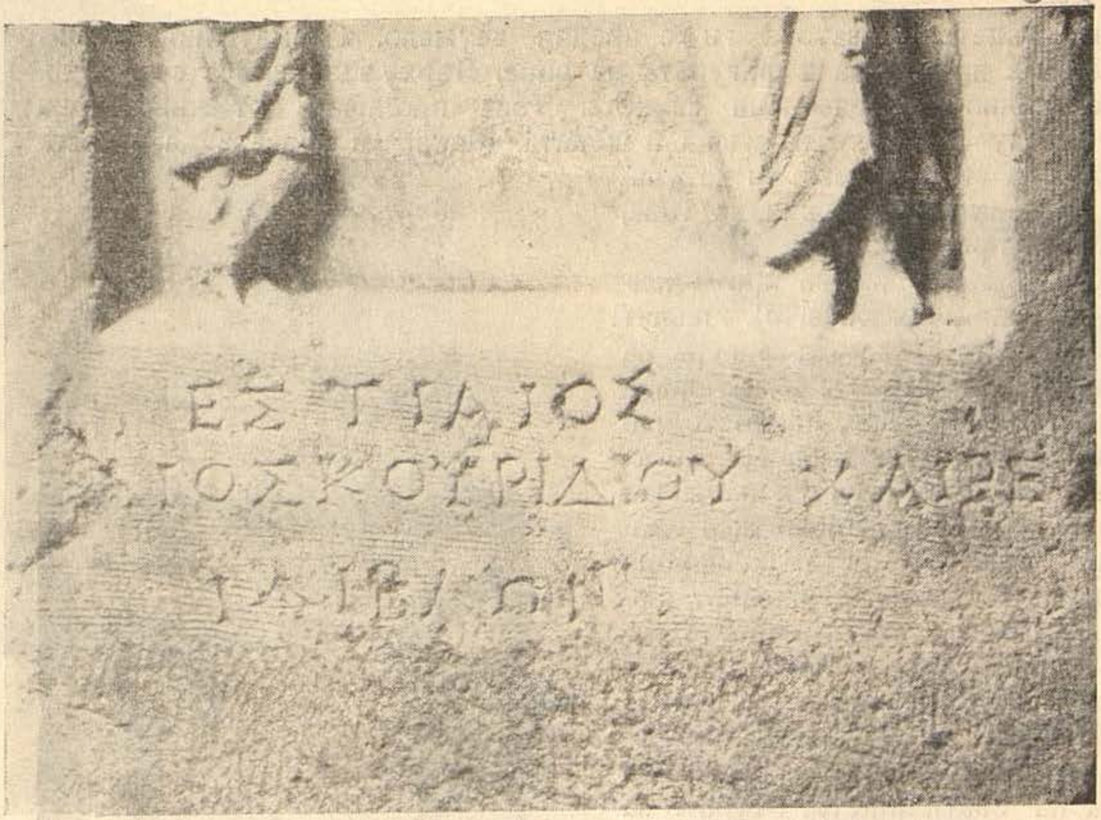

Обр. 26 б. Надгробна плоча на Естиай*
Fig. 26 b. Stèle funèraire d'Estiaios

Следващата плоча (обр. 30), върху която е изобразен също тракийският Херос, произхожда от местността „Патрабана“ край с. Галата, Варненско. Тази плоча е била изработена по всяка вероятност в някое от одесоските скулптурни ателиета. В моделировката на изображенията, представени върху тази плоча, се чувствува все още влиянието на традициите на класическото изкуство. Това особено силно може да се долови при фигурата на коня. Според начина на обрамчването на плочата, според моделирането на фигурите и начина на изписване на буквите в надписа тази плоча може да се отнесе към II век пр. н. е. [45]

Върху една плоча с малки размери са изобразени Диоскурите (обр. 30). Малко по-нагоре се спомена за плоча с изображенията на същите божества. Култът на самотракийските божества е бил отдавна разпространен в Одесос. [46] По обрамчването си този паметник напомня на плочите с нисък епистил от IV — III век. пр. н. е. При тази плоча то е много схематично и опростено — отделните елементи са само загатнати. И при тази плоча може да се долови стилът на късната елинистическа епоха II — I век пр. н. е.

Произведение на късната елинистическа скулптура в Одесос е също и една статуйка на бог Пан (обр. 31). Тази статуйка представя Пан с помеки линии на лицето, по-очовечен. По този начин това полубожество се изобразявало през късната елинистическа епоха. В неговия образ може да се долови влиянието на Скопас и на Пергамската школа.

---

[45] Цит. съч., стр. 73, рис. 3.

[46] Т. В. Блаватская, Западнопонтийские города в VII—I веках до н. э., Москва, 1962 г., стр. 219 и посочената там литература.

От I век пр. н. е. произхождат твърде малко скулптурни паметници: статуята на Митридат Понтийски, две оброчни плочи и една статуарна група.

В сбирките на Лувъра се пази бюст на Митридат Понтийски.[47]

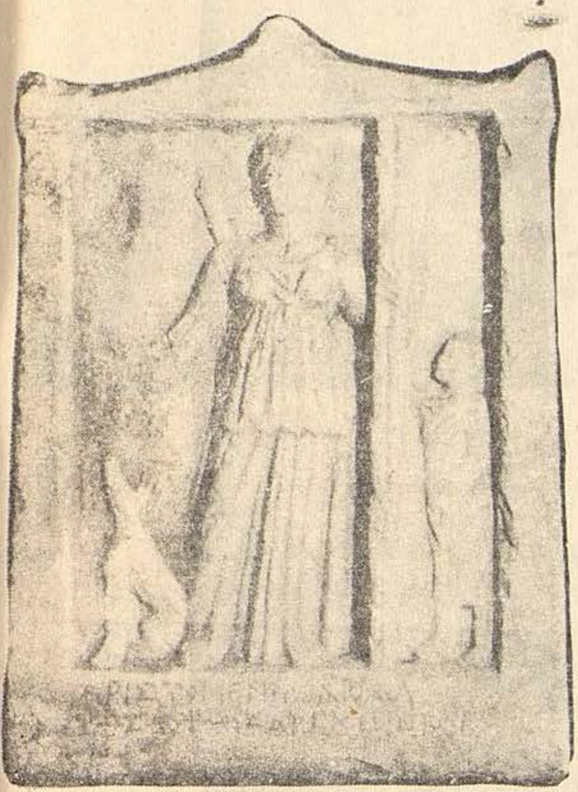

Обр. 27. Оброчна плоча на богинята Фосфорос

Fig. 27. Plaque votive de la deesse Phosphoros

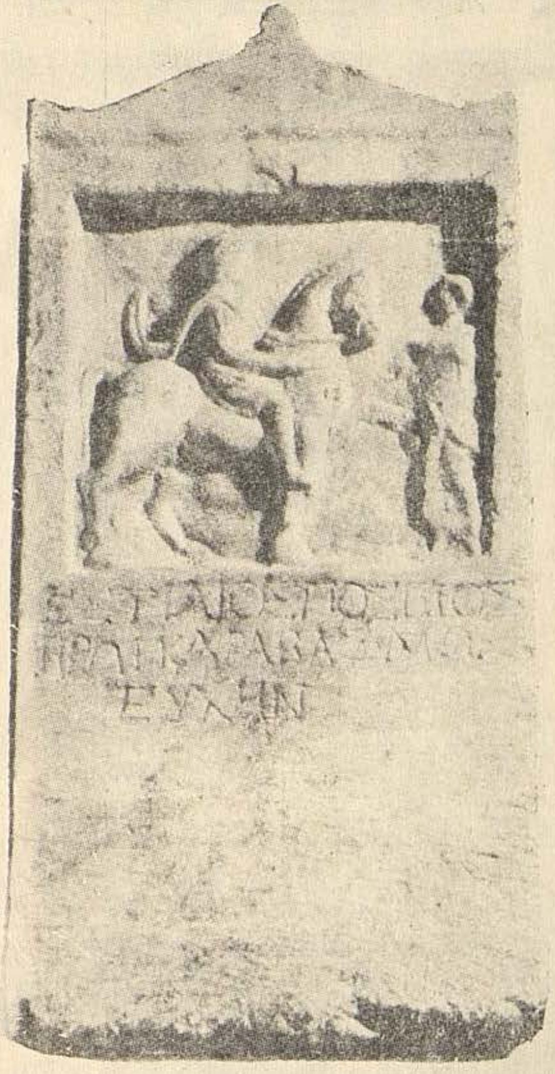

Обр. 28. Оброчна плоча на Херос Карабазмос, Варна

Fig. 28. Plaque votive de Heros Karabasmos, Varna

M. Reinach смята, че тази статуя произхожда от Одесос, но е била отнесена от М. Лукул в Рим, откъдето по-късно е попаднала в Лувър.[48] Същата статуя възпроизвеждат сребърни монети от Одесос.[49] (Обр. 32 а). Една бронзова статуйка от Пергамския музей дава същото изображение

---

[47] G. Hafner, Späthellenistische Bildnisplastik, Berlin, 1954, 45, Taf. 18, I a, Taf. 19, I a; F. Winter, Mithridates VI Eupator, JDAI, V. IX 1894, 245, Pl.8, fig. 482—483.

[48] M. Th. Reinach, Chronique des Arts, 1895, p. 64; S. Reinach, Gazette des Beaux Arts, XX, 3 ser. 1898, p. 107—108.

[49] G. H. Hill, Historical Greek Coins, Neu Jork, 1906, p. 106, Pl. VII, N 60; M. Bieber, The Skulptur of Hellenistic age, Neu Jork, 1954, 121, Fig. 484; G. Kleiner, Bildnis und Gestalt des Mithridates JDAJ, 1953, 73—95.

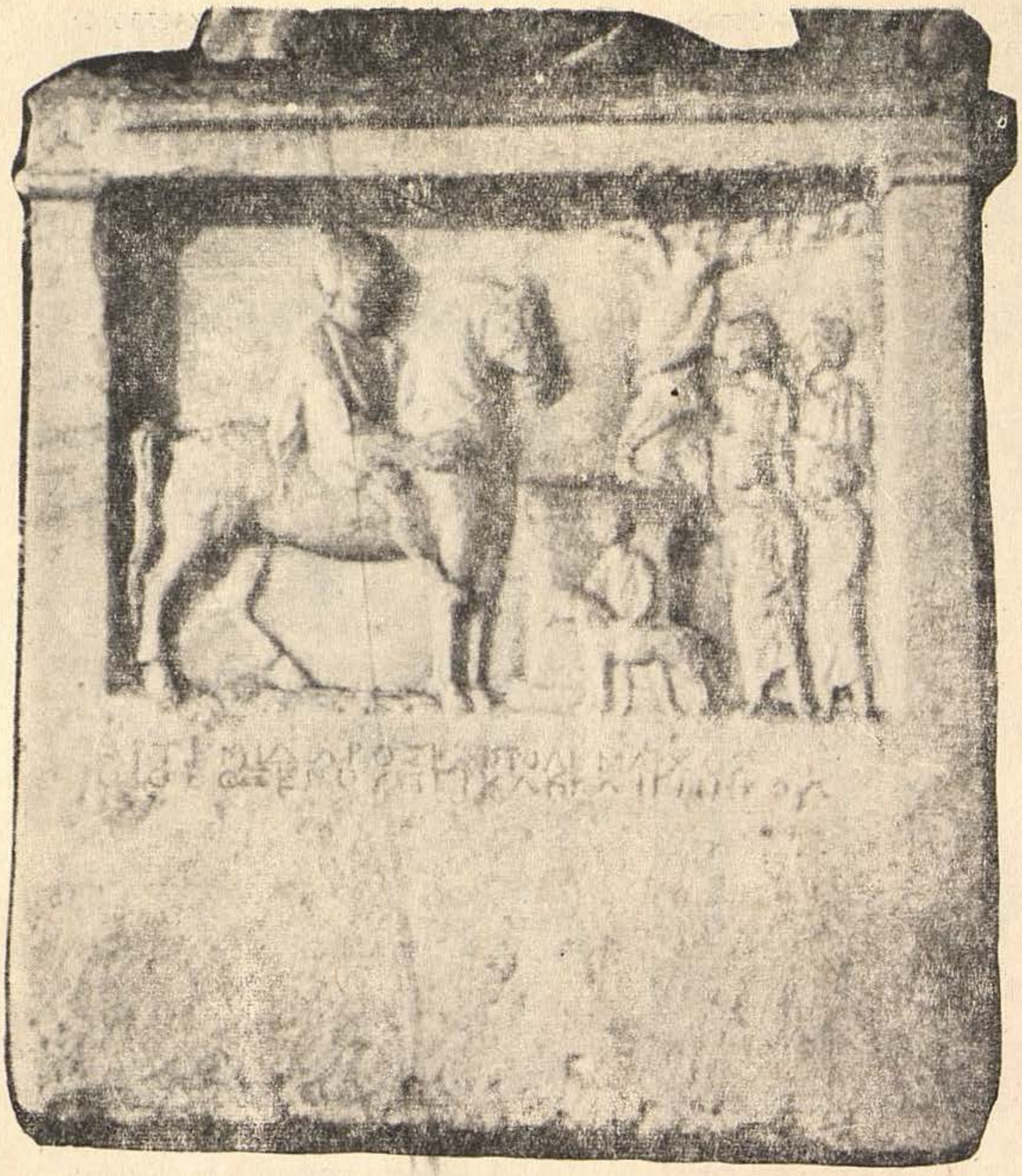

Обр. 29. Оброчна плоча на Херос Перкос
Fig. 29. Plaque votive de Heros Perkos

на Митридат Понтийски — като Херакъл с наметната на главата кожа на Немейския лъв [50] (обр. 32 б). И при трите паметника образът на Митридат е идеализиран. И при статуята от Лувър, и при монетите, и при бронзовата статуйка може да се почувствува буйният характер на понтийския цар. При моделирането на статуята от Одесос (сега в Лувър) може да се долови влиянието на Пергамската школа. Тъй като Митридат Понтийски започнал да се изобразява като Херакъл по времето, когато резиденцията му е била град Пергам, началото на I век пр. н. е., следва, че тази статуя е била изработена в това време. [51] Съществува-

---

[50] M. Bieber, op. cit., fig. 485, 487.

[51] Т. В. Блаватская, цит. съч. стр. 162—163.

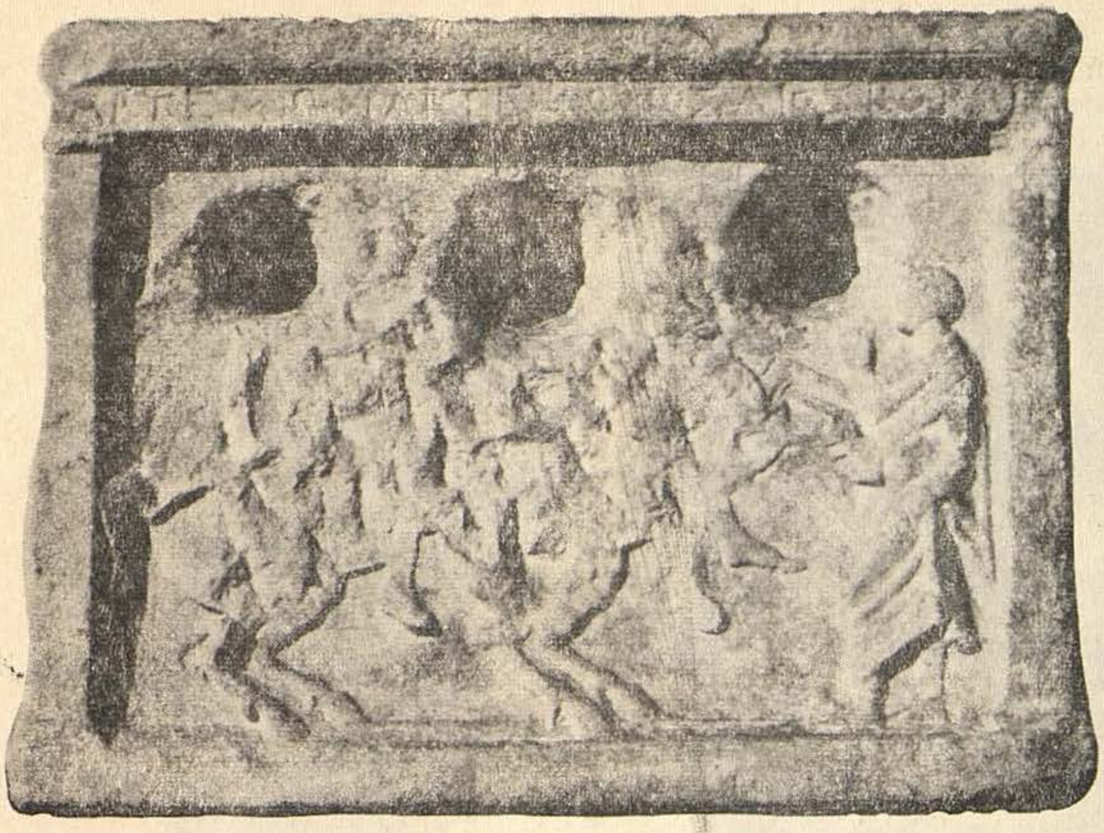

Обр. 30. Оброчна плоча на Диоскурите
Fig. 30. Plaque votive de Dioscoures

нето на статуя на Митридат Понтийски в Одесос и отсичането на емисии с неговия образ в монетарниците на града е било по всяка вероятност израз на подчинение от страна на Одесос към понтийския владетел. [52]

Едната оброчна плоча изобразява тракийския Херос. Този релеф по своята иконография и според надписа под релефните изображения се отнася към I век пр. н. е. [53] (обр. 33). С подобна иконография Хрос е бил изобразяван през римската епоха. е

Вторият оброчен релеф изобразява трите нимфи (обр. 34). Според данните от надписа тази плочка също се отнася към I век пр. н. е. Рамката е съвсем опростена (горната рамка във форма на триъгълен фронтон е само загатната). Фигурите както на нимфите, така и на адорантите напомнят на подобни изображения върху атическите вотивни паметници от V — IV век пр. н. е. [54] По всичко изглежда, че скулпторът на тази плочка е бил под влиянието на майсторите скулптори от неоатическата школа, които се вдъхновявали от класическите образци и ги копирали. [55]

Последният паметник е статуарната група на Адонис и Афродита (обр. 35 а, б, в и г). Задната й част е моделирана схематично, което по казва, че е била предназначена да стои в ниша. Това обстоятелство и малките ѝ размери навеждат на мисълта, че тя е била включена във вътрешната украса на някоя къща от античния Одесос.

---

[52] M. Bieber, op. cit., 121; G. Hafner, op. cit., 46; Th. Reinach, Mitri date Eupator, roi de Pont, Paris, 1890, p. 56—80.

[53] B. Filov, L'art antique en Bulgarie, Sofia, p. 34.

[54] C. Blumel, Die klassisch Griechischen Skulpturen der Statlichen Museum zu Berlin, Berlin, 1966, 60, Abb. 101.

[55] Fr. Hauser, Disiecta neuatischer Reliefs, 79, 37; R. Feubel, Die attischen Nymphen reliefs. Diss. Heidelberg, 1935.

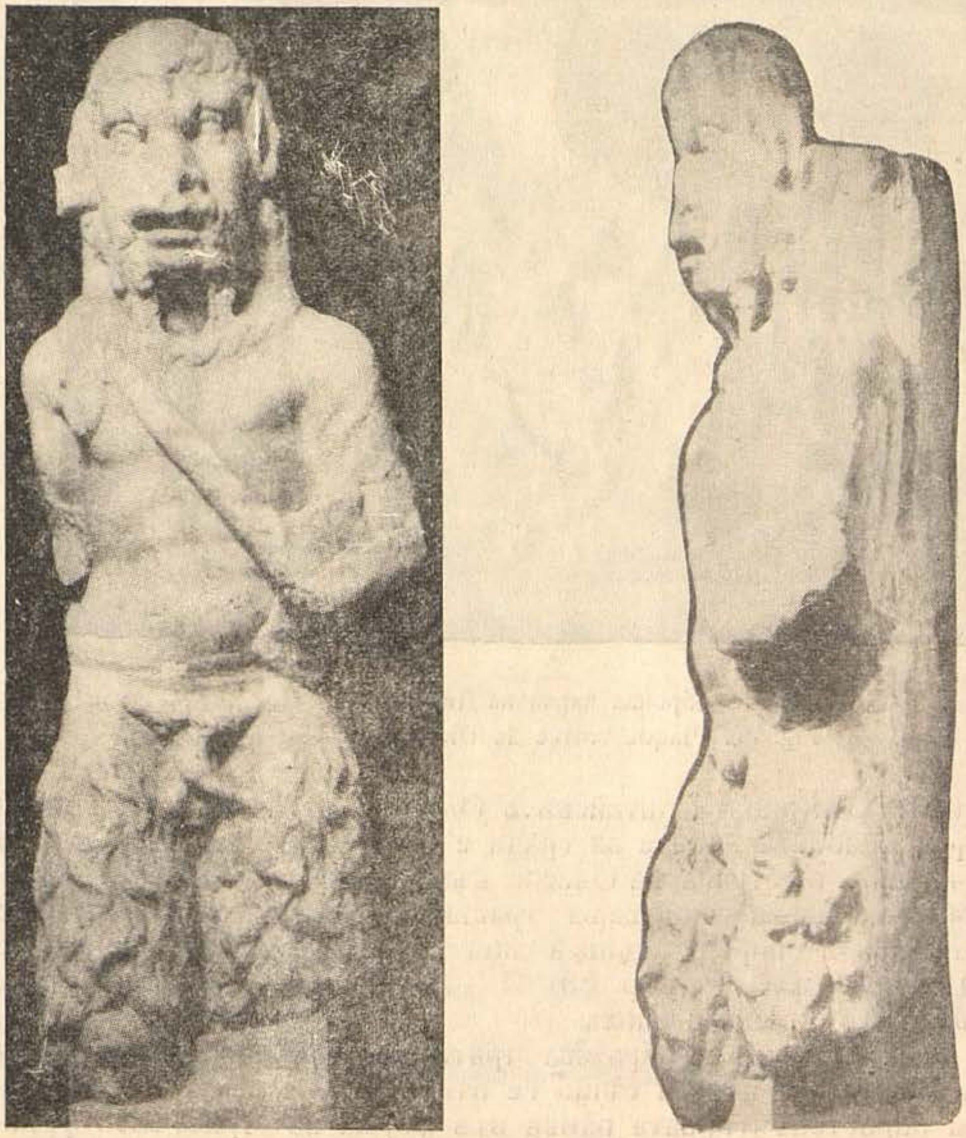

Обр. 31. Статуйка на бог Пан
Fig. 31. Statuette en marbre de dieu Pan

Тази скулптурна група е публикувана от S. Reinach,[56] който със сигурност определя двете фигури като Адонис и Афродита. Той смята съвсем правилно, че тази статуарна група е била изработена от майстори скулптори от неоатическата школа. Дадените по-долу аргументи подкрепят и допълват неговото мнение.

При фигурите на Адонис и Афродита се чувствува омекотяване на формите и заглаждане на повърхността, което води до загубване чисто-

---

[56] S. Reinach, Aphrodite et Adonis, Gazette des Beaux — Arts, Paris, 1898, p. 106—118.

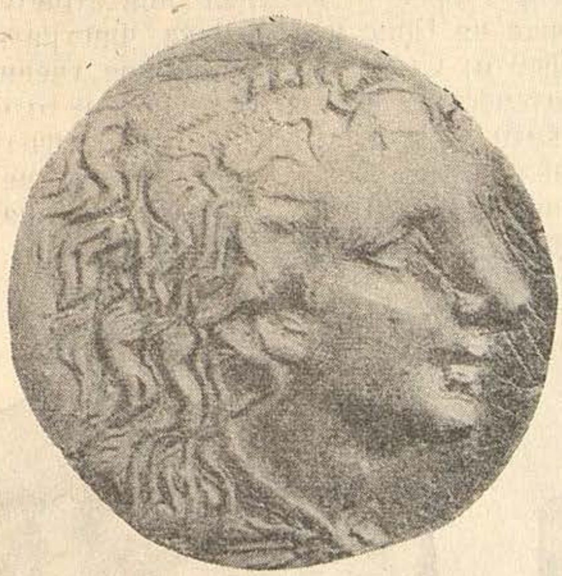

Обр. 32 а. Митридат Понтийски върху монета от Одесос
Fig. 32 a. Mitridates de Pont sur une monnaie d'Odessos

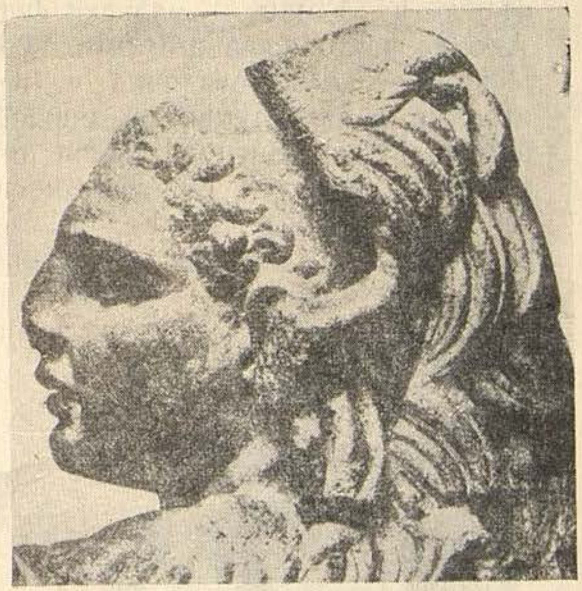

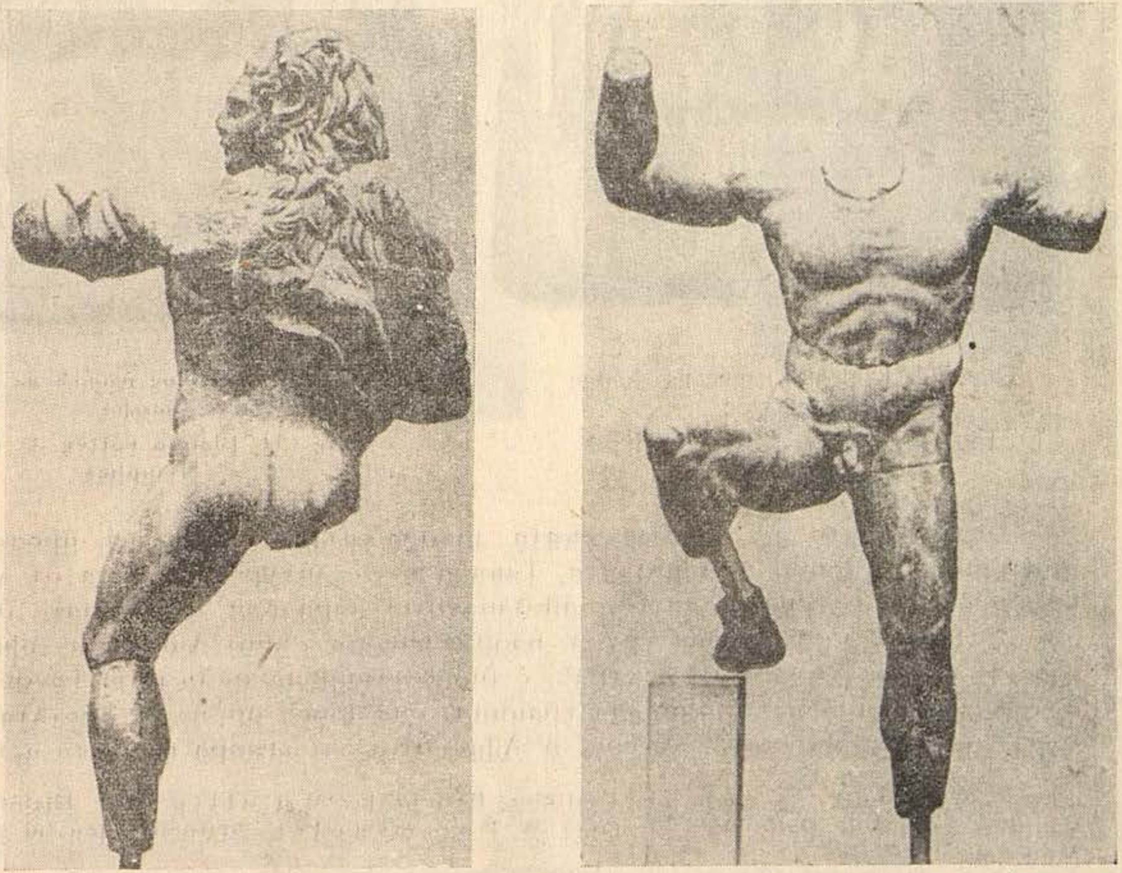

Обр. 32 б. Митридат Понтийски — бронзова статуйка
Fig. 32 b. Mitridates de Pont, statuette de bronze

тата на линиите. Скулпторът на тази творба е добавил нов атрибут в ръцете на Адонис — малката фигурка на Ерос или птичка. Фигурата на Адонис наподобява статуята на Ефеб от Стефанос, най-добрия ученик на Пазителес, родоначалника на неоатическата школа. Всичко, което отбелязахме, е характерно за творчеството на скулпторите от неоатическата школа: те са изменяли някои детайли от стойката на фигурите, сменяли са някои атрибути, смекчавали са някои форми на тялото или крайниците на фигурите. Те не са създавали нови сюжети, не са сътворили нещо оригинално, а са били само обикновени кописти. [57] Те са работили през I век пр. н. е.

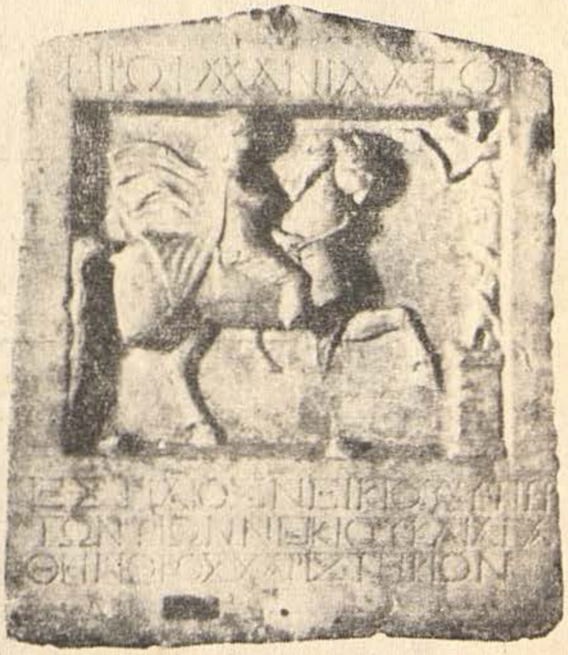

Обр. 33· Оброчна плоча на Херос Манимадзос

Fig. 33. Plaque votive de Heros Manimadsos

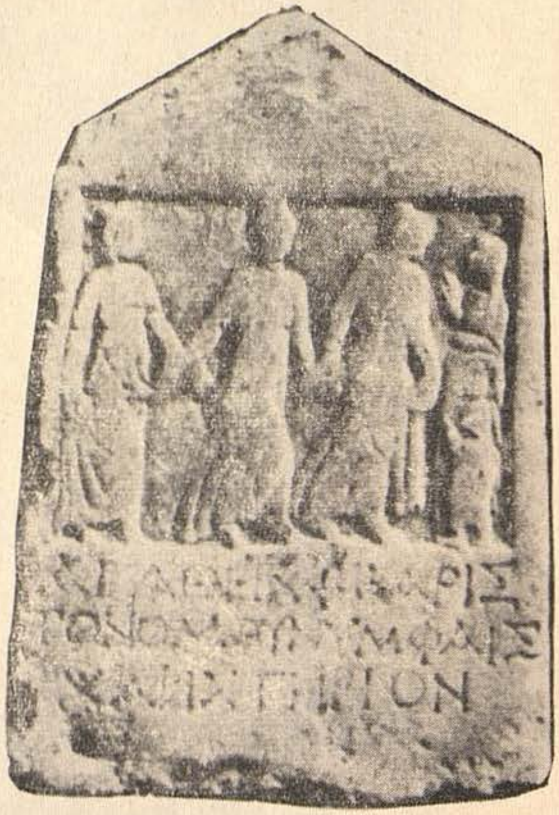

Обр. 34. Оброчна плочка на трите нимфи

Fig. 34. Plaque votive de trois Nymphes

Скулпторите от неоатическата школа твърде често са представяли прегърнати Адонис и Афродита. Такава е скулптурната група от мрамор, намерена в Еретрия, един от най-близките паралели на групата от Одесос. [58] Втората статуарна група, изобразяваща също Адонис и Афродита, известна като „Орест и Електра“, е била намерена на остров Тасос. [59] Това произведение не преминава границите на I век пр. н. е. Третата скулптура, определена като Адонис и Афродита, се намира в музея в гр. Женева.[60] Статуарна група с изображение на Адонис и Афродита е била намерена и край италианското село Еквензе.[61] В Неаполския музей се пази статуарната група, наречена Орест и Електра.[62] Тя е моделирана под влиянието на римското изкуство.

---

[57] M. Borda, La scuola di Pasiteles, Bari 1951; M. Collignon, Histoire de la sculpture greque II, Paris, 1897, p. 663; A. Furtwängler, Statuenkopien im Altertum, München, 1896, 21—22.

[58] N. Παπαδακη, 'Ανασκάφη 'Ισείου ἔν 'Ερετρία, Αρχαιολογικόν Δελτίον, I, 1915, Αθηνα, 1916, 135—136, 12.

[59] P. B rnard—Fr. Croissant... Guide de Thasos, Paris, 1967, p. 137, fig. 75.
e

Погрешно е да се търси прототипът на фигурите на Адонис и Афродита в известни статуи от древността. Силно изразеният Праксителев характер на всички статуарни групи, произведения на скулптори от неоатическата школа, подсказва, че оригиналът им трябва да се търси в кръга на Праксителевото творчество. Една теракота от Приене е найблизкото копие на статуарната група, прототип на всички паметници.[63]

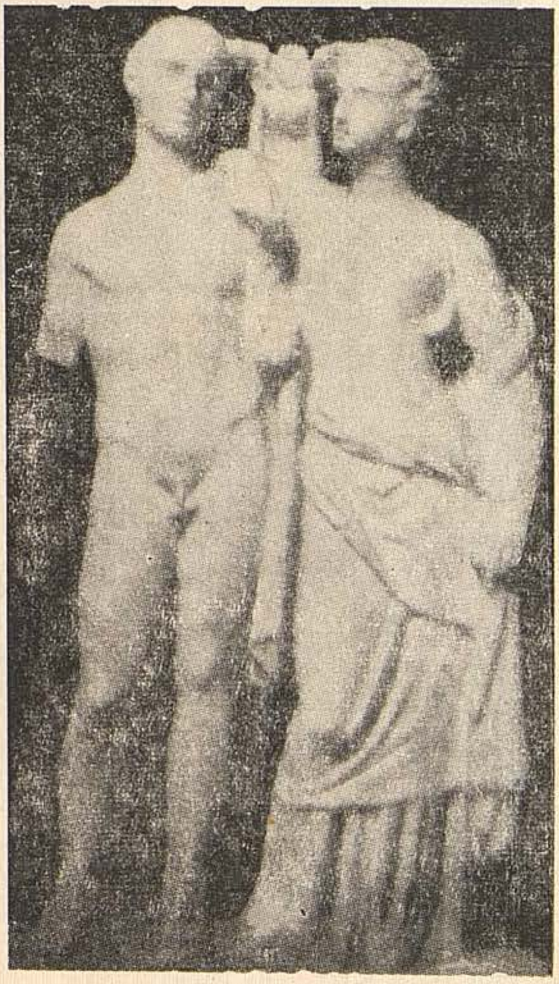

Обр. 35 а. Статуарна група Адонис и Афродита, отпред

Fig. 35 a. Groupe statuaire d'Adonis et Afrodite, en face

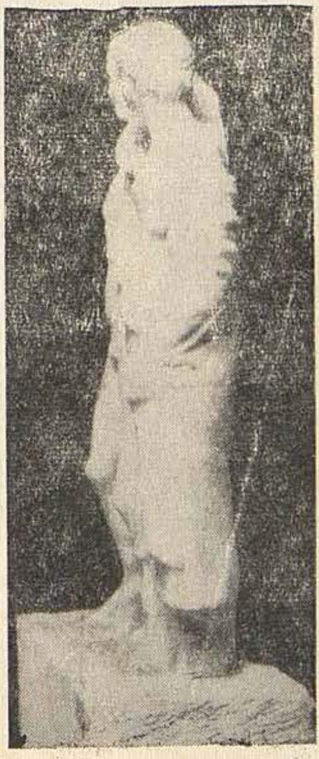

Обр. 35 б. Статуарна група Адонис и Афродита, задна страна

Fig. 35 b. Groupe statuaire d'Adonis et Afrodite, face postèrieure

---

[60] Genava, 1923, p. 163, fig. 6.

[61] A. Maiuri, Gruppo marmoreo mutilo di Eros e Psyche, Notizie degli scavi di anticita, Roma, 1925, 93 s., fig. I.

[62] E. Loewy, La sculptura graeca, Torino, 1911, p. 140, fig. 292.

[63] Th. Wiegand—H. Schrader, Priene, Berlin 1904, 179, Abb. 174; Fr. Winter, Typen — Katalog II, 226, 3.

Тази теракота, отнасяща се към IV — III век пр. н. е., изобразява прегърнатата влюбена двойка, по всяка вероятност Адонис и Афродита. По извивките на телата на фигурите, по начина на моделирането им и по третирането на облеклото може да се приеме, че тази теракота е свързана с изкуството на Праксител или на неговите ученици.

Би могло да се заключи, че скулптурната група от Одесос е произведение на майстор от неоатическата школа, който е копирал известна статуя, изобразяваща Адонис и Афродита, вероятно от Праксител или от неговите ученици. Скулпторът-копист на тази статуя е дал израз на своя стил, като се повлиял от статуята на Ефеб на Стефанос, като е добавил нов атрибут в ръката на Адонис. Статуарната група от Одесос може да се отнесе към I век пр. н. е.

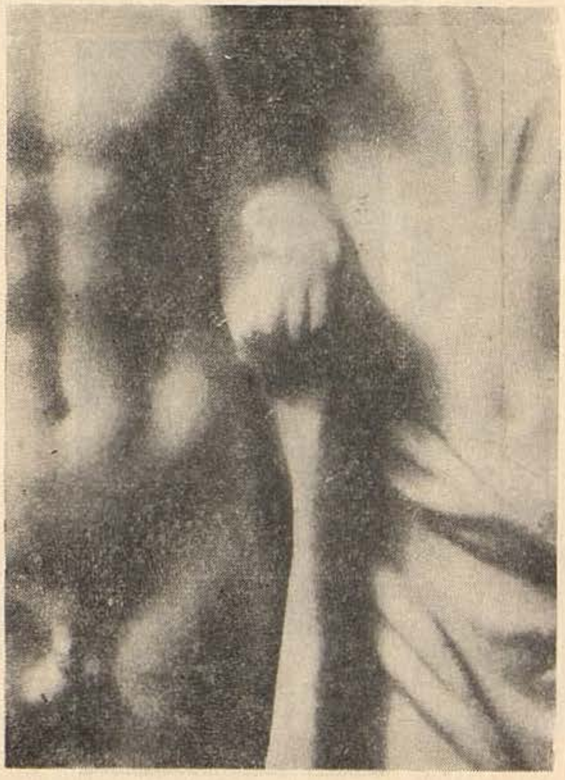

Обр. 35 в. Статуарна група Адонис и Афродита, профил
Fig. 35 c. Groupe statuaire d'Adonis et Afrodite

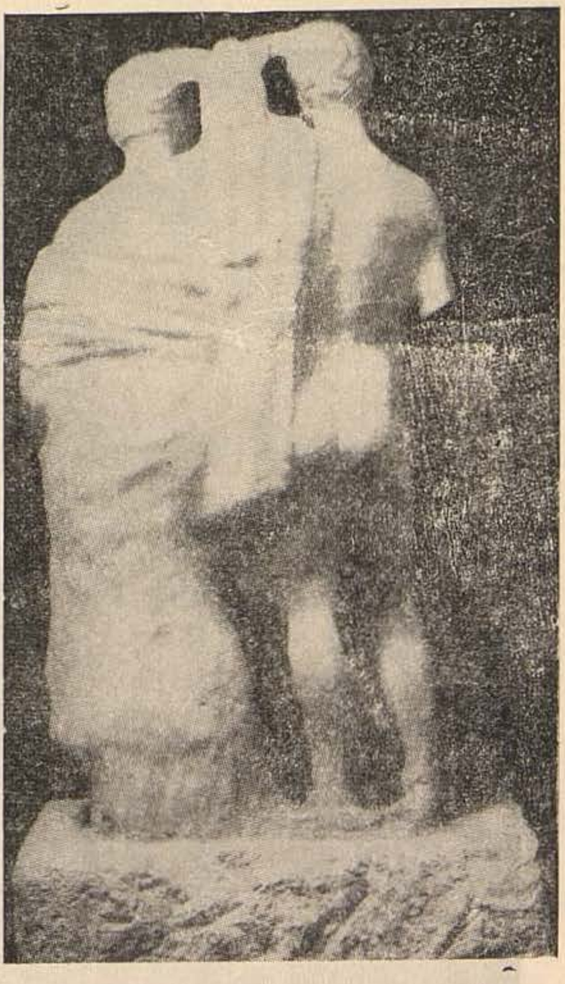

Обр. 35 г. Статуарна група Адонис и Афродита, детайл
Fig. 35 d. Groupe statuaire d'Adonis et Afrodite, detail

Според S. Reinach скулптурната група от Одесос изобразява края от живота на Адонис, когато той, смъртно ранен от глиган, умира в обятията на Афродита. В случаите, когато е изобразен този сюжет, Адонис обикновено се подпира на Афродита или на колона и Ерос не се изобразява между двете фигури. [64] Това показва, че скулптурната група от Одесос не изобразява смъртта на Адонис. При този паметник малкият и палав Ерос докосва Адонис и Афродита с крилата си и като че ли ги съединява символично. По всяка вероятност той изобразява един епизод от живота на Адонис — връщането му от ада на земята и срещата му с неговата любима Афродита.[65] При един червенофигурен кратер от IV век пр. н. е. [66] Ерос е над главите на Адонис и Афродита и ги покрива с мантия. Всъщност тук е представен свещеният брак между двете божества. Върху едно италийско огледало зад прегърнатите Адонис и Афродита е представено легло, около което две жени танцуват и играят. Няма съмнение, че в случая е представен свещеният брак ἱερός γάμος между двете божества. [67] Една теракота от Коринт изобразява седнали на легло Адонис и Афродита. [68] Над тях е застанал Ерос, който се готви да ги покрие с голяма завеса. Тази теракота също изобразява брака между Адонис и Афродита.

---

[64] J. G. Fraser, Adonis, Paris, 1921, S. 175.

Тези паралели дават възможност да направим същото предположение и за статуарната група от Одесос: тя изобразява може би свещения брак между Адонис и Афродита.

От направения хронологически преглед на скулптурните паметници от предримската епоха може да се направят редица заключения.

През предримската епоха преобладава надгробната и вотивната пластика. Монументални скулптурни паметници се изработвали или се внасяли твърде малко.

Доброкачествените скулптурни произведения изобразяват в повечето случаи божества, царе или видни магистрати (статуите на „ефеб“, на бог Дарзалас, на понтийския цар Митридат, надгробната плоча на Пайдархе и др.). Това са произведения, изработени по поръчка от добри майстори скулптори. Наред с това официално изкуство съществувало и друго, „народно“ изкуство. Това са редицата релефи, обикновено надгробни или вотивни, които в по-голямата си част имат занаятчийско изпълнение.

През най-ранната епоха, V — IV век пр. н. е., двата вида произведения на изкуството съществуват поотделно, без да си влияят — местното изкуство не възприема чуждото. Що се отнася до монументалната скулптура, тя копира известни статуи на античността.

Въз основа на разгледаните дотук, макар и малко на брой, скулптурни паметници до IV век пр. н. е. може да се каже, че и през тази епоха обикновено се копират известни образци от атическата скулптура. При отклоняването им от модела се проявява тяхната непохватност, тяхното посредствено майсторство. Тук може да се открият, разбира се, първите стъпки в една по-самостоятелна работа, при която не се използва и копира точно определен модел. Така се създава местен стил, който се характеризира с едно по-плоскостно, по-линеарно, по-статично предаване на фигурите. Сюжетите са разнообразни и почти всички са възприети от Атика и Мала Азия.

---

[65] E. Saglio, Adonis, DA DS, p. 72; J. G. Fraser, Adonis, S. 7.

[66] G. Bendinelli, Scoperta di antiche tombe falische a camera in contrada „Lista“, Notizie degli scavi di Anticita, Roma, 1920, p. 22, fig. 2.1 a.

[67] G. Bendinelli, op. cit., p. 24, fig. 3; Gerard—Köte, Etruskische Spigel, V, tav. 25.

[68] Fr. Winter, Die Typen der figurlichen Terrakoten II, Berlin, 1905, S. 224, Fig 7·

Високата плоча с антемион се заменя от плочата с релефни изображения, мода, диктувана от Атика. Плочата има трите си главни елемента: рамка, релеф и надпис. Майсторите скулптори от Одесос изработват широки, с големи размери плочи, при които главната сцена е развита в ширина. При релефните изображения се чувствува чистотата на линиите, омекчаване на формите на фигурите, които са идеализирани, съществува стремеж да се предадат формите на тялото през дрехата, да се очертае кокът на жената под наметката й. Върху паметниците не се забелязват следи от полихромия. Рамката на плочите напомня на лицевата фасада на Хероон. Отгоре е оформена като нисък епистил, а отстрани като правоъгълни колони с правоъгълни капители.

През ранната елинистическа епоха, края на IV и началото на III век пр. н. е., се проследява по-силното влияние на атическата скулптура. През тази епоха продължават да се копират сюжети от класическото изкуство. В началото на епохата одесоският скулптор почти напълно се придържа към тях, но по-късно той започва да се отдалечава от традициите на класицизма и в скулптурата започва да прониква местният стил. В надгробната и вотивната пластика се появяват ландшафтът, детската фигура и редица жанрови сцени.

Централната сцена вече се развива по височината на плочата, която е висока, с немного големи размери и не особено дълбок релеф. Местният стил се налага твърде ясно при предаването на детайлите и при моделирането на второстепенните фигури, които се изработват схематично, без детайли, в нисък релеф. Композицията при някои релефи се изгражда на основата на различни по стил и характер прототипове, които са обединени механично, без никаква връзка. Това се явява като резултат в случаите, когато одесоският скулптор не си служи с модели, а работи самостоятелно. През тази епоха се достига до утвърждаване на местния стил. Полихромията идва на помощ при означаване на детайлите, но все още е спомагателно изразно средство. Обикновено горната рамка на плочата е във форма на фронтон с акротери, под който следва фриз.

Болшинството от скулптурните паметници може да се отнесат към края на III и II век пр. н. е. Те представляват богата серия от надгробни и вотивни плочи, които в по-голямата си част са занаятчийски произведения. При тях се повтарят същите сюжети, каквито са изобразени върху плочите от по-ранната епоха. Сега фигурите върху релефите са изработени в един стил, в тях се чувствува единство. Майсторът скулптор вече не копира, а работи самостоятелно. Местният стил все повече се налага и се изразява в схематично, статично и плоскостно моделиране на фигурите.

Плочите са с малки размери. Срещат се и високи и широки плочи. Рамката на плочата е съвсем опростена. Запазил се е фронтонът, много нисък и само загатнат; акротерите са също само загатнати или въобще липсват. Рамката във форма на епистил, която отново се появява, се е превърнала в обикновен, просто профилиран корниз. Полихромията често се употребява, като понякога се боядисва целият фон на релефната композиция.

В края на III и през II век пр. н. е. се увеличава влиянието на Византион. Под това влияние в Одесос вече се оформя точно установена иконография на сюжета „погребално угощение“, която се възприема по-късно през епохата на римското владичество. Иконографията на тракийския Херос е вече обогатена с всички свои елементи, с които я виждаме върху релефите от римската епоха.

През I век пр. н. е. Одесос не остава назад от модните влияния на неоатическата школа, представителите на която копират антични образци, без да влагат нещо оригинално. Влиянието на неоатическата школа всъщност е една реакция срещу местния стил, който огрубява, варваризира класическото изкуство. Тези копия на неоатическата школа не са могли да запазят чистите линии на класицизма. В тях се забелязва схематизъм, формите на фигурите са загладени и смекчени до неузнаваемост.

Проследявайки творческия път на одесоския скулптор, би могло да се каже, че той започва от копиране на вносни скулптурни паметници, често пъти използвайки отделни фигури в една обща композиция. По-късно той копира изцяло известни релефни произведения. По-нататък местният майстор доста непохватно моделира самостоятелно, отхвърля моделите, импровизира, комбинира отначало неумело, като постепенно стабилизира своя местен стил. Той не излиза от границите на възприетата тематика и мода, диктувани главно от атически центрове. Всъщност пътят на одесоския скулптор започва от подражанието на класическите образци и достига до създаването и утвърждаването на местния стил в скулптурата, създаден на базата на сливането на античните и местните традиции.

Скулптурните паметници от предримската епоха представят ежедневието на свободния одесоски гражданин. Жената на богатия одесоски робовладелец е изобразена сред своята домашна обстановка. Някои релефи дават известна представа за мебелировката на къщите в Одесос. Доста голям брой релефи дават сведения за религиозния живот в Одесос и за божествата, които са били почитани в града. Чрез релефите, изобразяващи тракийския Херос, се изявява тракийският етнически елемент в града.

Одесос се развива като голям скулптурен център през римската епоха. Тогава Одесос е бил центърът, в който се създават иконографиите на тракийския Херос, представляващи едно съчетание от атически образци, допълнени и усложнени под влияние на тракийските религиозни представи. Създава се и местен стил, който се възприема и през римската епоха. Скулптурата от предримската епоха не излиза от границите на копирането на известни образци. В основата си тя не е била нещо различно от скулптурата на градските центрове от Егейския басейн. Но в нея има известна своеобразност, която може да се обясни с нееднородността на населението в античния Одесос. Това своеобразие се изразява в стила и сюжетите на скулптурните произведения.

Би могло да се каже, че вкусовете по отношение на скулптурата в Одесос са били вкусове главно на гръцки граждани от един гръцки полис, разположен в периферията на егейските културни центрове, където модата и различните влияния идват сравнително по-късно и се пречупват през призмата на своеобразната местна обстановка.

КАТАЛОГ

1. Глава от статуя на Ефеб? на Атина?. Местонахождение: гр. Варна, от мрамор, размери: 25 × 19 × 20 см, инв. № II. 1350, главата отчупена в основата, носът устата и очите очукани (обр. 1 а, б, в).

Косата е разделена на две и се спуска към ушите в дъгообразна форма. Над челото се намира слабо вдълбан, плитък жлеб, начало на шлем? Лицето е овално, с меки очертания. Очните ябълки са изпъкнали и гладки. Устните са фино очертани.

Първата половина на V век пр. н. е.

1. М. Мирчев, Антични паметници от гр. Сталин и Сталинско. ИВАД. VIII, стр. 116, обр. 172.

2. И. Фрел, Нов документ за статуята на Аполон от Каламис, ИАИ XXI, стр. 203—209, обр. 1 и 2.

2. *Надгробен паметник на Пайдархе.* Местонахождение: ул. „Миладинова“, гр. Варна’ от мрамор, с размери: 103 × 34, 5 × 10 см, височина на буквите 3,5 см, инв. № II. 157’ счупена по ширината в горната половина (обр. 2 а, б).

Лицевата повърхност на плочата изгладена много добре. Има правоъгълна форма с отнети в горния край ъгли. Горният край на паметника завършва с антемион — корниз, над него палмета с волути. Под антемиона гръцки надпис в три реда:

Παιδάρχη
’Ανθεστηρίο
θυγάτηρ

От V — IV век пр. н. е. Вероятно внесен от Атина.

1. A. Salač. K. Škorpil, Nekolik RČA 74, 1928, 49, № 19.

2. G Michailov, IGBR, I, стр. 81—82, № 96.

3. *Надгробен паметник на атлет.* Местонахождение: гр. Варна, от едрозърнест пясъчник (мушелкалк), с размери: 1,61 × 0,86 × 0,12 м, повърхността на доста места изтрита (обр. 3).

Плочата е правоъгълна, висока. Над релефните изображения — триъгълен фронтон Отдясно мъж с глава, наклонена наляво, прав, в полупрофил, косата, превързана с панделка’ достига до ушите. Облечен в къс до коленете хитон и химатион, прикрепен на дясното рамо. С лявата си ръка придържа химатиона, дясната — протегната към фигурата срещу него. Отляво, пред него, по-малка фигура на прислужник в профил надясно. Той е прав, с къса коса и в скръбна поза. Облечен е в дълъг химатион, който оставя дясната му ръка и дясната половина на тялото открита и покрива лявата ръка, която придържа химатиона. В дясната си ръка държи каничка.

От IV век пр. н. е.

4. Надгробна плоча. Местонахождение: гр. Варна, от варовик, с размери: 98 × 73×13 см. Отчупена част от антемиона в долния му край и плочата отдолу (обр. 4).

Запазена е горната част на плочата. В горния си край тя завършва с антемион. Горе той е в дъговидна форма, която преминава надолу в правоъгълна. Обграден е с просто профилиран корниз. В полето на антемиона стилизирано предадена палмета, от основата на която излизат четири волути. Под крайните две волути се вижда четирилистна розета. Под антемиона плочата продължава със сложно профилиран корниз.

От IV век пр. н. е.

5. Надгробна плоча. Местонахождение: ул. Козлодуй, гр. Варна, от мрамор, размери 55 × 42 × 15 см, запазен фронтонът, отчупен отдолу и от двете си страни (обр. 5).

Фронтонът е в триъгълна форма. Отгоре украсен с акротер във форма на палмета. Обрамчен със сложно профилиран корниз. В релефното поле, под акротера — релефно изображение на umbo.

От IV — III век пр. н. е.

6. Надгробна плоча на Дамеа. Местонахождение: гр. Варна, от мрамор, размери: 77 × 39 × 13 см, височина на буквите: 1 — 1,5 см. Сега в Софийския музей, инв. № 2978. Повърхността на места отчупена. Плочата в долния си край грубо обработена (обр. 6).

Плочата архитектонично оформена — отгоре като триъгълен фронтон, с акротери (от тях малка част запазена), отстрани с рамки във форма на пиластри. Отляво жена, седнала на стол с възглавница. Столът с къси, струговани крака. Жената в профил, в хитон и химатион, който покрива и главата ѝ. Кокът и се очертава под химатиона. Дясната ръка е на скута, а с лявата придържа химатиона на лявото си рамо. Краката на ниско столче. До краката кошница за вълна във форма на пресечен конус. Отдясно — прислужница, права, в профил, в двойно препасан дълъг хитон, с дълга коса. В дясната ръка двойно кръгло огледало, а в лявата — продълговат предмет, балсамарий, каничка?

Над релефното поле, под фронтона, старогръцки надпис в два реда, в дорийски диалект:

Σαττιον Πυθοδώρου
Δαμέα γυνά

От IV век пр. н. е.

1. Б. Филов, Антични паметници в Народния музей, ИАД, III, стр. 19, фиг. 16.
2 B. Filov, L'art antique en Bulgarie, София, 1925, стр. 10.
3 G. Michailov, IGBR, № 102, стр. 83.

7. Статуя на бог Дарзалас. Тази статуя е възпроизведена върху одесоските тетрадрахми, сечени в средата на II век пр. н. е. Бог Дарзалас е представен в хитон с ръкави, чиито поли падат в отвесни, тежки гънки до земята. Горната част на тялото му остава непокрита. Върху хитона е увит химатион. Единият край на химатиона е прехвърлен през лявото рамо. Останалата част покрива гърба, минава под дясната ръка и опасва надкоремната част на тялото, като образува триъгълна престилка. В дясната си ръка богът държал патера, а в лявата — рог на изобилието, от който се подава грозд. Тежестта на тялото му пада на левия крак, десният е облекчен и поставен встрани. Бог Дарзалас е с дълга брада, с мустаци и с дълга коса, превързана с панделка. Същото божество изобразяват и теракоти от III — II век пр. н. е.

Статуята може да се отнесе към IV век пр. н. е.

1. Т. Герасимов, Култовата статуя на великия бог Дарзалас в Одесос, ИВАД, VIII, стр. 65 сл. и посочената там литература.
2. Г. Тончева, Принос към иконографията на Великия бог от Одесос, ИАИ, XVIII, стр. 83 сл.

8. Поставка за статуарна група. Местонахождение: ул. „Цар Крум“, гр. Варна, от мрамор, размери: 1,79 × 0,86 × 0,29 м, височина на буквите 1,4 см.

Поставката е оградена от трите си страни с тричленен корниз. Върху горната плоскост личат вдлъбнатини за закрепване на две статуи и два други предмета. Вдлъбнатините за стъпалата на статуите са били снабдени с улейчета за наливане на олово за закрепването им. На едната надлъжна плоскост на плочата, над корниза, името на майстора-скулптор:

Ἑκατόδωρος Ζωπύρου
ἐποίησεν

От IV век пр. н. е.

1. К. Шкорпил, Антични паметници от западното черноморско крайбрежие, XIV, стр. 19, № 34, фиг. 33.
2. G. Michailov, IGBR, стр. 74, № 74.

9. Глава от статуйка на момиче. Местонахождение: ул. „Климент“, гр. Варна, от мрамор, размери: 96 × 74 × 8,9 см, инв. № II. 429, запазена само главата (обр. 9 а).

Повърхността на статуйката е полирана. Лицето на момичето е закръглено. Челото е високо, носът правилен, устата малка. Лицето има замечтан, усмихнат вид. Очите са засенчени от широки клепачи. Ушите са малки и много добре моделирани. Косата е меко моделирана в плитки, малки къдри, събрани зад ушите и увити във форма на кръгъл тесен кок на темето.

Статуйката по всяка вероятност е била вотивна. Може да се отнесе към IV — III век пр. н. е.

10. Фрагмент от статуя на Афродита? Местонахождение: гр. Варна, от мрамор, размери: 18 × 13 × 9 см, инв. № II. 859, запазена долната половина до коленете (обр. 14).

Афродита е облечена в дълъг хитон, през който прозират формите на тялото. Бедрата са покрити от химатиона, чийто край е преметнат през лявата, протегната напред ръка, запазена до лакътя.

Статуйката е много добре моделирана. Може да се отнесе към IV — III век пр. н. е.

11. Надгробен паметник с „погребално угощение“. Местонахождение: морския бряг до Института по океанография и рибно стопанство (Аквариума), Варна, от мрамор, размери: 47 × 82 × 18 см, запазена долната половина, левият край отчупен, силно изтрита (обр. 13).

Релефното поле е оградено отдолу с широка, а отстрани с тесни рамки. От изображенията на двамата полулегнали мъже са запазени само ъглите на химатионите им. Леглото е със струговани крака. Пред леглото четирикрака, правоъгълна маса, върху нея съд и плодове. Отляво на масата — роб в къс хитон, с протегната към масата ръка. Отдясно на масата друг роб, също в къс хитон. Той пресипва вино от съд, поставен на етажерка с два рафта, в голям кратер, намиращ се от лявата му страна.

От първата половина на IV век пр. н. е.

1. К. Шкорпил, стр. 46, № 154, обр. 108.

12. Оброчен релеф на тракийския Херос. Местонахождение: м. „Каялъка“, с. Галата, Варненско, от мрамор, размери: 55 × 80 × 15 см, инв. № II. 3409, запазена горната половина (обр. 10).

Плочата е оградена с архитектонично оформена рамка: отгоре нисък епистил, отстрани — пиластрови колони с правоъгълни капители. В релефното поле, в нисък релеф, е изобразен тракийският Херос. Запазена е горната половина от Хероса и от коня. Херос е в бяг надясно, с развята хламида. Над главата на Херос дърво с голяма корона, горе оформена в хоризонтална линия. Пред Херос още две дървета със същите корони. Пред последното дърво, до дясната рамка, тичащ елен, с вдигнати високо предни крака. Еленът е стъпил на поставка. Между второто и третото дърво — релефен издатък, вероятно част от животното, към което е насочил копието си Херос.

От III век пр. н. е.

1. М. Мирчев, Разкопки на тракийското селище край с. Галата, ИВАД, IX, стр. 18 фиг. 28.

13. Оброчна плоча на Херос. Местонахождение: м. „Каялъка“, с. Галата, Варненско, употребена като настилка на християнска базилика, от мрамор със сини жилки, размери: 56 × 61 × 15 см, счупена по ширината на две части, липсват части от средата на плочата, инв. № II. 3411 (обр. 11).

Релефното поле на плочата оградено с архитектонично оформена рамка — отгоре във форма на нисък епистил, отстрани като пиластри с правоъгълни капители, чиито очертания може да се открият само по дебелината на плочата. В плиткото релефно поле, в нисък релеф са изобразени: конник с високо вдигнати предни крака на коня, вероятно над олтар, чиито очертания едва се забелязват. Конникът е в хитон, с ръце, спуснати надолу, на главата с островърха шапка. Зад олтара се намира дърво, от което са изобразени само долните части на клоните. Зад дървото, долу, се забелязват очертанията на фигура, адорант (?), сега изцяло изчукана.

От III век пр. н. е.

1. М. Мирчев, Разкопки на тракийското селище край с. Галата, ИВАД, IX, стр. 19, фиг. 31.

14. Оброчен релеф на тракийския Херос. Местонахождение: м. „Каялъка“, с. Галата, Варненско, в светилището на Херос Карабазмос, от мрамор, размери: 14 × 35 × 9,5 см, инв. № II. 3409, запазена горната половина (обр. 12).

Плиткото релефно поле е оградено с архитектонична рамка, отстрани оформена като тесни пиластри, а отгоре с просто профилиран епистил. В очертанията на релефното поле в нисък и силно изтрит релеф — тракийският Херос в бяг надясно, облечен в хитон и развята хламида. Във вдигнатата си дясна ръка държи копие. Пред конника, в средата на релефното поле, дърво с голяма корона, отсечена от горната рамка.

От II — I век пр. н. е.

1. М. Мирчев, Разкопки на тракийското селище край с. Галата, ИВАД, IX, 18 — 19, фиг. 29.

15. Надгробна плоча с „погребално угощение“. Местонахождение: гр. Варна, единият фрагмент на бул. „Червеноармейски“, инв. № II. 5, другият на бул. „Д.Благоев“, до Девическата гимназия, инв. № II. 32, размери: 47 × 82 × 18 см, релефът нисък, долната половина отчупена (обр. 19).

Рамката архитектонично оформена — отстрани колони с правоъгълни капители, отгоре — просто профилиран епистил. Отдясно мъж на легло в полупрофил, с шапка с малка периферия, косата — в малки, неразчленени кичури, в хитон и химатион, в дясната ръка неразчленен венец, в лявата — цилиндрична чаша. Отляво — жена на стол със струговани крака, с покривка до земята. Жената в хитон и химатион. Отстрани на стола — робиня в дълъг хитон и скръбна поза. До нея, върху рамката, в нисък релеф — херма. Пред леглото маса с три прави крака, върху нея плодове и хлябове. Над главата на мъжа дъговидно оформена в горния край завеса. Наляво от леглото горна част от правоъгълна колона, над нея конска глава в профил наляво, обърната към мъжа. Зад нея, в десния горен ъгъл на плочата, стъбло на дърво, около което се увива змия с глава, насочена към човешките фигури.

От III век пр. н. е.

1. E. Kalinka, № 270, стр. 217, фиг. 74.
2. К. Шкорпил, стр. 132, обр. 136.
3. Г. Тончева, Хронологическо развитие на плочите с „погребално угощение“ от Одесос, сп. Археология, год. VI, 1964, кн. 4, фиг. 1.

16. *Надгробна плоча на оратор.* Местонахождение: гр. Варна, ул. „Парчевич“, от мрамор, размери: 69×45×9 см, отчупена в долната си част в диагонал, инв. № II. 3934 (обр. 15).

Плочата правоъгълна, запазената странична рамка оформена като пиластрова колона, а горната — като фриз и фронтон със странични акротери. Под фронтона — фриз. В двата края на фриза по една ваза за награда, на нея подпряна палмова клонка. До тях по един кръг, очертан с пергел, и в него вписана розета. Под рамката на фриза, в началото на релефното поле, следи от един ред яйцевиден орнамент, нанесен с червена боя. Отдясно се забелязват само контурите на права фигура. До него се вижда мъж в късоръкавен хитон, в профил наляво, прав. Той подава с дясната си ръка на фигурата пред него, запазена само в контури, volumen, а в лявата си спусната надолу ръка държи друг свитък. Зад дясната му ръка се вижда слънчев часовник на висока колона. Отдясно на слънчевия часовник е изобразена китара. Пред него — горната част на малка права фигура на дете или юноша. Той е обърнат напред, с глава леко наведена наляво, с къдрави коси, достигащи до ушите му. До тези две фигури се вижда фигурата на друг мъж в профил надясно, гледащ към останалите фигури. Той е в хитон и химатион, покриващ и двете му ръце. Косата му, превързана с панделка, се спуска до раменете му.

Върху плочата е изобразен починалият, вземащ участие в конкурс по музика или за декламаторско изкуство.

От III век пр. н. е.

1. Г. Тончева, Два надгробни паметника от Одесос, Изследвания в чест на К. Шкорпил, София 1961, стр. 233—234, фиг. 1.

17. Надгробна плоча на Дионисоген. Местонахождение: ул. „Левски“, гр. Варна. от мрамор, размери: 25,4×29,2×6,6 см, вис. на буквите 1,7 см, едната трета отдолу отчупена, инв. № II. 407 (обр. 18).

Плочата има правоъгълна форма. Горната рамка е широка, страничните — тесни, оформени като пиластри с правоъгълни капители, които започват от началото на горната рамка. Отдясно седнал мъж в профил, в дълъг хитон без ръкави. Косата му е къса до ушите, превързана с лента. Дясната му ръка е протегната към роба пред него, а с лявата се обляга на висока възглавница, поставена на стол без облегало. В нея държи плоска паница. „Отляво роб-прислужник, обърнат в профил надясно, във високо препасан хитон, с къса коса. С дясната ръка подава volumen на господаря си, а в лявата държи неясен предмет.

Върху горната рамка старогръцки надпис в два реда:

Διονυσογένης
Ἑρμαφίλου

Втората половина на III век пр. н. е.

1. М. Мирчев, Гръцки епиграфски паметници . . . , стр. 12, фиг. 25.
2. G. Michailov, IGBR, № 105, стр. 84.

18. Оброчна плоча на Диоскурите. Местонахождение: ул. „Арх. Филарет“ № 74 гр. Варна, размери: 36×41×11 см, от мрамор, запазена горната половина, инв. № II. 41, (обр. 16).

Плочата правоъгълна и висока. Рамката архитектонично оформена — отстрани с тесни рамки, а отгоре с широка рамка, над нея фронтон с високи акротери. Между широката рамка и фронтона — тясно косо отсечено поле, върху което се забелязват следи от яйцевиден орнамент, рисуван с червена боя.

Върху релефното поле запазени само очертанията от главите на Диоскурите. Те са в профил, с високи шапки, полоси. Те са един зад друг, вероятно на коне.

От III в. пр. н. е.

1. Г. Тончева, Неиздадени култови паметници от Варненския музей, ИВАД, XI, 80, обр. 56, табл. XI.

19. Надгробна плоча с жанрова сцена. Местонахождение: ул. „Арабаконак“ гр. Варна, от мрамор, размери: 17×20×7,5 см, инв. № II. 1013, от два слепени фрагмента отчупена отгоре и отдолу (обр. 17).

Плочата оградена отстрани с тесни, правоъгълни рамки. Отдясно фигура на мъж, главата и краката от глезените надолу отчупени, обърнат в полупрофил наляво, с леко наведена напред горна част на тялото. Облечен в къс, късоръкавен хитон и химатион. Химатионът е прехвърлен през лявата ръка, обвива гърба, а отпред — долната част на тялото. В кръста е навит във форма на пояс. Лявата ръка е поставена зад гърба. В дясната си ръка държи птичка. Към нея подскача малко рунтаво куче, застанало на задните си крака. Починалият е изобразен в момента, когато се забавлява с кучето си. Релефът е плитък. Особено при фигурата на мъжа се чувствува мекота, заглаждане на формите и по-сумарно, недетайлно предаване на гънките на дрехата.

От II век пр. н. е.

20. Надгробна плоча на Естиай. Местонахождение: Варна, сега в Софийския музей, от мрамор, размери: 57×29×9,5 см, височина на буквите 0,9—1,3 см, инв. № 3502 (обр. 26 а, б).

Плочата правоъгълна, архитектонично оформена — отстрани с тесни рамки, отгоре с рамка във форма на фриз, над него триъгълен фронтон. Отдясно млад мъж, прав и обърнат напред. Той е в хитон и химатион, чийто край се придържа и повдига от лявата му ръка, покрита от другия му край. Той е с коса, предадена в къси, заоблени кичури. Дясната му ръка е поставена на гърдите. Отляво малка фигура на роб, прав, в профил надясно, обърнат към мъжа, в къс, ниско подпасан хитон, в скръбна поза, с кръстосани крака.

Под изображенията триредов старогръцки надпис:

Ἑστιαῖος
Διοσκουριδίου χαῖρε
Ιδιβλων

Надписът съдържа името на мъжа, под което допълнително е било издълбано и името на жена му.

От II век пр. н. е.

1. E. Kalinka, стр. 235, 236, № 294, фиг. 95.
2. J. Mordtman, AM, X, 1895, 320, № 8.
3. H. Skorpil, AEM, XVII, 1894, 203, № 83.
4. G. Michailov, IGBR, № 148, без снимка.
5. Б. Геров, Романизмът . . . , II, № 716.

21. Надгробна плоча с „погребално угощение“. Местонахождение: гр. Варна, сега в Софийския музей, инв. № 3499, от мрамор, размери: 39×25×6 см, вис. на буквите 0,8 см, отчупени ъглите отдясно, горе и долу (обр. 20).

Плочата архитектонично оформена. Отдясно брадат мъж, горната част на тялото му обърната напред, полулегнал на легло без дюшек и облегалка, дясната ръка на дясното коляно, в лявата — широка купа. Отляво, срещу него, забулена жена в профил, седнала на стол без облегалка, лявата ръка на лявото рамо, в дясната, на скута, държи ябълка. Отстрани на стола робиня в профил, в двойно препасан хитон. В двете си ръце държи голяма цилиндрична кошница за вълна. Пред леглото трикрака масичка със слабо извити крака, върху нея неясно предадени хляб и плодове. До нея роб в профил, в скръбна поза.

Под релефа старогръцки надпис в три реда:

'Ανθεστήριε
Μηνοδώρου
χαῖρε

От I — II век пр. н. е.

1. E. Kalinka, стр. 263, фиг. 68.
2. J. Mordtman, RA, 1878, 1, 116, № 10.
3. G. Michailov, IGBR, стр. 107, № 182.

22. Оброчна плоча на Херос Перкос. Местонахождение: м. „Патрабана", с. Галата Варненско, от мрамор, размери: 63×57,5×14 см, височина на буквите 1,2 см, инв. № II 1040 (обр. 29).

Плочата правоъгълна, рамката архитектонично оформена: страничните рамки във форма на пиластри с правоъгълни капители, горната — като нисък епистил. Отляво тракийският Херос пред правоъгълен профилиран долу и горе олтар. Херос е в профил надясно, в къс, препасан хитон, с хламида, падаща спокойно на гърба на коня. В дясната си ръка, спряна на шията на коня, държи патера. Той е с къса коса, превързана с панделка. Зад олтара — дърво с увита по него змия. Вдясно от олтара — една до друга две двойки от адорантки, прави, сърнати наляво, в хитони и химатиони. Десните ръце на всички са вдигнати в жест на adoratio. Пред олтара момче, водещо агне.

Върху широката долна рамка старогръцки надпис в два реда:

'Αρτεμίδωρος καὶ Πολέμαρχος
οἱ Θεοξένου Περκω "Ηρωι ἐπηκόω

От II век пр. н. е.

1. М. Мирчев, Гръцки епиграфски паметници . . ., стр. 21, фиг. 45.
2. Г. Тончева, Об иконографии и характере фракийского Хероса из Одесосса, Acta Philippopolitana II, София, 1963, стр. 71 сл., рис. 2.

23. Надгробна плоча с „погребално угощение". Местонахождение: Варна, край Девическата гимназия, от мрамор, размери: 21 × 48 × 7 см, вис. на буквите 1,9 см, запазена горната половина (обр. 21).

Рамката архитектонично оформена. От полулегналия наляво мъж запазена горната половина. Той е без брада, с къса в топчести кичури коса, в хитон и химатион, с венец в издигнатата си дясна ръка. От седналата срещу него на стол жена запазена само главата, покрита с химатиона, чийто дъговиден край придържа на лявото си рамо.

Върху горната рамка старогръцки надпис в един ред:

Πρωταγόρας 'Ιερωνύμου

От I век пр. н. е.

1. К. Шкорпил, стр. 34, № 124, обр. 82.
2. G. Michailov, IGBR № 192, стр. 110.
3. Г. Тончева, Хронологическото развитие на плочите с „погребално угощение" от Одесос, сп. Археология, год. VI, 1964, кн. 4, фиг. 2

24. Надгробна плоча на седнала жена. Местонахождение: до Института по океанография и рибно стопанство, Варна, от мрамор, размери: 66 × 50 × 105 см, височина на буквите 2 см, инв. № II. 19, левият горен ъгъл отчупен (обр. 22 а, б).

Плочата правоъгълна, архитектонично оформена — отгоре във вид на фронтон с отчупени странични акротери, отстрани с широки рамки. В средата на фронтона щит? Отляво фигура на жена на стол. Облечена е в хитон и химатион, краката кръстосани. С дясната си ръка се обляга на седалката на стола. Столът с възглавница и с покривка, която завършва с ресни. Срещу жената робиня, права, в профил, в дълъг хитон, с дълга коса. В двете си ръце държи голяма кошница за вълна във форма на пресечен конус.

Под релефните изображения следи от изчукан гръцки надпис в четири реда:

Λ O
. . . . . . ρ
ιουν . . . . . .
Δημ[ητ]ρίου χαῖρε

II—I век пр. н. е.

1. М. Мирчев, Гръцки епиграфски паметници . . ., стр. 11, фиг. 24
2. G. Michailov, IGBR, № 155, стр. 98.

25. Надгробна плоча на Еме. Местонахождение: ул. „Пар. Николау“, гр. Варна, от мрамор, размери: 22×27×8 см, височина на буквите 1,2 см, запазен долният ляв ъгъл (обр. 23).

Отстрани плочата с тясна рамка. Запазена е само долната половина от фигурата на жена, седнала на нисък стол със струговани крака. Жената в хитон и химатион.

Под релефните изображения лявата половина от старогръцки надпис в два реда:

Εμη [. . . θυγάτηρ γυνὴ δὲ]
Νικίων[ος, Χαῖρε]

От II век пр. н. е.

1. М. Мирчев, Гръцки епиграфски паметници . . ., стр. 13, фиг. 28.
2. G. Michailov, IGBR, стр. 99, № 157.
3. Б. Геров, Романизмът . . ., II, № 714.

26. Надгробна плоча на Хюпса. Местонахождение: гр. Варна, сега в Софийския музей, инв. № 3516, от мрамор, размери: 47 × 40 × 7 см, височина на буквите 2 см, горната половина отчупена (обр. 24).

Плочата оградена отстрани с тесни рамки. Отдясно жена, седнала на стол със струговани крака. Жената в богато надиплен хитон и химатион, чийто край се спуска от стола надолу. До стола кошница за вълна във форма на пресечен конус. Пред жената голям сандък на малки крачета, профилиран долу и горе. До сандъка прислужница, права, в профил, облечена в двойно препасан хитон. С дясната си ръка подава на господарката си кръгъл предмет, кутийка?

Под релефните изображения старогръцки надпис в пет реда:

Ὕψα
Ἀθηναγόρου
θυγάτηρ
Διονυσίου
γυνή
χαῖρε

II—I век пр. н. е.

1. K. Škorpil, AB III, 190, 70 с. л. 11.
2. G. Michailov, IHBR, № 153.

27. Надгробна плоча на Агатенор. Местонахождение: кв. „Приморски“, гр. Варна, от мрамор, размери: 27×28,5×11 см, височина на буквите 1 см, отгоре отчупена, инв. № II. 169 (обр. 25).

Плочата правоъгълна, отстрани оградена са тесни рамки. Отляво жена, седнала на стол, върху него възглавница и покривка, завършваща с ресни. Жената е в хитон и химатион, под който се очертава кокът ѝ. С дясната си ръка се опира на седалката на стола, а с лявата придържа края на химатиона пред гърдите си. Краката на малко столче. Отдясно прав мъж, обърнат напред, в дълъг хитон и химатион. Ръцете му са спуснати надолу и поставени пред тялото една върху друга. Позата му напомня на човек, който декламира, говори или пее. Пред него прислужник-роб, в профил надясно, с глава извита към мъжа, в къс подпасан хитон. С едната си ръка подава на мъжа продълговат, дълъг предмет, вероятно volumen. Върху плочата вероятно е изобразен оратор или поет.

Под релефните изображения старогръцки надпис в два реда:

[Ἀγ]αθήνωρ Ἀγαθήνορος
χαῖρε

От II—I век пр. н. е.

1. Мирчев, Гръцки епиграфски паметници . . ., стр. 13, фиг. 27.
2. G. Michailov, IGBR, стр. 99, № 156.

28. Оброчна плоча на богинята Фосфорос. Местонахождение : светилището на Херос Карабазмос и богинята Фосфорос, от мрамор, размери : 40 × 30 × 7 см, височина на буквите 1,2 см, инв. № II. 3982 (обр. 27).

Плочата правоъгълна, висока, с архитектонично оформена рамка — отстрани пиластри с правоъгълни капители, отгоре нисък фронтон със схематично моделирани акротери. В релефното поле в нисък релеф жена права, обърната напред, в двойно препасан, дълъг, богато надиплен хитон без ръкави. Косата ѝ е издигната нагоре в кок. Дясната ѝ ръка държи патера, в лявата — две факли или две високи копия. На гърба колчан със стрели. Отдясно на богинята, в профил надясно, с глава обърната към патерата—куче. Отляво — адорант в профил наляво, загърнат до шията в дълъг химатион. Върху косите и дрехите на фигурите следи от тъмночервена боя.

Върху долната рамка двуредов старогръки надпис :

᾿Αριστομένης Αἰόλου
Φωσφόρωι κατ᾿ ἐνύπνιον

От II век пр. н. е.

29. Оброчна плоча на Херос Карабазмос. Местонахождение : светилището на Херос Карабазмос и богинята Фосфорос, гр. Варна, от мрамор, размери : 51 × 26 × 9 см, височина на буквите 2 см, инв. № II. 3983 (обр. 28).

Плочата правоъгълна, рамката архитектонично оформена — страничните рамки като пиластри, горната като фриз, над който следва нисък фронтон с акротери. В основата на акротерите и фронтона линии от карминеночервена боя. Под фронтона, върху фриза — пояс от яйцевиден орнамент, нанесен със същата боя. В немного голямото релефно поле, боядисано в синьо — конник в спокоен ход надясно, в профил, в къс, късоръкавен, препасан в кръста хитон и хламида, спусната на гърба на коня. Косата му, къса и предадена в неразчленени топчести кичури, е превързана с тясна лента. На краката — ниски ботуши. В лявата си ръка държи поводите на коня, в дясната, простряна напред — патера. Върху косата, дрехите и ботушите — следи от червена боя. Срещу него — адорант, обърнат в профил наляво, в дълъг хитон и химатион, който покрива и ръцете му. Върху дрехите и косата следи от тъмночервена боя.

Под релефните изображения триредов старогръцки надпис :

᾿Εστιαῖος Πόσειος
῞Ηρωι Καραβασμωι
εὐχήν.

От II век пр. н. е.

1. Г. Тончева, Об иконографии и характере фракийского Героса из Одесосса, Acta Philippopolitana, II, стр. 71 сл., рис. 1.

30. Оброчна плоча на Диоскурите. Местонахождение : ул. „Цар Крум", гр. Варна от мрамор, размери : 35×47×9,5 см, височина на буквите 1,2 см, инв. № II. 3984, плочата вторично използвана за чешма, при което в горната ѝ половина са направени три широки отвора, инв. № II. 3984 (обр. 30).

Плочата правоъгълна, широка, рамката архитектонично оформена — страничните рамки като пиластри с правоъгълни капители, горната рамка като нисък епистил. В релефното поле Диоскурите, изображенията им изчукани. Те са на коне, в галоп надясно, един зад друг, като фигурата на първия конник закрива предната половина на втория конник. Пред Диоскурите адорант, прав, в ход наляво към тях, в дълъг хитон, с вдигната в adoratio дясна ръка.

Върху горната рамка старогръцки надпис в един ред :

᾿Αρτέμων ᾿Αρτέμωνος Διοσκόρο[ις]

От II—I век пр. н. е.

1. М. Мирчев, Нови епиграфски паметници. . . , ИВАД, XIV, стр. 50, обр. 6.

31. Статуйка на бог Пан. Местонахождение : гр. Варна, сега в Софийския музей, от мрамор, инв. № 1613, ръцете от лактите и краката от коленете надолу отчупени (обр. 31).

Статуйката е служила като украса на крак от маса. Прикрепена е към правоъгълна колона — крак, отгоре на която се намира правоъгълна празнина за апликиране на крака към платформата на масата.

Пан е прав и обърнат напред. Тялото му е мускулесто, краката обрасли с козина Косата му е предадена в небрежно разхвърляни кичури, които се спускат надолу. В косата му се виждат основите на два рога, сега отчупени. Той е с брада на коза и с рунтави мустаци. Устата му е голяма, полуотворена и с дебели устни. От края на полуотворените му устни се спускат по два кичура коси във форма на букли. Веждите му са дебели и навъсени. Ушите са заострени нагоре. Лицето му има животински израз. Около шията е увита кожа на двукопитно животно, коза (?), чийто крак се спуска на дясното му рамо. През дясното му рамо минава дебела, усукана връв. На лявото му бедро се вижда правоъгълен предмет, сиринкс (?).

Повърхността на статуйката е слабо полирана. В изработката й се чувствува стремеж да се омекотят формите на тялото.

От II—I век пр. н. е.

1. B. Filov, L'art antique en Bulgarie, стр. 28—29, fig. 21.

32. *Оброчна плочка на трите нимфи.* Местонахождение: гр. Варна, от мрамор, размери: 25,3 × 17,7×3,8 см, височина на буквите 1,2 см, инв. № II. 1220, повърхността силно изтрита (обр. 34).

Плочката правоъгълна, оградена от архитектонично оформена рамка: страничните рамки като тесни правоъгълни колони, а горната рамка като триъгълен фронтон. В нисък релеф са изобразени трите нимфи, прави, една до друга, в плавни движения надясно, в дълги, двойно препасани, надиплени хитони, с коси, вдигнати във висок кок. Първата отдясно е в профил надясно, стъпила на пръсти, с леко наведена напред глава, с лявата си ръка е привдигнала полите на хитона си, а с лявата си ръка се допира до дясната ръка на втората нимфа, като ръцете им са превързани с кърпа. Средната нимфа е обърната напред и се привдига на пръсти. Ръцете й са превързани с кърпа и са доближени до тези на другите нимфи. Третата нимфа е в профил надясно, повдигната на пръсти и с леко издигната нагоре глава. Пред първата нимфа се намират адоранти: жена в дълга дреха, дясната ръка в adoratio, обърната наляво към нимфата, до нея дете в дълга дреха, също дясната му ръка издигната в adoratio. Движенията на нимфите са плавни, а фигурите им изящни и красиви.

Под релефните изображения старогръцки силно изтрит надпис в три реда:

'Αγαθήνωρ 'Αρισ-
τονόμου Νύμφαις
χαριστήριον

От I век пр. н. е.

1. М. Мирчев, Гръцки епиграфски паметници. . . , стр. 25, фиг. 54.
2. G. Michailov, IGBR, стр. 78, № 87.

33. *Статуя на Митридат Понтийски.* Местонахождение: гр. Варна (?), сега Лувър, Париж, от мрамор, запазен бюстът (обр. 32 а, б).

Бюстът на Митридат Евпатор VI, изобразен като Херакъл, представя Понтийския владетел с къдрави коси, над които е прехвърлена лъвската кожа, като главата на лъва се вижда над челото на Митридат. Той е с високо чело, остър нос, пълни устни и замечтан поглед. В лицето му може да се долови изражение на буйност и експанзивност характерни за неговия нрав. Тази статуя копират монети, сечени в Одесос.

Вероятно статуята е била част от плячката, взета от М. Лукул от Одесос. В изработката й се чувствува влиянието на Пергамската школа,

От I век пр. н. е.

1. S. Reinach, Aphrodite et Adonis, Gazette des Beaux—Arts, Paris, 1898, стр. 108

34. *Оброчен релеф на Херос Манимадзос.* Местонахождение: гр. Варна, сега в Софийския музей, инв. № 180, от мрамор, размери: 41,5 × 37,5 × 4,5 см, височина на буквите 1,8 — 2 см (обр. 33).

Плочата правоъгълна, архитектонично обрамчена, отстрани с рамки във форма на пиластри, отгоре като нисък фронтон. В нисък релеф е представен Херос в профил надясно, на кон. Той е с развята хламида, къс хитон и панталони. Косата му е къса, къдрава, превързана с панделка. Конят е със седло и юзда. Пред него се намира олтар, а над него — стъбло на дърво, около което се увива змия.

Върху горната рамка еднореден старогръцки надпис:

Ἥρωι Μανιμαζωι

Върху полето под релефните изображения триредов старогръцки надпис;

Ἑστιαῖος Νεικίου ὑπὲρ
τῶν υἱῶν Νεικίου καὶ Ἀγα-
θήνορος χαριστήριον

От I век пр. н. е.

1. B. Filov, L'art antique en Bulgarie, стр. 34.
2. G. Michailov, IGBR, № 78, стр. 75—76.

35. Статуарна група Адонис и Афродита. Местонахождение: гр. Варна, сега в Софийския музей, от мрамор, размери: 45×26×7 см, дясната ръка на Адонис от лакътя надолу и главата на Ерос отчупени. На отчупената ръка — клин за поправяне, повърхността на статуите полирана (обр. 35 а, б, в и г).

Афродита, облечена в пеплос, оставящ раменете ѝ открити, и химатион, прехвърлен през лявата ѝ ръка и обвиващ долната част на тялото. Дрехите отзад схематично предадени. Главата обърната към Адонис. Косата ѝ е къдрава, достига до ушите, завита на руло, отзад схематично предадена. Устата ѝ е малка и меко очертана, очите засенчени и удължени. Чертите на лицето — меки и нежни. Лявата ръка е спусната надолу, дясната поставена на рамото на Адонис. Адонис е гол, прав, с глава, полуобърната към Афродита. Косата му е къса, къдрава, достига до ушите. Над челото му, в косите, вдлъбнатина, панделка (?). В лявата си ръка, свита в лакътя и протегната напред, държи неясен предмет. Ерос с отчупена глава (?), птичка (?). Десният му крак е облекчен. Изразът на лицето му е миловиден. Малкият гол Ерос е опрял двете си ръце на дясното рамо на Афродита. С двете си крила той се докосва до главите на Адонис и Афродита и като че ли ги съединява сближава.

От I век пр. н. е.

1. B. Filov, L'art antique en Bulgarie, стр. 31—32, fig. 23.
2. S. Reinach, Aphrodite et Adonis, Gazette des Beaux Arts, Paris, 1898, p. 106—118

LA SCULPTURE DANS LA VILLE D'ODESSOS DU V^{éme} AU I^{ére} S. AV. N. E.

G. Tontchéva

Résumé

Dans cet article l'auteur décrit en ordre chronologique trente cinq monuments sculpturels d'Odessos, qui peuvent être raportés à l'époque préromaine. Le travail comprend deux chapitres: une étude chronologique de l'évolution des monuments et un catalogue.

Les conclusions, que deduit l'auteur à la fin du premier chapitre sont sommairement les suivantes:

Pendant l'époque la prus ancienne, V — IV s. av. n. è., la sculpture monumentale copie des statues célèbres de l'antiquité. Une série de stèles funéraires, la plupart en calcaire, avec une ornamentation simple donnent une certaine notion de l'art local à Odessos durant cette période.

L'étude d'un nombre restreint de monuments sculpturels du IVème s. av. n. è. permet d'établir que pendant cette époque les sculpteurs copiaient aussi des modèles connus de l'art plastique monumental attique. L'éloignement du modèle dans la copie exprime un certaine maitrise artistique d'ailleurs assez limitée. Sous l'influence de la mode athénienne la stèle avec des figures en relief remplace la stèle haute avec anthémion. Les sculpteurs d'Odessos modelent de grandes et larges stèles dans lesquelles la scène principale est developée en largeur. Dans les images en relief on apperçoit la pureté des lignes, l'adouciment des formes corporelles sous les vêtments. Le cadre des stèles rappelle la façade du Heroon: dans sa partie supérieure il est façonné en forme d'épistyle assez bas, supporté des deux côtés par des pilastres avec des chapitaux rectangulaires.

Pendant l'époque hélénistique ancienne, la fin de IV^{éme} le commencement du IIIème s. av. n. è. on remarque une influence plus forte de la sculpture attique. Au debut de cette periode le sculpteur d'Odessos copie assez fidèlement les sujets de l'art classique. Plus tard il commence à s' éloigner des traditions classique et dans la sculpture s'infiltre le style local. Les scènes de la vie quotidienne, des figures enfantines, des paysages locaux se frayaient une place dans les thèmes de la plastique funéraire et votive. Le style local s'impose avec la plus grande netteté dans le modelage des figures secondaires — elles sont sculptées d'une manière shématique, sans détails, en relief bas. La composition dans certaines reliefs est basée sur l'assemblage mècanique, de prototypes de style et de caractères differents, sans liens

internes. Cette pratique révèle probablement un travail personnel sans modèles du sculpteur d'Odessos. Les stèles sont hautes et de dimensions moyennes, ce qui exige de développer la compositions des figures en hauteur. Le relief n'est pas très profond. Généralement le cadre súpérieur de la stèle est en forme de fronton avec des acrotères, qui surplombe une frise.

La plupart des monuments sculpturels peuvent être rapportés à la fin du IIIème et au IIème s. av. n. è. Ils représentent une riche série de stèles funéraires et votives, qui dans leur majorité sont une production d'artisanat. Les mêmes sujets que ceux, qui figurent sur les stèles de l'époque précédente y sont representés. Toute fois les figures sur les reliefs sont d'un style homogène et la composition est unifiée. Le sculpteur ne se borne plus à copier, mais temoigne une invention créatrice indépedante. Le style local s'impose de plus en plus. Le modelage est caractérisé par son schématisme, sa statique et l'abaissement du relief. A cette époque à Odessos, sous l'influence croissante du Byzance, se modèlle une iconographie précise du sujet du „banquet funèbre“ qui est adoptée ensuite pendant l'epoque de la domination romaine. L'iconographie de l'Heros thrace s'est enrichie de tous ses élements caractéristiques pour les reliefs de l'époque romaine.

Pendant le Ier s. av. n. è. Odessos ne demeure pas en dehors de la mode impliquée par l'école néoattique dont les représants copiaient les modèles antiques sans introduire des élements d'originalité. L'influence de l'école néoattique est au fond une réaction contre le style local, qui barbarise l'art classique. Les copies de l'école néoattique n'ont pas toutefois sauvegardé les lignes pures du classicisme. Dans leur exécution se faufile du schématisme, les formes des figures sont lisses, adoucies jusqu'à extrême.

L'analyse de la voie d'évolution du sculpteur d'Odessos en tant que créateur révèle qu'il débute par la copie de monuments sculptureles importés et notamment par celle de figures isolées dans une composition générale. Ensuite il copie en entier certains chefs d'euvre de la sculpture antique. Plus tard l'artiste local très maladroitement d'ailleurs, modèle independamment sans adresse et peu à peu s'affirme dans son style local. Il ne quitte pas le terrain de la thématique et de la mode généralement admises et dictées principalement par les centres antiques.

En somme la voie du sculpteur d'Odessos a été de l'immitation du modèle classique vers la création et l'affirmation du style autochtone dans la sculpture. Cette interaction s'est operée à la base de la fusion des traditions antiques et locales.

Le second chapitre du travail comporte un catalogue de monuments.

СЪКРАЩЕНИЯ

AB — Archäologisches Beiblatt
AEM — Archeologisch — epigraphische Mitteilungen aus Österreich. Wien 1877—1896.
AM — Mitteilungen des Deutschen archäologischen Institut, Athenische Abteilung, Athen 1876.
Геров, Романизмът. . . — Борис Геров, Романизмът между Дунава и Балкана, I, Годишник на Софийския университет, ист. фил. фак., 1948—49.

ГСУ — Годишник на Софийския университет.
ИАД — Известия на археологическото дружество, София.
ИАИ — Известия на археологическия институт, София,
ИВАД — Известия на варненското археологическо дружество, Варна.
Michailov — Georgi Michailov, Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, Sofia, 1956.
Мирчев, Гръцки епиграфски паметници — Милко Мирчев, Гръцки епиграфски паметници от черноморското крайбрежие и вътрешността, ИВАД VIII, стр. 1 сл.
Kalinka — Ernst Kalinka, Denkmäler in Bulgaria, Wien, 1906.
RA — Revue archeologique, Paris.
Salač Škorpil — Antoni Salač — Karel Skorpil, Nekolik archeologickych pamatek z vychodniho Bulgarska, Rospravy ceske akademie ved a umeni, trida I, čislo 74. Praha 1928.
Шкорпил — Карел Шкорпил, Антични паметници от западното черноморско крайбрежие, ИАИ XIV.

ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ — ВАРНА
BULLETIN DU MUSÉE NATIONAL À VARNA
КНИГА (TOME) V (XX), 1969

АНТИЧНИ САРКОФАЗИ ОТ ОДЕСОС

ТОДОР ГЕРАСИМОВ

От некрополите на Одесос произхождат няколко цели и редица късове от саркофази от мрамор и варовик, които датират от II и III в. от н. ера. Намерени са и части от украсата на дървени саркофази, състояща се от теракотови апликации и от инкрустации от кост, които датират от елинистическата епоха. С едно-две изключения тези материали са открити случайно, но това не намалява тяхната документална стойност. При липсата на писмена традиция за Одесос и те може да се използват за уясняване някои въпроси във връзка с бита и материалната култура на населението на този град на Черно море. Саркофазите и фрагментите от такива надгробни паметници, които са предмет на това проучване, са познати отдавна и са обнародвани на различни места. Ние си поставихме задачата да ги съберем заедно и да ги разгледаме отново с цел да установим тяхната по-точна хронология и дадем обяснение на сюжетите, третирани в пластичната украса на някои от саркофазите от римската епоха.

Най-първо ще се спрем на въпроса за саркофазите от еленистическата епоха. Засега те са най-старите познати от този род надгробни паметници от Одесос. Поне досега няма със сигурност датирани саркофази от V и IV в. пр. н. ера.

Изглежда, че за погребване на богатите граждани на Одесос са си служили единствено със саркофази, направени от дърво. За съжаление досега не са открити не само цели, но и по-значителни късове от такива саркофази. [1] Причина за това, от една страна, е обстоятелството, че при извършване на обряда трупоизгаряне на покойника у старите траки е изгарян и дървеният саркофаг, а от друга страна, влажната почва е допринасяла да се разпадат стените на дървения саркофаг в случаите на погребение без изгаряне на трупа. Единствено свидетелство засега за дървените саркофази в античния Одесос си остава украсата им от теракотови апликации и от кост. Ето защо ние не знаем нито формата, нито размерите на тези саркофази.

---

[1] В могилата до девическата гимназия във Варна били намерени (според Шкорпил, Могили, стр. 191) късчета от дъбово дърво, останки от саркофаг.

Известна представа за тях можем да добием въз основа на останки от дървени саркофази, намерени в некрополите на някои от античните градове по северното черноморско крайбрежие, доставени там, както е установено, от малоазийски промишлени центрове. [2] В тях ковчегът е с правоъгълна форма. Отгоре той е бил покрит с похлупак във вид на двусклонен покрив или плоска дъска. Стените на ковчега са били разчленени посредством пиластри или полуколонки с капители. Повърхността между пиластрите е била запълнена в едни саркофази с апликации от печена глина, а в други — с инкрустации от кост. Несъмнено и дървените саркофази от некрополите в Одесос, които по всяка вероятност също тъй са били импортирани от Мала Азия или от някои от средиземноморските острови, са имали подобна архитектонична форма и украса.

Останките от украсата на един дървен саркофаг, открит в Одесос, и от друг от могилния некропол при с. Галата, [3] помагат да установим, че стените им отвън са били разчленени с пиластри и ръбът на ковчега е бил маркиран с геометричен орнамент. В горния си край пиластрите са завършвали с йонийски капители от кост. В средата на всяка волута на капитела е имало по една кръгла плочка от стъклена оцветена паста. Подобни волути са намерени и в Южна Русия. Тази аналогия ни дава основание да приемем, че и саркофазите в Одесос имат същия малоазийски произход.

За намерените в северното черноморско крайбрежие дървени саркофази е установено, че са били работени от кипарисово и чемширово дърво. От незначителните останки на саркофага, открити при девическата гимназия във Варна, знаем, че е бил изработен от дъб. От какво дърво са били другите одесоски саркофази засега остава неизвестно.

Да се върнем към украсата на споменатите саркофази от Варна и с. Галата. При разкопките на една от могилите при селото били открити освен йонийските капителчета от кост, които са увенчавали пиластрите по стените на ковчега, и яйцевидни костени плочки. Те са украсявали горния ръб на ковчега. Под този яйцевиден орнамент се е намирал фриз от палмети от кост, много части от които са се намирали заедно с другата украса. Правоъгълните плочки също от кост с гравирани по тях бюстове на жени и групи от менади и силени са били разположени между пиластрите. Останалите изрезки от кост във вид на триъгълници призми, листа и др. са били инкрустирани по повърхността на цокъла, на ковчега. Вероятно по същия начин е била разчленена и повърхността на ковчега на другия дървен саркофаг, останки от украсата на който са намерени в източния некропол на Одесос (местността Ачилар). За това свидетелствуват намерените кръгли плочки от зеленикаво стъкло, които, както в саркофага от Галата, са украсявали средата на волутите на йонийските капителчета, увенчавали пиластрите. [4] Намерени са на същото

---

[2] Н. Пятишева, Таманский саркофаг, Москва, 1949, стр. 11 сл.

[3] М. Мирчев, Сбирката от теракота в музея на гр. Сталин (Взрна), ИВАД, X, 1956, стр. 3, 22 и 24; Г. Тончева, Разкопки на петте могили край с. Галата, ИВАД, VIII, 1951, стр. 56.

[4] Подобни костени капителчета с кръгли стъклени плочки (копчета) в средата на волутите са намерени с други инкрустации от кост в могилно погребение при с. Тополите, Варненско, вж. Г. Тончева, Новооткрити тракийски гробници около Одесос, ИВАД, XV, 1964, стр. 58 и обр. 23—25.

Този пример показва още веднъж, че саркофазите от дърво с костени йонийски камясто и части от яйцевидния орнамент и други късове от геометрични орнаменти, украсявали горния ръб и цокъла на ковчега на изтлелия дървен саркофаг. [5] Вероятно и двата саркофага са работени в една и съща работилница в Мала Азия. Вероятно би могло да се реконструира графически и украсата на ковчега от саркофага от тракийската могила в местността „Кокарджа“ до гр. Варна, но за съжаление тя не е обнародвана изцяло. [6]

По отношение на системата на декорация на саркофазите от Одесос с теракотови апликации знаем също тъй твърде малко. И при тях трябва по аналогия с примери от други места да съдим за разпределението на фигурите и геометричните орнаменти. В един саркофаг от Северното Черноморие [7] фигурите от теракота са били разположени между дървените пиластри по дългата страна на ковчега му.

Намерените теракоти в източния некропол (местността Ачилар) подсказват, че повърхността на ковчега е била украсена по подобен начин. Намерените 4 фигури на танцуващи вакханки, 4 фигури на силени, 2 на жени и 1 на жена с вдигнати нагоре ръце са били разположени симетрично около една централна фигура (обр. 1). Едни от тях са представени в движение надясно, а други — наляво. Тези теракоти са били прикрепени между пиластрите. Освен тези фигури открити са и полусферични украшения от печена глина, наподобяващи плод на малина. [8] Вероятно те са служили като украса на ръба на ковчега или цокъла му.

Сюжетът на пластичната украса на дървения саркофаг, останки от която са открити на дълбочина 4 м на площад „Мусала“ и ул. „Хр. Кабакчиев“ във Варна, [9] също така е заег от дионисовия кръг.

В центъра на композицията се е намирала групата, представяща Дионис и Ариадна прави насреща. Около нея между пиластрите са били наредени фигури от печена глина, представящи вакханки, силени, танцувачки, свирачи на лира и др. Фигуралната украса се е допълняла от розетки от печена глина, които са били с позлатена повърхност. Фигурите са били оцветени с няколко бои. Сега по тях има следи от виолетова, кафява и жълта боя. Почти със същата фигурална украса е бил и саркофагът от южния некропол на Одесос, намерен през 1928 г. И при него на предната страна на ковчега в центъра се е намирала група на Дионис и Ариадна, заобиколени отляво и отдясно от фигури на вакханки, сатири, ероси, Хермес и Атис. [10] Тези теракотови фигури се отличават с по-груба изработка, което ни кара да допуснем, че са работени от местни коропласти, копирали украсата на внесените отвън саркофази. Подобни фигури, изработени в одесоските работилници, са намерени и в западния некропол на античния град.[11]

пителчета със стъклени „копчета“ са внасяни през Одесоското пристанище от работилници за дървени саркофази в малоазийското крайбрежие.

[5] При ф-ка „Хр. Ботев“ край гр. Варна в едно могилно погребение са намерени костни апликации от дървен саркофаг. Те още не са обнародвани.
Г. Тончева, Тракийско влияние в Одесос, ИВАД, X, 1956, стр. 62.

[6] Г. Тончева, ИВАД, VIII, 1951, стр. 56.

[7] Н. Пятышева, цит. съч., табл. V.

[8] М. Мирчев, цит. съч., стр. 3, сл. 23 и 24, обр. 1—12.

[9] Мирчев, ИВАД, X, 1956, стр. 5 сл. и обр. 14—29.

[10] М. Мирчев, цит. съч., стр. 7.

[11] Мирчев, цит. съч., стр. 14, № 80, стр. 15, № 84, 85 и 86.

Украсата на саркофага от източния некропол на Одесос, открита при разкопки през 1939 г., има по-друг характер.[12] Тя е била много по-богата. По четирите стени на ковчега са били прикрепени с дървени

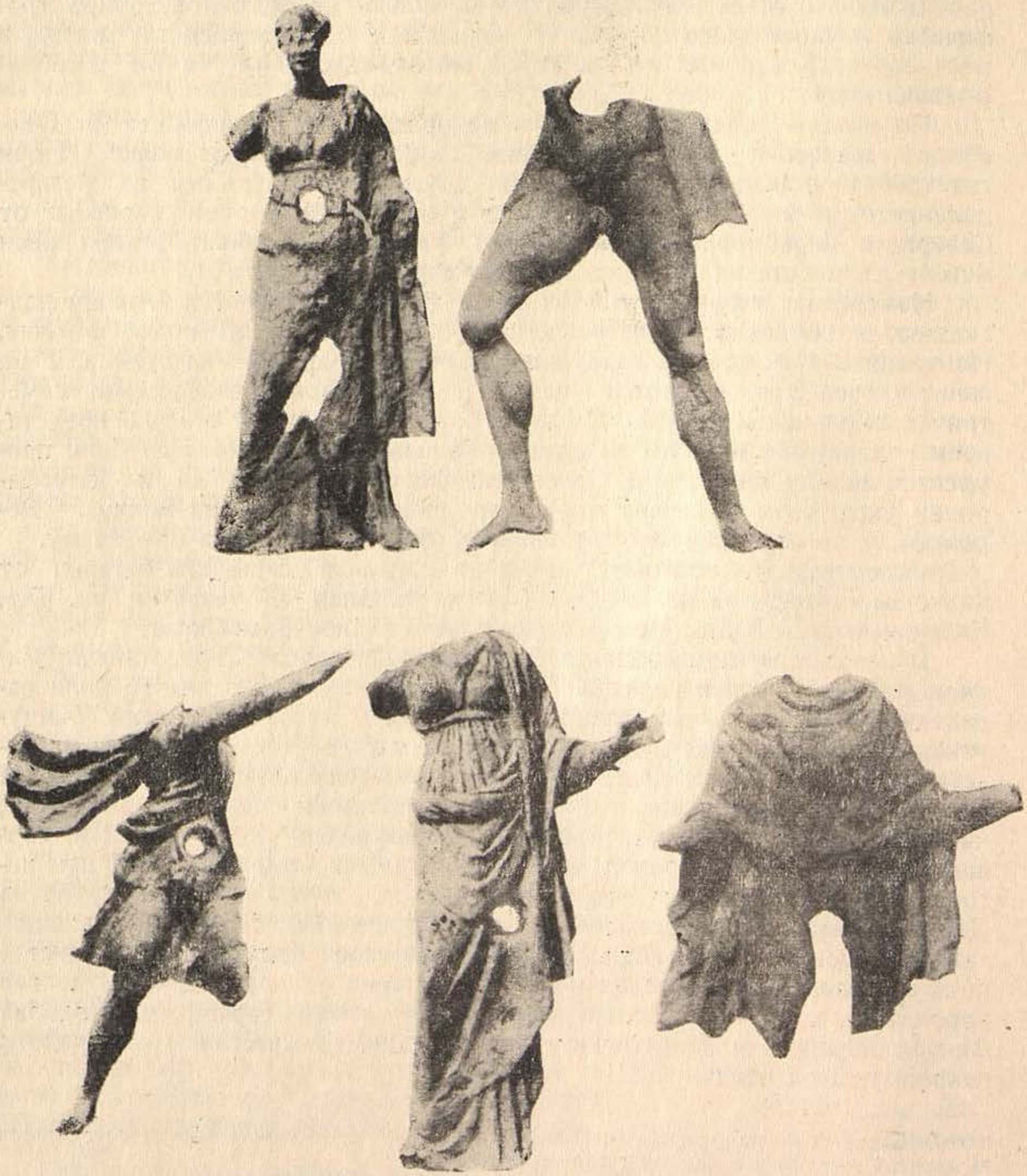

Обр. 1. Теракотова украса от дървен саркофаг
Fig. 1. Ornements en terre cuite sur un sarcophage de bois

клинове 32 теракотови фигурки на танцувачки, 31 фигурки на крилати гении, държащи в едната ръка факла, а в другата — голяма мидена черупка, фигури на хермафродити, на мъже и отделно 29 факли. Фигуралната украса е била допълнена от розети от печена глина. Фигурите са били разположени в два или три пояса по повърхността на ковчега на саркофага. Те са били боядисани в няколко цвята.

---

[12] М. Мирчев, Две ценни гробни находки от Варна, Известия на Камарата на културата, т. IV, 1947, стр. 235 сл.

През 1959 г. е било открито погребение на жена в обсега на източния некропол на Одесос. Тук е изкопана част от пластичната украса на дървения саркофаг, която се е състояла от редуващи се теракоти на виктории и ероси с изправени нагоре крила.[13]

При разглеждане украсата на дървените саркофази видяхме, че има два вида теракоти. Едните се отличават с художествената си изработка и добре пречистената глина, а другите са с по-несръчно моделирани форми и представят копия на внесените отвън фигури. Това обстоятелство дава основание да твърдим, че последните са изработвани в някоя работилница на коропласти в Одесос. Оттук следва и изводът, че в самия град са правени и дървени саркофази.

Видяхме по-горе, че пластичната украса на един от саркофазите има за сюжет композиция от фигури из дионисовия кръг — Дионис, придружен от членове на неговата буйствуваща свита — вакханки, силени и др. Това показва, че работилниците, където са изработвали саркофазите, са се съобразявали с религията и бита на клиентите от Тракия.

За установяване хронологията на дървените саркофази от Одесос ние сме улеснени от даровете, поставяни при погребания. Между тях има предмети с характерна форма и украса, които са точно датирани.

Такива са съдовете с черен фирнис,[14] погребалните венци от позлатен бронз и плодове към тях от печена глина, също позлатени,[15] бели алабастри от глина, статуйки от гипс,[16] златни накити[17] и монети.[18] Споменатите дарове се датират в периода между III и II в. пр. н. е. Въз основа на тях трябва да датираме дървените саркофази от некрополите на Одесос по същото време.

Саркофазите от римската епоха за разлика от тия от елинистическата са изработени от мрамор или от варовик. Едни от одесоските саркофази са внесени отвън по търговски път, а други са изработени в каменоделски работилници в Одесос. Главни доставчици на саркофази през римската епоха са били скулптурните ателиета за саркофази, уредени в няколко пристанищни града по малоазийското крайбрежие, откъдето са могли по-лесно да се изнасят и превозват по вода тежките саркофази до отдалечените области на Запад и Север.[19] В Одесос са внасяни саркофази и от Централна Гърция (Атина).

---

[13] Г. Тончева, Гроб на тракийка от Одесос, Археология, III, 1961, кн. 2, стр. 24 сл.

[14] М. Мирчев, Две ценни гробни находки и пр., стр. 236.

[15] Г. Тончева, Разкопки на петте могили край с. Галата, ИВАД, VIII, 1951. стр. 49 сл

[16] Г. Тончева, Археология, III, кн. 2, стр. 24.

[17] М. Мирчев, цит. съч., стр. 239 и обр. 2. Високият релеф, в който е изработен бюстът на крилатия ерос, е характерен за елинистическата епоха.

[18] Г. Тончева, цит. съч., стр. 25.

[19] G. Rodenwaldt, Der, Klinensarkophag von St. Lorenzo, Jdf, XLV (1930), стр. 184. За внесен от М. Азия саркофаг в източния дял на Балканския полуостров имаме едно епиграфско свидетелство. На един мраморен саркофаг без украса, открит във Влашко, на ръба на похлупака има надпис с червена боя, съдържащ монограмата на каменоделското ателие и името на азиарха Алфии Модест, срв. C. Moisil, Sarcofagii de piatrà, Bul. Com. Monumentelor III, 1910, стр. 86; V. Pârvan, Analele Acad. Române. Memoriile Sectiunii istor, ser. II., 36, 1913—1914, стр. 112, 128, E. Gren, Kleinasien und Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der röm. Kaiserzeit, 1941, стр. 68.

Саркофазите, изработени в малоазийските ателиета и в Гърция, се отличават с фините породи мрамор, от който са издялани, и художествената изработка на тяхната украса.

Повечето от саркофазите, изработени в местните каменоделски ателиета, са от варовик и тяхната украса е по-проста, отличава се със занаятчийско изпълнение.

В познатите засега саркофази от Одесос са представени повечето от типовете саркофази, създадени през римската епоха в Мала Азия. Ще разгледаме както цели, така и късове от саркофази, които се подреждат в две групи въз основа на техническите и стиловите особености.

Първата група съставят тъй нар. атически саркофази. В тях е изтъкнат тектоничният строеж на ковчега и похлупака, наподобяващ жилище или храм. Фигуралната им украса е заета из богатия репертоар на теми от древногръцките митове. Тя оживявала плоскостите на саркофага.

Саркофазите от втората група се отличават с преобладаване на растителната украса, състояща се от тежки гирлянди от листа и цветя, окачени на различни поставки. В тази група се прибавят и саркофазите с по-проста украса — tabula ansata — и тия без украса.

I. АТИЧЕСКИ САРКОФАЗИ

През 1907 г. при прокопаване на канала между езерото и морето до южния край на варненското пристанище изкопните машини извадили из насипа няколко къса от мраморен саркофаг с геометрична и фигурална украса по стените му.[20] Саркофагът е бил натрошен още през древността и късовете му разхвърляни. За съжаление, откритите 5-6 парчета не дават възможност да си съставим една по-пълна представа за изгледа и декорацията му. Късовете произхождат само от ковчега. Затова не знаем каква форма е имал похлупакът. Не е запазено нищо и от долната част на коритото, ето защо сме затруднени да установим профила и украсата на цокъла.

Дългите и късите страни на ковчега на този саркофаг са били украсени с фигурите от една композиция, заета от древногръцкия мит. Представена е била сцената на укриването на Ахил на остров Скирос. Горната част на ковчега е била украсена със сложен профил, образуван от меандър във вид на свастика, редуващ се с четвъртити плочки, украсени с релефни розетки. Под меандъра се намира лесбийска кима и под нея яйцевиден орнамент с астрагали (обр. 2). На запазената част от един от ъглите на ковчега има пиластър със сложен капител, съставен от акантови и мечовидни листа. Над този капител е издялан къс фриз с растителен орнамент (обр. 3). [22] До пиластра е представена една тежко обкована еднокрила врата. С нея скулпторът условно е означил жилище, пред което се развива някакво действие.

---

[20] Х. Шкорпил, ИВАД, II, 1909, стр. 75, ИВАД, III, 1910, стр. 14; К. Шкорпил, ИВАД, VII, 1921, стр. 50; М. Мирчев, ИВАД, X, 1956, стр. 7.

На същото място, където са извадени късовете от саркофага, били изкопани и късове от каменни надгробни паметници, от глинени съдове, лампички, фигурки от печена глина (вероятно от украсата на дървени саркофази) и др. Тези материали произхождат от разрушенн погребения в южния некропол на Одесос от елинистическата и римската епоха. Той е бил разположен край пътя за Аполония.

[21] За подобен тип композитен капител, срв. Rocznik muzeum w Warszawie, VII, 1963, стр. 246, 12.

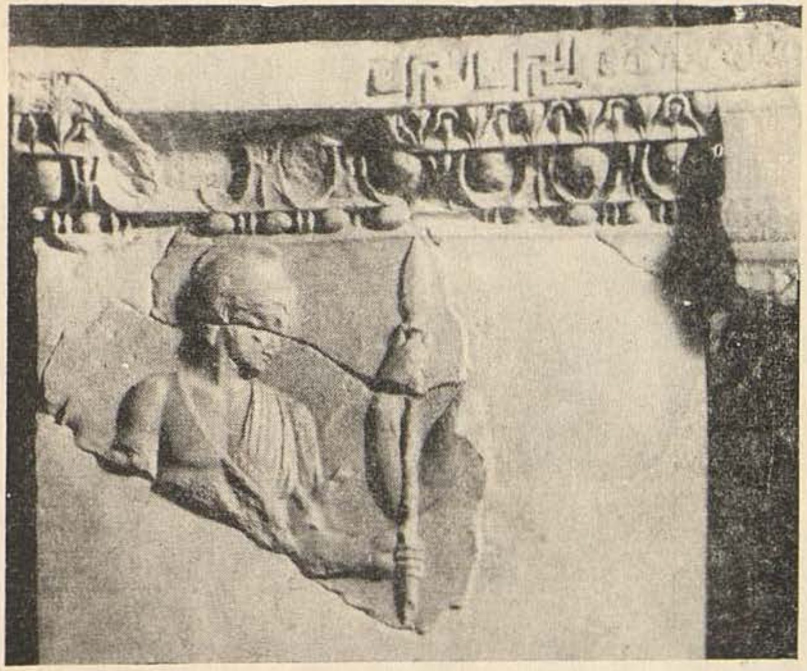

Обр. 2. Къс от мраморен саркофаг
Fig. 2. Fragment de sarcophage en marbre

От фигуралната украса на саркофага е запазено много малко. Запазени са части от фигурите на трима въоръжени младежи; двама от тях са с атически шлемове. Тия образи, както и загубените фигури са третирани в нисък релеф (обр. 2 и 4). Украсата на целия саркофаг е била изработена от добре школуван каменоделец, който обаче не е могъл да постигне по-голямо съвършенство в моделирането на формите. В предаването на мускулите и на драперията се чувствува известна сухост. Окото на война с меч е изобразено насреща, при все че главата му е в профил. Тази форма на окото е необичайна за късната епоха, откогато датира саркофагът.

Яйцевидният орнамент и кимата са подрязани много дълбоко. По този начин се получава контрастна игра между сянка и светлина. Посочените стилови и технически особености в украсата на саркофага дават основание да го датираме през пърата половина на II век от н. ера. Несъмнено той е изработен в някоя работилница в Атина или Пирея.

Разказът за укриването на Ахил на о. Скирос, изглежда, е бил един популярен сюжет в репертоара на ателиетата за изработване на саркофази през римската епоха. Намираме го като пластична украса на саркофази в различни композиционни схеми. Един от тях се пази в сбирката от антични скулптури в Ермитажа в Ленинград.[23] Той е със запазен по-

---

[22] При разкопки през 1962 г. в един квартал на Атина бил намерен фрагмент от горния ръб на коритото на един атически саркофаг, BCH, LXXXVII, 1963, II, 696, обр. 13. Той е украсен със същите геометрични орнаменти. И в него яйцевидният орнамент и лесбийската кима са дълбоко подрязани както в саркофага от Одесос. Тази поразителна прилика в стилово и техническо отношение потвърждава предположението ни, че нашият саркофаг е бил изработен в Атика (респ. Атина).

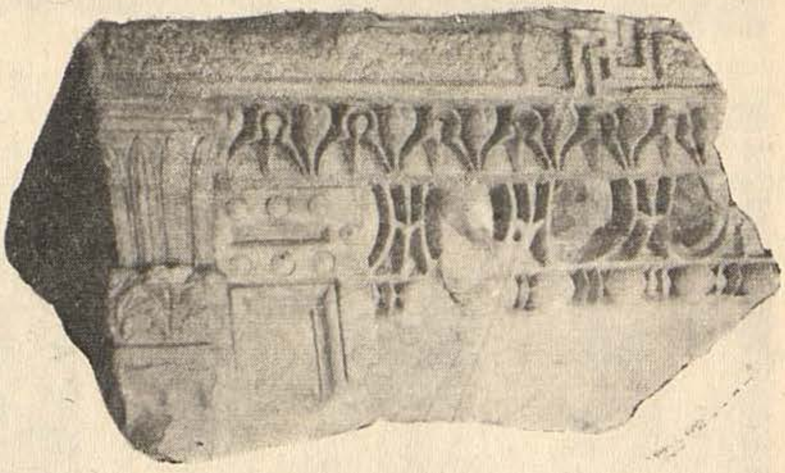

Обр. 3. Къс от мраморен саркофаг
Fig. 3. Fragment de sarcophage en marbre

хлупак във вид на двусклонен покрив, покрит с плоски керемиди, наподобяващи люспи на риба. Вероятно и саркофагът от Одесос е имал по-

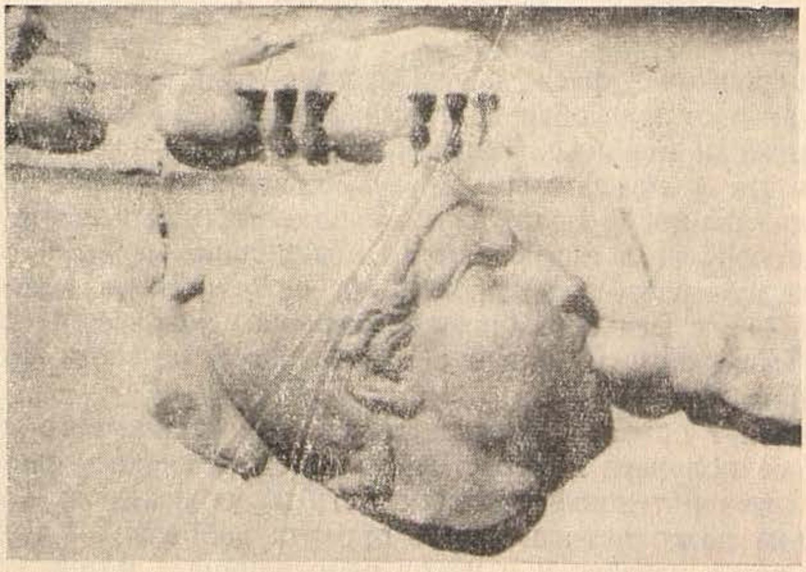

Обр. 4. Къс от мраморен саркофаг
Fig. 4. Fragment de sarcophage en marbre

добен похлупак. Фигурата на младежа с атически шлем, който надува рог, тук е обърната също надясно.

---

[23] S. Reinach, Repertoire des reliefs, Paris III, 517; C. Robert, Die antiken Sarkophagreliefs, II, t. 67.

В музея в гр. Бостон се съхранява една старинна рисунка на предната страна на един саркофаг, който някога е бил в сбирката Pozzo в Рим. Не е известно къде се намира сега този паметник на римската релефна пластика.[24] Върху тази страна е била представена цялата трагикомична сцена с преобличения в женски дрехи Ахил и старанието на скироските жени да го скрият от тримата преследвачи, между които е и младежът с атически шлем, който надува рога, наляво.

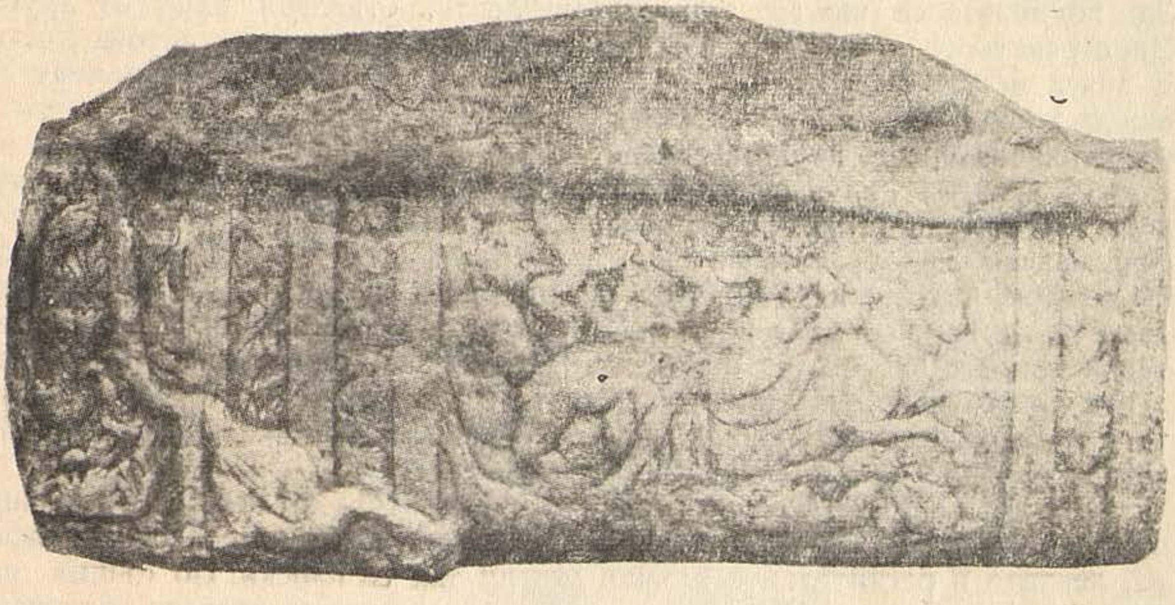

Обр. 5. Къс от похлупак на клине-саркофаг
Fig. 5. Fragment de couvercle de sarcophage-klinê

Един втори тип атически саркофази е бил застъпен също в античния Одесос. Това са т. н. клине (κλίνη) легло — саркофази, известни в науката под това име, тъй като външността им е оформена във вид на легло. В тях похлупакът е моделиран като дюшек с възглавници, върху които са представени полулегнали покойниците. В четирите ъгли на долната част на саркофага (ковчега) са означени пластично четирите крака на представеното по този начин легло.[25] Предната страна на дюшека е украсена с релефни образи на животни и морски митологически същества.[26]

През римската императорска епоха атическите клине-саркофази са претърпели промяна. Ковчегът им не се означава върху краката на погребалното легло. Неговата повърхност била украсена с фигури,[27] с гирлянди[28] или с аркади.[29] От Одесос произхожда един къс от похлупак на един клине-саркофаг. Сега той се намира в Археологическия музей в София.[30] Издялан е от мрамор. Дължина 65 см и височина 32 см (обр. 5).

---

[24] Bulletin of the Museum of Fine Arts. Boston, XLV, 259, 1947, стр. 8.

[25] G. Rodenwalat, цит. съч., стр. 121, обр. 3 и 4.

[26] Ö J. XXV (1929), Beibl., 47-48, обр. 26.

[27] Хиполитов саркофаг в Арл, срв. W. Altmann, Architektur und Ornamentik der antiken Sarkophage, Berlin, 1902.

[28] N. Vulić, Ö. J. VIII (1905), Beibl., 11, обр. 1, саркофагът от Вимиснациум.

[29] Mon, Piot, Paris; X, (1902), стр. 209.

[30] Х. и К. Шкорпил, Паметници на гр. Одесос, I год. отчет на мъж. гимназия във Варна, 1897 г., стр. 20, № 48; Kalinka, цит. съч., стр. 282, № 351 и обр. 114; Водач на

Този къс представлява левия ъгъл на околовръстната ниска ограда (fulcrum) на леглото, която е украсена само отпред с релефни изображения. В левия край се вижда профилирана подпорка, запълнена със стилизирани акантови листа. В горния й стесняващ се край е поместена фигурата на птица с дълги крака (щъркел, райска птица или др.). Подолу е представен лебед, който яде от паничка.

Тая подпора завършва долу с релефен образ на лебед или гъска, клекнала надясно.[31] Тя е представена, че яде от един съд с обло дъно. Зад подпората се виждат три отвесни ленти, отделени една от друга. Пространството между тях е запълнено със стилизирани акантови листа. В пояса между дясната и средната лента пред растителния орнамент се вижда клонче с птица, чиято глава е извърната назад. След тия ленти е разположена сцена, представяща нереида, облакътена върху гърба на един морски бик, плуващ по вълните, надясно. С дясната ръка тя е уловила извиващата се нагоре опашка на бика. Зад опашката се вижда делфин, наляво. Под краката на бика има крилат ерос, легнал върху гърба на делфин, плуващ надясно. Под опашката на бика се вижда една голяма риба. Тази сцена вдясно е оградена от две ленти, разделени от тесни пояси с растителен орнамент. Третата, а може би и четвъртата лента са отчупени. Вдясно от описаната сцена до другия край на леглото е имало още три подобни сцени, оградени също така от по три или четири ленти.[32]

Докато подпората вляво заедно с орнаментите по нея са третирани в доста висок релеф, фигурите на нереидата, морския бик, ероса върху делфина, лентите и растителните плънки между тях са плоски. По същия начин са моделирани и фигурите от украсата на другите познати похлупаци от клине-саркофази.[33] Тази особеност дава основание на някои изследвачи да предполагат, че тая украса копира тъкана материя с фигурални и растителни мотиви, характерна за изкуството на Изтока. Скулпторът е внесъл една черта на реализъм в леглото. Той е изобразил възглавницата малко смъкната над ръба на оградата му; по този начин тя закрива част от украсата му. Обикновено като правило в другите саркофази възглавниците, върху които са облакътени фигурите на покойниците, се намират в десния край на дюшека. В саркофага от Одесос, както виждаме, скулпторът се е отклонил от шаблона и е представил скулптурните образи на покойниците вляво, облегнати на дясната си ръка. Не знаем как е бил украсен ковчегът на нашия саркофаг. Може би четирите му страни са били украсени с гирлянди[34] или с архитектурни мотиви, представящи арки върху колони.[35]

Народния музей в София, 1923, стр. 141, инв. № 3540; H. Peince et R. Tyler, L'art byzantin I, 1932, табл. 14; Ö. J. XXXVI, 1946, стр. 96.

[31] В други похлупаци от клине-саркофази страничните подпори на леглото завършват долу с глава на вълк, овен или граблива птица, срв. A. L. Pietrogrande, Sarcofagi decorati della Cirenaica, Africa Italiana, III, (1930), стр. 112 и бор. 7; G. Robenwaldt цит. съч., стр. 121, обр. 3.

[32] Върху предната страна на оградата на дюшека от похлупака на един саркофаг от Ефес е повторена една и съща тема: нереида, седнала върху опашката на един морски кентавър, срв. Ö. J. (1929), Beibl., 47 и обр. 26.

[33] Rodenwaldt, цит. съч., стр. 121, обр. 3 и 4; Ö. U., XXV (1929), Beibl. 47, обр. 26, 175, обр. 51.

[34] Саркофагът от Виминациум, срв. Ö. U., VIII, 1905, Beibl., 11.

[35] Саркофагът от Мелефи в Неаполския музей, Mon. Piot., IX, 1901, стр. 209.

Фигуралната и растителната украса прави впечатление с тънката си изработка. Тя има същата фактура и стилови качества, както тази в групата саркофази от Гърция, Африка, Мала Азия и др. Това обстоятелство ни дава основание да видим в нашия саркофаг едно произведение на скулптурно ателие за саркофази в някой от пристанищните градове в Средиземноморието през II век от н. е. или самата Атина.

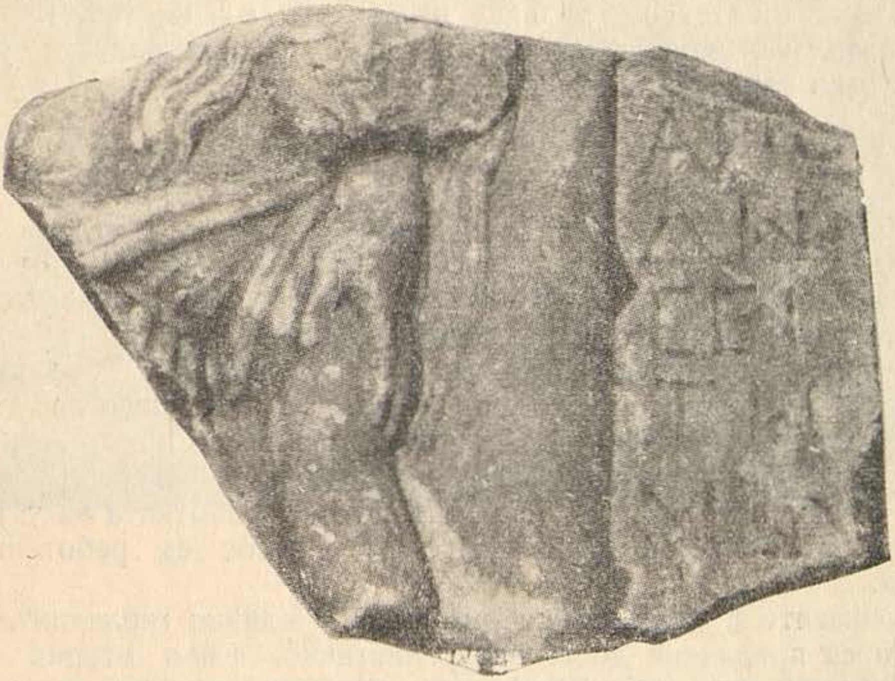

Обр. 6. Къс от саркофаг с ранена амазонка

Fig. 6. Fragment de sarcophage décoré d'une Amazone blessée

Във Варненския музей се намира един малък къс от ковчега на мраморен саркофаг, който поради характера на пластичната му украса ще трябва да отнесем също към атическите саркофази (обр. 6). [36] Късът е дълъг 41,5 см и висок 31 см. Той представлява незначителна част от предната страна и прилежащата към нея дясна къса стена на ковчега. Върху него се виждат част от главата и тялото на амазонка, наклонена надясно. Тя е представена в хитон без ръкави, препасан високо и оставящ дясната ѝ гърда открита. От двете страни на клюмналата глава падат къдрици коса. Върху лявото рамо на амазонката се вижда ръката на някаква фигура, която се е намирала зад падащата и я подкрепя (обр. 6). Вдясно има широка рамка, върху която е издълбан надпис. Част от него е разположена върху дясната тясна стена на ковчега.

Фигурата на падащата ранена или умираща амазонка, подкрепяна от нейна дружка, [37] показва, че пред нас имаме къс от една композиция, която е представяла битка между гърци и амазонки — една много популярна тема, често изобразявана върху атическите саркофази от римската епоха.[38]

---

[36] М. Мирчев, ИВАД, VIII, 1951, стр. 4, обр. 8.

[37] Този мотив на ранена амазонка намираме и в други категории паметници на изкуството. Тук ще споменем изображението върху един релеф от печена глина в Лувър, срв. S. Reinach, Repertoire des reliefs, Paris, т. III, стр. 295, обр. 3.

Върху загубената част от предната страна на одесоския саркофаг са били представени, както в другите саркофази, групи от сражаващи се гърци с амазонки и поразени в борбата войни и амазонки.

Схематично третираните гънки на хитона и несъразмерно дългата ръка върху рамото на амазонката свидетелствуват, че пластичната украса на този саркофаг от Одесос е била изработена от местен каменоделец, който е използвал някакви скици, направени по фигуралната украса на виден от него саркофаг в Одесос или другаде.

II. МАЛОАЗИАТСКИ ТИП САРКОФАЗИ

Между откритите в одесоските некрополи саркофази от римската епоха има няколко, които са с украса, характерна за създадените в малоазиатските скулптурни ателиета типове саркофази.

На първо място това са саркофазите с гирлянди. Този тип саркофази, както показват големия брой примери, е бил много популярен през тая епоха и широко разпространен в Мала Азия, Сирия, Африка, Рим, Гърция и на Балканския полуостров.[39]

Ако съдим по качеството на мрамора и изработката на украсата, ще трябва да приемем, че саркофазите от Одесос са работени вън от този град.

Саркофазите с гирлянди са два вида. В единия гирляндите от цветя или листа са предадени доста натуралистично, а във втория — без каквото и да е разчленение. Гирляндите представляват просто една дебела силуетна проекция върху стената на саркофага.

От първия вид саркофази с гирлянди имаме един значителен къс от предната страна на коритото (обр. 7). Отчупен е левият край с гирляндата, ъгълът отдясно и цокълът. Този къс е дълъг 1,38 м и висок 80 см. Повърхността му, с изключение нащърбените нозе на ероса вдясно и двата висящи под гирляндите грозда, е много добре запазена.

Представени са два крилати ероса, стоящи един срещу друг върху правоъгълни поставки. Те поддържат на рамо тежки гирлянди от лаврови листа. Полето над средната гирлянда е запълнено с една профилирана tabula ansata, върху която, както се е практикувало през римската епоха, е бил написан с червена боя надписът с името на погребания в него покойник. Над гирляндата вдясно е издялана в доста висок релеф главата на жена с калат. Вероятно над гирляндата вляво е имало за симетрия друга глава. На какво са били окачени гирляндите в ъглите на саркофага не може да се каже нищо положително.

В саркофазите с гирлянди обикновено на ъглите са представени фигури на Виктории или глави на говедо или букрании.

Еросите са представени като статуи върху правоъгълни поставки с профилиран горен край. Те поддържат с по една ръка рамката, крилата им са малки и едва се отделят от фона. Телата са моделирани съраз-

---

[38] Reinach, цит. съч., II, стр. 1, 3, 149, 2, III, 48, 1 ; 227, 1.

[39] E. Michon, Sarçophage d'Anavarza, Syria, II, 1921, стр. 295 сл. ; G. Rodenwaldt t Sarkophagprobleme, RM., 58, 2943, стр. 10.

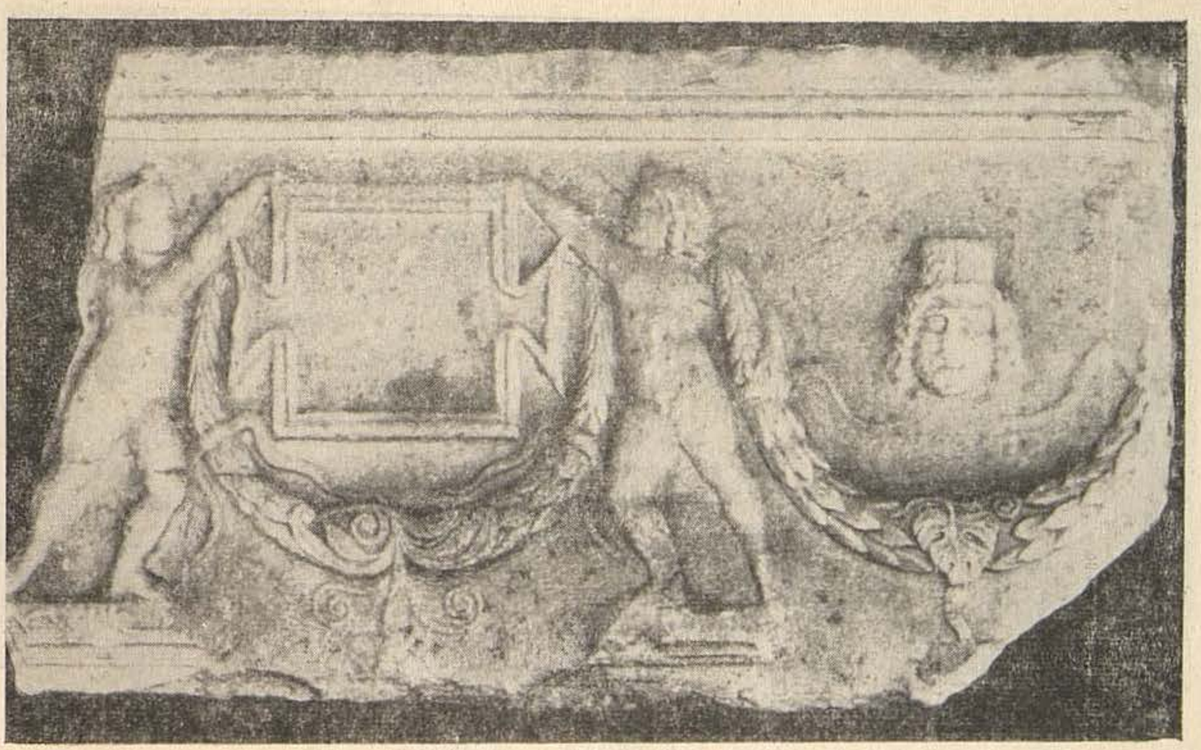

Обр. 7. Саркофаг с ероси
Fig. 7. Sarcophage orné de Eros

мерно, но отделните им части са предадени сухо, без подчертаване на характерното в тях. Лицето на главата с калат е много широко. Листата в гирляндите са стилизирани. Всичко това показва, че каменоделецът е бил добре обучен, но не е могъл да даде нещо повече от шаблона. И този саркофаг се датира от II в. от н. е. В каменоделските ателиета в Мизия и Тракия са копирани образците от тоя тип саркофази, доставени от Изтока, като внасяли тук-там в декорацията им местен елемент. Такъв пример в това отношение представлява каменният саркофаг от античната Рацария.[40] В него на предната страна на мястото на tabula ansata каменоделецът е поставил в правоъгълната рамка релефен образ на хероизирания мъртвец, представен като тракийския бог-конник.

По-горе споменахме, че има саркофази, в които гирляндите и останалите елементи в декорацията им са представени силно стилизирани. И този тип саркофази е застъпен в Одесос.[41] Преди повече от 65 години във Варна е бил изкопан заедно с други два неукрасени саркофага от варовик мраморен саркофаг заедно с похлупака му с характерната архитектонична форма във вид на двусклонен покрив с акротери.[42] Трите саркофага произхождат от некропола край пътя за Дионисопол. Четирите страни на ковчега на този саркофаг са украсени с гирлянди, окачени на схематично предадени подпори в средата и на ъглите. Традиционните образи на глави на медузи или розети тук са заменени с кръгли плочки

---

[40] Б. Филов, Избрани паметници на античното изкуство, ИБАД I, 1940, стр. 10 сл.

[41] Х. и К. Шкорпил, Паметници на гр. Одесос, стр. 19, № 45; Могили, Пловдив, 1898, стр. 47 и обр. 9.

[42] И трите саркофага сега са изложени на открито в приморската градина във Варна.

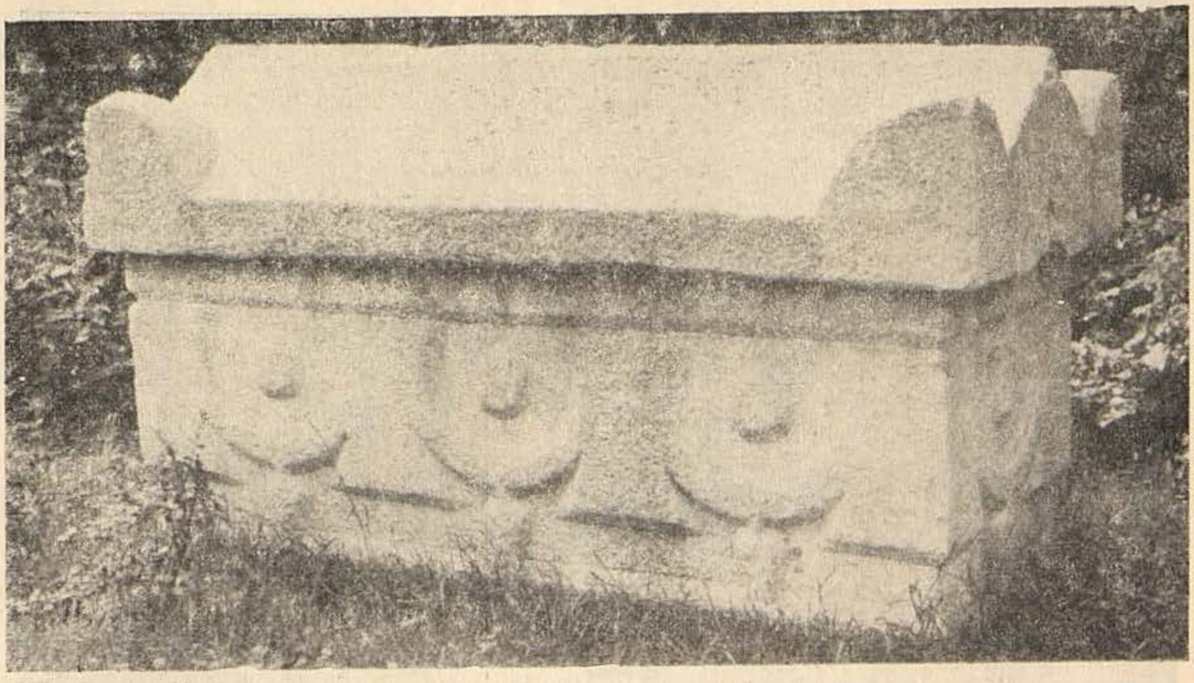

Обр. 8. Саркофаг с гирлянди
Fig. 8. Sarcophage orné de guirlandes

(обр. 8). На предната страна на саркофага над средната гирлянда е издялана tabula ansata с дребни размери. Гирляндите и увисналите под тях гроздове представляват силуети, а подпорите — правоъгълници, пристиснати в средата. Много близка аналогия на украсата в нашия саркофаг представя декорацията на един мраморен саркофаг от античния гр. Пергамон в Мала Азия[43] и друг от гр. Маласа.[44] От същия тип е и украсата на един саркофаг от античния град Хераклея на Мраморно море.[45] На предната страна на ковчега му каменоделецът е изработил гирляндите и подпорите им по същия начин, като силуети. Само главите на медузите над крайните гирлянди са представени реалистично. Върху ъгловата подпорка вдясно той е издялал в нисък релеф фигурата на Хермес. Иначе украсата върху задната стена на ковчега е напълно еднаква с тая от нашия и саркофазите от Пергамон и Миласа.

Нашият саркофаг е внесен отвън; изработен е бил в някоя от работилниците за саркофази по малоазиатското крайбрежие. За това свидетелствува не само породата на мрамора, от който е издялан, но и грижливата обработка на плоскостите с украсата и главно характерният за малоазиатските саркофази цокъл и профилираният горен ръб, технически особености, които не намираме в местните саркофази (вж. по-долу). Двата саркофага, с които е бил изкопан, са направени в Одесос. В тях ковчегът няма никакво разчленение. Те са издялани от местен варовик.

Друг не по-малко характерен тип малоазиатски саркофази е този, в който тектоничната форма е подчертана и от архитектурното разчленение на тесните и дълги страни посредством арки и колони.

---

[43] Ath. Mit., т. 14, стр. 127.

[44] O. Bendorf, Reisen in Lykien und Karien I, табл. XLIII.

[45] E. Kalinka, Altes und Neues aus Thrakien, Ö. J, XXIII, 1926, Beibl. 181 сл. и обр. 23.

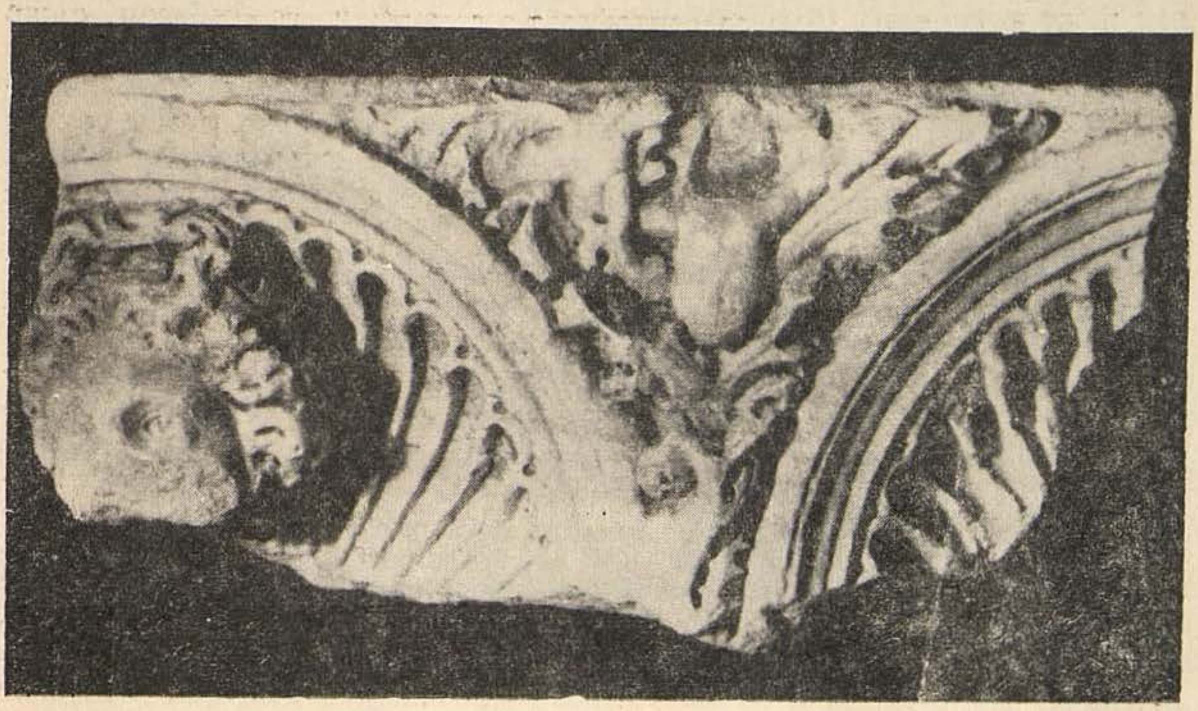

Обр. 9. Къс от саркофаг с арки
Fig. 9. Fragment de sarcophage avec arcades

Пространството, оградено между арката и две колони, е винаги запълнено от една статуарна фигура. Този тип саркофази също е бил застъпен в античния Одесос. За съжаление, до нас е достигнал само един незначителен къс от горната част на дългата му страна. Върху него се виждат два сегмента от арки със сложен профил и раковините под тях. Триъгълното поле между двете арки е запълнено с растителен орнамент, из средата на който се подава горната половина на ерос, държащ в лявата ръка една къса факла, а с дясната — дръжката на стилизиран лист. Пред раковината вляво се вижда горната половина на една глава с високо вдигната над челото коса. Тази прическа показва, че фигурата под тази арка е изобразявала стояща насреща жена или Аполон (обр. 9).

Архитектурното разчленение на плоскостите на стените на саркофага във вид на няколко отделения, оградени с колони и арки над тях, е обуславяло и избора на темите във фигуралната му украса. Архитектурните рамки са разкъсвали повърхността на стените и не позволявали да се представи една непрекъсната композиция, както при другия тип саркофази.[46] Ето защо скулпторите са избирали сюжети, в които фигурите са могли да се представят една до друга без органическа връзка и действие между тях. Като типичен пример в това отношение можем да припомним саркофазите с арки, в които са представени подвизите на Херакъл.[47] В тях скулпторът е представил под всяка арка по един образ на Хероя, извършващ един от дванадесетте подвизи.

---

[46] C. Robert, Die antiken Sarkophagreliefs, III, 1897 табл. XXXIII.

[47] G. Rodenwaldt, Säulensarkophage, R. M., XXXVIII—XXXIX, 1923-24, стр. 6 и обр. 4; A. Mufit, A. Anz., 1931, кол. 179 сл. и обр. 4.

Като подходяща тема за саркофазите с аркади са избрани също тъй и деветте музи. [48]

В саркофага от Одесос пространството между колоните е било запълнено също така с отделни фигури, третирани статуарно. Сега е трудно да се определи какъв сюжет е бил използван за фигуралната му украса. Главата под запазената арка с високо вързана над челото коса може да е на някоя от музите или на Аполон.

Дълбокото подрязване на раковините и очите, както и полираната повърхност на украсата са признаци, които позволяват да датираме този саркофаг също в първата половина на II в. от н. ера.[49]

През II и III век от н. е. широко разпространение придобили малоазиатските саркофази без пластична декорация, а също тъй и тия с проста украса, състояща се от релефен образ на правоъгълна рамка с две триъгълни уши (tabula ansata), издялана върху предната страна на ковчега им. И в тях, както при саркофазите с гирлянди, похлупакът заедно с ковчега представляват в общия силует едно жилище или храм с двусклонен покрив с фронтони и акротери на четирите ъгли.

Образци от двата вида саркофази са били представени и в некрополите на античния Одесос. Достигналите до нас в цялостен или фрагментиран вид саркофази са били изработени в каменоделските ателиета на града. За това свидетелствуват както местните породи мрамор и варовик, така и грубата им изработка. В нито един от тия саркофази не намираме цокъла и горния профилиран ръб на ковчега, характерни за импортираните от Мала Азия неукрасени саркофази и тия само с tabula ansata.[50]

Заслужава да бъде отбелязана и още една особеност, която намираме в някои от одесоските саркофази без украса. Коритото в тях не е било издялано от един цял блок от мрамор или варовик, а е било съставено от пет отделни плочи, свързани помежду си с метални скоби.

Един образец на саркофаг от малоазиатски тип с проста украса е мраморният саркофаг, намерен на ул. „Бенковски“ във Варна (обр. 10). [51] Той е цял. Отчупена е малка част от похлупака и ръба на ковчега му. Дължина 2,05 м и широчина 0,72 м. Средата на предната страна е украсена с една голяма tabula ansata, върху която е издялан надпис в четири реда. Акротерите върху похлупака му са подрязани плитко. Повърхността на плоскостите на саркофага е изчукано грубо без какъвто и да е опит за изглаждане. Само рамката за надписа е гладка.

Друг пример на саркофаг с проста украса представлява предната плоча от коритото му, намерена при копане основите за сградата на бившата земеделска банка във Варна.[52] Тази плоча е издялана от мрамор.

---

[48] S. Reinach, цит. съч., III, стр. 301, обр. 1—3.

[49] От Северна България (с. Гиген, антич. Oescus) и Търновско (несъмнено от Nicopolis ad Istrum) произхождат късове от коритото на два саркофага с аркади. Те са опростени. Няма раковината над главите на стоящите под арката фигури. Триъгълното пространство между арките и фриза с животни е запълнено от глави на медуза. Подобен саркофаг се пази в музея в Букурещ, вж. S. Reinach; цит. съч., II, 158.

[50] Сравни мраморния саркофаг без украса от Барбоши — Румъния, внесен от някоя от работилниците в Мала Азия, V. Parvan, Analele, Mem. sect. istor. II, 36, 1913—1914, стр. 112.

[51] М. Мирчев, ИВАД, VIII, 1951, стр. 4, сл. № 9; G. Mihailov, Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, Serdicae, 1956 табл. 61, 211.

[52] М. Мирчев, цит. съч., стр. 3 и обр. 6.

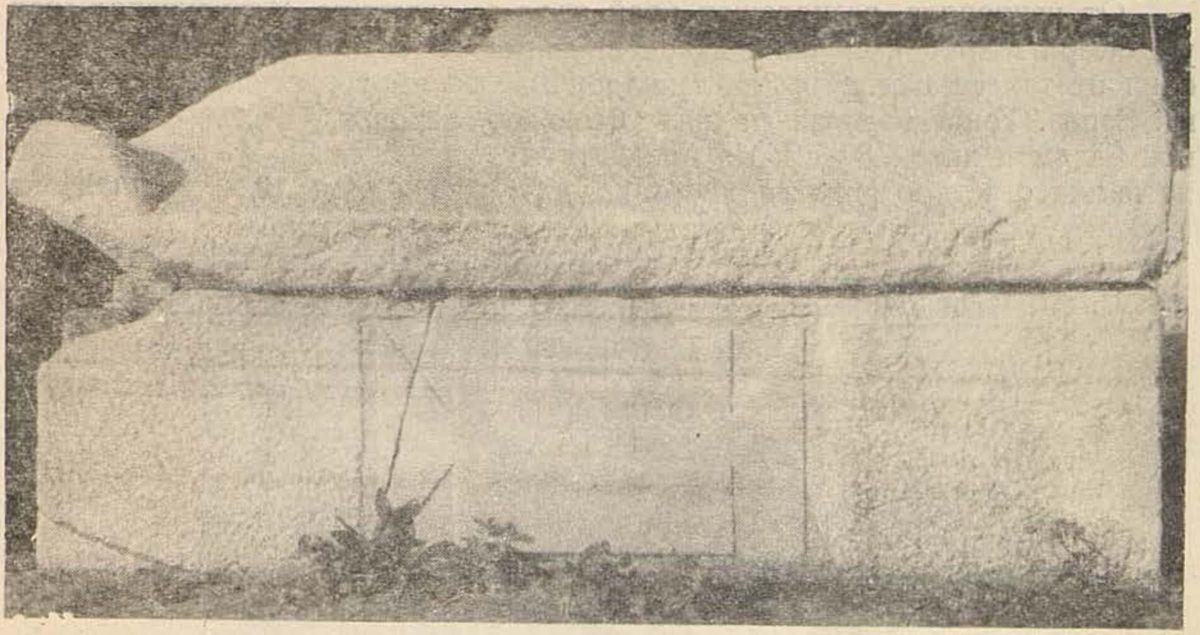

Обр. 10. Саркофаг с tabula ansata
Fig. 10. Sarcophage avec tabula ansata

Дясната й половина е загубена. Дълга е сега 52 см, висока 37 см и дебела 10 см. Плочата е една от петте стени на коритото, изработени отделно. И в нея плоскостта около tabula ansata е изчукана с длето много грубо.

Преди години при снишаване платното на пазарния площад във Варна са били изкопани четири плочи, издялани от варовик. Те принадлежат на ковчега на един саркофаг с tabula ansata. Една от тези плочи, представляваща предната страна на ковчега, е счупена.[53] Сега е загубена лявата й половина. Запазената част е дълга 82 см и висока 80 см. В средата е представена tabula ansata. Върху нея е бил издълбан надпис в шест реда.[54] Вдясно от рамката с надпис е изобразен в плосък релеф кораб с платно (обр. 11). Поради недостатъчното място каменоделецът е изобразил само едната половина на кораба. Дали върху лявата половина на плочата е бил представен за симетрия друг кораб, както това намираме в един саркофаг от югоизточния дял на Балканския полуостров, сега в музея в Истанбул, остава неизвестно.[55]

Посредством допълнителното изобразяване на кораба каменоделецът, може би по настояване на този, който е направил поръчката на саркофага, е искал да представи занятието на покойника — корабостроител или притежател на плавателен съд. Тая практика намираме и върху надгробни релефи.[56]

---

[53] М. Мирчев, ИВАД, XI, 1960, стр. 36, 3 и обр. 1.

[54] Преди повече от 25 години, когато четирите плочи лежаха в двора на девическата гимназия във Варна, тогава бе още запазен ръбът на плочата, върху който се четеше началото на името ΧΡΗΣΤΟΣ.

[55] A. Müfit A. A. 1931, стр. 174 сл. и обр. 2; E. Pfuhl, Sepulcrale Bilder von Segelschiffen, 'Αρχ. 'Εφημ, 1937, стр. 94.

[56] E. Pfuhl, цит. съч., стр, 95, обр. 2; I. Stoian, Tomitana, Bucurasti, 1962, стр. 31 и обр. 9.

От некропола, разположен край пътя за античния Марканиапол (при ул. „Карл Маркс“), са били изкопани каменни саркофази.[57] Ковчегът на един от тях сега се пази в лапидариума на Археологическия музей в гр. Варна. Той е издялан от цял блок от варовик. Дълъг е 2 м, широк 84 см и висок 82 см. На предната му страна се вижда профилирана рамка с четири реда надпис. От двете страни рамката е фланкирана

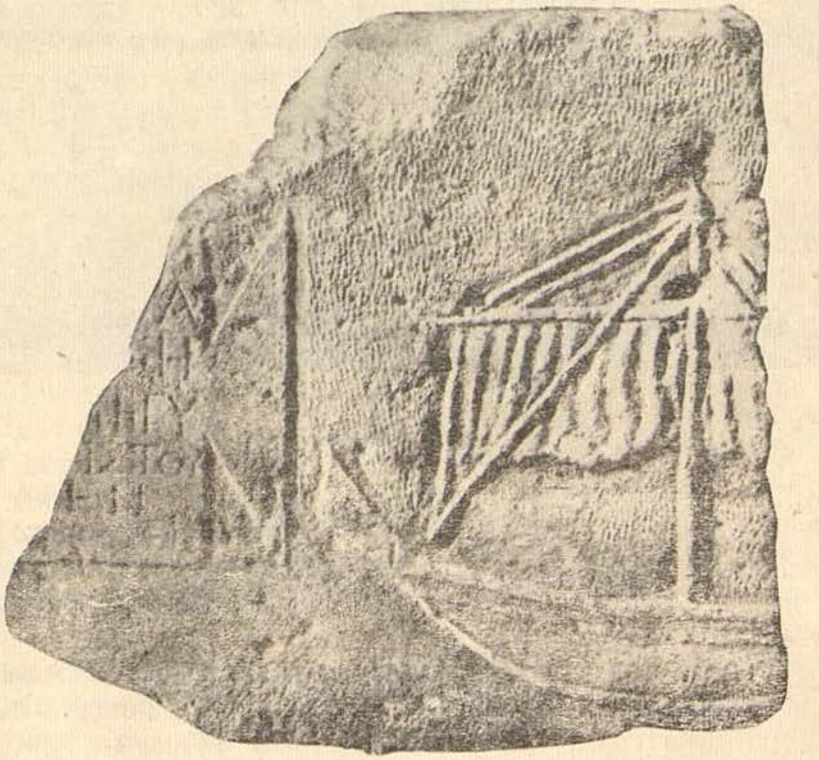

Обр. 11. Къс от саркофаг с кораб
Fig. 11. Fragment de sarcophage avec vaisseau à voiles

от два релефни орнамента, наподобяващи спирали (латинската буква S), долепени в единия си край. Рамката, както и повърхността около нея правят впечатление с внимателната си изработка. Личи, че този саркофаг е дялан от добър майстор.[58]

Саркофазите без украса засега са застъпени от два образци.[59] Те са намерени на едно място, поставени до друг саркофаг с украса с гирлянди, който разгледахме по-горе.[60]

Двата въпросни саркофага са с еднаква форма и размери (дължина 2,11 и 2,26 м, широчина 92 см и 1,05 м). Повърхността им е грубо очукана. В тях ковчегът е без каквото и да е разчленение. Няма цокъл и профилиран горен ръб. Акротерите са оставени без украса (обр. 12). Саркофазите са работени в някоя каменоделска работилница в Одесос.

---

[57] Х. и К. Шкорпил, Паметници на гр. Одесос, стр. 19, № 46; Kalinka, цит. съч., стр. 256; G. Mihailov, цит. съч., стр. 114 и табл. 61, 210.

[58] Рамка с подобни придатъци от двете ѝ страни намираме и в един саркофаг от Августа Траяна, срв. G. Michailov, цит. съч., 1964, III, 2, табл. 36 № 1609.

[59] Бр. Шкорпил, в цитираното съчинение, стр. 19, съобщават, че на ул. „Карл Маркс“ били открити саркофази, без обаче да определят броя им и дали са били със или без украса. Те описват само един с надпис. Това ни кара да предполагаме, че останалите (сега унищожени) са били без украса.

[60] Те са изложени на открито в Приморската градина на гр. Варна.

При описанието на четирите саркофага, достигнали в цялостен вид, видяхме, че похлупаците им имат класическата форма на двускленен покрив, два триъгълни фронтона и акротери на ъглите. Тези похлупаци

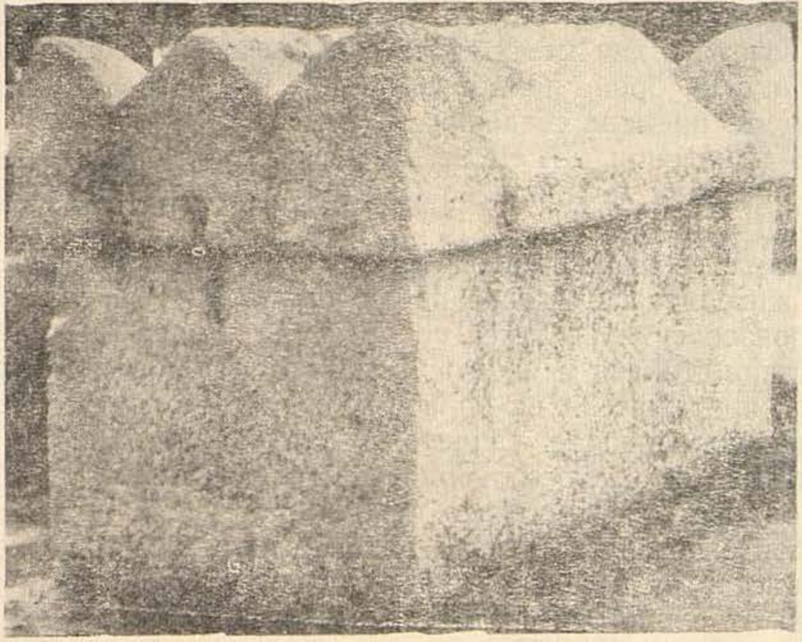

Обр. 12. Саркофаг без украса
Fig. 12. Sarcophage sans ornementation

са без каквото и да е друго разчленяване, в тях не са представени нито керемидите, нито пък акротерите и триъгълното поле на фронтоните е оживено от пластична растителна или фигурална украса, каквато намираме в други похлупаци на саркофазите от Северна и Южна България.[61] Но в Одесос е имало и саркофази, чиито похлупаци (фронтоните и акротерите) са били с релефна украса. Един подобен похлупак е засвидетелствуван от случайно намерен във Варна къс от единия от акротерите му.[62] Похлупакът е бил издялан от варовик. Акротерът е висок 55 см и широк 44 см. Тези размери сочат, че той е принадлежал към похлупака на голям саркофаг, дълъг повече от 2 м. Сега се намира в Археологическия музей в София.

Украсата и профилът на занимаващия ни къс показват, че пред нас е лицевата страна на левия акротер на една от двете дълги страни на похлупака. Тя е запълнена с релефен образ на крилат ерос, стоящ насреща и разкрачен надясно. В дясната ръка той държи горяща факла, обърната надолу, а в лявата — грозд. Вдясно от ероса се вижда фигурата на куче в скок надясно. Под него до ъгъла на рамката има фигурка на клекнало надясно зайче. Бр. Шкорпил пишат, че по релефа имало следи от боя.[63]

---

[61] От Силистра, Абоба-Плиска.Албум към т. X на ИРАИК, 1905. табл. CV, 2; Ferri, цит. съч., стр. 365, обр. 492 от Ескус (Гиген), Абоба-Плиска, CV, 3 и 4; Арчар, Б. Филов, ИБАИ, I, 1910, стр. ; Видин. Й. Атанасова, Археология, VI, 1964, кн. 1; Лъжане, Ловешко, Б. Ф., ИБАИ, II, 1911, обр. 113 и 114.

[62] Х. и К. Шкорпил, цит. съч., стр. 20, № 47; Kalinka, цит. съч., стр. 282, обр. 115.

Образът на ероса и фигурите на двете животни са моделирани добре. Но въпреки това в тях има известна шаблонност. Похлупакът е бил издялан от някой сръчен каменоделец в Одесос. Изтъкнатите стилови особености дават основание да го датираме през II в. от н. е.

Още в началото ние казахме, че саркофазите и частите от тях, при все че са малко на брой, придобиват значение на исторически извор, тъй като нямаме писмени сведения за Одесос от това време. Въз основа на тая група паметници можем в известна мярка да направим някои наблюдения и изводи за миналото на града през елинистическата и римската епоха (II и III в.).

Саркофазите се явяват като косвен белег на имуществено неравенство между жителите на Одесос през споменатите две епохи. Тези скъпо струващи произведения на лукса са могли да бъдат набавяни само от богати граждани. Такива в Одесос са били забогатели търговци, едри земевладелци, притежатели на кораби и пр. За имотното и общественото положение на покойниците свидетелствуват също така и поставените при трупа дарове от злато (огърлици, пръстени и др.) и други скъпи материали (съдове от финикийско стъкло).

Саркофазите позволяват също да направим и някои изводи върху етническия състав на населението в Одесос. При проучване на останките от саркофази от елинистическата епоха видяхме, че в едни случаи погребението е било извършено чрез трупоизгаряне. Този обряд е характерен за погребалните обичаи у траките. Следователно погребаните в дървени саркофази, изгорени при обряда, са били богати траки.

Също така признак за присъствието на траки в Одесос са и могилните погребения със саркофази. Посочените случаи показват, че в Одесос между гърците колонисти са живели и траки, някои от които са забогатели или достигнали високо обществено положение в града.

Въз основа на стиловите качества на теракотовата украса на изгнили или изгорени дървени саркофази от Одесос видяхме, че едни от тях са били внесени по търговски път отвън, а други са изработени в създадени в града ателиета. Вносът на луксозни саркофази и предмети е бил едно от перата на вносната търговия, която Одесос поддържал с производителни центрове по малоазиатското крайбрежие и някои от средиземноморските острови.

Като установихме, че едни от саркофазите са изработени в Одесос, трябва да приемем, че за тая цел са били уредени специални работилници за изработване на дървената конструкция на тия саркофази, а за украсата им е имало ателиета, в които коропласти са приготовлявали фигури и орнаменти от печена глина, а други специалисти са изработвали инкрустации от кост. По този начин установяваме съществуването на нови занаяти в Одесос през елинистическата епоха.

Въз основа на разгледаните саркофази можем да установим някои черти от топографията на града. На първо място това е разположението на некрополите на Одесос. Саркофазите от дърво произхождат от три некропола, които са били разположени вън от обсега на града. Тия некрополи показват, че Одесос през тая епоха се е бил разраснал териториално и по численост на населението. Единият некропол се е намирал южно от града и е бил разположен от двете страни на пътя, водещ за Аполония, вторият — северно от града, по пътя за Дионисопол. Третият се намирал в западна посока, край пътя за Маркианопол. Некрополите от елинистическата епоха, както показват находките, са продължавали да бъдат използвани и през римската епоха.

---

[63] Бр. Шкорпил, цит. съч., стр. 20.

Дървени саркофази от римската епоха не са засвидетелствувани досега от Одесос. От некрополите на града произхождат само такива, издялани от мрамор или от варовик. Те са едно указание, че в Одесос също тъй и през II и III век е имало благоденствие, дължащо се на икономическото издигане на града по това време. За това спомогнало благоприятното местоположение на Одесос. Той единствен от съюзните градове по западния черноморски бряг преуспял благодарение на активната му роля в организирания стокообмен между плодородните равнини по Долни Дунав и малоазиатското крайбрежие и егейските острови. Неговите кораби са пренасяли суровини от хинтерланда и са докарвали манифактурни произведения от производителните и търговските центрове в Средиземно море.[64] Естествено, като последица от тоя икономически разцвет се облагодетелствували една малобройна група граждани.

Накрая трябва да изтъкнем, че тия саркофази са едно свидетелство за художествените вкусове в Одесос и теченията в релефната пластика през II и III в. Видяхме, че в този град са били представени повечето от типовете саркофази, създадени в ателиетата в Мала Азия и Централна Гърция (Атика).

При разглеждане украсата на дървените саркофази от елинистическата епоха видяхме, че повечето от теракотовите апликации, а даже и инкрустации от кост представят образ на Дионис и членове на неговата буйствуваща свита — менади, силени и др. Тия апликации заедно с дървената конструкция на саркофазите са работени в малоазиатски ателиета. Големият брой теракоти, отпечатани с едни и същи матрици, свидетелствува, че саркофазите в Одесос са доставяни от един център в Мала Азия, в който коропластите са нагласявали украсата на саркофазите да отговаря на вкусовете и религиозните представи на клиентите от Тракия. Това се потвърждава още и от факта, че намираме теракотови фигури, копиращи дословно фигурите от Дионисовия кръг, внесени със саркофазите отвън, но които се отличават с по-несъвършената си изработка, която показва, че те са работени от местни коропласти в Одесос. Силно влияние на религиозните представи у траките виждаме и в друга категория произведения на местните коропласти, предназначени да се поставят като дарове при трупа на погребаните. Това са теракоти, представящи Дарзалас с бръшлянов венец на главата.[65]

---

[64] Б. Геров, Романизмът между Дунава и Балкана, ГСНИФФ, XIV, 1948-49, кн. 4, стр. 318,17 и 342.

[65] Т. Герасимов, Култовата статуя на Великия бог Дарзалас, ИВАД, VIII, 1951, стр. 69.

SARCOPHAGES ANTIQUES D'ODESSOS

T. Guérassimov

Résumé

Quelques sarcophages de l'époque romaine (entiers ou fragments de marbre ou de pierre) proviennent des nécropoles de l'antique ville d'Odessos sur la côte occidentale de la Mer Noire. Furent également mis à jour des fragments de l'ornementation de quelques sarcophages de bois des III—IIe^{e} siècles avant notre ère.

En premier lieu, l'auteur de cet article fait l'examen de l'ornementation des plus anciens sarcophages de bois. Les uns avaient été ornés à l'extérieur de figures de terre cuite (fig. 1), les autres d'applications d'os. Les sujets de ces ornements étaient variés. En se basant sur les particularités de style et de technique, on peut avancer que certains de ces sarcophages de bois ont été importés d'Asie-Mineure tandis que les autres ont été exécutés à Odessos même.

Les sarcophages de pierre datent des IIe et IIIe siècles. Parmi les sarcophages trouvés entiers et les fragments, on trouve plutôt les types de sarcophages exécutés en Asie-Mineure pendant l'époque romaine.

Sarcophage du type attique. — Quelques fragments d'un sarcophage de marbre, brisé dès l'antiquité, proviennent de la nécropole sud d'Odessos. (Fig. 2—4). Le côté long avant et les deux côtés courts du cercueil sont ornés de compositions représentant Achille caché dans l'île de Scyros. Ce sarcophage date de la première moitié du IIe siècle de notre ère. Il a été-exécuté à Athènes ou au Pirée.

Nous trouvons un second exemple de sarcophage antique dans le fragment d'un sarcophage dit „klinê" (Fig. 5). La partie conservée représente un coussin enrichi de figures en relief et d'ornements. Ce fragment est conservé actuellement au Musée de Sofia.

Un troisième fragment de sarcophage du type attique provient également d'une des nécropoles d'Odessos. Sur le cercueil est représenté un groupe d'Amazones combattant.

Sarcophages du type Asie-Mineure. — Fragment de cercueil de sarcophage avec guirlandes (Fig. 6). Autre sarcophage avec guirlandes, (Fig. 7). La décoration de ce dernier diffère de la première en ceci que les guirlandes n'ont aucune découpure. Elles ne sont que des silhouettes. Les têtes de Méduse au-dessus des guirlandes sont remplacées par des plaques rondes.

Les sarcophages à arcades étaient représentés aussi à Odessos. On conserve un fragment d'un tel sarcophage en marbre. (Fig. 8). Derrière les têtes des figures sous les arcs sont représentés des coquillages.

Au groupe Asie-Mineure appartiennent également les sarcophages ornés de „tabula ansata“ (Fig. 9). Un exemple de sarcophage avec „tabula ansata“ nous est donné par un fragment sur lequel est représenté un vaisseau à voiles (Fig. 10). Le cercueil du sarcophage etait composé de plaques reliées par des agrafes de métal.

Deux sarcophages sans ornementation (Fig. 11) remontent également à l'antiquité. Ils ont été exécutés à Odessos, comme en témoignent non seulement la surface grossièrement travaillée du couvercle et du cercueil mais encore l'absence de socle et de bord profilé au cercueil.

ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ – ВАРНА
BULLETIN DU MUSÉE NATIONAL À VARNA
КНИГА (TOME) V (XX), 1969

ЗА НЯКОИ „ФАЛШИВИ“ АНТИЧНИ МОНЕТИ, СЕЧЕНИ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ

АДОЛФ РОГАЛСКИ

I. ЕДНА ДИДРАХМА НА МАКЕДОНСКИЯ ЦАР ПАВЗАНИЙ

В Британския музей се съхранява следната дидрахма на македонския цар Павзаний (390—389):

Лице : Юношеска глава без брада (Аполон?) с диадема, надясно[1]
Опако: ΠΑΥΣΑΝΙΑ. Кон надясно в средата на квадрат, образува. от 4 линии. Върху бута на коня релефно е изобразен керикейон. Тегло 10,37 г (обр. 1).[2]

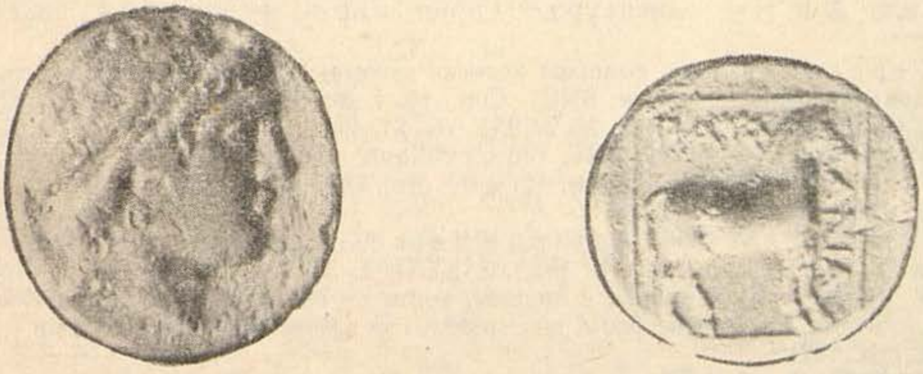

Обр. 1. Дидрахма на Павзаний (x1,5)
Fig. 1. Didrachme de Pausanias (x 1,5)

Т. Герасимов смята тази монета за фалшива. Той я съпоставя с една тетрадрахма от Софийския музей с опако, подражаващо на опакото на тетрадрахмите на пеонския цар Патрай. Върху монетата от Софийския музей, също върху бута на изобразения кон, релефно е гравиран образ на лък със стрела.

---

[1] Seltman, стр. 139, смята, че изобразената младежка глава е главата на бог Арес, който е бил особено почитан в Македония.
[2] BMC, Mac., стр. 169.

Според Т. Герасимов, който изглежда познава само горните две монети с така поставени релефно белези, практиката да се поставя допълнителен белег (знак на монетен магистрат и пр.) върху фигура била непозната в автентичните монети от древността.[3]

Трябва да отбележим обаче, че са известни доста примери на автентични монети от най-различни видове, сечени в разни области на древна Гърция и Мала Азия, с релефни белези — буква, монограм или символ върху изобразената фигура.

Така например в Ликия, през периода 520—480 г. пр. н. е. са били сечени сребърни монети с допълнителен знак, лъчист диск, ΓΥ или ΜΘ върху предна част на глиган.[4] Също от Ликия са известни статери (към 500—450 г. пр. н. е.) с трискел върху подобна фигура.[5] От същата епоха са познати и тетроболи със същия знак върху две съединени предни части на глиган.[6] Към 500 г. пр. н. е. ликийският династ Kubernis е сякъл статери с инициалите KVB или VӼ върху предна част на глиган,[7] а Akuvami, династ от същата област, през 480—460 г. пр. н. е. — тетроболи с трискел върху подобна фигура.[8] Върху един сребърен статер, сечен в Ликия или в Кария към 550 г. пр. н. е., срещаме малко кръгче върху предна част на лъв.[9] Град Кизик в V в. пр. н. е. е сякъл сребърни оболи с Ǝ, триемиоболи с Н и хемиоболи с Ӽ върху предна част на глиган.[10] От Ainel, владетел на Библос, в 333 г. пр. н. е. са известни монети със знак върху изобразения бик.[11]

Върху една сребърна монета от Йония (към 500 г. пр. н. е.) срещаме crux ansata върху предна част на лъв.[12] Пеонският владетел Ликей (359—340) е сякъл тетрадрахми с буквите Г или К, изобразени върху немейския лъв,[13] а след него Патрай (340—315) — тетрадрахми с буквата Y върху коня.[14] Върху някои октодрахми на племето Бизалти, сечени през периода 500—480 г. пр. н. е., върху коня са гравирани керикейон или Δ и Е в лигатура.[15] Освен върху дидрахмата на Павзаний намираме изобразен керикейон върху кон и при монети на македонските царе Аминтас III (389—383, 381—369)[16] и Александър I (498—454).[17]

---

[3] Т. Герасимов, Една фалшива пеонска монета, ИАИ, XXVII, 1964, стр. 250.

[4] За допълнителния знак вж. SNG, Cop., тб. I, 3; Weber, тб. 258, 7206; SNG, Lock., кн. III, № 2989; Glend., № 2/1961, тб. XI, 2456; Pozzi, № 2470. За лъчист диск, вж. Monnaies et Médailles, Bâle, vente publique, № 32, 1966, тб. 10, 125 а за ΓΥ, тб. 10, 126 и Head, стр. 689. За ΜΘ, Head, стр. 689.

[5] SNG, Deutsch., № 4057.

[6] SNG, Deutsch., № 4066; Adolphe Hess AG. Luzern, Auktion 31, тб. XX, 478.

[7] За KVB, вж. Seltman, стр. 152, тб. XXXI, 1. За VӼ, вж. Glend., № 4/1955, тб. XX, 518. Династът Kubernis е същият, който по време на похода на Ксеркс против Гърция е водил ликийската флота на страната на Персиге (Herodote, VII, 98; Seltman, стр. 152).

[8] SNG, ANS, тб. 43, 1159.

[9] Glend., № 2/1957, тб. IX, 320.

[10] За Ǝ вж. SNG, ANS, тб. 36, 943; Bab., № 2800, тб. CLXXVIII, 5 и 6; SNG, Lock., кн. III, тб. XLVII, 2698. За Н, вж. Bab., № 2802. За Ӽ, вж. Bab., № 2803, тб. CLXXVIII, 8.

[11] Imh., стр. 7; Head, стр. 791.

[12] Glend., № 2/1961, тб. IX, 2390; BMC, Ionia, тб. XLIII; Pozzi, № 2568.

[13] За Г, вж. Bab., IV, № 1247, тб. CCCXXVIII, 1; BMC, Mac., стр. 1, 1; Hirsch, тб. XLIX, 936; Guide, тб. 21, 9. За К, вж. Bab., IV, № 1248; Beschreib., т. II, стр. 1,1, тб. 1,1; Imh., стр. 56,2.

[14] SNG, Leake, кн. IV, тб. XXXIII, 1868.

[15] За керикейон, вж. JIAN, т. XIX (1918—1919), тб. XII, 1. За лигатурите Δ и Е вж. Imh., стр. 7.

[16] Imh., стр. 7; BMC, Mac., стр. 173, 14.

От тиранина Александър от Фере (369—357) в Тесалия са известни дидрахми с допълнителен знак — двойна секира върху бута на коня.[18] Също от Фере са познати хемидрахми, сечени през 480—450 г. пр. н. е., с буквата N върху предната част на кон.[19] Град Фенеос в Аркадия е сякъл след 362 г. пр. н. е. хемидрахми с керикейон върху бивол.[20] От град Дирахион са известни сребърни статери с буквата Δ върху кравата,[21] а от Велия — с буквата E върху лъва (540—500).[22]

В Амбракия са били сечени сребърни монети (432—342) с буквата A върху пегас,[23] а в Коринт с ϙ, звезда и тризъбец върху същата фигура.[24] Град Менде към 450 г. пр. н. е. е сякъл тетрадрахми с буквата M върху изобразеното магаре.[25] От град Сибарис са известни диоболи и тетроболи от V в. пр. н. е. с буквата A върху бика,[26] а от Туриум — дистатери, статери, диоболи с буквите A, E, Ξ, Φ, K, M или в лигатура V, E и Δ, A.[27] Върху статери от Тарент през 380—345 г. пр. н. е. срещаме H или E върху делфин.[28] Imhoof-Blumer споменава за монети от Коркира с M, A, Φ или тризъбец върху крава,[29] а Regling — за монети от Посидония, Тарсос, Енос и др. с допълнителни релефни белези върху изобразените фигури.[30]

Накрая ще завършим с една серия от монети, върху които е изобразена глава на Атина с шлем, върху който са поставени релефно разни букви или инициали. Така например от Туриум са известни диоболи, статери, дистатери с Σ Ω, O Υ, Π, T, Φ, M, O, ΦA, Σ, P, ˥Λ, ΩM, EΥ, EΥΘ, Σω

---

[17] Н. Мушмов, Ант. монети на Балк. полуостров, стр. 449, 7029.

[18] Imh., стр. 7; Head, стр. 308, 176; Bab., II, т. 4, стр. 350, № 612, тб. CCXCIV 13; Jameson, № 1106.

[19] SNG. Lock., кн. III, тб. XXXI, 1609.

[20] SNG, ANS, тб. 33, 869.

[21] Imh., стр. 7; Hirsch, тб. LXIII, 1167.

[22] Bab., II, стр. 1423, № 2107.

[23] BMC, Corinth., стр. 106, 24 и 25.

[24] За ϙ вж. BMC, Corinth., № 162, тб. IV, 10; Ravel, стр. 96, P 345. За звезда, вж. Ravel, стр. 96, P 338. За тризъбец вж. Ravel, стр. 96 и 99, P 369 и P 370.

[25] Glend., № 2/1958, тб. XII, 1259; NNM, № 27, тб. I, 5.

[26] За тетроболи, вж. SNG, Lloyd, кн. II, тб. XV, 456. За диоболи, вж. SNG Lloyd, тб. XV, 458 и SNG, Oxf., кн. V, тб. XIII, 860.

[27] За A, вж. SNG, Cop., № 1471; SNG, Leake, кн. IV, тб. X, 593; Imh., стр. 7 Grose, стр. 160, № 1283, тб. 41, 12; SNG, Oxf., кн. V, № 887 и 1033A; SNG, Oxf. тб. XIII, 867, 869, 878, 887; SNG, Lloyd, кн. II, тб. XV, 471. За E вж. SNG, Cop., тб 28,1432; NC, 1927, стр. 299,5 и 6, тб. XIII, 6; SNG, Lloyd, кн. II, тб. XV, 472 и 476 SNG, Oxf., тб. XV, 930. За Ξ вж. SNG, Lock., кн. III, тб. VIII, 476; SNG, Oxf., кн. V 1041 A. За Φ, Вж. SNG, Cop., тб. 28, 1425; SNG, Lock., кн. III, тб. VIII, 477 и 479; SNG, Lloyd, тб. XV, 469; SNG, Oxf., тб. XIV, 899, тб. XV, 928; SNG, Cop., тб. III, 1425; Kraay, стр. 308, № 251. За K, M и лиг. Δ и A, вж. Imh., стр. 7. За лиг. V и E, вж. Noe NNM, № 71, стр. 39, B_2 и стр. 40, B6 и B8; BMC, стр. 289, № 26; Grose, стр. 156, № 1254, тб. 40,11; Imh., стр. 7, № 27; SNG, Oxf., кн. V, № 919.

[28] За E вж. P. Vlasto ΤΑΡΑΣ ΟΙΚΙΣΤΗΣ, NNM № 15, стр. 160, 47B. За H вж. SNG, Cop., тб. 18, 807; SNG, Oxf., кн. V, тб. IV, 252; SNG, Lock., кн. III, тб. III, 156; Weber, I, тб. 25, 560; SNG, Lloyd, II, тб. V, 157; NC, 1924, стр. 132, № 5.

[29] Imh., стр. 7.

[30] K. Regling, Die Griechischen Münzen der Sammlung Warren, Berlin, 1906, стр. 16. За Посидония вж. още N. C. 1885, тб. I, 1.

ΣI,[31] от Велия — статери с Φ,[32] от Локри — статери с Σ,[33] от Амбракия — статери с A,[34] от Тарент — диоболи с Φ,[35] от Ликия — статери, сечени от династа Khreis (425—410) със знака ↓ върху шлема на Атина.[36]

Изхождайки от горното, видно е, въпреки мнението на Т. Герасимов, че е съществувала практиката да се поставят релефни белези върху фигури при някои антични монети.[37] Следователно единственият изтъкнат от него довод за неавтентичността на монети с подобни релефни белези върху фигури е неоснователен и отпада по отношение на дидрахмата на Павзаний и тетрадрахмата от Софийския музей.[38]

---

[31] За ΣΩ, вж. SNG, Cop., тб. 29, 1457, 1458; Grose, стр. 161, № 1289, тб. 41, 16; SNG, Lloyd., кн. II, тб. XVI, 495. За OY, вж. SNG, Cop., III, тб. 29,1464. За Π, вж. SNG Cop., III, тб. 29, 1483. За T вж. SNG, Cop., III, тб. 29, 1486; SNG, Leake, кн. IV, тб. XI, 633. За Φ вж. Grose, стр. 160, № 1282, тб. 41,11; SNG, Lloyd, II, тб. XVI, 491 и 529. За M, вж. Grose, стр. 159, № 1277, тб. 41,6. За O, вж. Grose, стр. 160, 1279, тб. 41,8. За ΦA, вж. Grose, стр. 161, № 1287, тб. 41,14. За P, вж. Grose, стр. 163, № 1306, тб. 42,8 За ⅂ Δ, вж. Grose, стр. 163, № 1308, тб. 42,10. За ΩM, вж. Grose, стр. 163, № 1311, тб. 42,12. За EY, вж. Grose, стр. 164, № 1313, тб. 42,14. За EYΘ, вж. SNG. Leake, кн. IV, тб. X, 602, За Σω, вж. SNG, Lock., тб. IX, 513, 514 и 516, За ΣI, вж. SNG, Lloyd, кн. II, тб. XVI, 493.

[32] SNG, Leake, кн. IV. тб. XI, 681, 682, 691; SNG, Lock., тб. X, 561,570; Grose, стр. 178, № 1467 и 1468, тб. 46, 18 и 19; SNG, Cop., тб. 31,1585 и 1586; SNG, Lloyd, кн. II, тб. XVII, 529.

[33] SNG, Leake, кн. IV. тб. XIV, 818.

[34] BMC, Corinth., тб. XXVIII, 6; Jean B. Cammann, The symbols on staters of Corinthian type, 1932, NY, стр. 56, № 41 и стр. 63, № 48.

[35] Hirsch, стр. 51, тб. VII, 131.

[36] Bab., II, т. II, стр. 267, № 344, тб. XCIX, 2.

[37] Релефните белези върху фигури не са проучени цялостно. За някои от тях можем да дадем известно обяснение. Така например KVB и AKV са инициали на имената на ликийските династи Kubernis ~~и Akuvami.~~ Ϙ, A, Δ, M, E са началните букви на имената на градовете Коринт, Амбракия, Дирахион, Менде и Велия (Велия се е именувал и Eлеа откъдето и буквата E върху лъва. Вж. Вав., II, стр. 1423, № 2107). Ravel споменава че с буквата Ϙ е бил маркиран добитъкът, принадлежащ на гр. Коринт. Коринтските коне, които са били много ценени, поради наличието на тази буква се наричали κοππαφοροι и κοππατια. С тази марка върху пегас по всяка вероятност коринтяните са искали да изразят, че крилатият кон е принадлежал на града (Ravel, стр. 27). Същото обяснение важи очевидно и за монетите на Амбракия, Дирахион, Менде и Велия.

Разните букви върху бика при монетите на Туриум и тези върху шлема на Атина във Велия, Локри, Амбракия, Тарент, Ликия са може би инициалите на гравьорите, които са изготвили монетните печати, или контролни знаци на монетарниците.

Някои от емблемите, които се срещат релефно върху фигурите, имат свещен характер. Така например трискелът, който се явява често върху монети на Ликия, е емблема на слънцето и следователно символизира Аполон. Двойната секира върху коня при някои монети, сечени от тиранина на Фере—Александър, не е случайна. Тиранинът Александър специално е почитал Дионис от Pagasae, който бог се е наричал πέλεκυς заради употребяваната двойна брадва при жертвоприношение (Head, стр. 308). От Павзаний се знае, че в гр. Фенеос Хермес е бил най-почитаното божество (Pausanïas, VIII, 14, 10 и Head, стр. 453). Оттам и керикейонът при някои монети на този град. Не случайно се среща и тризъбецът върху някои статери на Коринт. Пегас, главно изображение върху монетите на този град, е бил създаден от кръвта на Медузата, която е била любовница на Посейдон. Що се отнася до керикейона като допълнителен знак върху коня при някои монети на македонските царе Александър I, Павзаний, Аминтас III, трябва да отбележим, че тази емблема на Хермес се среща върху македонски монети от тази епоха.

Според Ravel (т. II, стр. 48) свещените символи, които се срещат върху монетите на Коринт, като тризъбец, керикейон, тирс, букранион, горгона и т. н., са имали за цел да носят щастие там, където монетите са циркулирали, и същевременно да предпазват притежателите им от лошо око. Може би за същата цел са били гравирани релефно подобни символи върху самите фигури при някои от изброените по-горе монети.

[38] Д-р C. M. Kraay, уредник на нум. кабинет в Оксфорд, в едно свое писмо от 29. 7. 1968 г. ни пише следното: ... „не може да има и съмнение, че съществуват автен-

Дидрахмата на Павзаний в Британския музей има относително тегло 8,4.[39] Като имаме предвид, че относителното тегло на среброто е 10,5, монетата по всяка вероятност е „fourrée“, т. е. е от обикновен метал със сребърна обвивка. Би могло да се помисли, че това обстоятелство е един довод за нейната неавтентичност. Обаче Polyenos споменава за сребърни монети „fourrées“ на Пердикас II (454—413), с които този македонски владетел е плащал на своите наемници през време на войната срещу халкидийците.[40] E. Babelon изтъква, че през времето на Аминтас III (389—383, 381—369) статерът от 10,55 г спада дори под 9 г и се срещат много сребърни екземпляри „fourrés“.[41] Според Fr. Lenormant известните нему ср. монети от Павзаний (390—389), с изключение на един сребърен екземпляр, са всички „fourrés“.[42] Следователно обстоятелството, че монетата на Павзаний в Британския музей не е сребърна, а по всяка вероятност „fourrée“, всъщност е един довод за нейната автентичност.

II. ЕДНА ПЕОНСКА ИЛИ ИЛИРИЙСКА МОНЕТА С НАДПИС ТЕΥТА...

В нумизматичната сбирка на Народния археологически музей в София се съхранява следната сребърна тетрадрахма:

Лице : Мъжка глава с брада, наляво. Наоколо зрънчест кръг.

Опако: ТЕΥТА ... Конник с вдигнато копие се цели в паднал под коня си противник; в полето зад коня — лък със стрела. Върху бута на коня също е гравиран релефно лък със стрела. Забелязват се двойни очертания на главата и краката на коня. Диам. 27 мм. Тегло 13,32 г (обр. 2).[43]

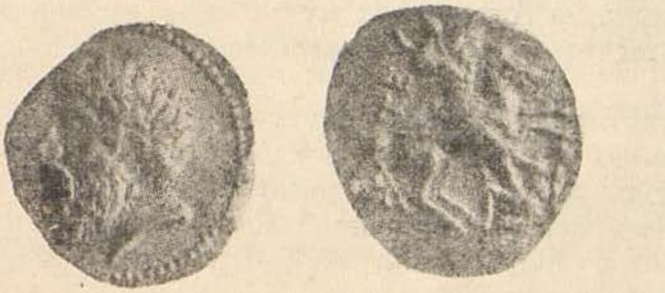

Обр. 2. Тетрадрахма на ТЕΥТА. . .
Fig. 2. Tetradrachme de ТЕΥТА. . .

тични монети с изобразени животни, маркирани по този начин. Аз съм сигурен, че има много повече монети с подобни релефни белези, които белези обаче са били изтъркани поради употреба.“

[39] Относителното тегло на монетата на Павзаний бе определено в мое присъствие от д-р G. K. Jenkins. Възползувам се от случая да изкажа моята най-голяма благодарност на д-р Jenkins, гл. уредник на нум. кабинет в Британския музей, G. Le Rider, гл. уредник на парижкия нум. кабинет, и M. Mainjonet, н. с. при същия, както и на д-р C. M. Kraay, уредник на нум. кабинет в Оксфорд, за съдействието им във връзка с проучването на горните монети по време на пребиваването ми в Париж, Лондон и Оксфорд.

[40] Polyenos (Stratag. IV, 10. 2).

[41] Вав., II, стр. 487 и 488.

[42] Fr. Lenormant, La monnaie dans l'antiquité, t. I, Paris, 1879, стр. 225, 226.

[43] Т. Герасимов, Една фалшива пеонска монета, ИАИ, XXVII, 1964, стр. 250.

Както правилно отбелязва Т. Герасимов, опакото на монетата напомня изобразената сцена от тетрадрахмите на пеонския цар Патрай (340—315), обаче с известни отклонения. Същият автор смята гореописаната монета за фалшива, като изтъква за първи довод, че двойните очертания на главата и краката на коня били признак за неавтентичност и, добавя: „Ако действително печатът при коване на монетата е бил разместен, щяха да се отпечатат върху монетното ядро с двойни очертания и буквите от надписа зад конника, образът на лъка със стрелата зад коня, фигурата на ездача и падналият под коня неприятел".

Ние считаме, че е съвсем погрешно да се смята, че по време на сечене на монетите при втори удар и разместен печат трябва винаги да се получат двойни очертания на цялото изображение. Това всъщност се получава много рядко, и то само когато вторият удар на чука е отправен по посока на оста на горния печат, отместен от релефа, получен при първия удар. При всички други случаи, като например горен печат, ударен под ъгъл спрямо ядрото, неправилен удар на чука и т. н., се получават най-разнообразни двойни очертания на отделни детайли на изображението. Тези са причините, които довеждат до частични или цялостни двойни очертания, най-често върху опаката страна на монетата, получавана обикновено от горния печат. Аналогични причини обаче довеждат до двойни отпечатъци и върху лицевата страна на монетата, а понякога и върху двете ѝ страни.[44]

Примери за автентични монети с частични очертания изобилствуват. Тук ще се ограничим да посочим само няколко.

На лицевата страна на една тетрадрахма, сечена в Кибира, от нумизматичната сбирка на Британския музей личи двойно очертание на горната част на монетата — носът, горната част на шлема и част от зърнчестия кръг.[45]

На опаката страна на един бронзов медалион на Гордиан III от гр. Томи личи двойно очертание на част от изображението. Буквите от надписа отляво надясно са двойно очертани, като това раздвояване постепенно намалява и изчезва: следват 5 букви съвсем ясни, след което остатъкът от надписа става неясен. Мантията на конника, опашката на коня са също двойно очертани.[46]

---

[44] Според Т. Герасимов „удвояването на някои букви и понякога части от образа е един познат трик на фалшификаторите на монети" (вж. Истински ли са монетите с надпис ΑΤΑΙΑΣ и ΑΤΑΙΑ, ИАИ, XXX, 1957, стр. 183). Ние считаме, че едва ли един фалшификатор би направил грубата грешка да гравира с двойни очертания само част от изображението, ако действително при разместен печат се получават винаги двойни очертания на всички детайли. Тук трябва да изтъкнем, че върху изобразените 557 фалшификати на известния гръцки фалшификатор Христодулос се забелязва само една монета с двойни очертания, а именно при линията на носа на Аполон (вж. J. Svoronos, Synopsis de mille coins faux du faussaire C. Christodoulos; Athènes, 1922, тб. C, 67), а между 361 фалшиси монети, дело на Бекер, може би най-прочутият фалшификатор от всички времена, има също само една монета с двойни очертания при линията на носа при една декадрахма на Атина (вж. G. Hill, Becker the counterfeiter, London, 1955, тб. IV, 63), получени несъмнено поради подхлъзване на печата при отсичане на горните монети.

Тук изказваме благодарност на D. Selwood, може би най-добрият специалист по техниката на античното монетосечене, за изпратената ни една сечена от него монета с частични двойни очертания.

[45] Guide тб. 44, 12.

[46] Мушмов, АМБП, тб. IV, 4.

При един бронзов медалион на същия император от Софийския археологически музей, сечен в Адрианополис, имаме двойно очертание на главата на конника и на коня. Част от надписа и зрънчестият кръг са изместени. На лицевата страна на същия медалион част от надписа и зрънчестият кръг също са изместени, като някои букви се повтарят.[47]

При лондонския екземпляр на тетрадрахмата на тракийския династ Мостис само части от тялото на богинята са двойно очертани.[48] Две букви в началото на отрязъка са също с двойни очертания.

При една тетрадрахма на Александър Велики горната част на лицевата страна, над окото и ухото на Херакъл е двойно очертана. Също част от зрънчестия кръг е раздвоена.[49] При друга тетрадрахма от същия владетел линията от горната част на челото до брадичката на Хероя е с двойно очертание[50].

При две тетрадрахми на гр. Атина от II период, произхождащи от колективни находки при Атина и Абруци, също част от лицевата страна е с двойни очертания.[51]

При една тасоска тетрадрахма от II период от колективната находка при с. Върбица (Търн. окръг) имаме двойно очертание само на линията на носа на Дионис.[52]

При една друга тасоска тетрадрахма с монограма на римския квестор Сура от колективната находка при с. Падарево поради подхлъзване на печата линията на носа на Дионис е също двойно очертана.[53]

Накрая ще споменем за една драхма с надпис ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ и в отрязъка ΣΚΟΣΤΟΚΟΥ от колективната находка при гр. Пловдив, при която драхма според самия Т. Герасимов, който е публикувал горната находка, образът на Атина на опакото поради разместен печат бил неясен. Обаче трябва да подчертаем, че надписът ΣΚΟΣΤΟΚΟΥ в отрязъка от същата страна е напълно ясен, без двойни очертания, което противоречи на твърдението на Т. Герасимов, че всички детайли при подобни случаи би трябвало да бъдат двойно очертани.[54]

Вторият довод на Т. Герасимов за неавтентичността на монетата е релефно гравираният лък със стрела върху бута на коня. Ние показахме несъстоятелността на този довод при разглеждане дидрахмата на Павзаний (вж. стр 73—77).

Тук искаме само да допълним, че при въпросната тетрадрахма лъкът и стрелата, поставени релефно върху бута на коня, се намират също и на полето на монетата. Същото положение срещаме при дидрахмата на тиранина Александър от Фере, където двойната брадва освен върху бута на коня се среща и под коня.[55] При някои статери на Коринт, буквата Ϙ освен върху пегас е гравирана и под него.[56] В доста случаи при някои монети на Турий буквата, с която бикът е маркиран, се повтаря и откъм страна на главата или на лицевата страна пред шлема на Атина.[57]

---

[47] Пак там, тб. XIX, 3. Този медалион с частични двойни очертания дава неоснователно повод на Т. Герасимов да го окачестви като фалшив (вж. Т. Герасимов, Истински ли са монетите с надпис ΑΤΑΙΑΣ и ΑΤΑΙΑ, ИАИ, XXX, 1967, стр. 183, заб. 5 и Един фалшив медалион на Аполония на Черно море, пак там, стр. 196).

[48] Guide, стр. 206; Мушмов, АМБП, тб. XXXVIII, 17.

[49] C. T. Newell, Reattr. of certain tetradrachms of Alex the Great, New York, 1912, тб 24, 10.

[50] C. T. Newell, цит. съч., тб. 6, 9.

[51] M. Thompson, The New style silver coinage of Athens, New York, 1961, тб 168, 221 (с. и тб. 182, 1090).

[52] Г. Кацарова, Принос към проучването на маронейските и тасоските тетрадрахми от II пер., сп. Археология, г. IV, 1962, кн. 1, стр. 25, 6.

[53] Г. Кацарова, Нови данни за датировката на тетрадрахмите на о. Тасос и т. н., ИАИ, XXVII, 1964, стр. 140, тб. IV, 3.

[54] Т. Герасимов, Находка от среб. монети на Алекс. III Велики, Лизимах и Скосток от Пловдив, ГПНБМ, 1940/41, стр. 103, № 35 и тб. III, 34.

Третият довод на Т. Герасимов е, че мъжката глава върху лицевата страна на монетата издавала ръката на съвременен гравьор. „Мустакът е представен като увиснал продълговат кравай, без да са означени космите му. Ухото е оставено незавършено. Гравирана е само една полудъга. Не е представена нито долната му мека част, нито отворът. Шията е много къса и долният й край е разширен. Той е подчертан от дебел заоблен ръб, видим и откъм задната страна на шията, като че ли главата е малко наведена. Такова нещо не намираме в автентичните монети от IV в. пр. н. е. Ноздрата на носа е представена като дебела пъпка, долепена до върха на носа, моделирана също като пъпка.“ Ние считаме, че авторът не се е съобразил с факта, че много от монетите, сечени от пеонските царе[58] и илирийски градове, са дело на местни несръчни гравьори, които не са спазили нормите на класическото изкуство, и нищо чудно, ако се срещат екземпляри с недовършени детайли или други несъобразности. Не се съмняваме, че такива несъобразности сигурно ще се срещнат и в откритата през 1961 г. голяма находка от 1208 тетрадрахми на Патрай в с. Ръжинци (Трънско).

Както отбелязва Т. Герасимов, ноздрата и върхът на носа са представени като две пъпки. Но тъкмо това вместо да е един довод за неавтентичността на въпросната монета, е според нас един признак за автентичност. Едва ли един модерен гравьор би гравирал носа по този начин. Освен това изобилстват автентични монети от древността с подобно моделиран нос. Тук ще се ограничим да посочим само няколко примера от монети от IV в. пр. н. е., от която епоха смятаме, че принадлежи проучената тетрадрахма.

Подобно моделиран нос срещаме при монети, сечени от Филип II[59] и сина му Александър III,[60] от гр. Пантикапея,[61] при монети от Колхида[62] от колективни находки, от пеонския цар Патрай,[63] при монети, сечени в о. Кипър от Евагорас,[64] от гр. Сефалодиум,[65] от сицилийски градове[66] под картагенско владичество и много други.

---

[55] Head, стр. 308 и обр. 176; Bab. II, г. 4, стр. 350, № 612, тб. CCXCIV, 13; Jameson, № 1106.

[56] BMC, Corinth; № 162, тб. IV, 10; Ravel, стр. 95, P 315.

[57] Imh., стр. 7.

[58] Guide, стр. 38 и тб. 21, 9.

[59] Hirsch, тб. LV, 1038.

[60] Guide, тб. 29, 3. Смята се, че тази монета е може би една от първите емисии на Ал. Македонски или пък е сечена от някой източен династ през периода 323—306 г. (A. Bellinger, Essays on the coinage of Alex. the Great, ANS, New York, 1963, стр. 28 и цит. лит.); A. Bellinger, цит. съч., стр. 18, тб. II, 9 и тб III, 2; Seltman, тб. XLVIII, 11.

[61] Seltman, тб. XXXIX, 12–14, 17 (350—330 г. пр. н. е.); А. Зограф, МИА, № 16, тб. XL 10, 11, 15, 30, 31 и тб. XLI, 2 (375—300 г. пр. н. е.).

[62] К. В. Голенко, Д. Г. Капанадзе, Четыри клада колхидок, НЭ, VI, 1966, стр. 31, тб. XI, 475; тб. XII, 538; тб. XIII, 588; тб. XIV, 621; тб. XV, 663; тб. XVIII, 816. Горните монети са сечени през периода 420—325 г. пр. н. е.

[63] При три тетрадрахми на Патрай от кол. находка при с. Ръжинци, които прегледахме в частни сбирки, върхът на носа и ноздрата са моделирани като две пъпки. К. Рогева от Музея за история на София любезно ни съобщава за един екземпляр на Патрай с подобно моделиран нос.

По-нататък Т. Герасимов се спира върху надписа ΤΕΥΤΑ... Според него петте букви ΤΕΥΤΑ напомняли на първата половина на илирийското име ΤΕΥΤΑΜΗΣ. Тук авторът, изглежда, е пропуснал да обърне внимание, че компонентът ΤΕΥΤΑ се явява и като самостоятелно собствено име при илирийската владетелка ΤΕΥΤΑ,[67] победена от римляните през 229 г. пр. н. е. Обаче този пропуск не променя съществено това, което той добавя, а именно, че не би могло да се приеме монетата „да е кована от някой непознат илирийски цар с име, започващо със съставната част ΤΕΥΤΑ, тъй като илирийските владетели започват да секат свои монети едва през елинистическата епоха и името им винаги се предшествува от титлата ΒΑΣΙΛΕΥΣ, която не намираме в тетрадрахмата от музея в София“.

Познатите ни досега монети на илирийските династи датират наистина от елинистическата епоха,[68] но няма никакво основание да смятаме, че по-ранни династи не са секли монети. Дори през времето на могъщи владетели като Филип II и Александър III, подвластни тракийски и пеонски династи са секли свои монети.

Също трябва да отбележим, че макар болшинството династи или владетели през елинистическата епоха да са секли монети със своето име, придружено от титлата ΒΑΣΙΛΕΥΣ, то съществуват и такива монети без тази титла. Така например Филетер от Пергама, който през 288 г. пр. н. е. изменил на тракийския цар Лизимах и признал за свой владетел Селевк I, е сякъл тетрадрахми с лика на последния и надпис ΦΙΛΕΤΑΙΡΟΥ, обаче без титлата ΒΑΣΙΛΕΥΣ.[69] Наследниците на Филетер от Евмен I до Атал II са секли монети с лице на Филетер и опако Атина и надпис ΦΙΛΕΤΑΙΡΟΥ.[70] Изключение прави Евмен II (197 — 159), който е сякъл монети със свой лик и надпис ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΕΥΜΕΝΟΥ.[71] Агатокъл от Сиракуза (317 — 289), следвайки примера на диадохите, през 304 г. пр. н. е. е прибавил титлата ΒΑΣΙΛΕΥΣ.[72] Обаче Иерон II (274 — 216) първоначално е сякъл монети само с името си и едва след победата над мамертинците през 269 г. върху монетите му се явява надписът ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΙΕΡΩΝΟΣ.[73] Познаваме монети с лика на Гелон, син на Иерон II, сечени през царуването на последния, с надпис ΣΥΡΑΚΟΣΙΟΙ ΓΕΛΩΝΟΣ.[74] Ариарамнес (280? — 230?) от Кападокия, син на Ариарат II (301 — 280?), е сякъл бронзови монети с името си, но без титлата.[75]

---

[64] Guide, тб. 20, 53 (411—374/3 г.).

[65] Hirsch, тб. XLIII, 822, 826 (405—394 г. пр. н. е.).

[66] Hirsch, тб. XLIV, 831—833 (394—310 г.); 836—838, 840, 841 (330—253 г.); Monnaies et Medailles, SA, Bâle, № 32, 1966, тб. 6, 67.

[67] Hasan Ceka, La datation des drachmes de Dyrrachion et d'Apollonie et l'époque de leur pénétration massive vers les côtes de la Mer noire, Tirana, 1966, стр. 2. Досега не са известни монети, сечени от тази владетелка от III век. Причините, които ни карат да датираме по-рано въпросната тетрадрахма, излагаме на края.

[68] Head, стр. 316.

[69] Пак там, стр. 532; Seltman, 238.

[70] Head, стр. 533.

[71] Пак там, стр. 533.

[72] Пак там, стр. 180, 182.

[73] Пак там, стр. 184.

[74] Пак там, стр. 184.

[75] Пак там, стр. 749.

Накрая ще споменем и за самия илирийски цар Балай (167 — 135) който противно на твърдението на Т. Герасимов е сякъл монети както с надпис ΒΑΛΛΑΙΟΥ, така и с ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΛΛΑΙΟΥ.[76]

Изтъкнатите доводи ни карат да смятаме, че имаме налице една автентична уникална тетрадрахма на неизвестен илирийски или пеонски династ, чието име започва с компонента ΤΕΥΤΑ, който вероятно е управлявал малко преди елинистическата епоха.

Признаците, които ни карат да смятаме, че монетата е била сечена през IV в. пр. н. е., са следните:

а) Изображението на опаката страна ни напомня за тетрадрахмите на Патрай (ок. 340—315).

б) Особеността при моделирането на носа в образа на лицевата страна на нашата монета, където дори и носовата гърбица е предадена като пъпка, точно както при някои монети от Пантикапея[77] и Кизик[78] от края на първата половина на IV в., и накрая следните най-важни според нас доводи:

Допълнителните релефни белези се явяват, както видяхме при разглеждане дидрахмата на Павзаний, само при монети от VI до IV в. пр н. е. И второ, въпросната тетрадрахма е сечена по същата система, по която са сечени тетрадрахмите на Ликкей (ок. 359 — 340), Патрай (ок. 340 — 315), Никарх и Бастарей (от втората половина на IV в. пр. н. е.) и сребърните монети от I период на Авдалеон, син на Патрай.[79]

ΤΕΥΤΑ е компонент от илирийско име. Но като имаме предвид, че пеонците са от илирийски произход и някои техни имена, дори на владетели са илирийски,[80] можем да приемем, че монетата може да е както илирийска, така и пеонска.

Тази уникална тетрадрахма е още едно веществено доказателство за съществуването на още един от многото тракийски, пеонски и илирийски владетели или династи, за които изворите нищо не споменават.

III. ЕДНА СРЕБЪРНА МОНЕТА С ОБРАЗИТЕ НА ТРАКИЙСКИЯ ЦАР РЕМЕТАЛК I И РИМСКИЯ ИМПЕРАТОР АВГУСТ

В Британския музей се съхранява следната сребърна монета с образите на тракийския цар Реметалк I и на римския император Август:

Лице: Глава на Реметалк с диадема, надясно; в полето монограм. Наоколо — зрънчест кръг.

Опако: Глава на Август, надясно; зад главата — надписът ΒΥΖΑ[ΝΤΙΑ]

---

[76] Пак там, стр. 317.

[77] Seltman, тб. XXXIX, 13; Ad. Hess AG, Luzern, № 31, 1966, тб. IX, 193.

[78] Пак там, тб. XVII, 398.

[79] Горните монети имат средно тегло около 13 г, включително и тетрадрахмите от първи период на Авдалеон. След 306 г. пр. н. е. този владетел е сякъл по атическата система тетрадрахми — подражания на монетите на Ал. Велики, като е прибавил към името си и титлата ΒΑΣΙΛΕΥΣ (вж. Head, стр. 237).

[80] Г. Кацаров, Пеония, София, 1921, стр. 5, 24, 27, 28, 35, 40.

Отпред — монограм. Наоколо — зрънчест кръг.[81] Монетата е повредена поради счупване на ядрото.[82] Тегло 3,18 г (обр. 3).

Т. Герасимов[83] смята гореописаната монета за фалшива, като пише следното: „Според нас тази монета на Реметалк не е истинска, тъй като на васалния владетел не е било позволено да сече монети от сребро. Известно е, че коването на сребърни монети е било привилегия само за императора. Надписът върху опакото на тази сребърна монета Βυζαντί(α) (δραχμά) е още едно свидетелство за модерния й произход, тъкато гр. Бизантион не е сякъл в началото на I в. на н. е. сребърни драхми, та Реметалк да ги е подражавал. В монетите никога не се означават видът и системата, по която са сечени. По това време навсякъде по Балканския полуостров по силата на новосъздадената политическа и икономическа система господствува римският денар.“

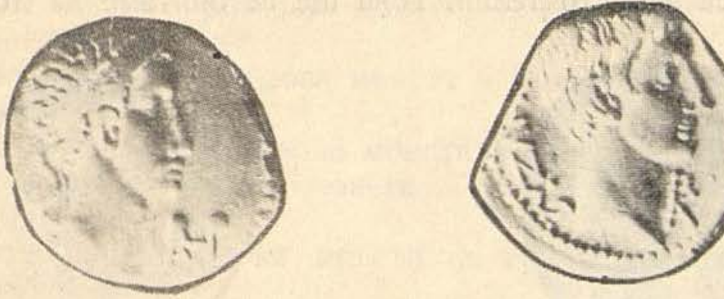

Обр. 3. Среб. монета—Реметалк I / Август (Лондон, x 1,5)
Fig. 3. Monnaie d'argent — Rhoemetalces I / Auguste (Londres, x 1,5)

Най-напред трябва да отбележим, че освен тази монета в Берлинския и Виенския нумизматични кабинети се съхраняват още два екземпляра, останали изглежда неизвестни на Т. Герасимов, а именно:

б) Лице: Същата глава, със същия монограм, както и монетата в Британския музей, обаче от друг монетен печат. Зрънчест кръг.

Опако: Глава на Август със същия монограм и надпис BYZANTIA. Също от друг монетен печат. Зрънчест кръг. Тегло 3,74 г. Берлински нумизматичен кабинет (обр. 4).

б) Лице: Същата глава, обаче монограмът не се забелязва, понеже монетата не е центрована. Зрънчест кръг.

---

[81] Head, стр. 286; Imh. в JIAN, I, стр. 17, тб. B, 3; Mionnet, Description des médailles grecques, etc., т. I, стр. 449, № 150; Boutkowsky, Diction. num., Leipzig, 1877, стр. 1537, № 2576; Eckel, Cat. Musei Caes. Vindobonensis num. vet. distr. in partes II, etc., Vindobonae, 1779; G. Hill, NC, XII, 1912, стр. 139, тб. VI, 7; Hamburger Sales Catalogue, oct. 15, 1890, № 356; Н. Мушмов, Монетите на тракийските царе, Сб. Дякович, София, 1927, стр. 243, тб. VII, № 194. (Авторът погрешно описва Лондонския екземпляр като бронзова монета.)

[82] След повредата на монетата поради счупване на ядрото от надписа са останали само първите 4 букви BYZA. В първоначалния й вид, както е изобразена в NC и от Н. Мушмов, надписът BYZANTIA е почти цял, само дясната хаста на последната буква A не личи.

[83] Т. Герасимов, Една фалшива монета на тракийския цар Котис V (12—19), ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 253.

Опако: Глава на Август, със същия монограм и надпис BYZ ANTIA Тегло 3,55 г. Виенски нумизматичен кабинет (обр. 5).[84]

Лицето и опакото на последната монета не са добре запазени.

Може би този екземпляр и Лондонският са от същата двойка печати.[85]

Като имаме предвид и състоянието на монетата от Британския музей,[86] ние считаме, че приведените доводи от Т. Герасимов за нейната неавтентичност са несъстоятелни. Това ще се опитаме да докажем.

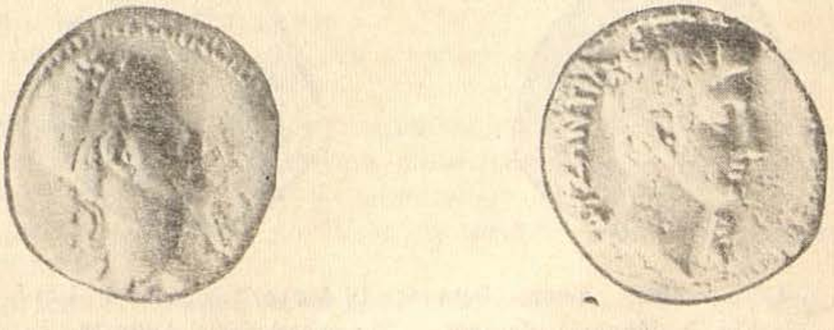

Обр. 4. Среб. монета — Реметалк I /Август (Берлин, x 1,5)
Fig. 4. Monnaie d'argent — Rhoemetalces I /Auguste (Berlin, x 1,5)

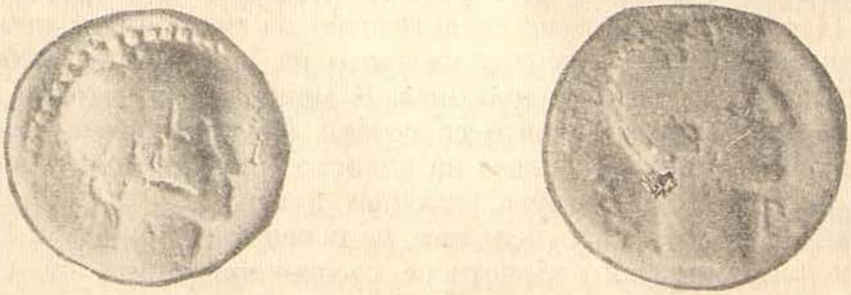

Обр. 5. Среб. монета—Реметалк I /Август (Виена, x 1,5)
Fig. 5. Monnaie d'argent — Rhoemetalces I /Auguste (Vienne, x 1,5)

Ако по правило на васалните владетели не е било позволено да секат монети с благороден метал, то е имало и известни изключения. Имаме предвид например боспорските царе, които в продължение на повече от два века са секли монети от благородни метали.[87] Много от тези монети са намерени по време на археологически разкопки, което е явно доказателство за тяхната автентичност.[88]

---

[84] Изказваме благодарност на д-р G. K. Jenkins, гл. уредник на нум. кабинет в Британския музей, на Sabina Schultz, н. с. при нум. кабинет в Берлин, и на д-р Guido Bruck, от Виенския нум. кабинет, за изпратените ни отливки от горните монети.

[85] Някой би могъл да предположи, че гореописаните 3 екземпляра от монетата с образите на Реметалк I и Август са дело на прочутия фалшификатор Becker. Обаче последният е бил на 7-годишна възраст (род. в 1772 г.), когато Eckel е описал виенския екземпляр в своя каталог (1779 г.).

[86] В едно свое писмо от 5. IV. 1966 г., д-р Jenkins, гл. уредник на нум. кабинет в Британския музей, ни пише следното: „Прегледах още веднъж монетата на Август/Реметалк, за която споменавате. Аз съм сигурен, че тя е напълно автентична! Едно внимателно преглеждане на отчупения ѝ край ни разкрива, че структурата на метала на монетата е твърде пореста и чуплива, както това често се случва със сребърните монети. При това обстоятелство не е чудно, че малки откъслеци са се отчупили. Но според мен това по-скоро е довод за автентичност, отколкото за обратното."

Що се отнася до вида на монетите, може да изтъкнем, че са известни най-разнообразни монети, видът на които е упоменат върху тях. Така например срещат се следните надписи:

ΔΙΧΑΛΚΙΗ върху бронзови монети, сечени след 440 г. пр. н. е. в Аполония на Черно море;[89]

ΟΝΚΙΑ върху една бронзова монета в Ерикс (Сицилия) през (400—300) г. пр. н. е;[90]

ΗΕΞΑΣ върху малки бронзови монети в Сегеста (Сицилия);[91]

ΟΒΟΛΟΣ върху бронзови монети в гр. Метапонт, Южна Италия, след 330 г. пр. н. е.;[92]

ΔΡΑΧΜΑ върху бронзови монети на гр. Бизантион, към 221 г. пр. н. е.;[93]

ΣΑΜΟΘΡΑΚΩΝ ΣΕΙΡΟΝΟΣ ΤΡΙΩΒΟΛΟ в о. Самотраки, върху бронзови монети от II-I в. пр. н. е.;[94]

---

[87] Боспорските царе през първи век от н. е. са секли златни статери. Благодарение именно на тези монети е възстановена династическата история на Боспорското царство през първи век. (За някои златни статери, сечени начиная 289 г. от Босп. ера (8 г. пр. н. е.), които по тип ни напомнят до известна степен за монетата на Август/Реметалк, вж. А. Зограф, ант. монеты, МИА, № 16, стр. 191.) Във втори век от н. е. те са секли статери от електрон (сплав от злато и сребро). В трети век сплавта, от която са сечени статерите, съдържа много малко количество благородни метали и в края на същия век те са само от мед. Благодарение на стотици монети подробно е била проучена еволюцията на златните статери по отношение на упадъка в стила и техниката и чистотата на метала. Боспорските царе в началото на нашата ера не са секли сребърни монети. Едва през 263—264 г. те са секли само веднъж сребърни монети, които са много редки.

[88] Тук изказваме най-голяма благодарност на проф. Д. Б. Шелов за изпратените ни най-подробни данни относно следвоенни находки от монети на боспорските царе, които изброяваме по-долу:

Златен статер на Аспург (Рискупорид I) от 32 г. от н. е бил намерен при разкопки в Пантикапея през 1957 г. (вж. К. В. Голенко и Д. Б. Шелов, Монети из раскопок Пантикапея, 1945—1961 г., НСфр., I, 1963, стр. 12,51, № 517-а, тб. II); златен статер на Савромат I от 121 г. от н. е. е бил намерен през 1957 г. в Танаис (вж. Д. Б. Шелов, Денежнъй рынос Танаиса, ЗОАО, I (34), 1960, стр. 135, и Монеты из раскопок Танаиса, 1955—1964 г., Н. Э. VI, 1966, стр. 70, № 81); електронен статер на Савромат II от 197 г. от н. е. е бил намерен във Фанагория (вж. Л. П. Харко, Нумизматическая хроника, ВДИ, 1949, № I, стр. 180; Д. Б. Шелов, Находки монет в Фанагории в 1947—1957 гг.., НЭ, III, 1962, стр. 65, 68, №№ 11, 12); електронови статери от същия цар, от 200 г. от н. е. и от Рискупорид III от 218 и 219 г. от н. е. са били намерени при разкопки в Мирмекия в 1948 г. (вж. Л. П. Харко, цит. съч., стр. 180); Л. Н. Белова, Монеты из раскопок Тиритаки, Мирмикия и Илурата в 1946—1953 гг., МИА, № 85, 1958, стр. 332, 342 № 191—193,); през 1958 г. в Нижне-Гниловското градище, в района на Танаис на Долни Дон, е била открита находка с 32 електронови монети на Евпатор, Савромат II и Рискупорид III. Тази находка е останала още неиздадена и се съхранява в музея в Ростов; през време на разкопки в градището до село Семеновка на Керченския полуостров са били намерени от редките сребърни монети, сечени през 263—264 г. (вж. И. Т. Кругликова, Клад боспорских статеров III в. н. э. из дер. Семеновки, СА, 1958, № 3 стр. 142; също — Монеты на поселения у дер. Семеновки, НЭ, IV, 1963, стр. 120—122).

Този непълен списък на следвоенни находки от монети на боспорските царе е напълно достатъчен, за да опровергае всяко съмнение относно тяхната автентичност.

[89] Head, стр. 277.

[90] Bab., т. I, стр. 459.

[91] Пак там, стр. 459.

[92] Head, стр. 80.

[93] Пак там, стр. 269; Bab., т. I. стр. 409.

[94] Head, стр. 263; Bab., т. I, стр. 424.

ΔΡΑΧΜΗ, ΔΙΔΡΑΧΜΟΝ върху сребърни монети, сечени в гр. Ефес през времето на император Нерон;[95]

ΧΑΛΚΟΥΣ, ΧΑΛ, Χ върху малки бронзови монети на еврейския цар Агрипа II, по времето на Нерон;[96]

ΡΟΔΙΩΝ ΔΙΔΡΑΧΜΟΝ, ΡΟΔΙΟΙ ΥΠΕΡΤΩΝ ϹΕΒΑϹΤΩΝ ΔΙΔΡΑΧΜΟΝ върху монети на о. Родос през време на ранните императори;[97]

ΑϹϹΑΡΙΑ ΤΡΙΑ, ΑϹϹΑΡΙΑ ΔΥΩ ΟΒΟΛΟΣ, ΑϹϹΑΡΙΟΝ ΗΜΥϹΥ ΑϹϹΑΡΙΟΝ, ΤΕΤΡΑΧΑΛΚΟΝ, ΤΡΙΧΑΛΚΟΝ, ΔΙΧΑΛΚΟΝ, ΗΜΙΑϹϹΑΡΙΟΝ върху бронзови монети, сечени в о. Хиос през императорската епоха, без образа на императора;[98]

ΔΡΑΧΜΗ върху бронзови монети, сечени в Мелос през същата епоха;[99]

ΗΜΙΟΒΕΛΙΝ, което е вариант на ἡμιωβολιόν, върху $^1/_2$ обол от Егиум в Ахая, през императорската епоха, а също ΑϹ Γ (= 3 ассарии) върху бронзови монети през време на Марк Аврели;[100]

ΑϹϹΑ ΗΜΥ (συ) = $1\frac{1}{2}$ ассарии върху една бронзова монета на Септим Север в о. Сирос.[101]

Що се отнася до надписа ΒΥΖΑΝΤΙΑ, ясно е, че се касае за ἐθνικόν, употребен като прилагателно от женски род.

Обикновено ἐθνικόν-ът при античните монети е в родителен падеж множествено число, обаче известни са много случаи, особено при по-ранните монети, където ἐθνικόν-ът е в именителен падеж единствено число от мъжки, женски или среден род. Тук ще приведем само няколко примера.

---

[95] Head, стр. 576; Bab., т. I, стр. 408; пак там, стр. 420.

[96] Bab., т. I, стр. 462.

[97] Head, стр. 642; Bab., т. I, стр. 420 и 421.

[98] Head, стр. 601; А. Зограф, Античние монеты, МИА, № 16, стр. 48, и за ΟΒΟΛΟΣ тб., XXV, 2.

[99] Head, стр. 487; Bab., т. I, стр. 409.

[100] Head, стр. 413.

[101] Пак там, стр. 492. Тук ще изброим и ред други антични монети, при които видът не е упоменат напълно, а само с една или няколко букви: Така например Сикион е сякъл сребърни драхми с буквата Δ (Bab., т. I, стр. 408); в същия град на огаката страна на триоболи е гравирана в полето буквата Т (пак там, стр., 424 Imh., стр. 167): в Коринт и в Левкас са били сечени малки сребърни диоболи с инициалите ΔΙΩ ΔΙΟ или Δ (Bab., т. I, стр. 425); същите два града са издали и малки сребърни триемиоболи (0,75 г) с глава на Горгона и ΤΡΙΗ (пак там, стр. 426); в Тегея са сечени също триемиоболи с ΕΕΕ, а в Краниум с ΤΡ (пак там, стр. 426); във Фокида, Локрида и в Сикион са били сечени оболи с Ο (пак там, стр. 427); в Коринт, Краниум, Сикион-хемиоболи с Η. В други градове като Херea, Клейтор, Мантинея, Палантиум, Псофис, Тегея инициалът Ε (хемиобол) заема цялото поле, а в Колофон видът е обозначен с монограм, съставен от Η и Μ (пак там стр. 432); монограмът, съставен от Τ и Ε означава тетартеморион при сребърни монети в Колофон, както и в Егина. При сребърни монети на Елида, Тегея и Аргос имаме буквата Τ, а в Сикион Τ, ΤΕ или Τ и Ε в монограм. Метапонт е сякъл малки бр. монети с ΤΕ (Bab, стр. 435). В последния град са сечени също бронзови монети с ΗΕ, което, изглежда, означава хемитетартеморион. (Bab., стр. 436; Head, стр. 80); в Агригентум са били сечени сребърни монети с инициалите ΠΕΝ за пенталитрон-1 драхма (Bab., стр. 456); в Катана, Региум, Мамертини са сечени бронзови пентонции с инициала Π, докато в Камарина видът е обозначен с 5 точки (Bab., стр. 457); сирийските царе Антиох IV и Александър Бала са секли монети с монограма ΧΑ (халкус) (Bab., стр. 462), ΧΔ (тетрахалкон) и ΧΒ (дихалкон) (пак там, стр. 464 и 465). За монетни знаци от олово, сечени в Египет, през II и III в. от н. е., с ΤΡΙΩΒΟΛΟ и ΟΒΟΛΟΙ В вж. пак там, стр. 372, 425, 426.

[102] Head, стр. 110.

Известни са монети от гр. Региум с надписите PHΓΙΝΟΣ, PHΓΙΝΗ PHΓΙΝΟΝ,[102] от гр. Менде с ΜΕΝΔΑΙΗ,[103] а от Сиракуза, Лариса, Родос, със съответните надписи ΣΥΡΑΚΟΣΙΟΝ, ΛΑΡΙΣΑΙΑ, ΛΑΡΙΣΑΙΟΝ, ΡΟΔΙΟΝ.[104]

Трако-македонските племена Дерони и Бизалти са секли тежки сребърни монети с надписите ΔERRONIKOZ, ΔERRONIKON и CΙΣΑΛΤΙΚΟΣ, ΒΙΣΑΛΤΙΚΟΝ.[105] Предполага се, че при по-ранните антични монети при ἐθνικόν-а в мъжки род се подразбират съществителните имена от мъжки род τύπος, χαρακτήρ, при ἐθνικόν-а в женски род — съществителното σφραγίς, а в среден род — σῆμα, νόμισμα, ἀργύριον. При по-късните монети, изглежда, се подразбират видовете στατήρ, δραχμή и т. н.[106] Такъв е случаят например с монетите, сечени от тиранина Александър от Фере, с надписите ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΟΣ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΟΝ. В тези случаи се предполага, че се подразбират видовете: στατήρ, δραχμή, ἡμιδραχμον, τριοβολόν и т. н.[107]

Т. Герасимов отрича възможността Бизантион да е сякъл сребърни монети в началото на I в. от н. е., като е сякъл само бронзови монети. Не трябва обаче да забравяме, че политиката на Рим по отношение на далечни области и градове е била гъвкава и специално Бизантион се е радвал на известни привилегии благодарение на изключителното си важно местоположение.[108] Независимостта на града е била дълго време призната от Рим и градът е сякъл бронзови монети през императорската епоха както с образа на императора, така и без неговия образ.[109] Очевидно обаче в този град са сечени през това време и сребърни монети. За това свидетелствуват освен описаните вече три екземпляра с образите на Реметалк и Август и една монета в Британския музей, сечена по времето на Тиберий, с образа на Август с лъчиста корона и надпис ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΘΕΟΣ, а на опаката страна — на Ливия с надпис ΣΕΒΑΣΤΑ ΘΕΑ и ΒΥΣ.[110] Освен това Boutkowsky описва също една сребърна монета с лика на Август и надпис ΒΥΖΑΝΤΙΩΝ, а на обратната страна друг лик с диадема и надпис ΕΠΙ ΜΑΤΡΟΔΟΡΟΥ ΠΡΟΞΕΝΟΥ.[111]

---

[103] Пак там, стр. 211; А. Зограф, цит. съч., стр. 79, неправилно счита, че от надписа в женски род ΜΕΝΔΑΙΗ се подразбирало „очевидно" δραχμή". Монетите от гр. Менде с този надпис са с тегло, отговарящо а тетроболи, а не на драхми, т. е. в такъв случай от надписа ΜΕΝΔΑΙΗ не би се подразбирал видът на монетата, тъй като думата τετροβολόν е от среден род (вж. BMC Mac., стр. 82),

[104] А. Зограф, цит. съч., стр. 79; Head, стр. 172 и след.; стр. 298, 299; стр. 638.

[105] Heab, стр. 202.

[106] Пак там, стр. LXV. Тук ние предлагаме и следното предположение;

Твърде е възможно при някои случаи, при които ἐθνικόν-ът е в женски род, да се подразбира думата ἀργυροκοπία — сечене, чеканка, frappe, minting (Liddell—Scott, — Jones, Greek—Englich Lexicon), така че например BYZANTIA (ἀργυροκοπία) би означавало „сечено в Бизантион".

[107] Head, стр. 308.

[108] V. Duruy, Histoire des Romains, Paris, 1877, т. III, стр. 36.

[109] Head, стр. 269 и 270.

[110] BMC, Thr., стр. 99, № 61; Guide, стр. 91, тб. 50, № 48.

Тук следва да подчертаем, че подобно на Бизантион и други гръцки градове от Римската империя още в началото на I в. от н. е. паралелно с бронзовите монети са секли и сребърни с лика на императора. Специално ще споменем градовете от о. Крит-Кидония (Head, стр. 464; Guide, стр. 92, тб. 50, № 59), Гортина (Head, стр. 468), Хиерапитна (пак там, стр. 469), Лапа (пак там, стр. 470), Полирениом (пак там, стр. 475), които са секли сребърни монети с лика на Август с лъчиста корона, подобни на гореописаната монета от Бизантион.

[111]. Boutkowsky, цит. съч., стр. 1537, №2575; Н. Мушмов, АМБП, стр. 341, № 5800.

Още един довод в подкрепа на нашето твърдение, че в Бизантион са сечени сребърни монети през тази епоха, са следните метрологически данни.

Известно е, че Бизантион е сякъл подражания на Лизамаховите тетрадрахми до I в. пр. н. е., а вероятно и по-късно. В Британския музей се съхранява една такава тетрадрахма с контрамарка CL CAES (Claudius Caesar) с тегло 14,56 г.[112] Следователно теглото на драхмата ще бъде 3,64 г, т. е. близко до теглото на римския денар. Също 3,64 г е средното тегло на двата запазени екземпляра от Виенския и Берлинския нумизматични кабинети от монетата с образите на Реметалк и Август. Тук можем да прибавим, че гр. Ефес по време на Нерон е сякъл сребърни драхми и дидрахми с тегло на драхмата 3,63 г.[113]

Като имаме предвид горното, трябва да приемем, че в Бизантион освен бронзови монети в началото на I в. от н. е. са сечени и при особени случаи, очевидно, в не голямо количество и сребърни монети.

Тук възниква въпросът, дали сребърните монети с образите на Реметалк I и Август са на самия град или пък на Реметалк I.

Относно отношенията на града с тракийския цар Реметалк I нямаме никакви данни от изворите. Обаче, като имаме предвид близостта на владенията на Реметалк с града и факта, че Рим е правил всичко възможно да цари мир в далечните подвластни земи, напълно са допустими стопански и приятелски връзки между града и Реметалк. Така бихме могли да си обясним и наличието на образа на тракийския цар върху горните монети.

Второто предположение е монетата да е била сечена в Бизантион по поръчка на тракийския владетел. Към това предположение ни насочва сполучливите портретни образи на двамата владетели, дело на някой гръцки майстор.

Действително, познатите монети от Реметалк I са бронзови. Като имаме предвид обаче приятелските отношения между Август и този тракийски владетел, напълно е вероятно Реметалк I да е сякъл във връзка с особено събитие няколко емисии от сребърни монети. Както вече посочихме, и подвластните на Рим боспорски царе са секли монети от благородни метали. А ако нашето предположение, че към ἐθνικόν-а BYZANTIA се подразбира ἀργυροκοπία,[114] то ще имаме още един довод, че монетите са на Реметалк I и са сечени в Бизантион.

СЪКРАЩЕНИЯ

Bab. — E. **Babelon**, Traité des monnaies grecques et romaines, Paris, 1901—1933.
Beschr. — Beschreibung der Antiken Münzen, Berlin, 1888.
BMC — A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, London (1873).
Glend. — **Glendining** Sale Catalogues, London.
Grose — **Grose**, S. W. Catalogue of the McClean Collection of Greek Coins, The Fitzwilliam Museum, Cambridge.

---

[112] P. **Gardner**, The date of king Mostis and of certain later coins of Thasos, NC, 1876, стр. 301.

[113] **Head**, стр. 576.

[114] Вж. бел. 106.

Guide — A Guide to the Principal Coins of the Greeks, 2nd ed., British Museum, 1959.
Head — B. V. Head, Historia numorum, London, ed. 1963.
Hirsch — La Collection Lucien de Hirsch, par P. Naster, 1959, Bibl. Royale de Bruxelles.
Imh. — Imhoof—Blumer, Monnaies Grecques, Amsterdam, 1883.
Jameson — Collection R. Jameson, Monnaies Grecques Antiques, 1913.
JIAN — Journal International d'Archéologie Numismatique, Athènes.
Kraay — C. M. Kraay and Hirmer, Greek Coins, London, 1966.
NC — Numismatic Chronicle, London.
NNM — Numismatic Notes and Monographs, New York.
Noe — S. P. Noe, Thur. Distaters, NNM, 71, New York.
Pozzi — Collection de monnaies grecques antiques du prof. S. Pozzi, Lucerne, 1920.
Ravel — Oscar E. Ravel, Les Poulains de Corinthe, Bâle, 1936.
Seltman — Ch. Seltman, Greek Coins, London, ed. 1960.
SNG — Sylloge Nummorum Graecorum.
SNG, ANS — SNG, The Burton Y. Berry Collection, American Num. Society, New York, 1961.
SNG, Cop. — SNG, The Royal Collection, Copenhagen.
SNG, Deutsch. — SNG, Sammlung von Aulock, Berlin, 1957.
SNG, Leake — SNG, Leake and General Collections, Fitzwilliam Museum, Cambridge, 1947.
SNG, Lloyd — SNG, The Lloyd Collection, London, 1937.
SNG, Lock. — SNG, The Lockett Collection, London, 1947.
SNG, Oxf. — SNG, Ashmolean Museum, Oxford, 1962.
Weber — L. Forrer, The Weber Collection, I—III, London, 1922—1929.
ВДИ — Вестник древний истории.
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
НСфр — Нумизматика и сфрагистика.
НЭ — Нумизматика и эпиграфика.
СА — Советская археология.
Мушмов, АМБП — Н. Мушмов, Античните монети на Балканския полуостров, София, 1912.

AU SUJET DE QUELQUES MONNAIES ANTIQUES DE LA PÉNINSULE BALKANIQUE, PRÉTENDUES FAUSSES

Adolphe Rogalski

Résumé

I

UN DIDRACHME DU ROI DE MACÉDOINE PAUSANIAS

Sur le train de derrière du cheval, au revers d'un didrachme du roi Pausanias (390—389), du British Museum, figure un caducée en relief. Th. Guérassimov compare cette monnaie à un tétradrachme du musée national de Sofia, d'un roi péonien ou illyrien inconnu, dont le revers représente un cavalier sur le cheval duquel figure, également en relief, un arc et une flèche. Cet auteur, qui paraît ne connaître que ces deux monnaies ayant sur des figures des symboles en relief, les considère comme étant fausses. D'après lui, la pratique de représenter en relief sur une figure, une marque—lettre, monogramme, symbole, est inconnue sur les monnaies de l'antiquité.

L'auteur du présent article énumère un grand nombre de monnaies antique de la Grèce et de l'Asie mineure ayant des marques en relief sur des figures, notamment des monnaies de Lycie, des dynastes lyciens Kubernis et Akuvami, du roi Ainel de Byblos, de Cyzique, de Ionie, des rois péoniens Lycceius et Patraüs, des octodrachmes des Bisaltes, des rois de Macédoine Amyntas III et Alexandre I, du tyran Alexandre de Phères, de Mende, de Phénée, de Corinthe, d'Ambracie, de Corcyre, de Dyrrhachium, de Vélia, de Sybaris, de Thurium, de Tarente. L'auteur cite également des monnaies de Lycie, Locres, Vélia, Tarente, Ambracie ayant des lettres en relief sur le casque d'Athéna.

Quant au didrachme de Pausanias, l'auteur attire l'attention sur le fait que le poids spécifique du métal est 8,4 c. a. d. que la monnaie est vraisemblablement fourrée car si elle était en argent massif, son poids spécifique serait environ 10,5. Or déjà Polyenos cite des monnaies d'argent fourrées de Perdicas II (454—413); d'autre part, E. Babelon mentionne de nombreuses pièces fourrées d'Amyntas III, tandisque Fr. Lenormant fait remarquer que de Pausanias on ne connaît qu'un exemplaire en argent massif tandisque les autres pièces connues sont fourrées Le fait que le didrachme de Pausanias du British Museum est vraisemblablement fourré est parconséquent un argument de plus en faveur de son authenticité.

II

UNE MONNAIE PÉONIENNE OU ILLYRIENNE A INSCRIPTION ΤΕΥΤΑ...

Au musée archéologique de Sofia est conservé un tétradrachme dont l'avers représente une tête d'homme barbue, à gauche, et le revers — un cavalier portant une lance dirigée vers un ennemi, tombé à la renverse. Sur la croupe du cheval sont gravés en relief un arc et une flèche qui se répètent aussi dans le champ de la monnaie. Tréflage partiel de la tête et des pieds du cheval. Poids 13,32 gr.

Th. Guérassimov (Une fausse monnaie péonienne, Bull. Inst. Arch. Sofia, T. XXVII, 1964, p. 249, et suiv.) considère cette monnaie comme étant fausse en avançant les arguments suivants:

a) Le tréflage est partiel, ce qui est exclu. Le tréflage doit toujours être total, c. a. d. que tous les détails devraient être doubles.

b) Les monnaies ayant en relief sur une figure, une marque — lettre, monogramme, symbole, sont fausses.

c) La figure de l'avers décèle le travail d'un faussaire moderne: oreille inachevée, le cou est court etc., l'extremité du nez et la narine sont modelées sous la forme de 2 boutons. Tout ceci est impossible au IV s. av. n. è.

d) ΤΕΥΤΑ constitue le début d'un nom illyrien. Il est impossible de considérer cette monnaie comme illyrienne, car les rois illyriens ont débuté la frappe de monnaies pendant l'époque hellénistique et leurs noms sont toujours accompagnés du titre ΒΑΣΙΛΕΥΣ.

L'auteur du présent article rejette comme non fondés tous les arguments de Th. Guérassimov. Il confirme la possibilité du tréflage partiel en citant un certain nombre d'exemples, notamment des monnaies provenant de trouvailles collectives.

Le second argument a été rejeté comme non fondé, à propos du didrachme de Pausanias.

A propos du 3-ème argument, l'auteur fait remarquer que Th. Guérassimov ne tient pas compte du fait que beaucoup de monnaies des rois péoniens (et des villes d'Illyrie) sont l'oeuvre de graveurs locaux, maladroits et rien d'extraordinaire si ces graveurs n'ont pas observé les normes de l'art classique. Spécialement l'auteur cite un grand nombre de monnaies du IV s., dont certaines proviennent de trouvailles collectives, avec un nez modelé sous la forme de 2 boutons.

Enfin l'auteur cite des exemples de monnaies de l'époque hellénistique, dont le nom du roi n'est pas accompagné du titre ΒΑΣΙΛΕΥΣ (Philétère, ses héritiers, à l'exception d'Eumène II, Hiéron II, Gélon, fils de ce dernier, Ariaramnès et surtout le roi illyrien lui-même Ballaüs (167—175) qui a frappé des monnaies avec et sans ce titre.

L'auteur remarque que ΤΕΥΤΑ nous rappelle le nom de la reine illyrienne ΤΕΥΤΑ vaincue par les romains en 229 av. n. è., et dont on ne connait pas de monnaies. Il date le tétradrachme en question du IV s. en avançant entre autres les deux arguments suivants: les marques en relief se rencontrent sur les monnaies du VI au IV s. et, surtout le poids du tétradrachme frappé suivant le système pondéral des monnaies d'argent de Lycceiüs (359—340), Patraüs (340—315), Nicarchus et Bastareus (2-ème moitié du IV s.) et les monnaies d'argent de la I-ère période d'Audoléon, fils de Patraüs.

Le nom TEYTA. . . est illyrien, mais les péoniens sont d'origine illyrienne et certains de leurs noms (même de certains de leurs rois) sont illyriens.

La monnaie est donc soit illyrienne, soit péonienne.

III

UNE MONNAIE D'ARGENT, AUX EFFIGIES DU ROI DE THRACE RHOEMETALCES I ET DE L'EMPEREUR ROMAIN AUGUSTE

Au British Museum est conservée une monnaie d'argent aux effigies du roi Rhoemetalces et d'Auguste et l'inscription BYZA(NTIA). Th. Guérassimov considère qui cette monnaie est fausse en avançant les arguments suivants:

1. Rhoemetalces I en tant que vassal de Rome ne peut frapper des monnaies d'argent;

2. Jamais le genre ou le système monétaire ne sont inscrits sur les monnaies;

3. L'inscription BYZANTIA serait une preuve de plus de l'origine moderne de la monnaie car Byzance n'a pas émis, au début du I s. de n. e., des monnaies d'argent pour que Rhoemetalces puisse les imiter.

L'auteur de présent article fait remarquer que l'on connait encore deux exemplaires de cette monnaie (Cabinets de Berlin et de Vienne) et que les trois arguments de Th. Guérassimov sont sans fondement.

En effet, si en général les rois vassaux n'ont pas le droit de frapper des monnaies en métal précieux, on connaît cependant des exceptions, comme par exemple les monnaies en or, électrum et argent frappées par les rois du Bosphore cimmérien pendant plus de deux siècles. D'autre part, on connaît un grand nombre de monnaies sur lesquelles est mentionné le genre (drachme, obole etc.) comme par exemple sur certaines pièces frappées à Apollonie pontique, Byzance, Ephèse, Samothrace, Melos, Siros, Rhodes, Chios, Egium. Metaponte etc. Quant à l'inscription BYZANTIA c'est l'ἐθνικόν sous forme d'adjectif féminin dont on sous entend vraisemblablement le genre δραχμή. (Pour les monnaies les plus anciennes, de l'ἐθνικόν sous forme d'adjectif masculin, féminin ou neutre, on sous-entend vraisemblablement les mots: τύπος, χαρακτήρ, σφραγίς, σῆμα νόμισμα, ἀργύριον, et pour les monnaies plus récentes les mots: στατήρ, δραχμή etc.).*

D'après l'auteur, on peut supposer que la monnaie aux effigies de Rhoemetalces et d'Auguste est frappée soit par la ville de Byzance, soit par le roi de Thrace.

La ville de Byzance, grâce à sa position exceptionnelle, jouissait de cere tains privilèges. Elle a frappé des monnaies en bronze, avec l'effigie de l'empereur régnant ainsi que des monnaies d'argent, telle que la pièce aux effigies d'Auguste et de Livie du British Museum, Guide, pl. 50, 48 (A comparer aux monnaies semblables frappées par les villes de la Crête). D'autre part la ville devait être en bons termes avec Rhoemetalces. Ce dernier et Auguste étaient en excellentes relations. Rien d'extraordinaire si le roi de Thrace ait fait frapper quelques émissions à son éffigie et à celle de l'empereur romain, en argent, dans les ateliers de Byzance.

---

* Il est fort possible,dans certains cas, de sous-entendre de l'ἐθνικόν au feminin, le mot ἀργυροκοπία = frappe (Liddell—Scott, Jones, Greek—English Lexicon), de sorte qu par exemple BYZANTIA (ἀργυροκοπία), voudrait signifier „frappe de Byzantion".

L'existence de trois exemplaires de la monnaie étudiée dont deux proviennent de coins différents ainsi que le fait que l'exemplaire de Londres a été ébréché à cause de l'état poreux de l'argent (sous l'effet du temps sont deux arguments en faveur de l'authenticité de la monnaie.

ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ — ВАРНА
BULLETIN DU MUSÉE NATIONAL À VARNA
КНИГА (TOME) V (XX), 1969

РАННОТРАКИЙСКИ СЕЛИЩА ПРИ С. БРЕСТАК, ВАРНЕНСКО

МИЛКО МИРЧЕВ

На около 2 км североизточно от с. Брестак, Варненско, се намира м. „Чаирите". Тя представлява плитък дол с посока север—юг, с протичаща по него река. Долът в северна посока минава край с. Вратарите, пресича значителна част от Южна Добруджа и стига до езерото Слта при р. Дунав. Източният (десният) склон на този дол в землището на с. Брестак носи името „Сейдалий". През 1967 г. целият склон е бил разоран на дълбочина 60—65 см за засаждане с лозя. След риголването на няколко места по склона се очертаха големи площи, чиято повърхност бе гъсто осеяна с керамични фрагменти от съдове и стенна мазилка. Така в долния край на склона около 300 м от реката върху леко наклонена тераса, висока до 12 м, се очерта площ с размери до 6000 кв. м с повърхност, наситена с късове от глинени съдове, украсени с врязани линии и излъскани ивици. В южния край на същата площ се срещаха и фрагменти от сива тракийска и импортирана антична керамика. Друга площ, макар и не така голяма и не така наситена със същия вид керамика, се очерта на същото равнище на около 600 м северно от първата. Очевидно тук се намирали две съседни старобългарски селища, като на мястото на първото е имало и по-старо раннотракийско селище. На около 600 м източно от тях в горния край на склона, почти под платото се бе очертала площ от повече от 3000 кв. м, чиято повърхност на места бе осеяна с фрагменти от местна тракийска керамика, от остродънни антични амфори и части от изпечена глинена мазилка, очевидно останки от раннотракийско селище. На около 800 м северно от тази площ по същия склон, в м. „Гюрелалтъ", при оранта са излезли на повърхността на голямо пространство части от квадратни тухли, римска керамика и една бронзова статуйка на Приап[1], ясни следи от друго пак тракийско селище, но от римската епоха (обр. 1).

---

[1] Богът е прав, като горната част на тялото е леко наклонена назад. Той е с буйна коса, пристегната с панделка, с брада и мустаци. В скута на повдигнатата отпред дреха, придържана от протегнатите напред ръце, има плодове. Размери: вис. 10,7 см, шир. 3,9 см, деб. 1,9 см. (обр. 2).

По искане на Народния музей—Варна местното ТКЗС отложи за една година засаждането на площите, заети от раннобългарското и старото тракийско селища, и в тях през 1968 г. бяха извършени сондажни спасителни разкопки. Проучването на терена с материали от раннобългарската епоха се извършиха от Д. Димитров, а на площите с тракийски материали от М. Мирчев. Поради ограничените материални възможности на обектите се работи от 20 август до 5 септември само с ученическа трудова бригада.

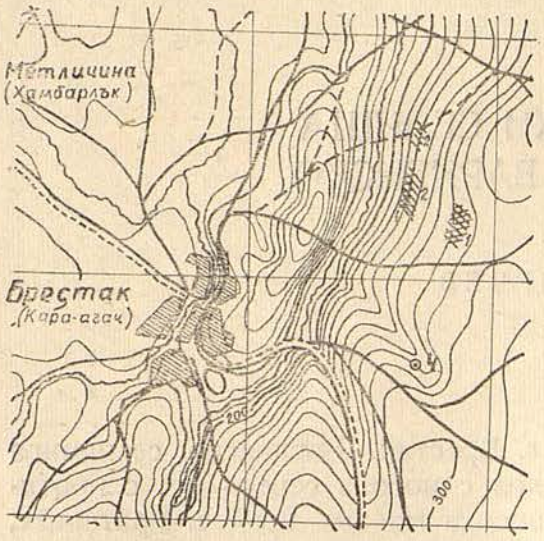

Обр. 1. Карта на част от землището на с. Брестак с местата на раннотракийските (*1*) и раннобългарските (*2*) селища

Abb. 1. Karte mit den Stätten der frühthrakischen (1) und frühbulgarischen (2) Siedlungen

По-подробно изследване на терена на късното тракийско селище не се извърши поради големите размери на заетата от него площ, която бе вече и засадена с лозя. Проучването на раннотракийското селище в площта, заета от раннобългарското поселение, се ограничи в събиране на материалите, намерени при проведените разкопки на жилищата-землянки. По-подробно бе проучено раннотракийското селище, разположено в горния край на склона, в оставената свободна площ с размери 50×70 м. Следи от селището се забелязваха, макар и по-слаби, и западно от тази площ в засадените вече лозя.

Пръснатият по повърхността керамичен материал и други предмети са излезли на повърхността при обръщане на почвата от културния насип, който, както показваха по-късно направените сондажи, е не по-дебел от 15—20 см и е останал затрупан под образувалия се впоследствие чист черноземен пласт, дебел до 50—60см.

Намерените по повърхността фрагменти от керамични съдове са два вида: фрагменти от импортирана керамика и от местна тракийска, работена на ръка и на грънчарско колело.

Импортираната керамика, като изключим няколкото фрагмента от чернофирнисови съдове, е изцяло амфори, които според намерените фрагменти са били със заоблени, леко полегати плещи, с високи шии, с издаден навън удебелен ръб на устието и прави дръжки с мека извивка при прегъвката и с овално сечение. Острите дъна обикновено завършват с удебеляване, като отдолу имат по-малка или по-голяма вдлъбнатина. Едни от амфорите според светлочервения цвят на глината и слюдените люспи в нея произхождат от о. Тасос (табл. I а, б), а другите, чиято глина е примесена с дребни варовикови и кафяви кварцови зрънца, са от Хераклея Понтийска (табл. II). Техният произход се потвърждава и от енглифичните печати върху два от намерените фрагмента.

Първият печат върху част от шия от амфора е запазен изцяло. Той е без рамка, с размери 4,7×2,2 см. Надписът е в два реда с височина на буквите 0,6см (табл. III ж).

’Επὶ Αἴνο(υ)
Νόσσο(υ)

Между двата реда стои емблемата керюкейон в хоризонтално положение надясно, а в горния десен ъгъл буквата А. В горния ред се чете името на длъжностното лице в съкратена форма, а във втория, също съкратено, името на производителя. Буквата А в горния ъгъл е може би поредният номер на работилницата на производителя.[2]

Вторият печат, положен също върху шията, от която е запазена част заедно с дръжката, е непълен. Запазени са само отделни букви от имената в двата реда. Височина на буквите 0,9 см (табл. II 2 е).

ПА
ЕПЕ

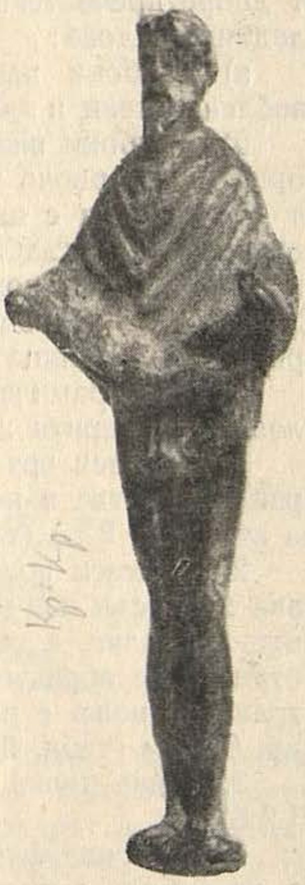

Обр. 2. Бронзова статуйка на Приап от с. Брестак

Abb. 2. Bronzestatuette von Priapus aus dem Dorf Brestak

Местната тракийска керамика, фрагментите от която са най-многобройни, можем да разделим на две групи: съдове, работени на ръка, и съдове, работени на грънчарско колело.

Изработените на ръка съдове са от груба глина, примесена с едри кварцови зрънца, добила след лошото изпичане тъмночервен или сивочерен цвят. Според отделните фрагменти съдовете са били:

а) Големи, дебелостенни съдове с почти цилиндрично тяло, леко издуто в средата и стеснено към дъното. Те са със загладена повърхност с по 4 езичести или плътни лунарни дръжки. Дъната им са плоски, с диам. 13—14 см. Украсата в някои случаи се състои от големи плоски пъпки. Подобни съдове ни са известни от некрополите при с. Равна и Браничево и от селището при язовир „Виница“[3] (табл. IV 2).

б) Съдове със същата форма, но по-малки — дъната им са с диаметър от 7 до 9 см. Типичната им украса е релефният пояс, който е разположен на 2 до 6 см под венеца на устието, разчленен с ямички или ромбове или пък е просто нарязан с коси линии. По пояса са разположени кръстовидно четири малки езичести дръжки, овални или правоъгълни, някои от които леко раздвоени. При някои от тези съдове под релефния пояс по стените са налепени, разчленени по същия начин, релефни ивици, които образуват триъгълници и ромбове. Съдове от този тип са намерени в Равна и Виница[4] (табл. IV 1а-д).

---

[2] Е. Придик, Керамические надписи из раскопок Тиритаки и Мирмикия в 1934/4 г., МИА, № 4, стр. 177.

[3] М. Мирчев, Раннотракийският могилен некропол при с. Равна. ИАИ, XXV, 1962, табл. I $_{1,5}$; Цв. Дремсизова, Могилният некропол при с. Браничево, ИАИ, XXV, 1962, стр. 166, обр. 1; Цв. Дремсизова, Тракийско селище в чашата на язовир „Виница“, Шуменско. Известия на Народния музей — Шумен, IV, 1967, табл. I$_1$.

[4] М. Мирчев, цит. съч., табл. XX$_6$, XXV$_3$; Цв. Дремсизова, Тракийското селище. . . , цит. съч., табл. III $_{1, 2, 4}$.

в) От типичните за некрополите в Равна и Добрина[5] чаши тук бяха намерени само части от високоизвитите дръжки с кръгло или правоъгълно сечение. Подобни чаши, но с отчупени дръжки бяха намерени по-късно в сондаж V (табл. II).

Намерените по повърхността фрагменти от съдове, работени на грънчарско колело, са сравнително по-малко. Съдовете са били тънкостенни, от добре пречистена глина със светлосив или розовочервен цвят и от следните видове:

а) Дълбоки паници във форма на обърнат пресечен конус, с леко заоблени стени и вдаден навътре венец на устието (табл. I1 з).

б) Дълбоки паници във форма на кратери, с леко вдадена навътре горна цилиндрична част и издута долна конусовидна половина. Повечето от тях са били с издаден навън широк венец на устието, украсен обикновено с две вдълбани линии (табл. I_1в—ж). И двата вида паници са имали високи пръстеновидни, различно профилирани столчета (табл. II 2 а-д). Срещат се в некрополите в с. Равна, Браничево и Добрина и в селището при язовир „Виница".

Освен керамичен материал по повърхността на заетата от селището площ се намериха и следните предмети:

1. Железен връх от копие, четириръбо, с квадратно сечение. Долният край преминава в конусовидна втулка. Дълж. 17,7 см, деб. 0,9 см, диам. на втулката 2 см (табл. III 2 д).

2. Железен нож с леко сърповидна форма. Долният му край преминава в плосък клин за прикрепване на дръжката. Едната плоскост на ножа е гладка, а на другата в средата по дължината след източване на острието се образувал изпъкнал ръб. На същата страна покрай тъпата страна на ножа е изкован висок перваз. Дълж. 21,7 см, шир. 2,3 см деб. 0,4 см (табл. III 2 е).

3. Бойна топка, сферична, от розов пясъчник. Диам. 3,7 см (табл. III 2 б).

4. Бронзова фибула, тракийски тип. Синкавата патина по нея показва, че е била с посребрена повърхност. Лъкът е силно надебелен в средата. Единият му край след една спирална извивка преминава в тънка игла, а другият, към който отстрани има плосък иглодържател, е извит силно нагоре, успоредно с лъка и завършва с издадена навън конусовидна пъпка.[6] Дълж. 3,5 см, вис. 2 см, дебелина на лъка 0,45 см (табл. III 2 а).

5. Прешлен за вретено (?) от глина, работен на ръка. Прешленът има особена форма — тялото е цилиндрично, като горният и долният ръб са силно издадени навън, а отворите на дупката са изпъкнали. Така прешленът наподобява по-скоро на макара. Вис. 2,5 см, диам. 3,1 и 3,5 см, диам. на отвора 0,7 см (табл. III 1 а).

6. Прешлен за вретено от глина с биконична форма. Вис. 2,2 см, диам. 3,1 см, диам. на отвора 0,9 см (табл. III 1 б).

7. Прешлен за вретено от глина, цилиндричен, работен на ръка. Вис 1,5 см, диам. 3,5 см, диам. на отвора 1 см (табл. III 1 в).

---

[5] М. Мирчев, цит. съч., табл, XIV $_{2,3}$; М. Мирчев, Тракийският могилен некропол при с. Добрина. ИНМВ, I (XIV), 1965, табл. I_2, VII2.

[6] В. Миков, Тракийски тип фибули, ИБАИ, 1930/31, стр. 170, обр. 149_{14-16} А; R. Vulpe, La civilisation dace à la lumière des fouilles de Poiana. Dacia, I, 1957, стр. 149, обр. 3_1.

8. Кремъчни сечива (3), от тях две фрагментирани (табл. IV 2 д, е, ж).

По целия терен на селището се забелязваха кръгове с диаметър от 8 до 10 м, често с опепелена почва, по чиято повърхност освен керамичните фрагменти се намираха части от изпечена глина от огнища или от мазилка с отпечатъци от колове. Тези кръгове ясно показваха разположението на отделните жилища, чиито останки са били унищожени при дълбоката оран. Въпреки липсата на изгледи да се намерят оцелели in situ следи от жилища, на пет места, където повърхността бе най-наситена с такива материали, бяха извършени сондажни проучвания (обр.3).

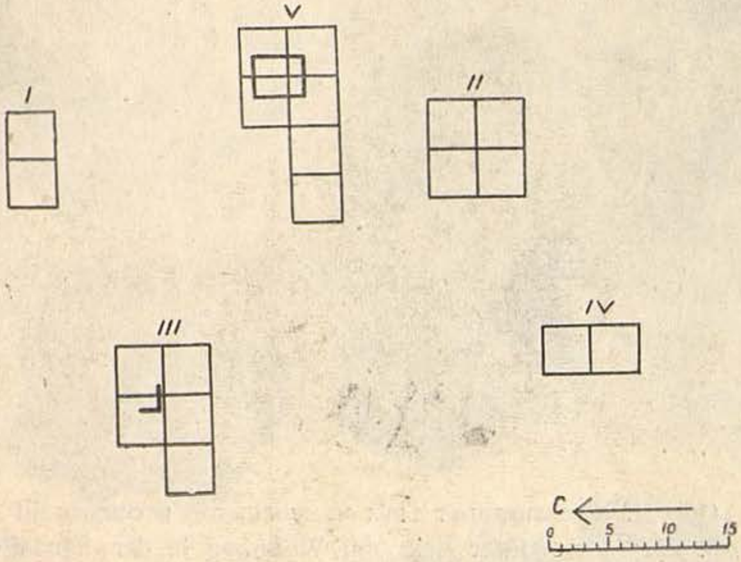

Обр. 3. План на свободната площ на раннотракийското селище и направените сондажи в нея

Abb. 3. Plan der freien Fläche der frühthrakischen Siedlung und der davon ausgeführten Sondagen

При три от сондажите (I, II, IV) след отстраняване на разораната на дълбочина 0,65 м черна хумусна почва се стигна до здрав терен от още около 0,10 м чернозем и глина и чакъл под него. Ако на сондираните места е имало жилища, то те са били унищожени изцяло при разораването. В изкопите бяха намерени само фрагменти от изпечена мазилка от огнища и от керамика, каквато се среща по повърхността.

При следния изкоп (III), ориентиран с посока изток—запад, с маркирани три квадрата със страна 4 м се стигна на дълбочина 0,80 м, без да се открият следи от жилище. Понеже в северната стена на изкопа на дълбочина 0,60 м се очерта ивица от изпечени до червено късове от мазилка, наложи се изкопът да бъде разширен в северна посока. Тук бе открит югозападният ъгъл на жилище, очертан от дебела ивица от изпечена мазилка с отпечатъци от плет и от трамбования под. Северно от ъгъла са се запазили слаби следи от огнище. Жилището, изглежда, е било само отчасти опожарено, защото продължението на запазените южна и западна стени бе проследено само по пода, който продължава в северна посока. Установена бе само широчината на пода — 2,60 м. Теренът около жилището наравно с пода бе мек и в него се намериха фрагменти от керамика, работена на ръка, което сочи, че жилището е било

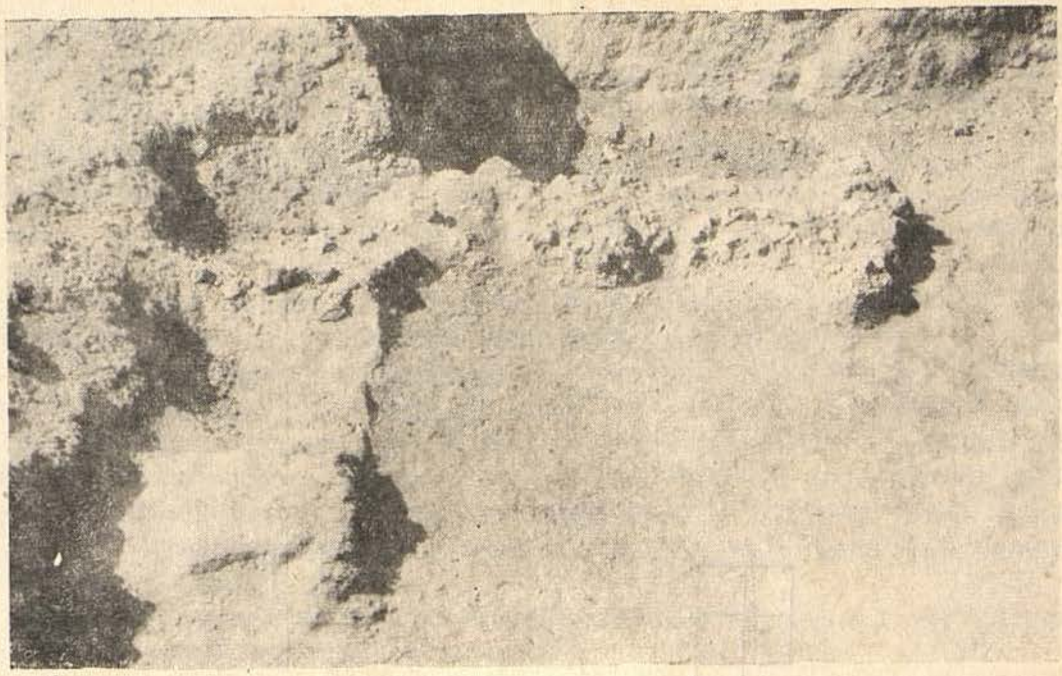

Контраст

Обр. 4. Югозападният ъгъл на жилището в сондаж III
Abb. 4. Die südwestliche Ecke der Wohnung in der Sondage III

надземно. В насипа над жилището и по запазения под освен познатата ни керамика бяха намерени и следните предмети:

1. Железен нож, прав, с отчупен връх. Долният край завършва с късо клинче за прикрепване на дръжката. Дълж. 18,5 см, шир. 1,2 см деб. 0,3 см (табл. III 2 г).

2. Прешлен за вретено от глина, с биконична форма. Вис. 3,2 см, диам. 4,1 см, диам. на отвора 1,1 см (табл. III 1ж).

3. Прешлен за вретено от глина, с цилиндрична форма. Вис. 1,5 см, диам. 3,7 см, диам. на отвора 1,4 см (табл. III 1 з).

4. Дъно от чернофирнисов съд от червена глина вероятно от киликс. От външната страна на дъното в кръга, очертан от ниското столче, върху червената основа с черен лак са нанесени две концентрични окръжности с точка в средата. Диам. на столчето 6,8 см.

При последния сондаж (V) бяха маркирани четири квадрата със същите размери, разположени последователно с посока изток—запад. Почвата в двата източни квадрата бе изобилно наситена с късове от изпечена мазилка (обр. 5). На дълбочина до 0,60 м те вече плътно покриваха северната половина от дъното на изкопа. След разширяването му на север с още два квадрата тази площ, покрита с късове мазилка, доби размери 4×6 м и очевидно даваше очертанията на опожарено и разрушено жилище. Купът от изпечена мазилка е бил по-висок, но горната му половина е била засегната и разнесена от трактора. След отстраняване на нападалите по периферията на площта късове бяха открити външните очертания на жилището със следните размери: северна страна 3,70 м, южна 3,45 м, западна 5,15 м и източна 4,85 м. Запазеният пласт от изпечена мазилка се оказа дебел от 0,15 до 0,22 м. Под него се откри и самият под на жилището. Той представлява силно трамбована пръст от последния, най-долен слой на чернозема, смесен с глинестия пласт на грунда, без следи от измазване с чиста глина. Цялата северна половина на пода бе силно изпечена до червено и покрита с пепел и дребни въглени.

С проследяването на пода се установиха и вътрешните очертания на жилището, което е имало леко неправилна правоъгълна форма със страни северна 3 м, южна 2,95 м, западна 4,25 м и източна 4,05 м. Стените са били от плет, измазан отвън и отвътре с кал без примеси от слама. Най-добре се е запазила източната стена, която е изгоряла до основи. Това даде възможност да се установи и дебелината ѝ, която е от 18 до 22 см. Останките от другите стени представляват широки до 0,40 м натрупвания на глинеста пръст, покрити отгоре с късове изпечена мазилка. Направените проверки в ъглите на жилището установиха останки от дупки на колове с диаметър от 8 до 12 см. Намерената дупка в средата на северната стена дава основание да се предполага, че жилището е имало двускатен покрив, а големият куп от изпечена мазилка върху пода предполага, че и покривът също е бил измазан с кал. Това предположение се подкрепя и от липсата на камъни върху открития под, които обикновено се явяват при жилища, покрити със слама, употребени за закрепването ѝ. Ниският насип от пръст и липсата на изпечени късове мазилка в южния край на западната стена са може би белег, че тук се е намирала вратата на жилището (обр. 6).

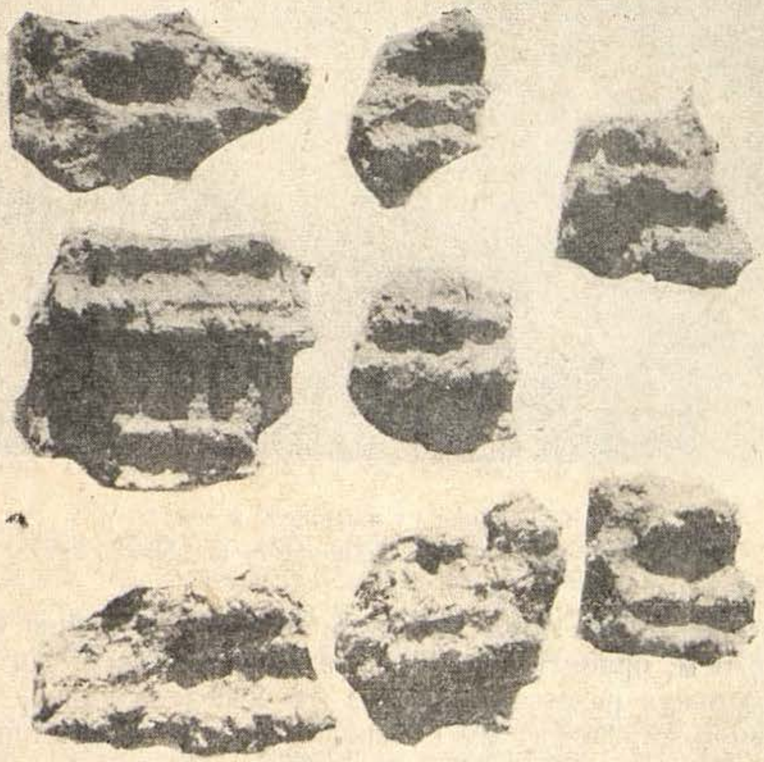

Кр Кр

Обр. 5. Късове от глинена мазилка с отпечатъци от дървени колове

Abb. 5. Stücke von Tonmörtel mit Abdrücken von hölzernen Pfahlen

копирано

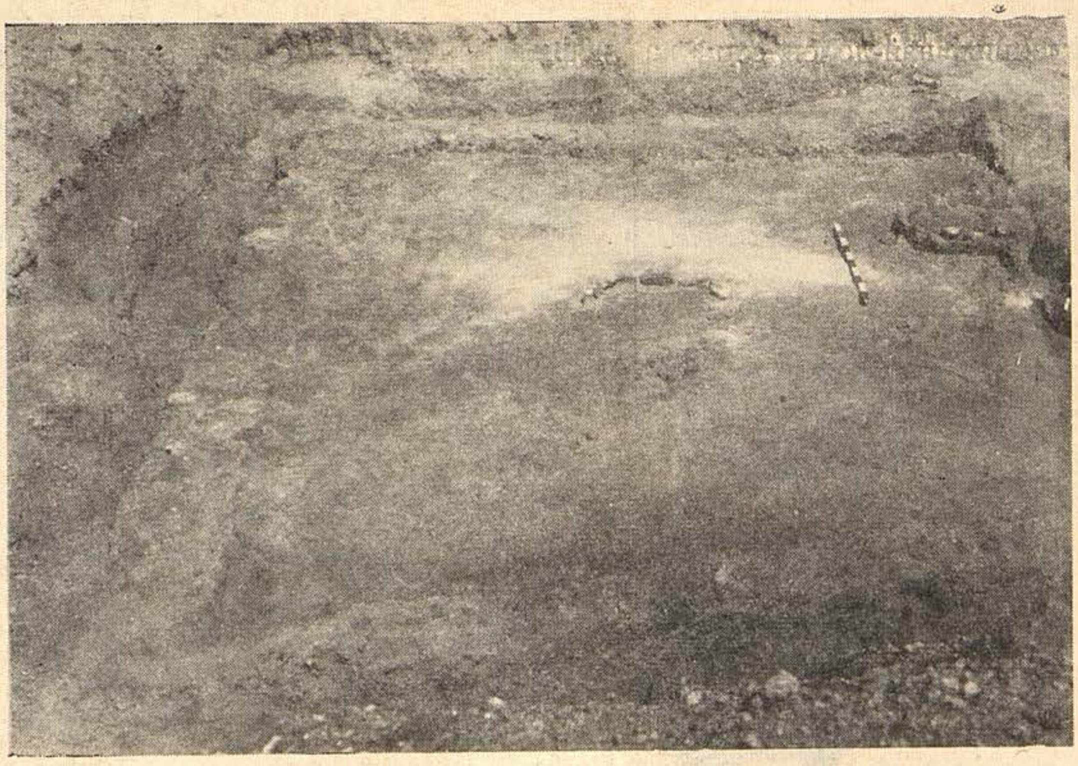

Обр. 6. Останки от жилището в сондаж V
Abb. 6. Reste von der Wohnung in der Sondage V

Почти в средата на пода се откри огнище с овална форма с размери 0,88×0,70 м, ориентирано с дългата си ос север—юг. То е обкръжено от наполовина разрушен перваз от изпечена глина, висок 6 см и дебел от 3 до 5 см. Подът му е наравно с пода на жилището без следи от измазване. Второ огнище (обр. 7), много добре запазено, бе открито край източната стена на жилището на 0,60 м от североизточния ъгъл. То има също овална форма с дължина 0,83 м и широчина 0,70 м. Оградено е с добре запазен перваз, леко наклонен навън, който почти изцяло обгръща огнището, като с двата си края се опира до стената. Изработен е от груба глина, изпечена до сивочервено. Дебел е 4,4 см и висок 18 см, като долната му част е вкопана в земята на около 5—6 см под нивото на пода на жилището. Подът на огнището е от трамбована пръст, изпечена до черно на дълбочина 3—4 см, без глинена замазка и издигнат над жилищния под с 5 см.

Върху пода на жилището и около него бяха намерени следните предмети:

1. Съд от лошо пречистена сивокафява глина, работен на ръка. По форма наподобява на гръцките лекити. Шията и дръжката са отчупени. Яйцевидното тяло лежи върху леко овално и нееднакво дебело пръстеновидно столче. Стените са дебели, но с излъскана повърхност. Вис. 12,5 см, диам. на тялото 8,2 см, диам. на столчето 5,2 см и 5,5 см. Намерен между късовете мазилка източно от огнището (табл. II 1 а).

2. Гутус от сива пречистена глина, покрит с лъскав черен фирнис. Пръстеновидната дръжка е отчупена. Тялото е сфероидално, с ниска шийка, отделена в основата с релефен пръстен, и с издаден навън венец

Контраст

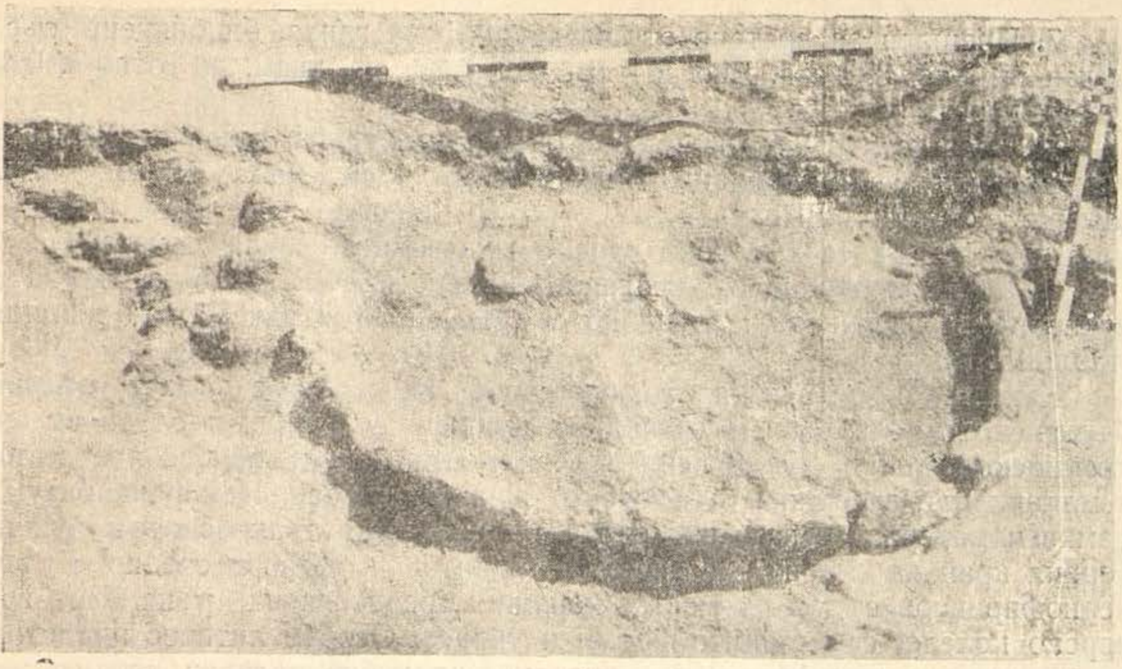

Обр. 7. Страничното огнище в жилището в сондаж V
Abb. 7. Seitenfeuerstätte in der Wöhnung in der Sondage V

на устието. Лежи върху ниско пръстеновидно столче. Вис. 7,7 см, диам. на тялото 8,5 см, на устието 3,3 см и на столчето 7 см. Намерен вън от жилището край източната стена в гърба на огнището, на нивото на пода на жилището. Подобен гутус ни е познат от некропола на Аполония[7] (табл. II 1 б).

3. Съдче-чашка от сиворозова непречистена глина, работено на ръка във форма на полусфера. Дръжката е отчупена. Вис. 3,4 см, диам. на устието 6 см, диам. на дъното 2,5 см (табл. II 1 в).

4. Съдче-чашка от жълтосива непречистена глина. Работено е на ръка във форма на обърнат пресечен конус. Дръжката заедно с част от тялото е отчупена. Дъното е плоско. Вис. 5,8 см, диам. на устието 7,4 см, диам. на дъното 4 см (табл. II 1 г).

И двете чашки са намерени на пода на жилището край северната стена.

5. Фрагмент от облото дъно на съд-цедилка от сивочерна глина, работен на грънчарско колело. Дупките са разположени върху очертани по повърхността концентрични кръгове. Подобни съдове са известни от с. Равна и селището при язовир „Виница“[8] (табл. IV 2 г). Фрагментът е намерен извън жилището край северната му стена.

6. Прешлен за вретено от охрочервена глина, биконичен, с ясно очертани три ръба по повърхността. Вис. 2,8 см, диам. 3,1 см, диам. на отвора 1,1 см (табл. III 1 г).

---

[7] Т. Иванов, Античната керамика от некропола на Аполония, София, 1963, стр. 213, табл. 113/52.

[8] М. Мирчев, Раннотракийският могилен некропол при с. Равна, цит. съч., стр. 108, табл. $XVIII_{3,5}$; Цв. Дремсизова, Тракийско селище . . ., цит. съч., стр. 70, табл. I_6.

7. Прешлен за вретено от червенокафява глина, биконичен, със заоблен ръб по средата. Вис. 2,4 см, диам. 3,1 см, диам. на отвора 0,8 см (табл. III 1 е).

8. Прешлен за вретено от червенокафява глина, във форма на плосък цилиндър, със заоблени ръбове. Вис. 1,7 см, диам. 3,5 см, диам. на отвора 1 см (табл. III 1 д).

Прешлените са намерени вдясно от огнището край стената.

9. Долна половина от желязно ножче с късо, плоско краче за прикрепване на дръжката. Дълж. 5,6 см. Намерено в насипа над жилището (табл. III2 в).

Както казахме в началото, при проучване на терена, зает от раннобългарското селище, в югозападния му край се откриха следи от друго тракийско селище, унищожени още при строежа на по-късните дълбоки землянки или затрупани дълбоко от речните наноси. Намереният тук керамичен материал е напълно еднакъв с тоя от тракийското селище в горния край на склона — фрагменти от антични амфори заедно с къс от чернофирнисов съд и от местна керамика, работена на ръка или грънчарско колело, със същите форми и украса. Особен интерес представлява намереният тук фрагмент — половина от добре полиран чук от черен базалтов камък. Горната плоскост на чука е украсена по края с тесен бордюр от две плитко врязани зигзаговидни пресичащи се линии. Образуваното триъгълно пространство е запълнено с релефен вълнообразен орнамент. На опаката страна същият бордюр минава в средата по дължината на чука. Отстрани до отвора за дръжката повърхността е украсена с по четири високи триъгълни релефни мотива, стъпили върху тесен релефен пояс. Грижливата украса сочи за култовото предназначение на каменния чук. Запазена дължина 7 см, шир. 4,8 см, деб. 3,5 см, диам. на отвора 2,1 см (табл. III 1 и).

Поради сходството на намерените материали както в проученото селище, разположено в горния край на склона, така и в селището, намиращо се на мястото на раннобългарското поселение, трябва да се приеме, че или двете селища са съществували едновременно, или пък, което е по-вероятно, че селището е било едно, разположено първоначално и за кратко време в низината и след това, вероятно поради разливите на реката, се изместило по-нависоко. Това личи от сравнително по-малкия брой на намерените материали и на малката площ, която то е заемало. Дебелият глинено-чакълест речен нанос върху откритата на дълбочина до 1,80 м част от трамбован под на жилище подсказва и за вероятната причина за изместването на селището.

Въпреки че структурата на целия терен, зает от селищата, бе изцяло нарушена от дълбоката оран, което бе довело до почти пълното разрушаване на останките от жилищното строителство и бе отнело възможността за стратиграфски проучвания, все пак събраните материали и направените наблюдения дадоха възможност да се добият известни данни за живота на тези селища и за времето на тяхното съществуване.

В терена, зает от селището в горния край на склона, който не е по-малък от 20 дка, се наброяваха близо 30 площи, чиято повърхност бе осеяна с керамични фрагменти, а някъде и с късове от изпечена мазилка.

Тези площи със сигурност може да се смятат за места на разрушени жилища. Пръснатото им положение и сравнително голямото разстояние между тях показват, че те са били изграждани без ред, отделени едно от друго с големи дворове. Самите жилища според останките в сондаж III и V са представлявали сравнително малки правоъгълни постройки със стени, а вероятно и покрив от плет, измазан с кал. Според запазените in situ по източната стена на жилището в сондаж V части от мазилка с отпечатъци от плета ще трябва да приемем, че плетът на стените е бил от изправени отвесно и свързани помежду си обли пръти с диам. от 1,8 до 3,5 см на разстояние един от друг от 0,5 до 2 см, леко вкопани направо в земята, без каменна основа. Между тях е имало по-дебели четиристранно одялани колове, дебели до 4,5 см, които заедно с коловете в ъглите са били забити дълбоко в земята. Мазилката е дебела от 3 до 4 см и в ъглите е напластена така, че те отвътре са силно заоблени.

Единственото съоръжение в откритите жилища, а вероятно и в другите е огнището, което по форма и изработка, като изключим липсата на замазка, не се отличава от огнищата в енеолитните селища.

Ако съдим по гутуса и другия керамичен материал, намерени извън жилищата в сондаж III и V на нивото на жилищния им под, колибите в селищата са били надземни. По това те се и отличават от жилищата-полуземлянки в селището при язовир „Виница"[9] и са еднакви с дако-гетските селища при Пойана и Тиносул.[10]

За разлика от редица тракийски селища във Варненския край, напр. при с. Прилеп, Оброчище, Ген. Кантарджиево, Владимирово и др.,[11] които са разположени на естествено защитени места и са допълнително укрепени, селищата при с. Брестак са на открито и без следи от каквото и да е укрепяване.

Като изключим обилния керамичен материал, намерените предмети от домашния бит—прешлени, ножчета и една фибула—не дават възможност за съставяне на някаква по-подробна картина за стопанския и културния живот на селищата. Костите от овце и едър рогат добитък и зъбите от глигани показват, че жителите им са се занимавали със скотовъдство и лов, а без съмнение и със земеделие. Керамичните съдове, работени на ръка, и част от тия, работени на грънчарско колело, глината на които при всички случаи е еднаква, са били изработвани на място. За това очевидно е спомагало наличието в близката околност на големи глинени залежи, които и досега се използват от местните тухларски работилници. Различният състав на глината на другата част от съдовете, работени на грънчарско колело, показва, че те са доставяни от други производителни центрове в района. За икономическите възможности на селищата свидетелствуват многото фрагменти от амфори, в които се доставяло, вероятно чрез близкия Одесос, чуждестранно дървено масло или вино, а намереният гутус, част от киликс и фрагменти от други чернофирнисови съдове, които нямат голяма практическа стойност, както и опитът да се имитира формата на импортиран лекит говорят за развит художествен вкус у местното население. Това се потвърждава и от умелото и красиво орнаментиране на култовия каменен чук.

---

[9] Цв. Дремсизова, Тракийското селище, . . ., цит. съч., стр. 71.

[10] Radu Vulpe, цит. съч., Dacia I, 1957, стр. 147; R. Vulpe et Ekat. Vulpe, Les fouilles de Tinosul, Dacia I, 1924, стр. 181.

[11] Резултатите от проучванията още не са публикувани.

Еднаквият керамичен материал и други предмети, намерени и в двете селища, и установеният един жилищен хоризонт показват, че те са били изградени еднократно и са просъществували през един не много дълъг период от време. Пълното сходство на материалите от селищата с находките от некрополите при с. Равна, Добрина, Браничево, от селището

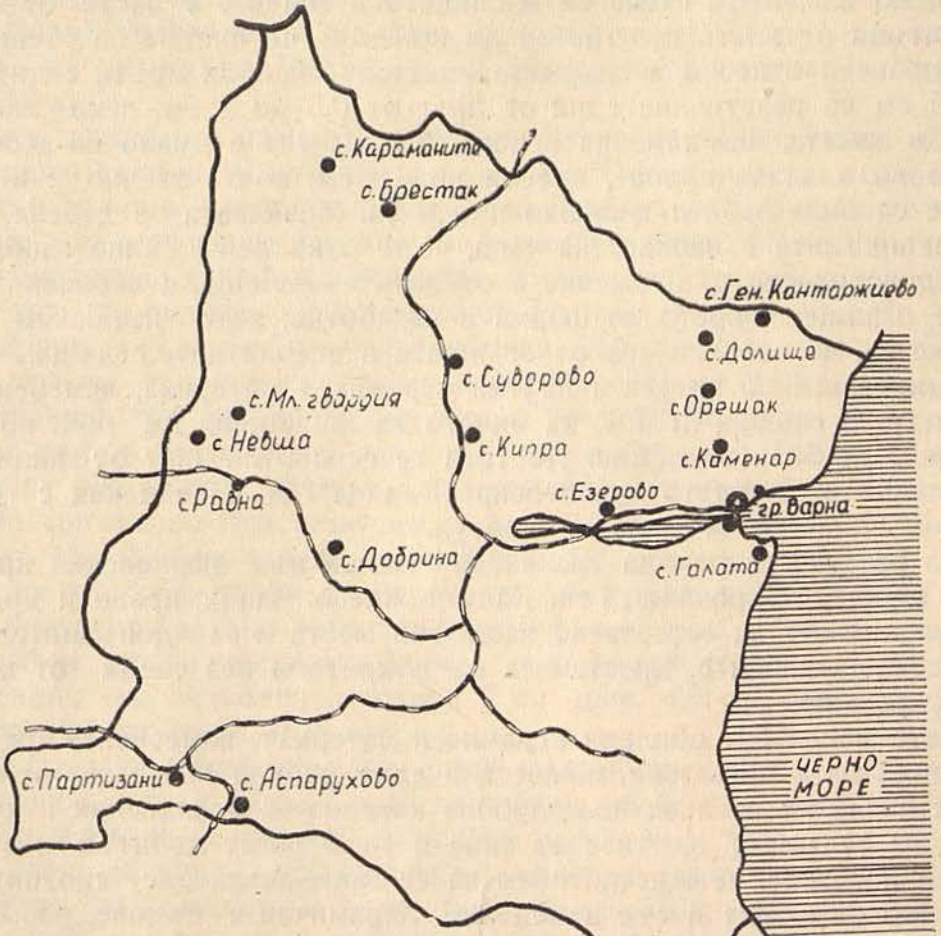
с.Караманите
с.Брестак
с.Ген.Кантарджиево
с.Долище
с.Суворово
с.Мл.гвардия
с.Орешак
с.Невша
с.Кипра
с.Каменар
с.Равна
с.Езерово
гр.Варна
с.Добрина
с.Галата
ЧЕРНО МОРЕ
с.Партизани
с.Аспарухово

Обр. 8. Карта на Варненски окръг с раннотракийските селища през V—III в.
Abb. 8. Karte des Bezirks Varnā mit den frühthrakischen Siedlungen im V—III Jahren

при язовир „Виница" и другаде, както и резултатите от проучванията в Пойана и Тиносул в Румъния определят времето на живота на тия селища между края на V в. и края на IV в. пр. н. е. За по-ранното датиране на селището край реката, което може да се отнесе към края на V в., сочи не само по-малкият брой на съдовете, работени на грънчарско колело, но и каменният култов чук с неговата характерна орнаментация. Селището в горния край на склона очевидно е просъществувало до края на IV в. пр. н. е. Това се потвърждава от намерения тук гутус, датиран към средата на IV в., и посребрената фибула, чийто тип се отнася към същото време. За същото време сочат и намерените енглифични амфорни печати от Хераклеа Понтийска.[12]

С откриването на селищата при с. Брестак се попълва картата на тракийските поселения, съществували в края на халщата и началото на латена във Варненския край, установени досега по открити некрополи, селища, единични находки и монетни съкровища (обр. 8).

---

[12] Б. Н. Граков, Энглифические клейма на горлах некоторых эллинистических остродонных амфор. Тр. ГИМ, 1926, I, стр. 195 и сл.; И. Б. Брашински, Керамические клейма Хераклеи Понтийской, Нумизматика и епиграфика, Москва, V, 1965, стр. 25. Според същия намерените тук печати трябва да се отнесат към III група, датирана между 330—320 г. пр. н. е.

ТАБЛИЦА I

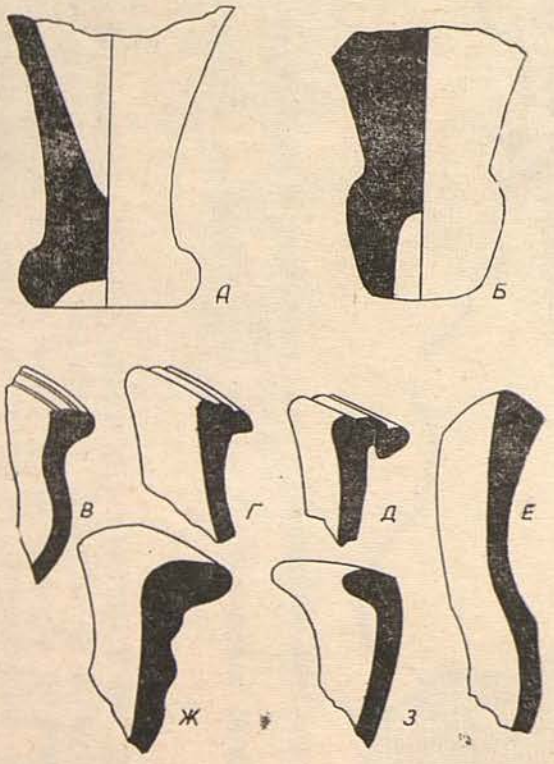

1

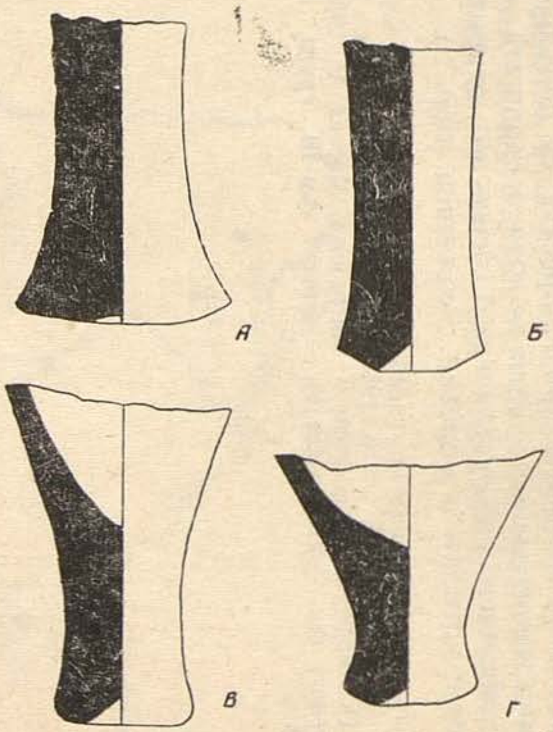

2

Kp·Kp

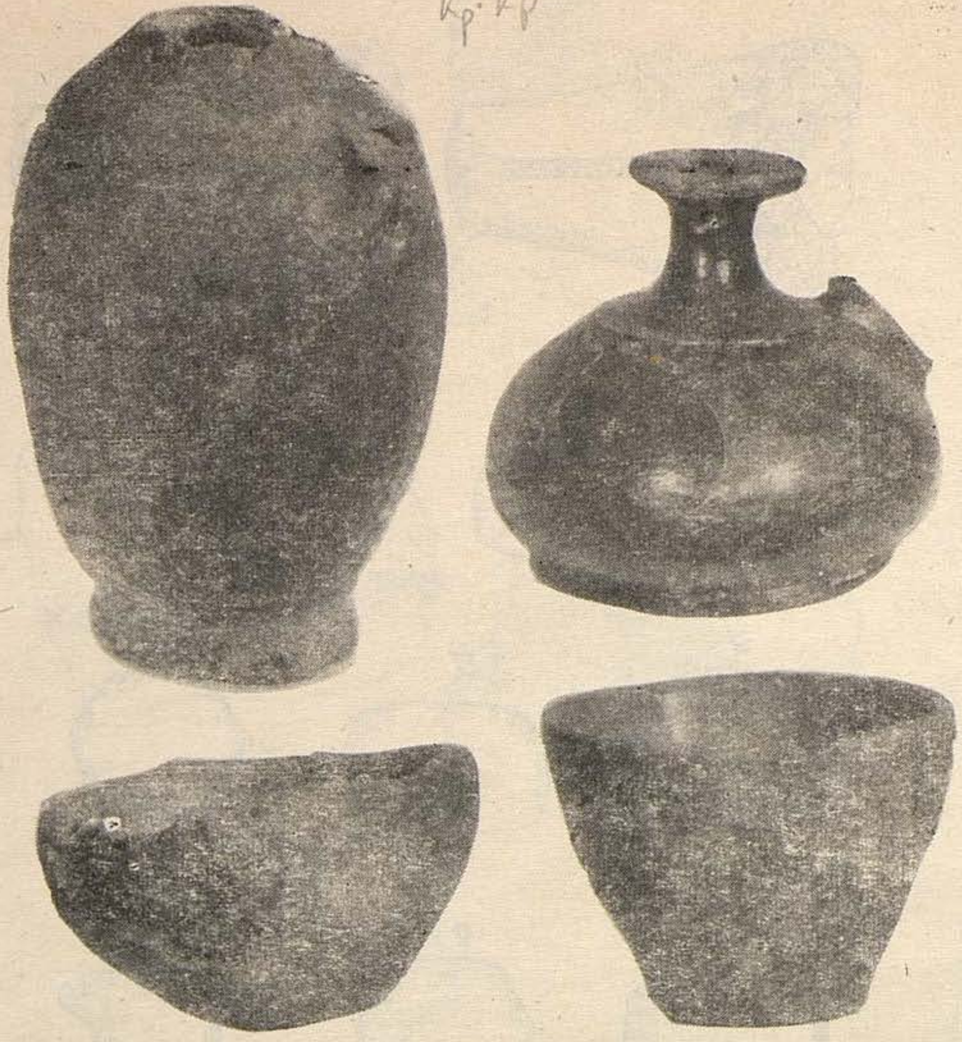

1

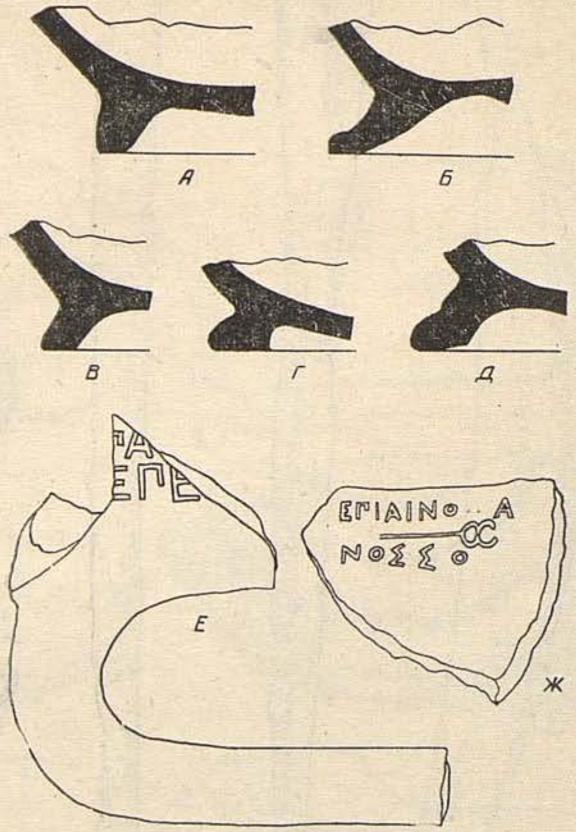
А
Б
В
Г
Д
ΡΑ
ΕΠΕ
ΕΓΙΑΙΝΟ..Α
ΝΟΣΣΟ
Е
Ж

2

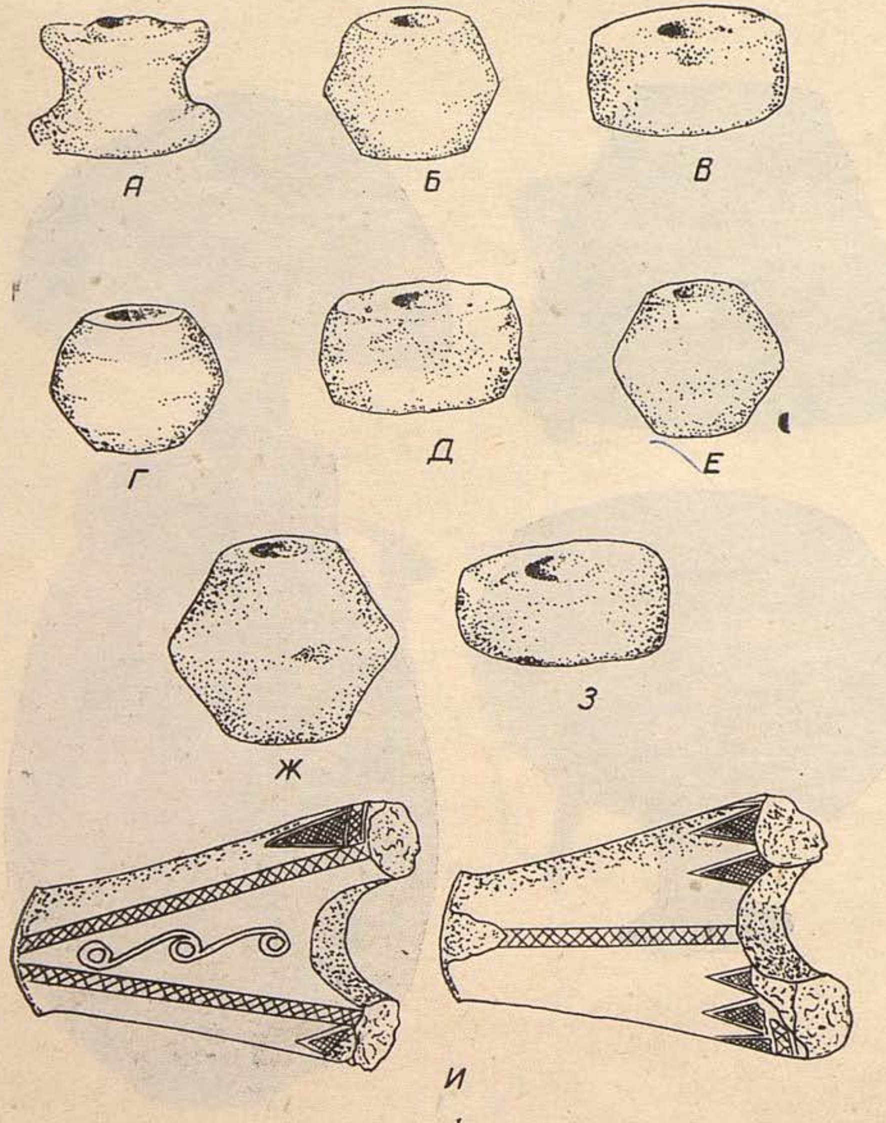

1

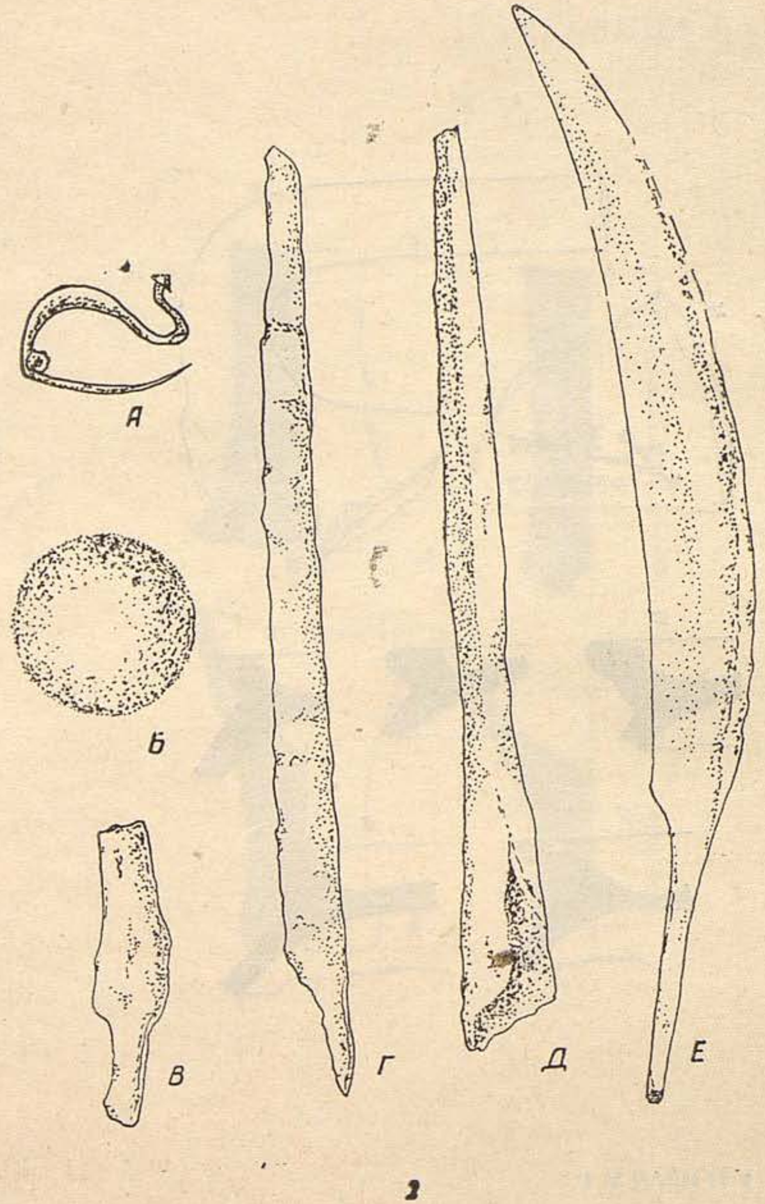

2

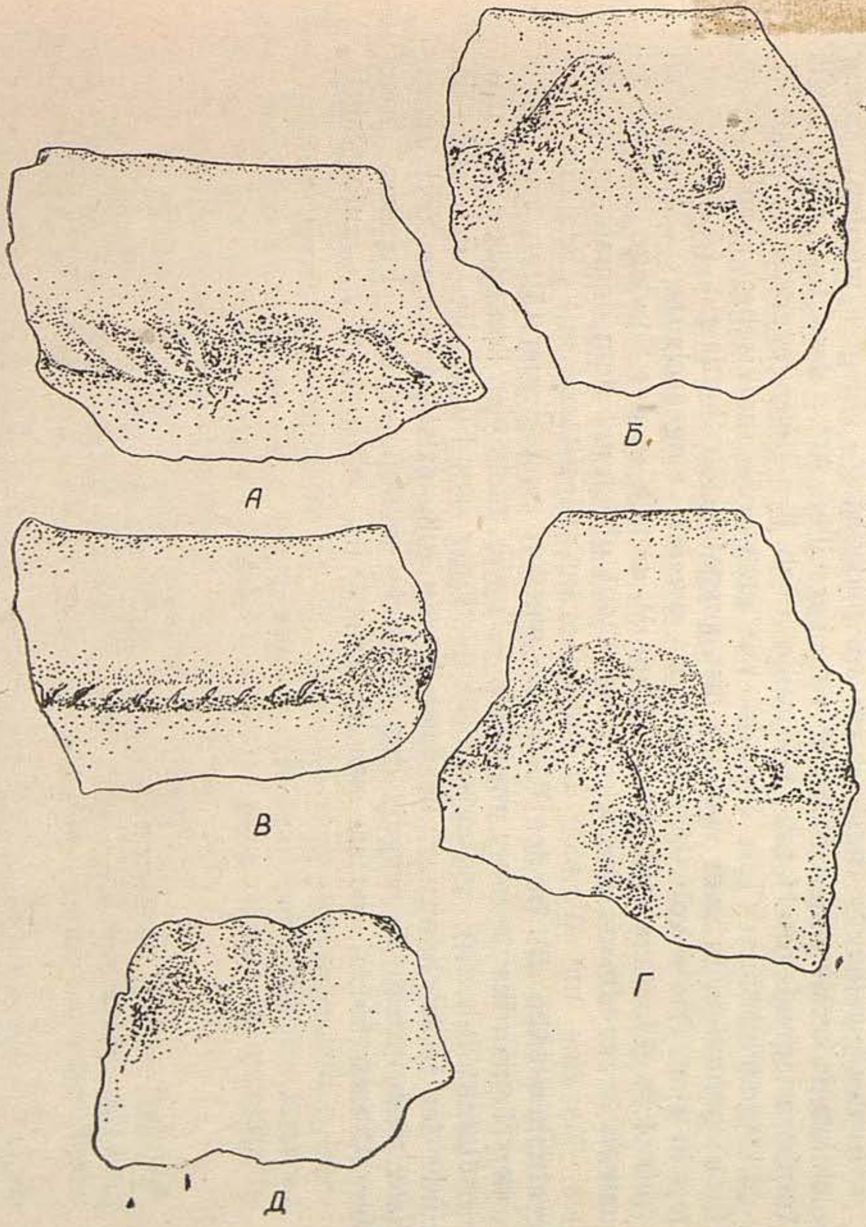

1

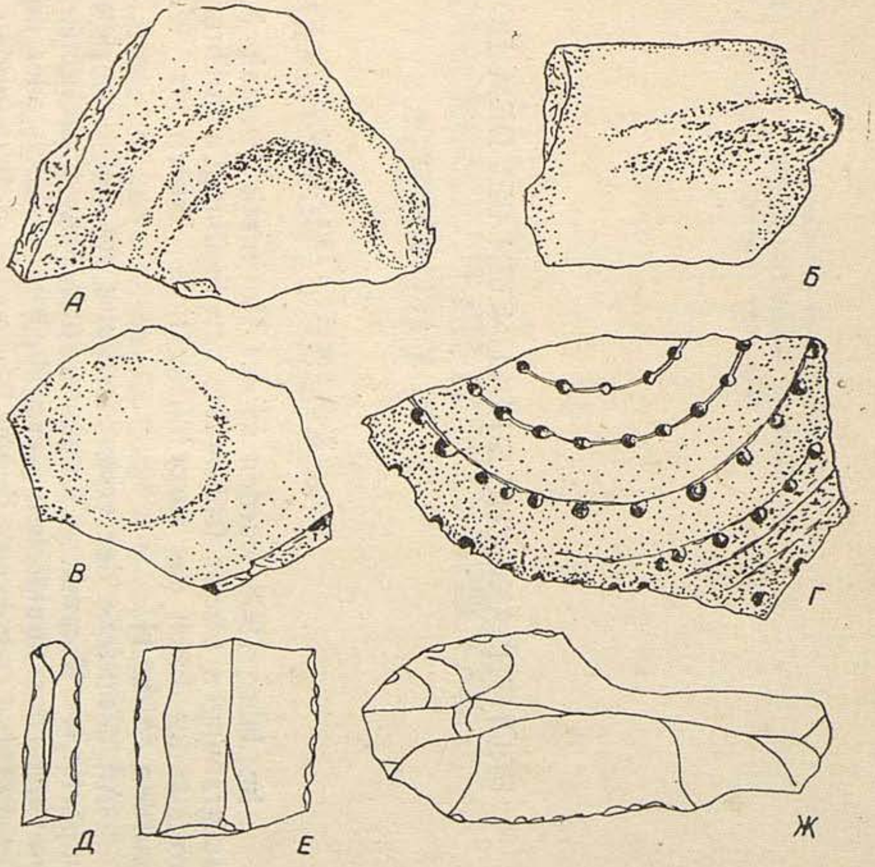

2

FRÜHTHRAKISCHE SIEDLUNGEN BEI DEM DORF BRESTAK

M. Mirtschew

Zusammenfassung

Im Jahre 1968 wurden in der Dorfmark Brestak bei Varna Sondagenausgrabungen zweier frühthrakischen Siedlungen vollbracht, deren Reste fast vollständig durch das ausgeführte tiefe Ackern für Weinberge vernichtet wurden (Abb. 1).

An der Stelle der ersten Siedlung am Fluss wurden nur Fragmente von importierter Keramik — Amphoren und Schwarzlackgefässe, auch Fragmente von ortlicher thrakischen Keramik, handwerklich oder mit Töpferrat ausgeführt (Tab. I_1 a-b, I_2 a-d, II_2 a-e, IV_1 a-e, IV_2 a-d), gefunden. Hier wurde auch ein Fragment von einem Ritualsteinhammer (Tab. III_1) gefunden.

In der zweiten Siedlung, hoch am Südabhang gelegen, wurden ausser reichlichem keramischen Material von derselben Art, darunter auch zwei Amphorastempel von Heraklea Pontika (Tab. II_2), Eisengegenstände (Tab. III_2 c-g), Spindelrädchen (Tab. III_1 a-h), wie auch eine thrakische Fibula (Tab. III_2 a) gefunden. In zwei von der hier ausgeführten Sondagen (Abb. 3) wurden in einer Tiefe von 0,70 m Funde zweier eingeäscherten Wohnungen (Abb. 4,6) gefunden. Die gut erhaltene Wohnung in der Sondage V hat Ausmassen 3 zu 4,05 m. Die wurde aufgebaut gleich mit dem damaligen Niveau des Terrains mit Wänden und Decke aus Flechtzaun mit Schlamm angestrichen (Abb. 5). In der Wohnung wurden zwei Feuerstätten von einer hohen Tonbordkante umräumt (Abb. 6,7) wie auch vier Tongefässe, darunter ein Gutus (Tab. II_1), gefunden. Die Siedlung am Fluss, die sich auf das Ende des V Jahrh. v. u. Z. beziehen lassen soll, existierte kurze Zeit, rückte bald wahrscheinlich wegen der Überschwemmungen des Flusses, höher den Abhang hinauf, wo sie sich im ganzen IV Jahrh. v. u. Z. aufbewahrte.

ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ — ВАРНА
BULLETIN DU MUSÉE NATIONAL À VARNA
КНИГА (TOME) V (XX), 1969

РАННОБЪЛГАРСКО СЕЛИЩЕ ПРИ С. БРЕСТАК, ВАРНЕНСКО[1]

ДИМИТЪР ИЛ. ДИМИТРОВ

От откритите по време на риголването на блок в м. „Чаирите“ край с. Брестак, Варненско, две раннобългарски селища за проучване беше определено поселението, което беше по-близо до с. Брестак. За него първоначално можеше да се съди по намираната по повърхността в значително количество фрагментирана керамика от двата характерни за раннобългарските селища в Североизточна България керамични типа — гърнета с врязан орнамент и съдове, украсени с излъскване, както и фрагменти от отухлена мазилка от стени на жилища и от огнища. Въз основа на посочените материали селището се очертаваше като неправилен четириъгълник, ориентиран по дължината си север — юг, и с приблизителни размери дължина 120 м и широчина до 60 м. При това керамичният материал не беше равномерно разпределен — най-многоброен беше в центъра и в западната половина на четириъгълното пространство. На отделни места и преди всичко в северозападния ъгъл се откриваха и не особено много фрагменти от раннотракийска керамика.

При наличните финансови средства и необходимостта проучванията да завършат още през 1968 г., за да се освободи теренът за нуждите на ТКЗС, беше невъзможно да се разкопае цялата площ, която обхващаше над 6000 м². Затова беше решено да се прибегне до прокопаване на сондажи, не по-тесни от 5 м, които да пресекат на няколко места определената за проучване площ, и на отделни места, където се открият по-значителни находки, сондажите да се разширят до необходимите размери. При това положение бяха поставени за разрешение следните задачи:

1. Да се проследи стратиграфията на културния пласт на селището.
2. Да се определят границите на селището.
3. Да се проучат различните видове жилища.

В изпълнение на тези задачи беше проучена площ от около 1000 м². Това даде възможност да се получи твърде ясна стратиграфска картина на селището. Установи се, че на цялата изследвана площ и дори извън нея в югоизточна посока съществува хумусен пласт с дебелина 0,30 до 0,50 м, в който се откриват съвсем малко антични материали. Последните заедно с хумуса са били довлечени от пороите от раннолатенското селище и некропол, разположени на по-високата тераса източно и югоизточно от средновековното селище. Под този наносен слой са се намирали два културни пласта. Първият от тях е от ранното българско средновековие. Той е бил с дебелина от 0,10 до 0,20 м и е достигал на дълбочина до 0,55 — 0,65 м. При риголването почвата е била обърната на дълбочина от 0,55 до 0,70 м. Тъй като цялото селище влиза в риголваната площ, средновековният културен пласт е бил почти навсякъде нарушен. По тази причина ранносредновековните материали се откриваха предимно по повърхността, а античните материали от наносния слой — под тях. Под средновековния културен пласт почти навсякъде следваше наносен слой с много малко антични материали. Под него, предимно в северозападната част на изследваното пространство, на дълбочина 0,90—1 м се откри тънък културен пласт с тракийски раннолатенски материали. Същевременно на отделни места на дълбочина до 1,30 м продължаваха да излизат ранобългарски, а на едно място (квадрати 7 а и 8 а) и антични материали от вкопани в терена жилища.

---

[1] За особеностите на терена и обстоятелствата на откриването на селището вж. настоящия том, М. Мирчев, Раннотракийски селища при с. Брестак, Варненско.

Успешно беше решена и втората задача — очертаването на границите на ранобългарското селище. Установено беше, че е била застроена само част от площта, върху която се откриваше керамика. Постройките бяха ограничени в пространство с неправилна четириъгълна форма, ориентирано север—юг. То достигаше дължина до 60 м и широчина до 40 м. На тази площ, която обхващаше малко повече от 2000 м², се откриха два типа жилища — надземни колиби и наполовина вкопани в терена полуземлянки. Както едните, така и другите са били разположени близо една до друга, без дворове. Обикновено при строежа на ново жилище се - държало сметка за изградените вече постройки — твърде редки са случаите, когато по-ново жилище е разположено върху по-старо.

При риголването, което е достигнало дълбочина до 0,70 м, почти навсякъде е бил нарушен средновековният културен пласт. По тази причина всички надземни жилища бяха разрушени. Все пак по намерените в насипа късове от отухлена мазилка от огнищата и от стените им можа да се добие известна представа за тях. Три такива жилища — в квадрати 1 а, 2 а и 3 а — бяха разположени в почти права редица. Във всяко едно от тях е имало огнище с дебело измазан и добре изпечен глинен под. Огнищата, както се вижда от откритите в насипа фрагменти и особено от запазената значителна част на едното от тях в кв. 2 а, са имали правоъгълна форма, като ъглите им са били заоблени. Периферията им е била леко издигната и заоблена. Те са били дълги приблизително 1 м и широки около 0,80 м. Стените на жилищата са били от плет с дебела замазка от глина, примесена със слама.

Много по-добре можа да се проучи другият тип жилища — полуземлянките. Открити бяха 5 сравнително добре запазени полуземлянки, от които цялостно бяха проучени 3.

Полуземлянка № 1 се откри в кв. 4 а. Тя се очерта още на 0,40 м дълбочина като голям куп от камъни, значителна част от които беше разпръсната настрани при риголването. Тя е във форма на неправилен четириъгълник и е ориентирана с дългата си ос изток—запад. Вътрешните ѝ размери са: източна стена — 3,12 м, западна — 3,05 м, северна — 2,60 м и южна — 2,62 м. Дълбочината на пода ѝ от съвременното ниво е 1,20 м. Последният е замазан с тънък слой жълта глина. Полуземлянката е била вкопана 0,65 — 0,70 м в терена, който тук на дълбочина до 0,70 м е хумус, а под него — твърда жълта глина. Стените на вкопаната част на жилището са били облицовани със зид от два реда ломени камъни. Зидът е бил дебел 0,27 — 0,30 м. Отвътре той е с лошо оформено лице

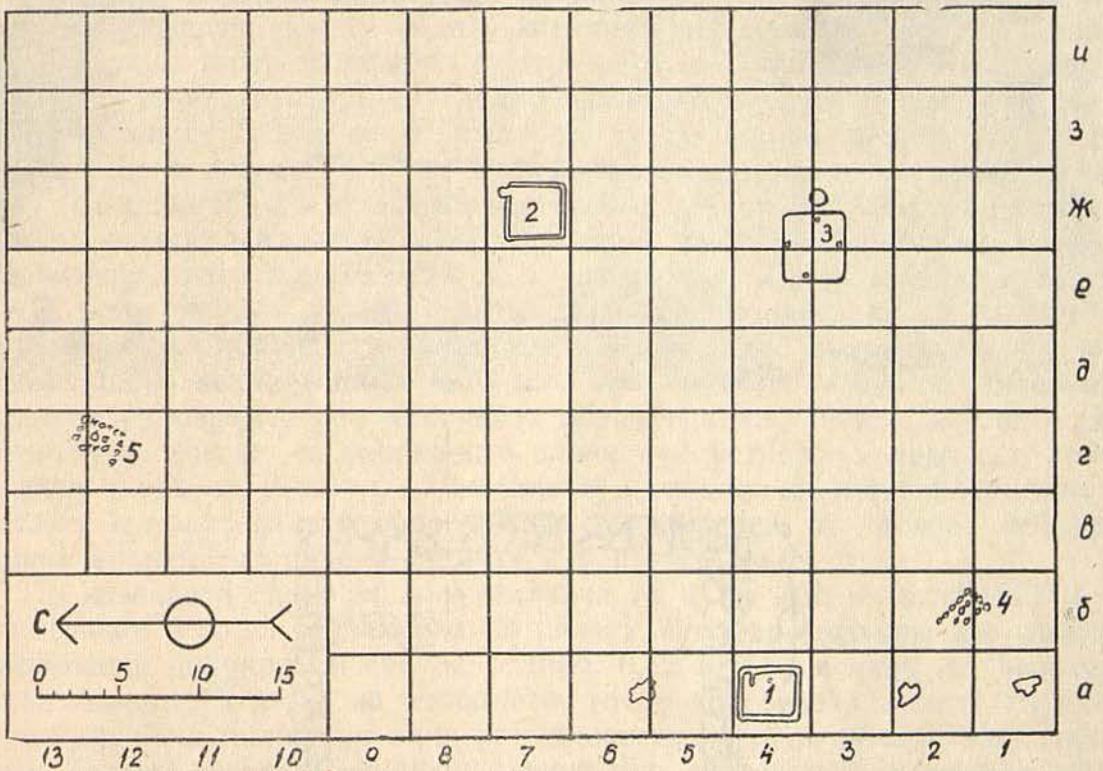

Обр. 1. План на разкопките на раннобългарското селище
Fig. 1. Plan des fouilles de l'agglomération

и е бил замазан с тънък слой глина. Зидът е стъпвал направо на пода на жилището. Както показва голямото количество камък, запълнил около почти напълно ямата на вдълбаната част на полуземлянката и разпръснат нея, той не е служил само за облицовка, но се е издигал и над терена, като е съставял нейната надземна част. В североизточния ъгъл на полуземлянка № 1 се откри пещта ѝ. Тя е изградена от ломени и плочести камъни, споени обилно с глина. Покрита е била с три големи плочести камъка. Пещта имаше правоъгълна форма с външни размери: дълбочина 0,98 м, широчина 0,60 м. Отворът на пещта се намираше в западната страна. За източна и северна стени бяха използвани камъните от облицовъчния зид на жилището. Подът и стените на пещта бяха измазани отвътре с дебел пласт от глина, отухлена от високата температура. Покрай източната стена на жилището, на 1,16 м от югоизточния му ъгъл, се откри правоъгълен варовиков блок с дължина 0,30 м, широчина 0,28 м и дебелина 0,18 м. В горната лицева повърхност на блока беше издълбана полусферична дупка с диам. 0,16 м. Както показаха следите от из-

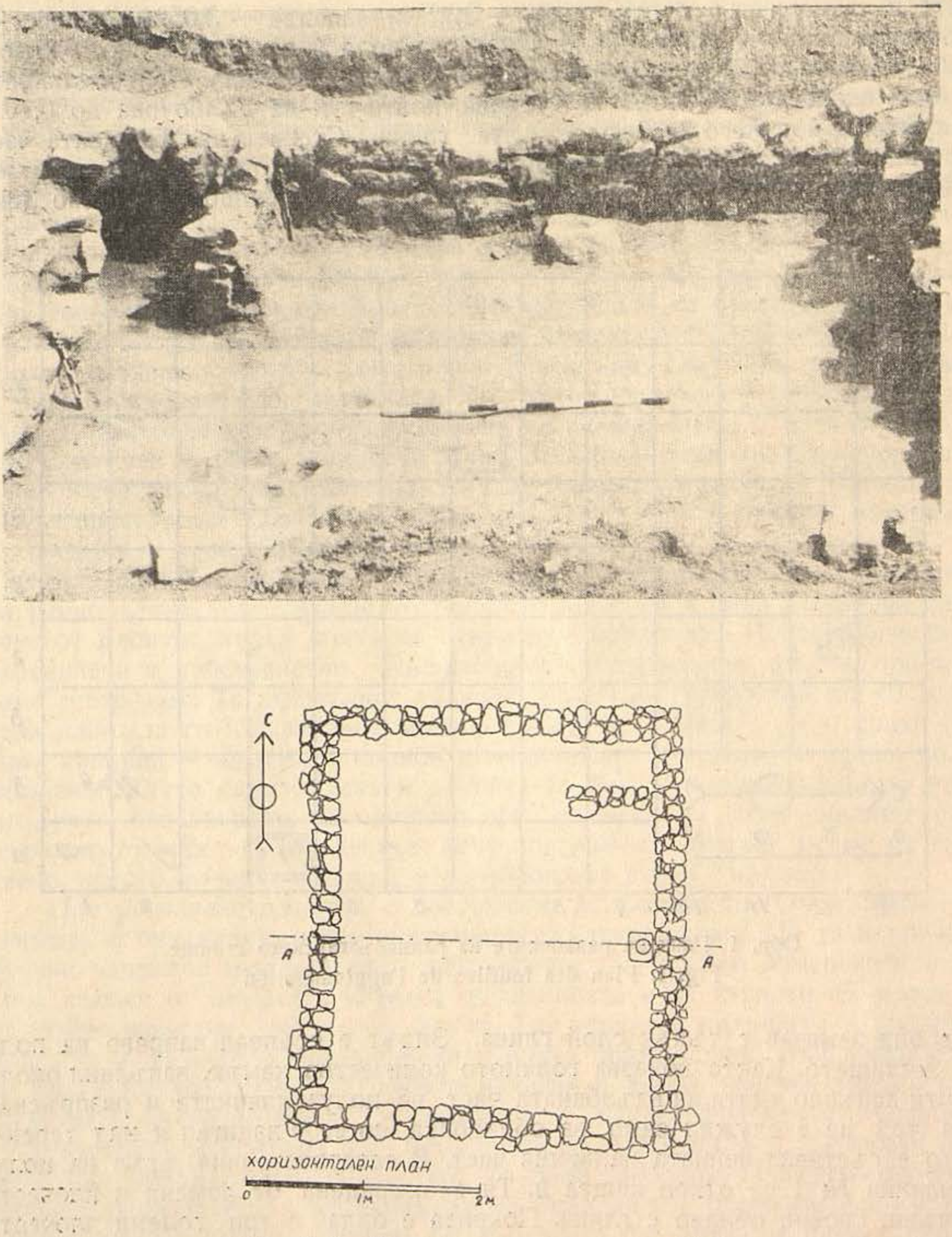

Обр. 2, 2а. Изглед и план на жилище № 1
Fig. 2, 2a Aspect et plan de l'habitation № 1

гнило дърво в дупката, блокът е служил като база на дървен стълб (обр. 2).

Жилище № 1 беше бедно на находки. В насипа, запълнил вкопаната му част, се откриха немногобройни фрагменти от гърнета с врязан орнамент и съдове украсени, с излъскване. Пред входа на пещта, непосредствено над пода на жилището, бяха намерени един фрагмент от устието на стомничка, покрита с масленозелена глазура, и два фрагмента от съдове, покрити отвън с петна от червена ангоба.

Жилище № 2 се откри в кв. № 7 ж и отчасти в кв. 6 ж. Както беше при разкриването на полуземлянка № 1, върху него и около него също бяха разхвърляни голямо количество камъни. То също има неправилна четириъгълна форма с вътрешни размери: източна стена — 3,35 м, западна стена — 3,36 м, северна стена — 3,15 м и южна стена — 3,20 м. Ориентацията му е както при жилище № 1. Вдълбаната му част е врязана в терена средно 0,80 м. Подът се намира на 1,30 м от съвременното ниво и е покрит с глинена замазка, дебела до 0,10 м. Стените са облицовани с два реда ломени камъни, споени с глина. Те са дебели 0,30—0,32 м и са стъпили направо върху пода. Каменният зид се е издигал над нивото на тогавашния терен и навярно върху него е лягала покривната конструкция. Стените отвътре са гладко измазани с глина. В североизточния ъгъл на жилището, вън от очертанията му, се намери пещта. Тя е изрязана направо в глинестия терен и има овална форма с максимален диаметър (вътрешен) 0,60 м. Дълбочината ѝ е 0,90 м. Стените на пещта са заоблени и горе завършват с полусферичен свод, сега съборен. Устието ѝ се намира вътре в помещението, с отвор към юг. За западна стена му служи голям плочест камък, а за източна — източният зид на жилището. Устието е било покрито с дълги, тесни плочи. Във вътрешната си част пещта е била висока около 0,70 м, а при устието — 0,34 м. Тя е била изградена едновременно с каменната облицовка на стените, за което свидетелствува фактът, че покривните плочи над устието и камъкът, който стеснява входа на устието, са вмъкнати в специално оставени гнезда. В пещта се е получавала твърде висока температура, от която дебелата глинена мазилка по пода и стените ѝ беше отухлена.

По източната стена на полуземлянка № 1 на 1,52 м и на 2,12 м от югоизточния ѝ ъгъл се откриха по цялата запазена височина две отвесно разположени полукръгли гнезда с диам. 0,12 и 0,13 м явно от вградени в зида колове. По пода на жилището, точно по средата между гнездата от колове, бяха положени един ред плочести камъни, обилно замазани с глина. Те бяха разположени перпендикулярно на стената и достигаха 0,90 м от нея. По средата на северната стена, на 1,12 м от северозападния ъгъл на жилището, се намери едно прилично на пейка съоръжение, изградено от камъни, споени обилно с глина. То бе дълго 0,74 м, широко 0,30 м и високо 0,32 м. Горната му повърхност беше гладко измазана с глина (обр. 3).

На пода на полуземлянката, почти в средата ѝ, се откри сравнително добре запазен съд с врязана украса (кат. № 1, обр. 4 б). Фрагменти от подобни съдове се откриха още на няколко места по пода. От находките от насипа върху жилището най-голям интерес представляват 12 броя железни езиковидни плоски апликации вероятно от колан (кат. № 14, обр. 5).

Жилище № 3 се откри в квадрати 3—4 ж и 3—4 е. То е също полуземлянка във форма на неправилен четириъгълник и е ориентирано както предишните жилища по страните на света. Размерите му са: северна стена — 4,35 м, западна — 3,75 м, южна — 4,25 м и източна — 3,68 м. Подът на полуземлянката е на дълбочина 1,35 и 1,40 м от съвременното ниво. Той се състои от добре подравнен и трамбован глинест терен. Жи-

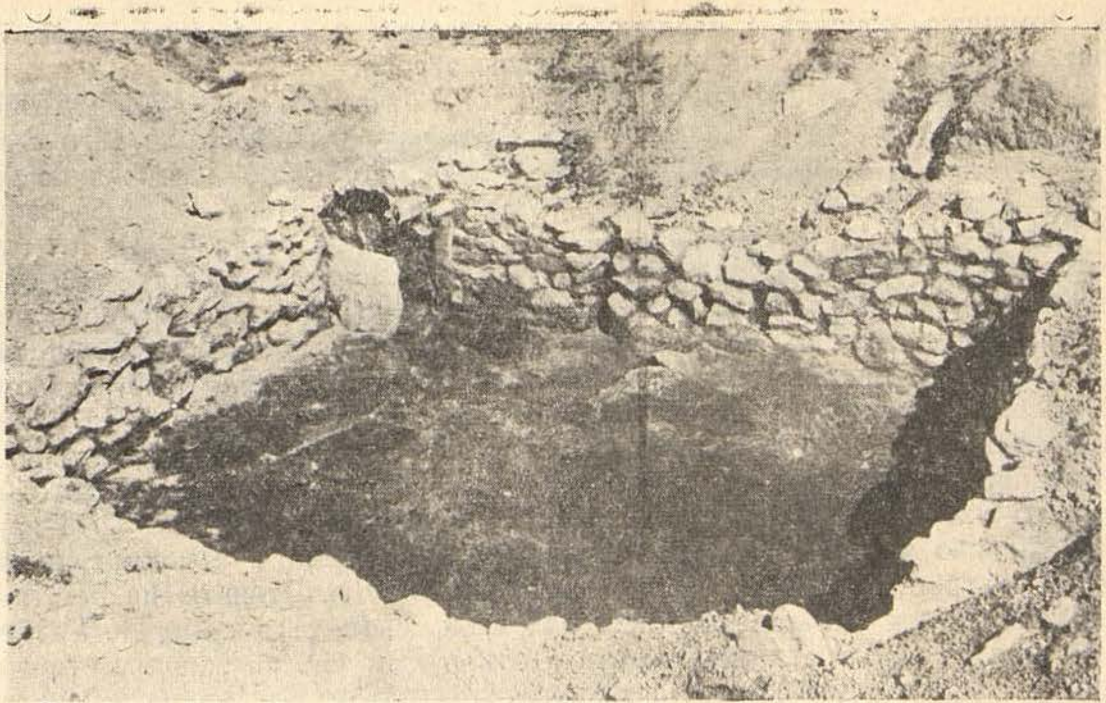

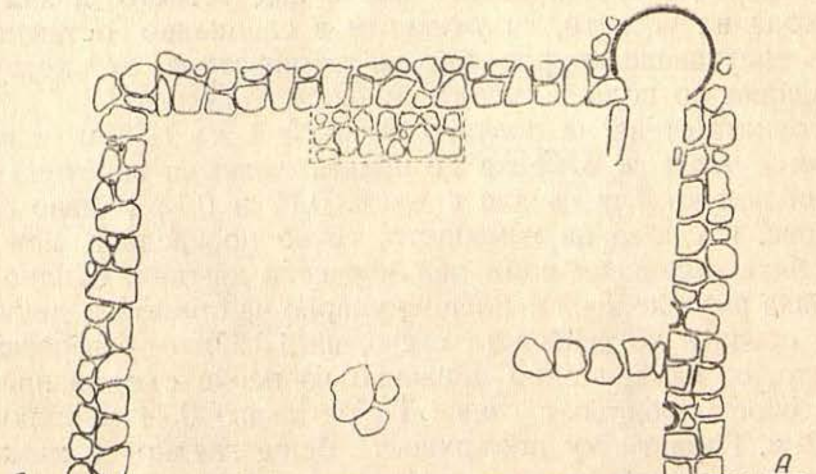
А
А
С
хоризонтален план
0
1м.
2м

Обр. 3, 3а. Изглед и план на жилище № 2
Fig. 3, 3a. Aspect et plan de l'habitation № 2

лището е било вкопано в терена 0,90—0,95 м, като стените му са гладко изрязани в жълтобелезникавата глина, която на това място се появява още на дълбочина 0,45—0,50 м. Приблизително по средата на всяка от стените беше открита по една кръгла дупка с диам. от 0,12 до 0,17 м. Дупките бяха винаги отдалечени от стените с 0,09 до 0,22 м. В непосредствена близост с източната стена и почти в средата й се разкри

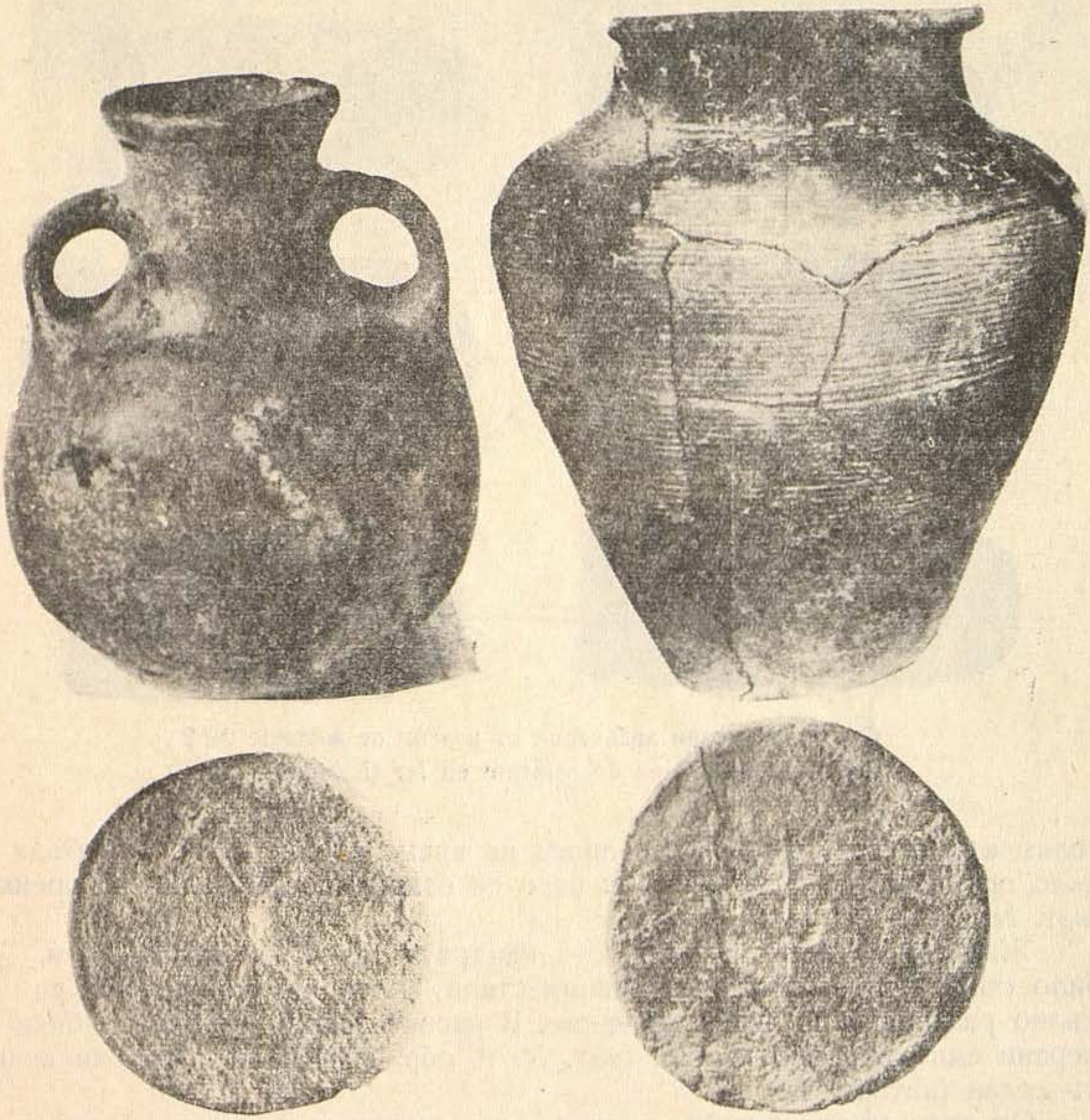

Обр. 4. Глинени съдове от I и II група
Fig. 4. Vases d'argile du 1-er et 2-ème groupe

овална яма с диам. 1,52 и 1,43 м. Ямата беше изцяло изрязана в глинестия терен, като подът й беше с 0,12 м по-високо от пода на жилището. В горния си край ямата се стеснява слабо. В насипа, който я беше запълнил, се откриха няколко фрагмента от ранносредновековна и два от антична керамика, както и няколко фрагментирани животински кости.

В жилище № 3 не се откри пещ или огнище. По всяка вероятност пещта се е намирала в северозападния ъгъл на полуземлянката вън от очертанията ѝ, като при по-късни строителни работи тя е била изцяло разрушена заедно с част от жилището (обр. 6).

Жилище № 3 беше съвсем бедно на находки. Това бяха само няколко фрагмента от гърнета с врязана украса и от съдове с излъскани ивици, всички намерени в югоизточната му част.

Жилище № 4 беше намерено в квадрати 1 б и 2 б. Подобно на жилища № 1 и 2 то е било полуземлянка с каменни стени, маркирана с

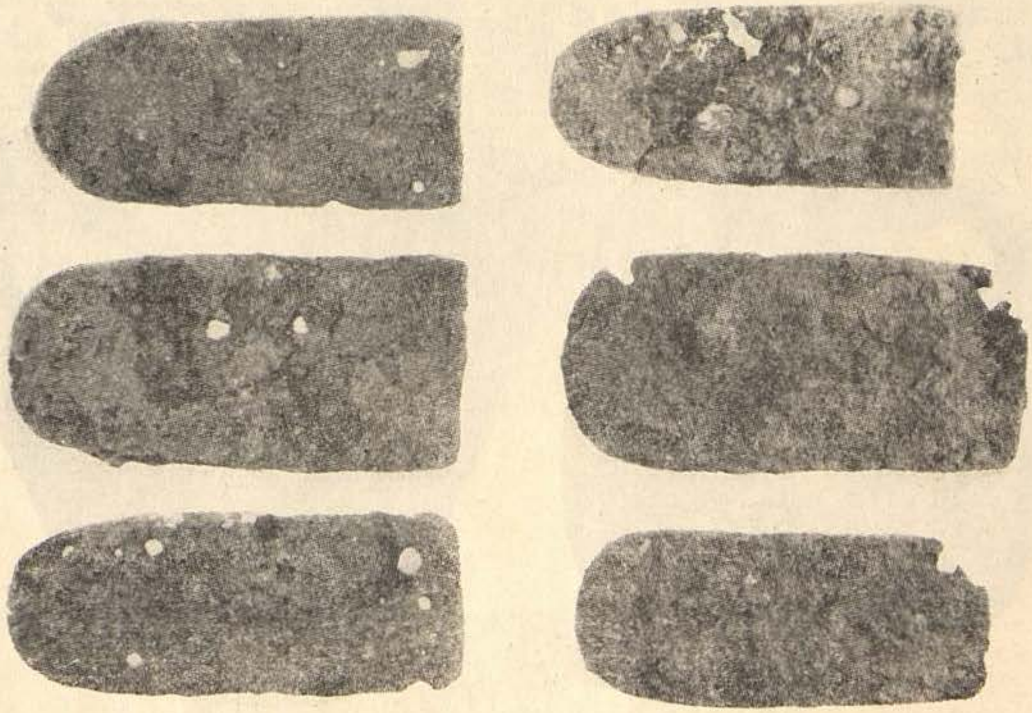

Обр. 5. Железни апликации от колани от жилище № 2
Fig. 5. Applications de ceinture en fer (habitation № 2)

голям куп от камъни. Поради липса на време то не можа да бъде изцяло проучено. В насипа върху него се откри плосък глинен прешлен (кат. № 13).

Жилище № 5 беше открито в квадрати 12—13 г и 12—13 в. То е било също полуземлянка с каменни стени, която не можа да бъде напълно разкопана по липса на време. В насипа върху жилището бяха намерени едно желязно ножче (кат. № 9, обр. 7 б) и желязна апликация от колан (кат. № 14).

От изложеното дотук се вижда, че жителите на раннобългарското селище са използвали два вида жилища — надземни колиби и полуземлянки. За първите може да се каже твърде малко. Ясно е само, че това са били неголеми едностайни помещения, разположени твърде близо едно до друго, стените на които са били от дебело измазан с глина плет. Във всяко едно от тях се е намирало добре оформено правоъгълно огнище. Много по-пълни са данните ни за полуземлянките. Това са били също неголеми едностайни помещения, обхващащи площ от 9 до 14,5 м^2. Долната част на полуземлянките е вдълбана в терена от 0,80 м до 1 м. Според начина на оформяне на надземната им част полуземлянките мо-

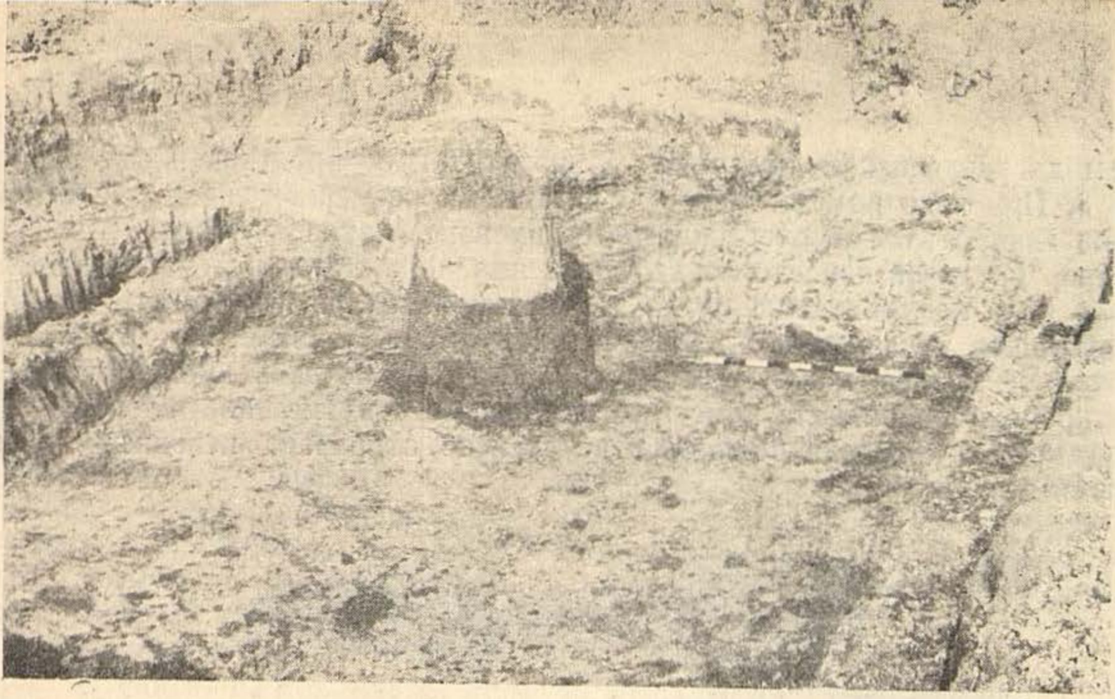

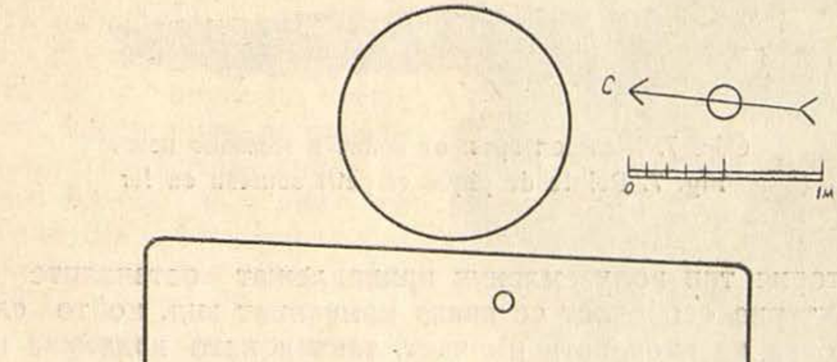
С
0
1м
120
0.52
хумус от нарушения
културен пласт
хоризонтален план

Обр. 6, 6а. Изглед и план на жилище № 3
Fig. 6, 6a. Aspect et plan de l'habitation № 3

жем да разделим на два типа. Първият тип е представен от жилище № 3. При него помещението е с по-големи размери и пещта се е намирала изцяло вън от очертанията му, вкопана в здравия терен. Неизяснено остава предназначението на кръглата яма до източната стена, която може да е била както хранилище за храни или боклучна яма, така също и недовършена нова пещ на жилището. Не съвсем ясна е и службата на кръглите колове, малкият размер на които изключва възможността те да са крепели покривната конструкция. Твърде е възможно коловете да са поддържали дървена облицовка на стените, откривана неведнъж при подобни жилища.[2]

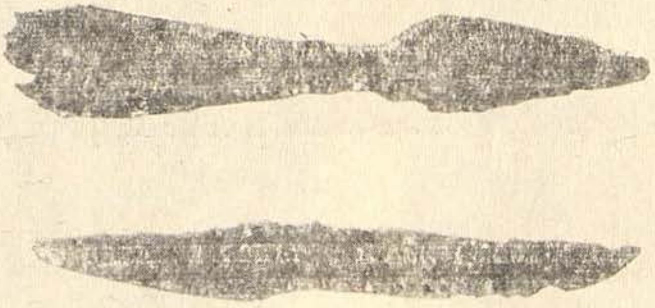

Обр. 7. Железен връх от копие и желязно ножче
Fig. 7. Pointe de pique et petit couteau en fer

Към втория тип полуземлянки принадлежат останалите 4 жилища. Тяхна характерна особеност се явява каменният зид, който служи както като облицовка на вкопаната им част, така и като надземна надстройка, върху която е лягала покривната конструкция. Разкопаните изцяло полуземлянки № 1 и 2 имат напълно еднаква ориентация и пещите им се намират все в североизточния ъгъл. На същото място е била и пещта на недоразкопаното жилище № 5. Една много важна и за двете напълно проучени полуземлянки (№ 1 и 2) беше наличието на една, респ. на две греди по средата на източните им стени. Липсата на греди по другите стени и на двете жилища изключва възможността същите да са носели покривната конструкция. Най-вероятно е те да са били свързани с оформянето на входа на жилището — за тях да се е крепяла или дървена стълба, или рамката на вратата. Накрая трябва да се подчертае, че вторият тип полуземлянки е преобладаващ на територията на селището.

Полуземлянките с каменни стени са един извънредно рядък за територията на Североизточна България тип на раннобългарско жилище. Засега на територията на нашата страна са известни само две подобни жилища от градището от времето на Първата българска държава при с. Цар Асен, Силистренско.[3] Полуземлянките от този тип са твърде характерни за някои поселения от същото време в Северна Добруджа — намираме ги в селищата върху развалините на римско-византийската крепост Капидава[4] и до античния град Истрия.[5]

---

[2] Непубликувани материали от разкопките на раннобългарските селища при с. Цар Асен, Силистренско, и с. Блъсково, Варненско. Виж. също Dinogetia, I, Bucuresti, 1967 p. 36 pp.

[3] Непубликувани материали.

Както е при разкопките на почти всички средновековни селища, най-масовата находка е керамиката. Според техническите особености — тесто, начин на изработка и на изпичане, украса — керамичният материал от раннобългарското селище при с. Брестак можем да разделим в три групи:

I. Керамика с врязана линейна украса.

II. Керамика, украсена с излъскване.

III. Керамика, изработена на крачно грънчарско колело.

Керамиката от първата група е представена от гърнета без дръжки и няколко чаши-паници. Изработени са от глина със значителен примес от твърде едър кварцов пясък. Всички съдове са източени винаги на ръчно грънчарско колело, следите от което може да се проследят обикновено твърде лесно.[6] Изпичането им, с малки изключения, не е особено добро. Стените на съдовете имат неравен сивочер или сивокафяв, порядко керемиденочервен цвят. Във вътрешността на черепа се забелязва ясно дебела сива ивица. Отвън много от гърнетата са с опушени стени, което показва, че са били поставяни на огън. Съдовете от тази група са имали важно битово значение — те съставляват над 85 % от целия керамичен материал, открит в средновековния културен пласт.

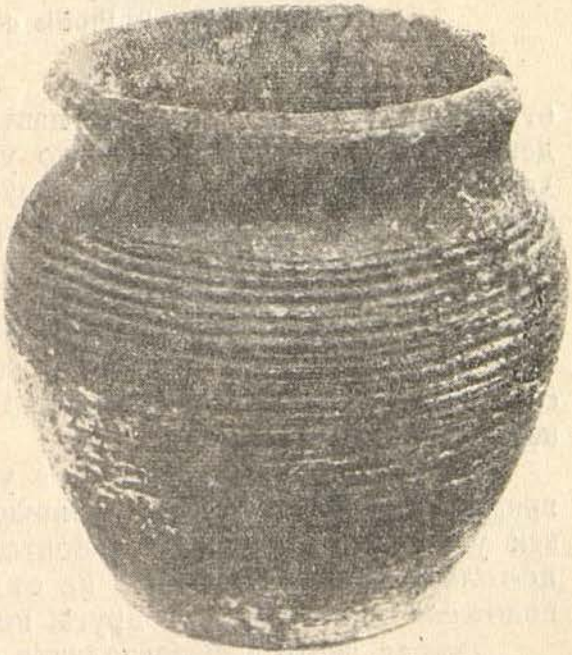

Обр. 8. Гърне с украса от врязани линии (I група)

Fig. 8. Poterie ornée de lignes incisées (I-er groupe)

Целият материал от групата е силно фрагментиран — добре бяха запазени само две гърнета (обр. 4б и 8). Все пак по наличните находки можем да добием обща представа за тяхната форма и украса.

Гърнетата са стройни, широкогърли съдове без дръжки, най-изпъкналата част на които се намира в горната третина на тялото. Надолу тялото се стеснява и е конусовидно или слабо заоблено, а нагоре преминава в добре изразени плещи с прав или леко заоблен профил. Дъното е плоско, неравно, винаги с подсипка от пясък. По периферията му често личи ръбът, получен от поставянето на съда върху шайба с по-малък диаметър. Сравнително често по дъната се откриват релефни грънчарски знаци. Докато тялото на гърнетата е твърде еднообразно, много по-различно са оформени устията им. Въз основа на тяхната профилировка може да се разграничат 6 типа гърнета.

---

[4] Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, Capidava, Bucuresti, 1958, p 143—152, fig. 74, 79.

[5] Влад Зирра, Двуобрядовый могильник раннефеодальной эпохи в Капул Виилор — История, Dacia, VII, 1963, стр. 401—402, рис. 30, 1—6.

[6] Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, Москва, 1948, стр. 169 сл.

При първия тип заоблените плещи преминават плавно чрез съвсем ниска шийка в леко издадено навън устие с косо обрязан ръб (обр. 9,1). При втория тип от заоблените плещи рязко се отделя добре очертана цилиндрична шийка, която завършва със съвсем ниско, издадено навън устие с надебелен косо обрязан ръб (обр. 9, 2). Един извънредно рядко срещан тип представляват гърнетата с почти прави плещи, от които се отделя висока слабо вдадена навътре шийка, завършваща с ниско издадено навън несъразмерно тънко устие с косо обрязан ръб (обр. 9, 3). Съдовете от четвъртия тип имат слабо заоблени плещи, които чрез едва забележима шийка преминават в плавно издадено навън устие с надебелен заоблен ръб (обр. 9,4). При гърнетата от петия тип почти правите плещи преминават направо, без шайка, в издадено навън фуниевидно устие с надебелен заоблен ръб (обр. 9,5). Много характерни за Брестак са гърнетата от шестия тип. При тях от заоблените или почти прави плещи рязко се отделя високото цилиндрично устие със силно надебелен и издаден навън заоблен ръб (обр. 9, 6).

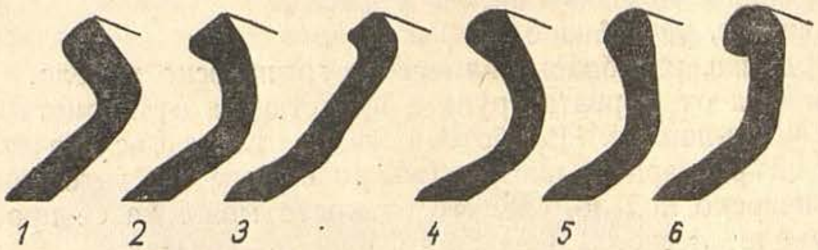

Обр. 9. Профили на гърнета от I група
Fig. 9. Profils de vases du 1-er groupe

По-ясна представа имаме за украсата им. Тя се състои предимно от врязани линии, нанесени с единично острие или по-често с гребен. Основен украсен елемент са хоризонталните линии, които покриват плещите и по-голямата част от тялото на съдовете (обр. 8). Обикновено те са разположени гъсто една до друга, но се срещат и раздалечени пояси.

Твърде често хоризонталните линии са комбинирани с други украсни елементи. Широко използвана е комбинацията от вълнисти и хоризонтални линии. При това вълнистите линии се редуват с хоризонталните или са положени върху тях (обр. 10).

Сравнително широко е разпространена и комбинацията от хоризонтални с коси или отвесни линии. Почти винаги последните са разположени върху хоризонталните, като образуват широки пояси (обр. 11). Рядко къси успоредни отвесни или коси чертици образуват самостоятелна ивица-бордюр, под която започва обичайната украса от гъсти хоризонтални линии. Понякога се срещат и комбинации от трите елемента — хоризонтални с вълнисти и коси (отвесни) линии (обр. 10).

Много рядко косите къси чертици съставляват самостоятелната украса на съдовете от раздалечени хоризонтални пояси. В един случай хоризонтален ред от запетайковидни ямки образува бордюр, под който следва украса от гъсти хоризонтални линии.

От намерените четири фрагмента от чаши-паници, принадлежащи към първата група, можа да се възстанови профилът на два типа от този вид съдове. При първия тип тялото е с полусферичен профил, а във втория — във форма на двоен пресечен конус. Всички съдове са украсени с гъсти хоризонтални линии, понякога съчетани с вълнисти и коси линии (обр. 11, 5—6).

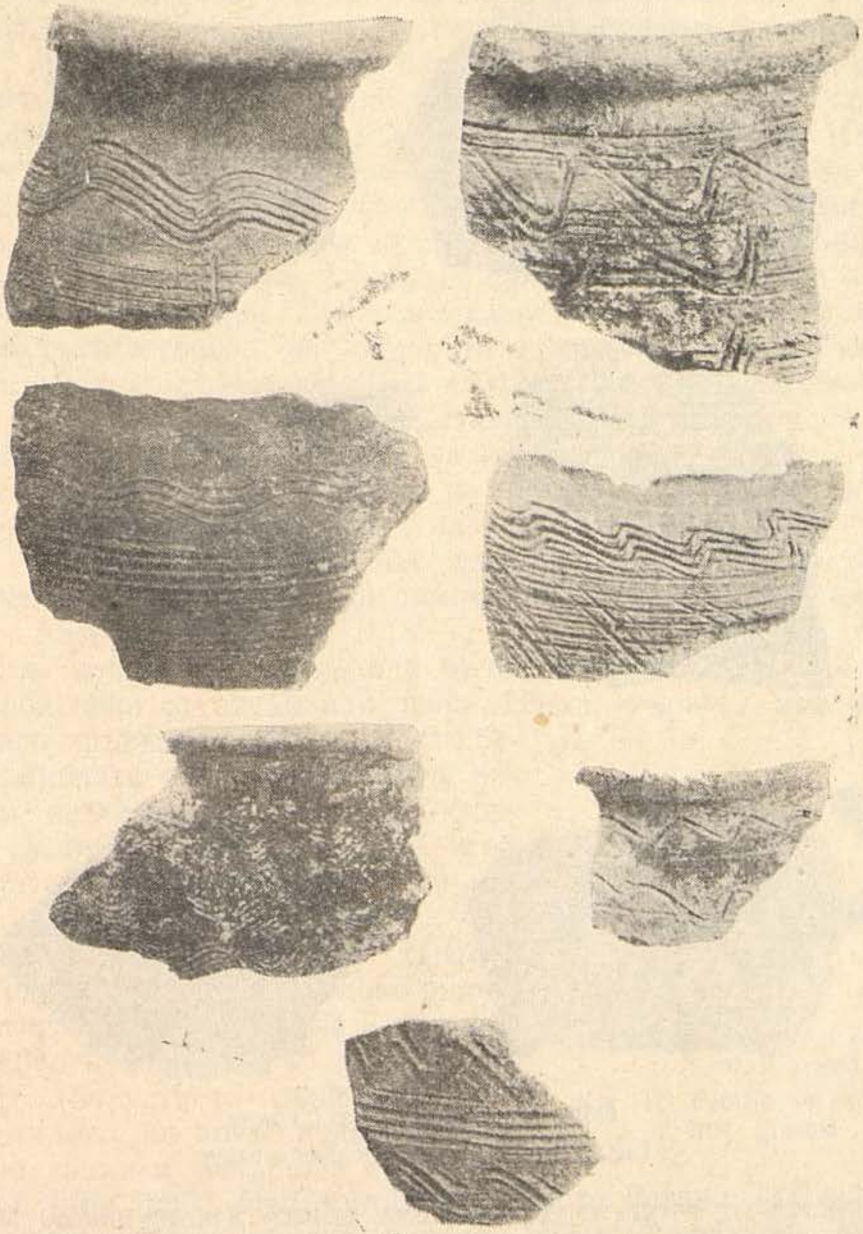

Обр. 10. Керамика от I група
Fig. 10. Céramique du 1-er groupe

По-особено място всред керамиката от тази група заемат няколко фрагмента от гърнета от белезникава каолиноподобна глина. По формата, украсата от врязани линии и значителния примес от пясък в тестото те наподобяват напълно гърнетата от първата група, поради което са причислени към нея. Съдовете от този вид се срещат твърде рядко на територията на днешните български земи.[7] Те са значително по-честа находка за някои ранносредновековни селища в Северна Добруджа като тези при Гарван—Диногеция[8], Капидава,[9] Басараби[10] и особено за некропола с трупоизгаряне при Кастелу до Кюстенджа.[11]

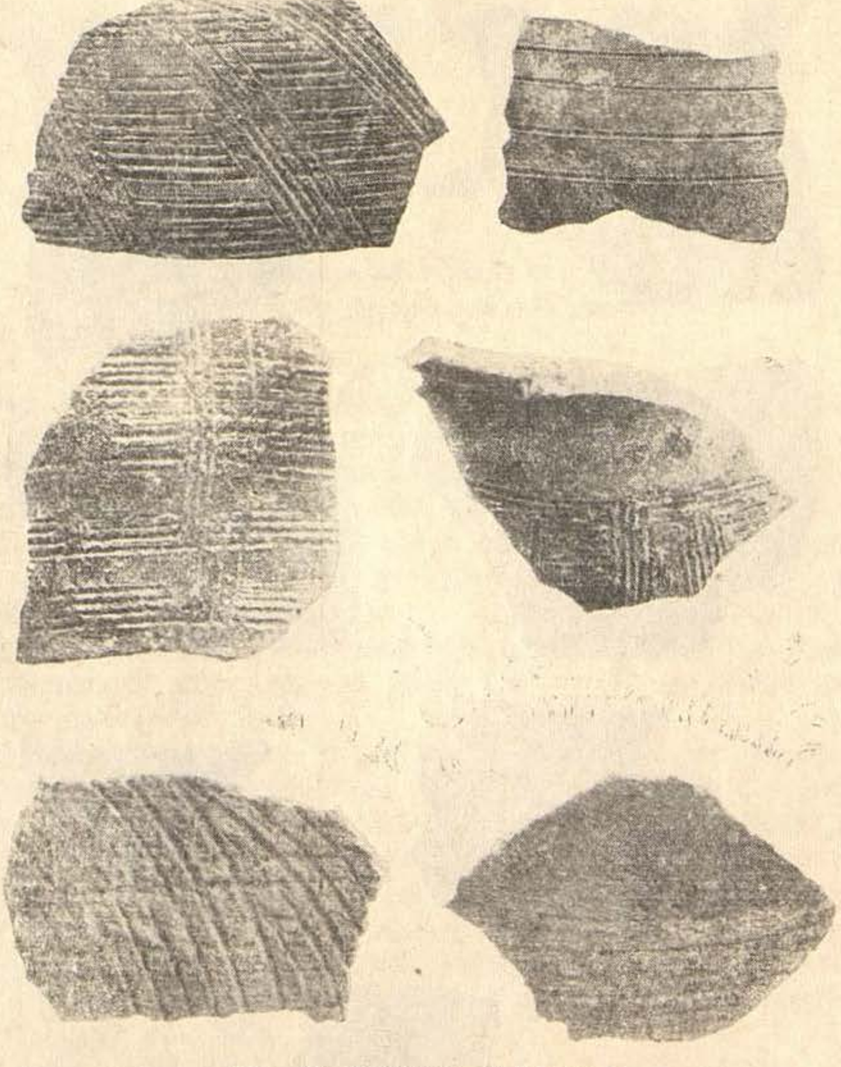

Обр. 11. Керамика от I група
Fig. 11. Céramique du 1-er groupe

Керамиката от втората група заема също твърде важно място сред находките от Брестак — съставлява около 15 % от ранносредновековния керамичен материал. Представена е предимно от гърнета без дръжки, от известен брой подобни по форма гърнета с две дръжки и няколко малки вплоскодънни амфорки. Както керамиката от първата група, съдовете от втората група са изработени винаги на ръчно грънчарско колело. Глината им обаче е много по-добре пречистена, почти без примеси. Те са били изпичани в пещи, напълно подобни на тези, използвани при съдовете от първата група. Опалването им обаче се е извършвало чрез регенерационен процес, при който стените им отвън и отвътре са добили сив цвят в различни оттенъци.[12] Твърде рядко някои от съдовете имат стени с шоколаденокафяв цвят — резултат на оксидационно изпичане. Изработката на съдовете от тази група се отличава с по-голяма прецизност. Стените им отвън и в повечето случаи отвътре по устието са били излъскани по специфичен начин, поради което са добили почти винаги гладка гланцова повърхност. Твърде изискана е била и украсата им, която се състои предимно от излъскани ивици. Тази изисканост на изработката и украсата, както и обстоятелството, че лишената от пясък глина е била твърде слаба и непригодна за поставяне на огън, показват, че керамиката от втората група е имала предимно представителен характер, че това е била „трапезната“ керамика на жителите на селището.

---

[7] В средновековното селище при Разград — Соня Георгиева, Средновековното селище над античния гр. Абритус, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 24; от Преслав — Йорданка Чангова, Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав, ИАИ, XXI, 1957, табл. XV, 2; от Цар Асен — непубликувани материали, и др.

[8] Dinogetia, p. 154 pp.

[9] Capidava, p. 163.

[10] Ion Barnea, Ceramica din cariera de creta de la Basarabi, SCIV, XIII, 1962, nr. 2, p. 352.

[11] M. Comsa, A. Radulescu si N. Hartuchi, Necropola de incineratie de la Castelu, MCA, VIII, 1962, p. 653—655; A. Radulescu si N. Hartuchi, Cimitirul feudal—timpurie de la Castelu, Constanta, 1967, p. 86 pp.

Лошото състояние на материала и при тази група прави много трудно установяването на точния вид на съдовете. Все пак по запазените фрагменти — напълно запазена беше само една амфорка — може да се разбере, че това са били предимно средни и малко над средни съдове с височина между 0,18 м и 0,25 м. Почти всички са имали твърде широко сферично или бъчвовидно тяло. Дъното им е било плоско, с подсипка от пясък или пепел. Някои гърнета имат по дъната си изпъкнали грънчарски знаци. Както беше при керамиката от първата група, посъществени различия намираме в оформянето на устието. Въз основа на него при гърнетата без дръжки можем да набележим четири типа.

При първия тип направо от сферичното тяло рязко се отделя невисоко цилиндрично устие, което завършва с издаден навън надебелен заоблен ръб (обр. 12, 1). При втория тип устието също рязко се отделя от тялото, но почти веднага се издава плавно навън и завършва с подобен заоблен ръб (обр. 12,2). При третия тип тялото плавно преминава в ниско цилиндрично устие с рязко издаден навън надебелен заоблен ръб обр. (12,3). Към четвъртия тип, представен от съвсем малък брой предимно малки съдове, от тялото рязко се отделя ниско фуниевидно устие с твърде тънък, обикновено заоблен ръб (обр. 12,4).

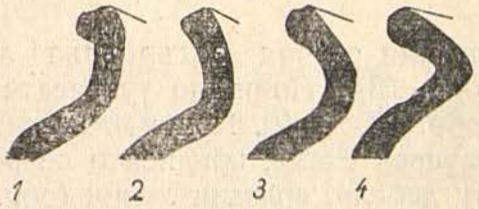

Обр. 12. Профили на гърнета от II група

Fig. 12. Profils de poteries du II-ème groupe

Твърде подобни на гърнетата без дръжки са и амфороидалните съдове с две широки дъговидно извити плоски дръжки. Те са прихванати за горния край на тялото и малко под ръба на устието, което е сравнително високо и има цилиндричен или слабо конусовиден профил.

---

[12] Ст. Станчев, Некрополът до Нови пазар, София, 1958, стр. 55.

Съвсем рядко се срещат и малки амфорки. Те са със сферично тяло, плоско дъно, понякога с изпъкнал грънчарски знак и твърде високо цилиндрично устие, с две малки вертикални дъговидно извити дръжки (кат. № 3, обр. 4).

Значително по-ясна е декорацията на съдовете от втората група. Тя обхваща предимно горната и средната част на съдовете и се състои главно от излъскани ивици. Най-често се срещат коси, в повечето случаи пресичащи се под остър ъгъл линии, които образуват мрежа от ромбове (обр. 13). По-рядко украсата се състои от отвесни паралелни линии (обр. 13, 1—2). При по-големите съдове твърде често се използва декоративна схема, при която се редуват пояси от излъскани ивици с пояси от дебели, врязани линии (обр. 13, 5—6).

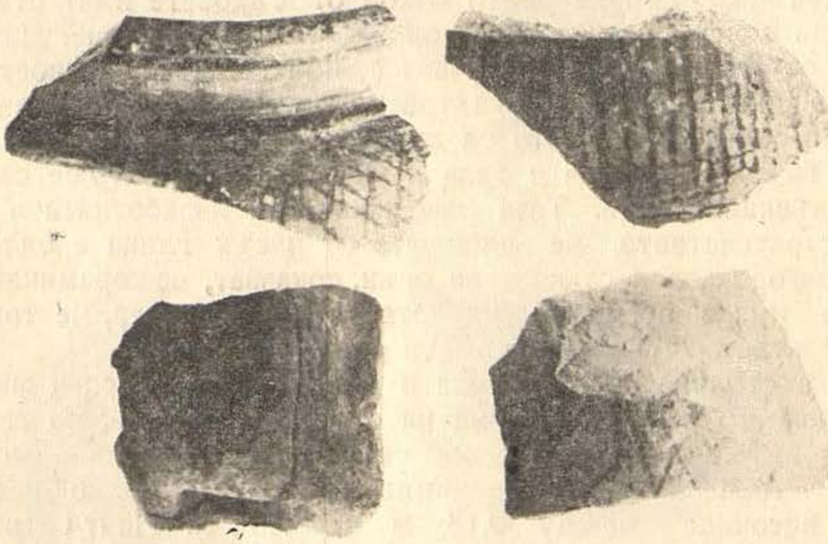

Обр. 13. Керамика от II група
Fig. 13. Céramique de 2-ème groupe

Тук трябва да отбележим един процес, при който някои от съдовете от втората група възприемат черти на гърнетата от първата група. Този процес се проявява при оформянето на устията, във въвеждане на врязаната украса и оксидационното изпичане и е характерен главно за по-големите гърнета от втората група.

Най-характерната особеност на керамиката от третата група е използването при нейното формуване на усъвършенствувано крачно колело с големи обороти. Тя е изпечена в по-съвършени пещи, които позволяват пълното и равномерно изпичане на чирепа на съдовете. Керамиката от тази група е представена само от 6 фрагмента, което е незначителен процент спрямо останалия керамичен материал. Откритите фрагменти принадлежат към два различни вида съдове. Първият вид са малки стомнички с високо, тясно, цилиндрично устие и една плоска дръжка (обр. 2, а), изработени от глина с малък примес от дребен пясък и добре изпечен чиреп с розовожълт цвят. Отвън стените и части от дръжката са покрити върху бяла ангоба с масленозелена глазура. Съдове с подобна глина и глазура се намират твърде рядко в ранносредновековните селища на Североизточна България.[13] Значително по-често подобна керамика се среща в някои градища и селища в крайдунавската част на Северна Добруджа.[14] Твърде редки находки за днешните български земи са и съдовете от втория вид, от който се откриха 4 фрагмента. Към керамиката от този вид принадлежат стомни и амфори от много добре пречистена и изпечена глина с кремав цвят, покрити по горната част на тялото и преди всичко по устието с неравни петна от ръждивочервена ангоба (обр. 23, б и в). Съдовете и от този вид се срещат значително по-често на територията на Северна Добруджа — в селището Гарван—Диногеция[15], Капидава,[16] селището при средновековната кариера до Басараби[17] и др.

От казаното дотук се вижда, че основно място сред керамичния материал в селището са заемали съдовете от първата и втората група. С изключение на гърнетата от белезникава глина и може би на чашите-паници, всички са изработени от местни майстори — от селището или близък производствен център. Изцяло импортирани са съдовете от третата група. Всичко това показва, че нуждите на населението от керамика са се задоволявали предимно от местни източници. Все пак, макар и в малки размери, в селището са били внесени и произведения на по-далечни производствени центрове.

В описанието на керамиката от първата и втора група се спомена, че по дъната на част от съдовете се намират изпъкнали знаци-печати. Това се отнася преди всичко до гърнетата от първата група, от които почти 20% са с печати. Общо по дъната бяха открити 27 печата. От тях 24 са върху дъна на гърнета от първата и само 3 по дъна на съдове от втората група. От тях едни са много повредени, други се повтарят, поради което повече или по-малко точно можаха да се възстановят 10 знака (обр. 14). Според характера на изображението знаците може да се разделят в две групи:

а) Знаци със символично-магически характер.

б) Знаци, наподобяващи букви.

От знаците към първата група най-често се среща единичният или двойният кръг. В един случай двата кръга са съединени с 6 спици (обр. 14, 2). По-често в кръга се вписват други фигури — кръст (обр. 14, 3), знакът X (обр. 14, 4). Върху едно дъно намираме кръст, вписан в правоъгълник (обр. 14, 5). Най-сетне на един печат е изобразен сложен кръст с прегънати краища (обр. 14, 6).

Към втората група принадлежат 4 знака, които наподобяват рунически букви. Първият представлява триъгълник с рамена, които продължават над върха (обр. 14, 7), вторият — Ж без горната отвесна чертица (обр. 14, 8), третият — силно удължено Ж (обр. 14, 10 и 4 а) и последният — неравнораменен кръст, стъпил върху дълга хоризонтална хаста (обр. 14, 9 и 4 б).

Знаците по дъната на съдовете от с. Брестак не са нещо ново — те се срещат като печати по дъна на съдове и като графити по керамика и строителни материали във всички раннобългарски обекти. Едни от тях — кръговете с и без спици, с вписани кръстове и знака X — се намират почти навсякъде. Други — правоъгълниците с вписан кръст, сложният кръст с прегънати краища и руническите знаци — се срещат в Североизточна България значително по-рядко — в Плиска,[18] Преслав[19] и особено в Блъсково.[20] Сравнително по-често се откриват в Северна Добруджа.[21] Само там, но по-различен, се среща и знакът, наподобяващ кръст върху хоризонтална хаста.[22]

---

[13] В Преслав — Чангова, цит. съч., стр. 256; Разград — С. Георгиева, цит. съч., стр. 23—24; в Плиска — Ст. Станчев, Материали от дворцовия център в Плиска, ИАИ, XXIII, 1960, стр. 55—56.

[14] Dinogetia, p. 230 pp.; Capidava, p. 205 pp.

[15] Dinogetia, p. 163 pp.

[16] Capidava, p. 173 pp.

[17] Barnea, op. cit., p. 357.

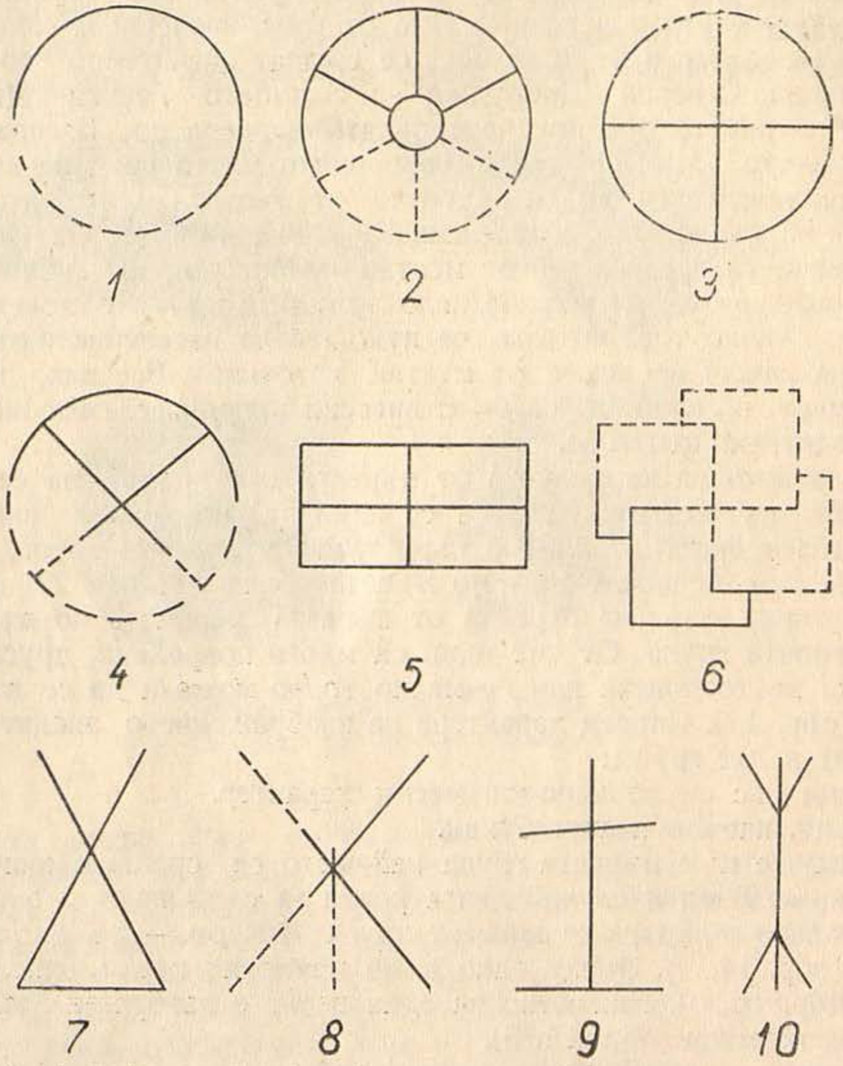

Обр. 14. Знаци върху дъна на съдове от I и II групи
Fig. 14. Signes sur le fond de vases du 1-er et du 2-ème groupe

---

[18] ИРАИК. X, 1905, табл. XIIX, 39 а и 91 и II, 68.

[19] Ст. Станчев, Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав, РП, III, София 1948, стр. 239, обр. 3, 33; Чангова, цит. съч., стр. 273, табл. I, 9.

[20] Д. Ил. Димитров, Ранносредновековен некропол при с. Блъсково, Варненски окръг, ИНМВ, III (XVIII), Варна, 1967, стр. 143.

[21] М. Комша, Знаки раннефеодальной эпохи, врезанные на римско-византийской колонне, Dacia, VI, стр. 259 сл.; Capidava — p. 219.

[22] От Каралий — Комша, цит. съч., стр. 266.

Като се изключи керамиката, от разкопките при Брестак се получиха твърде малко предмети. Това се дължеше предимно на обстоятелството, че всички проучени жилища са били напуснати преди разрушаването им. Все пак в насипа и главно върху и около жилищата се откриха някои твърде характерни за домашния бит вещи.

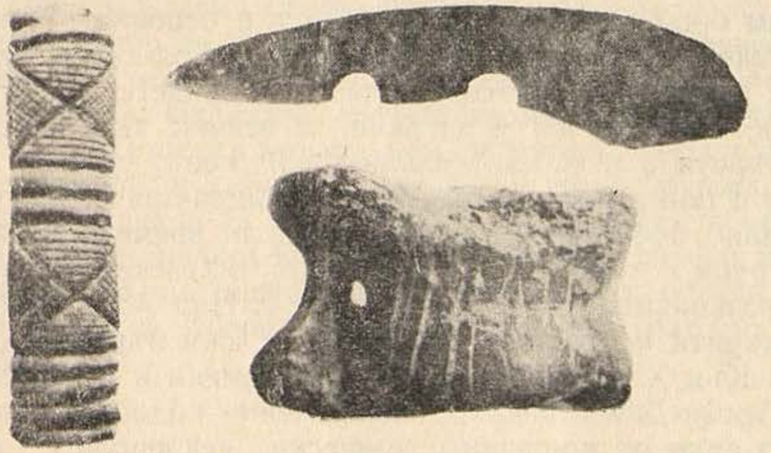

Обр. 15. Предмети от кост
Fig 15. Objets en os

Едни от най-честите находки бяха глинените прешлени. Открити бяха 11 прешлена, повечето фрагментирани. Осемте от тях имат форма на двоен пресечен конус (кат. № 11), а останалите три — на плоски кръгчета (кат. № 12 и 13). Характерна особеност на биконичните прешлени е, че винаги височината им е по-малка от диаметъра, което ги отличава от прешлените от тракийското селище.

Добре запазени бяха само 4 предмета от кост. Първият е шило от стъпална кост — честа находка от средновековните селища. Вторият е плоска пластинка с две дупчици (кат. № 5, обр. 15 а) — вероятно обтегач за завързване на колчан за стрели, торбичка и пр. Подобни пластинки са намирани неведнъж при разкопки на средновековни обекти.[23] Третият предмет е куха костена тръбичка, украсена с геометричен орнамент (кат. № 6, обр. 15 в). Предназначението ѝ не е напълно ясно, но изглежда, че е служила за дръжка на някакъв метални предмет. Подобни дръжки са характерни за редица средновековни обекти.[24] Последната костена вещ е един ашик, пробит в единия си край (кат. № 7, обр. 15 б) — вероятно амулет. Съвсем подобни ашици са открити в селищата при Гарван—Диногеция[25] и Дриду.[26]

Малобройни и еднообразни са и предметите от желязо. Това са предимно фрагменти от гвоздеи, от дръжки и обръчи на ведра и други неустановени предмети. По-добре запазени бяха едно ножче (кат. № 9, обр. 7 б) и връх на копие (кат. № 8, обр. 7 а). Несъмнено най-голям интерес представляват 13 плоски езиковидни пластинки (кат. № 14, обр. 5). По всяка вероятност това са апликации на кожени колани. Подобни по форма коланни апликации са намирани неведнъж в селищата от времето на Първата българска държава и особено от района на Плиска—Мадара—Преслав.

---

[23] Dinogetia, fig. 45, 21, fig. 46, 6; също непубликувани материали от Цар Асен и от Варненския музей.

[24] Dinogetia, fig. 47; също непубликувани материали от Варненския музей.

[25] Dinogetia, p. 85, fig. 43, 7—13.

[26] Eugenia Zaharia, Sapaturile de la Dridu, Bucureşti, 1967, fig. 50, 1; fig. 5, 1

Към най-добре поддаващите се на датировка материали трябва да се поставят късовете от стомнички с масленозелена глазура. От проучването на голям брой раннобългарски обекти и особено от района на Плиска[27] и Преслав[28] е известно, че този вид глазура се появява през X в. Към същото време — X в. — се отнасят и съдовете, покрити с червена ангоба.[29] Необходимо е да се изтъкне, че всички тези фрагменти от съдове бяха открити в и около жилище № 1, което според устройството на пещта му е по-късно от останалите жилища-полуземлянки.

Сравнително добре може да се определи времето и на керамиката от втората група с комбинирана украса от излъскани ивици и врязани линии. При разкопките на градището при с. Цар Асен подобен вид съдове бяха открити в пластове, отнасящи се към първата половина и средата на X в. Към X в. се отнася тази керамика и от изследвачите на градището Гарван-Диногеция.[30] Съвременно подобни съдове не са открити в нито един от по-ранните езически некрополи с трупоизгаряне.

Същата датировка се потвърждава и от проучванията на жилищата с каменни стени. Особен близък паралел на жилище № 2 при с. Брестак е една полуземлянка с каменни стени и пещ, наполовина вкопана в здравия терен, открита в двора на църква № 2 в градището при Цар Асен. Църквата и построената едновременно с нея полуземлянка са от първата половина на X в. Към X в. се отнася и една подобна полуземлянка от средновековното селище при Истрия.[31]

За определянето на най-късната граница от съществуването на селището при Брестак може да ни послужат два факта. Така по време на разкопките не беше открит нито един фрагмент от местна керамика, изработена на бързо крачно колело. А досегашните проучвания показват, че бързото колело добива твърде широко разпространение в Източна България още наскоро след установяването в нея на византийската власт. Освен това, въпреки значителните размери на разкопаната площ в Брестак, не беше открита нито една монета, докато е добре известно, че веднага след завладяването на България от Цимисхи монетните находки стават много чести.[32] Всичко това дава основание да се приеме, че селището е престанало да съществува малко преди или по време на завладяването на Източна България от византийците (972 г.).

При излагането на материала беше подчертано, че културният пласт в Брестак е твърде тънък и че са твърде редки случаите на построяване на едни жилища върху други. Това показва, че то е съществувало непродължително време — най-вероятно през втората половина на IX в. и първата половина и средата на X в.

---

[27] Ст. Станчев, Материали от дворцовия център, стр. 57 сл.

[28] Чангова, цит. съч., стр. 263.

[29] Пак там, стр. 255 и 263.

[30] Dinogetia, p. 204, fig. 131 (група III a).

[31] Влад Зирра, цит. съч., стр. 408—409.

[32] Ст. Станчев, Старобългарската култура през VIII—X век, Тр. ВПИКМВТ, кн. I, София, 1964, стр. 36.

Спасителните разкопки на раннобългарското селище при с. Брестак са нов принос в изучаването на старобългарското село. Те потвърдиха установения при разкопките на селището от същото време при с. Блъсково факт, че селата са застроени на ограничена площ — разхвърляната по повърхността им керамика не дава точна представа за тяхната големина. Значителен интерес представлява и откриването на твърде редкия за Североизточна България тип на жилище — полуземлянката с каменни стени, която при това заема главно място в жилищното строителство в селището. Ценен извор за материалната култура на старобългарското село представлява и останалият битов материал — керамиката и особено апликациите от колан. Най-сетне значителен интерес представлява и установяването на твърде тесни връзки между материалната култура на селището при с. Брестак и тази от двете части на Добруджа.

В заключение трябва да се подчертае, че разкопките при с. Брестак доказаха още веднъж целесъобразността от провеждането на спасителни разкопки дори на твърде повредени на пръв поглед обекти, които дават значителен материал за изучаването на бита и културата на населението в дадения район.

КАТАЛОГ НА ПО-ВАЖНИТЕ НАХОДКИ

1. *Гърне.* Вис. 0,23 м. Диам. на тялото 0,20 м, на дъното 0,096 м. Липсва значителна част от тялото и устието.

Почти конусовидно тяло с ясно очертани съвсем слабо заоблени плещи, от които рязко се отделя твърде висока цилиндрична шийка, завършваща с издаден навън надебелен и заоблен ръб на устието. Дъното плоско, неравно, с релефен знак кръст, стъпил върху дълга хоризонтална хаста. По периферията на дъното ясно личи ръбът на по-малката шайба на грънчарското колело.

Пясъчлива охристокафява глина, на места с черни петна от опушване от огън. Почти цялото тяло покрито с гъсто разположени хоризонтални линии, върху които по плещите е нанесен пояс от вълнисти линии.

Открито на пода на жилище № 2. Инв. № IV 768 (обр. 4б).

2. *Гърне.* Вис. 0,113 м. Диам. на тялото 0,11 м. на устието 0,093 м на дъното 0,07 м.

Умерено издуто тяло, което се стеснява конусовидно, а горе преминава в слабо заоблени плещи, които плавно чрез едва забележима шийка преминават в леко издадено навън устие с надебелен косо обрязан ръб. Дъното плоско, с подсипка от пясък. По него неясен релефен печат във форма на правоъгълник с вписан в него кръст (?).

Груба песъчлива глина с тъмен сивокафяв цвят. Почти цялото тяло украсено с гъсти врязани хоризонтални линии.

Открито на територията на селището по време на риголването през 1967 г. Инв. № IV 769 (обр. 8).

3. *Амфорка.* Вис. 0,158 м. Диам. на тялото 0,131 м, на устието 0,066 м, на дъното 0,085 м.

Бъчвовидно тяло с високо цилиндрично устие, което в горния си край се разширява фуниевидно и завършва с надебелен заоблен ръб. Дъното широко, плоско, с явни следи от подсипка от пясък. По него релефен знак, наподобяващ удължено Ж. За плещите и за средата на устието са прихванати две малки дъговидно извити плоски дръжки. Добре пречистена сива глина. Повърхността огладена по механичен начин и украсена с успоредни, пресичащи се под остър ъгъл излъскани линии, които образуват мрежа от ромбове.

Намерена на територията на селището по време на риголването през есента на 1967 г. Инв. № IV 770 (обр. 4 а).

4. *Костено шило.* Дълж. 0,11 м.

Върхът добре огладен и слабо притъпен от дълга употреба.

Намерено в кв. 6 а, дълб. 0,75 м, в насипа върху жилище № 1.

5. *Костена пластинка.* Запазена дълж. 0,075 м, запазена шир. 0,017 м, дебелина 0,008. Една част липсва.

Представлява плоска добре огладена пластинка, едната от дългите страни на която е права, а другата със заоблени ъгли. В централната ѝ част — две кръгли дупчици с диам. 0,007 м.

Намерена в кв. 6 а, дълб. 0,85 м, в насипа върху жилище № 1. Инв. № IV 771 (обр. 15 б).

6. *Костена тръбичка.* Дълж. 0,049 м. Диам. на тялото 0,013 м, на дупчицата 0,009 и 0,005 м. Единият край отчупен.

Представлява малко сплескан, пробит по дължината си цилиндър. В единия му край дупката е твърде широка и се стеснява конусовидно към другия край. Повърхността грижливо огладена. По нея чрез две тройни врязани линии са очертани две орнаментални ивици, запълнени с мотив без край от изправени ромбове. Триъгълните полета между ромбовете са защриховани с хоризонтални, а вътрешността им с пресичащи се под остър ъгъл паралелни врязани чертици.

Намерена в кв. 9 а, дълб. 0,065 м, заедно с няколко фрагмента от керамика с врязана украса. Инв. № IV 772 (обр. 15 а).

7. *Ашик (астрагал) от агне.* Дълж. 0,029 м, шир. 0,018 м, дебелина 0,016 м.

Добре огладена повърхност, ръбовете заоблени от употреба. В единия край по дебелината пробита дупчица за окачване. Едната повърхност покрита с тънки врязани паралелни чертици, пресечени по средата от друга перпендикулярна на тях чертица.

Намерен в насипа в кв. 8 а, дълб. 0,70 м. Инв. № IV 773 (обр. 15 в).

8. *Връх от копие от желязо.* Запазена дълж. 0,117 м. Шир. на острието 0,019 м Част от втулката отчупена.

Състои се от плосък листовиден връх и куха втулка.

Открито в района на селището по време на риголването през 1967 г. Инв. № IV. (обр. 7 а).

9. *Желязно ножче.* Запазена дълж. 0,118 м, шир. на острието 0,016 м. Липсва дръжката.

Острата част на ножчето изтъняла от дълга употреба. Намерено заедно с желязна коланна апликация в кв. 15 г, дълб. 0,40 м, в насипа върху жилище № 5. Инв. № IV (обр. 7 б).

10. *Глинен прешлен.* Диам. 0,03 м. Дебелина 0,023 м, диам. на дупката 0,009 м.

Представлява двоен пресечен конус. Сравнително добре пречистена сива глина.

Намерен в кв. 7 а, дълб. 0,60 м, в насипа непосредствено до северната стена на жилище № 1.

11. *Глинен прешлен.* Диам. 0,032 м. Дебелина 0,022 м. Диам. на дупката 0,011 м.

Има форма на двоен пресечен конус със слабо заоблен ръб. Добре пречистена светлосива глина.

Намерен в кв. 15 д, дълб. 0,80 м, в пепеливия насип върху жилище № 5 заедно с фрагменти от гърнета с украса от врязани и излъскани линии. Инв. № IV 777.

12. *Глинен прешлен.* Диам. 0,035 м. Дебелина 0,009 м. Диам. на дупката 0,01 м. Запазена малко повече от половината.

Представлява плосък кръг с дупка в средата. Добре пречистена светлосива глина.

13. *Глинен прешлен.* Диам. 0,036 м. Дебелина 0,019 м. Диам. на дупката 0,01 м. Запазена половината от прешлена.

Представлява плосък кръг с широк плитък канелюр по едната от страните. Сива глина, примесена с малко стрит варовик. Намерен в кв. 4 б, дълб. 0,65 м, в насипа върху жилище № 4.

14. *Апликации от желязо (6 броя).* Дълж. от 0,051 до 0,059 м. Шир. от 0,023 до 0,029 м. Дебелина 0,002 м.

Представляват езиковидни слабоизвити пластинки, по периферията на които личат по няколко дупчици, вероятно от нитове.

Намерени в кв. 8 а, дълб. 0,70 м, в насипа върху югоизточния ъгъл на жилище № 2 Инв. № IV 776 (обр. 5).

Подобни апликации се откриха още на три места в жилището: по средата на южната стена, дълб. 0,70 м — 2 броя, до югозападния ъгъл, дълб. 0,75 м — 3 броя и една в югоизточния ъгъл, дълб. 1,10 м. Съвсем същата апликация беше открита и в насипа върху жилище № 5, в кв. 15 г, дълб. 0,40 м.

AGGLOMERATION BULGARE DE LA PREMIERE PERIODE PRES DU VILLAGE DE BRESTAK

Dim. Il. Dimitrov

Résumé

En 1968, au nord du village de Brestak, furent effectuées des fouilles de sauvegarde dans l'agglomération bulgare de la première période découverte au cours du labour d'un vignoble.

L'agglomération couvrait une surface d'environ 2000 m^2 et se composait d'habitations demi-souterraines et de quelques cabanes étroitement groupées. Cinq habitations souterraines ont été étudiées. Quatre d'entre elles avaient des murs en pierres brutes jointes par de l'argile — la cinquième était directement creusée dans le sol argileux naturel.

Parmi les matériaux découverts, on trouve surtout des fragments des deux types de céramique bulgare de la première période, des vases à ornements incisés ou décorés de lignes brillantes. Tous ces objets ont été exécutés au tour à main et beaucoup d'entre eux portent un sceau en relief sur le fond.

A l'intérieur et autour de l'habitation n^0 3, on a découvert deux fragments de cruches recouverts de vernis vert olive et de vases à engobage rouge, tous exécutés au tour rapide.

Les autres matériaux, peu nombreux, nous étaient déjà connus par les fouilles opérées en d'autres endroits. Les plus intéressants étaient 13 plaquettes de fer en forme de languettes; vraisemblablement des appliques de ceinture.

En se basant sur l'examen des matériaux, et, en particulier de la céramique, on peut avancer que cette agglomération remonte á la seconde moitié du IXe et à la première moitié — jusqu'au milieu — du Xe siècle.

ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ — ВАРНА
BULLETIN DU MUSÉE NATIONAL À VARNA
КНИГА (TOME) V (XX), 1969

ПРИНОСИ КЪМ ИСТОРИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ КРЕПОСТИ ПО ДОЛНИЯ ДУНАВ

IV. СИЛИСТРА И ХЪРСОВО

АЛЕКСАНДЪР КУЗЕВ

Средновековните крепости в Хърсово (Северна Добруджа) и Силистра,[1] както се вижда от техните останки, са се намирали непосредствено на дунавския бряг. Те са слабо изследвани — археологическите проучвания там са в началото си, а досегашните резултати още не са публикувани. За Хърсовската крепост, изградена върху останките от античния Карсиум, са оскъдни и историческите сведения, което показва нейното второстепенно значение. Със Силистра нещата стоят другояче. Дръстър, наследник на античния Дуросторум, през цялото средновековие е един от най-важните укрепени градове по Долния Дунав. За този град, чието име е свързано с редица важни събития от българското минало, често се говори в писмените извори. Макар и откъслечни, а понякога и противоречиви, тези известия за Дръстър ни дават възможност да добием известна представа за неговите укрепителни съоръжения през епохата на развития феодализъм, както и да проследим тяхната съдба.

Заслужава да споменем още една крепост, чиито развалини се намират на около 20 км източно от Силистра, на остров Пъкуюл луй Соаре (Румъния). В по-голямата си част тя е залята от Дунава, но е ясно, че е имала правоъгълно очертание. Запазената източна стена има дължина 240 м, а цялата площ, обхваната от крепостта, е била около 25 декара. Интересното тук е, че начинът на градеж удивително много напомня на монументалните строежи в Плиска. В Пъкуюл луй Соаре стените също са изградени от големи квадри, поставени така, че се редуват дълга с къса страна. Хоросанът в зидовете е бял, с баластра, но фугите са измазани с хоросан, примесен с тухлен прах. Стените са дебели 4,20 м. Разкрита е северната порта, която е представлявала монументално съоръжение във вид на правоъгълна кула с две врати: външната е била падаща (катаракта), а вътрешната — двукрила. Към югоизточната крепостна стена отвън е бил изграден пристан за кораби, фланкиран от две правоъгълни кули. В южната част на крепостта се очертава един каменен зид, датиран от разкопвачите във втората половина на XIV в. Като се основават на откритите в крепостта средновековни жилища и материали — керамика, сечива, оръжия, накити и монети (главно византийски и български) — румънските изследвачи смятат, че животът тук е протекъл между X и XV в. Според тях крепостта е построена от византийците през втората половина на X в. като база за дунавския флот, а възникналото тук по-късно селище с прекъсвания съществувало до средата на XV в. Някои дори се опитват да отъждествят крепостта с Малък Преслав или дори с Главиница, споменатата от Ана Комнина.[2]

---

[1] Феодалните крепости по десния бряг на Дунава от устието на р. Тимок до Силистра са разгледани в И Н М В, II (XVII), 1966, стр. 23—47; И Н М В, III (XVIII), 1967, стр. 41—68, и И Н М В, IV (XIX), 1968, стр. 27—52.

Обаче крепостта на остров Пъкуюл луй Соаре е съвсем очевидно Омуртаговият „преславен дом на Дунава“, за чийто строеж съобщава Търновският надпис на този владетел.[3] Това отъждествяване се подкрепя от следните по-важни обстоятелства: 1) раннобългарският начин на градеж и знаците върху някои квадри, 2) намерената тук раннобългарска керамика от двата типа — с врязана украса и с излъскани ивици и 3) разстоянието между Плиска и тази крепост отговаря на посочените в Търновския надпис 40 000 разтега (около 86 км). При това положение отпада и предположението на В. Бешевлиев, че Омуртаговият дом на Дунава е бил издигнат в Силистра.[4]

Името на островната крепост близо до Силистра засега остава неизвестно. За нас е важен фактът, че тя съществува и се използва поне до края на XIV в., като дори е бил изграден нов крепостен зид.

СИЛИСТРА

В Силистра няма видими останки от укрепителни съоръжения с характерен за XI—XIV в. градеж. Полуразрушената крепостна стена в Градската градина край Дунава (обр. 1). К. Шкорпил смяташе за част от укреплението на римския Дуросторум, заемал според него източната половина на Силистра.[5] Лицевите страни на тази стена, дебела 3,5 м, са от квадри, поставени като „биндери“ и „лойфери“ в правилни редове. Пъл-

---

[2] Тук ще посочим само по-важните изследвания върху крепостта на остров Пъкуюл луй Соаре: П. Диакону, Крепость X—XV в. Пэкуюл луй Соаре в свете археологических исследований, Dacia, V,1961, стр. 485—501; R. Popa, La porte nord de la forteresse byzantine de Păcuiul lui Soare, Dacia, XI, 1967, стр. 259—292; D. Vîlceanu, Debarcaderul şi problema poziticei geografice a cetătii bizantine de la Păcuiul lui Soare, SCIV, 18, 1967, 4, стр. 593—614; D. Vîlceanu, Cu privire la tehnica de constructie a zidului de incintă al cetatii bizantine de la Păcuiul lui Soare, SCIV, 16, 1965, 2, стр. 291—305; D. Vîlceanu, Cu privire la data de inceput a cetătii de la Păcuiul lui Soare, SCIV, XIV, 1963, 1, стр. 207—212; R. Popa, Păcuiul lui Soare, o aşezare dunăreană cu trăsături urbane în veacurile XIII—XIV, Studii, revista de istorie, XVII, 1964, 1, стр. 107—115; P. Nasturel, Peut-on localiser la Petite Preslav à Pacuiul lui Soare?, RÉSEE, III, 1965, 1—2, стр. 17—36; P. Diaconu, Quelqnes problèmes relatifs à la forteresse byzantine de Pacuiul lui Soare à a lumière des derniéres fouilles archéologiques, Dacia, X, 1966, стр. 365—371.

[3] Кр. Миятев, Архитектурата в средновековна България, София, 1965, стр. 44—47.

[4] V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963, стр. 258—259.

[5] ИРАИК, X, 1905, стр. 444—445.

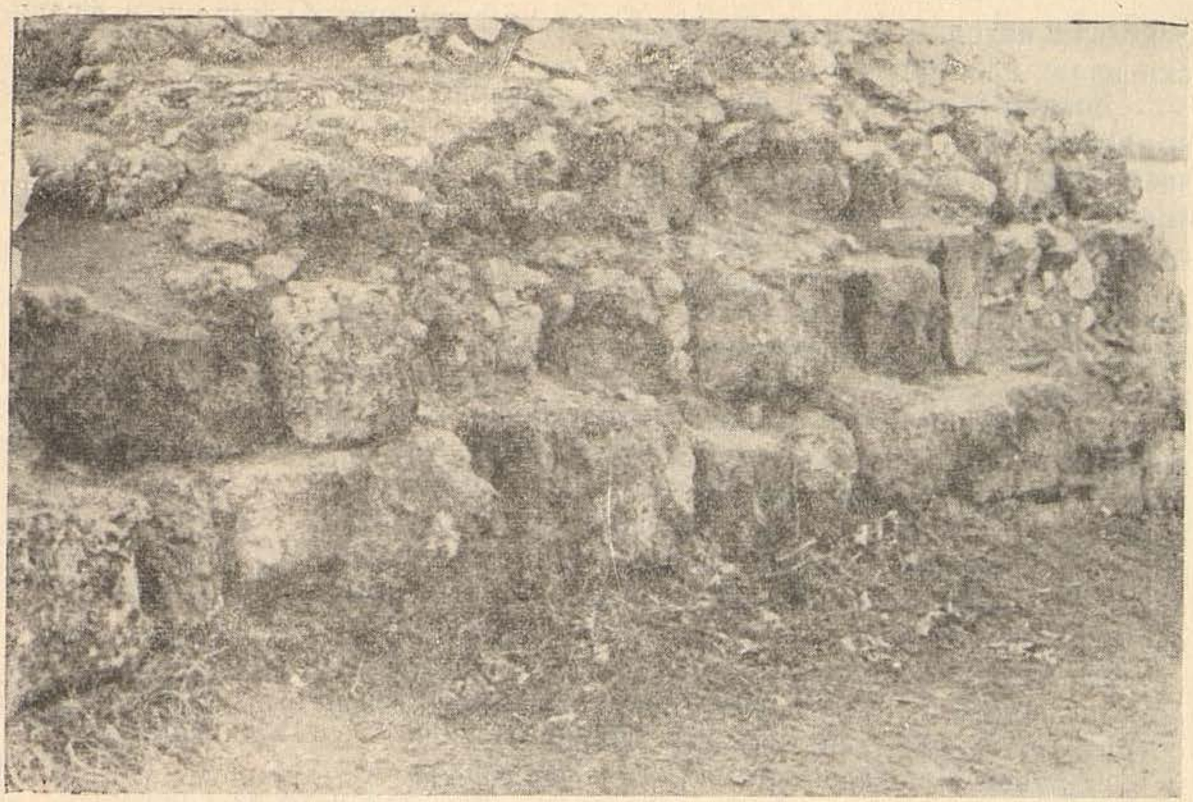

Обр. 1. Силистра. Средновековна крепостна стена край Дунава
Fig. 1. Silistra. Rempart médiéval le long du Danube

Кр. Кр. — фотограф

нежът на зида се състои от камъни с различна големина, обилно залети с хоросан, в който се забелязват късчета от тухли. Шкорпил е забелязал останки от същата стена на изток от града край брега на Дунава.[6] Стена със същия градеж се откри преди няколко години при строежа на плувния басейн в градината. През 1968 г. при изкоп за строеж на около 200 м от брега на реката бе разкрит крепостен зид от квадри, подобен на стената край Дунава.[7]

Най-близките по начин на градеж успоредици на силистренските стени са несъмнено крепостите в Плиска и Преслав. Следователно със сериозно основание може да твърдим, че откритите досега крепостни зидове в Силистра са строени през Първата българска държава. Намерената при някои изкопи покрай стената на Дунав средновековна керамика, сред която и късове от белоглинени паници (XI—XII в.) и от сграфито съдове, показва, че крепостта се е използвала поне до XIV в.[8] Трябва да прибавим, че от градината и близката околност произхождат няколко колективни находки от монети, сечени от византийски, български и франкски владетели от XI до XIV в.[9]

---

[6] Пак там, стр. 445.

[7] Тази стена се проучва от Ст. Ангелова, бивша уредничка в Силистренския музей.

[8] Д. Цончев пише, че в най-крайната югозападна част на силистренската крайдунавска стена личали отвърстия на легла за сантрачи. Поради това той смята, че крепостта в тази част е била поправена през XI-XIV в. (Д. Цончев, К изучению особенностей строительства болгарских и византийских крепостей эпохи развитого феодализма, ВВр, XVIII, 1961, стр. 211, рис. 5).

Докато за крепостта на Дръстър, навярно поради липса на достатъчно данни, досега не е писано, то за миналото на самия град П. Мутафчиев ни е оставил едно хубаво изследване. За съжаление, авторът проследява историята на Дръстър само до 1413 г., като не отделя внимание за неговите крепостни съоръжения.[10]

Дръстър несъмнено е приемник на Дуросторум или Доростол, както е наречен този град в гръцките извори от VI в. нататък.[11] Приема се, че за разлика от другите градове на север от Хемус той не е бил изцяло разрушен и изоставен през VI—VII в.[12] Според византийския хронист от X в. Генезий „ромеите оставили (българския вожд Булгар) да се засели в Доростол и Мизия“ — така авторът отбелязва идването на Аспаруховите българи.[12a] Обаче преки известия за този град от края на VI в. до края на IX в., когато се явява вече като българска крепост с името Дръстър, липсва.[13] Пославянчената форма на наименованието Дуросторум[14] е всъщност единственият сериозен довод за наличието на някаква приемственост между античния и средновековния град.

За този тъмен период от миналото на Дръстър малко светлина хвърля един по-късен писмен паметник — „Сказание на пророк Исай“. В него се разказва, че българският цар Испор (Исперих) „създа гради великıе: и на Доунав Др'стерь градь. . .“[15] Мутафчиев тълкува това известие в смисъл, че Дръстър навярно пострадал при идването на славяните, но при Исперих е бил наново укрепен.[16] Трудно обаче може да се приеме, че в края на VII в. българите вече са умеели да строят каменни крепости. В Сказанието, очевидно, е отразен споменът за изграждането на крепост в Дръстър, но поради отдалечеността на събитието (този писмен паметник е създаден не по-рано от XI в.) то е добило легендарен характер и е било свързано произволно с дейността на Исперих.

. По-вероятно е издигането на крепостта да е станало през IX в., и то по времето на Омуртаг. В Силистра е намерен къс от прабългарски каменен надпис, в който се споменава името на Крум.[17] Бешевлиев предполага, че надписът е бил изсечен по нареждане на Омуртаг.[18]

Един надпис на гръцки език от 870 г., намерен по всяка вероятност в Силистра, свидетелствува, че градът веднага след покръстването на българския народ станал седалище на епископ.[19] През Х в. Дръстър станал за известно време седалище на българския патриарх.[20] Навярно градът по това време е административен център на комитат, както предполага Ив. Венедиков.[20a]

---

[9] ИАИ, VIII, 1934, стр. 470; ИАИ, XXI, 1957, стр. 325; ИАИ, XXII, 1959, стр. 363; O. Iliescu, L'hyperpère byzantin au Bas-Danube du XI-e au XV-e siècle, RÉSEE, VII, 1969, 1, стр. 1—7.

[10] П. Мутафчиев, Съдбините на средновековния Дръстър, Сб. Добруджа, София, 1947, стр. 275—360.

[11] Пак там, стр. 277.

[12] Пак там, стр. 284—285; V. Beševliev, Les cités antiques en Mésie et en Thrace et leur sort à l'epoque du haut moyen âge, Étudès balkaniques, 5, 1966, стр. 215.

[12a] Извори за българската история, VIII, София, 1961, стр. 334.

[13] Мутафчиев, пос. съч., стр. 285—286.

[14] За името на Дръстър вж. В. Бешевлиев, Античната топонимия у нас като исторически извор, ИИБЕ, III, 1954, стр. 345 и посочената там литература.

[15] Й. Иванов, Богомилски книги и легенди, София, 1925, стр. 282.

[16] Мутафчиев, пос. съч., стр. 290.

[17] Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften, стр. 136—137.

[18] Пак там, стр. 145.

Името на средновековния Дръстър се появява в изворите за пръв път в края на IX в. Разбит от преминалите Дунава маджари, българският владетел Симеон едва се спасил в Дръстър.[21] Очевидно градът е бил добре укрепен, щом Симеон е потърсил убежище в него.

През Х в. Дръстър се споменава по-често в хрониките. Константин Багрянородни пише към 950 г., че „Печенегия започва от долнодунавските земи на противоположния бряг на Дристра“.[22] Посочването на Дръстър за обозначаване на земите, обитавани от печенезите, показва, че по най-долното течение на Дунав той е бил най-важната крепост. Поради това именно тук се е решил изходът на руско-византийската война през 969—972 г. и в крайна сметка съдбата на Преславското царство. В продължение на близо три месеца император Йоан Цимисхий обсаждал затворилия се в Дръстър киевски княз Светослав, който накрая бил принуден да напусне града.[23] В следващите редове ще обърнем внимание само на онези факти и моменти от обсадата, от които може да се извлекат някои данни за самата крепост.

Византийският хронист Лъв Дякон разказва, че при първото нашествие на русите в българските земи през 968 г. войските на цар Петър не издържали силния напор и се „затворили в Доростол (здрава мизийска крепост)“.[24] Същият автор бележи, че „Славният между царете Константин издигнал този град от основи и го довел до тази красота и великолепие, в които днес го виждаме“.[25] Когато ромейските триери пристигнали от Черно море и обсадили града и откъм реката, русите „събрали своите лодки и ги докарали пред градската стена, гдето река Истър протича и мие едната страна на Доростол“.[26] По време на обсадата русите „надзъртали из кулите, мятали срещу ромейските редици стрели, камъни и всякакви други предмети, които могат да се хвърлят".[27] Според Скилица една вечер русите, „разделени на две части, конница и пехота, излезли в боен ред от две врати на града. Едната от тези врати гледала на изток и стратопедархът бил получил заповед да я охранява с тракийци и македонци, а другата гледала на запад и там бил на стража Варда Склир с източните войски."[28] При следващото излизане срещу ромеите обсадените „отворили всички врати на града."[29] „През следващата нощ, продължава Скилица, Светослав обиколил стената на града с дълбок ров, за да не могат ромеите лесно и с устрем да се приближат до стените."[30]

---

[19] Надписът в превод гласи: „[Тук почива]... монахът и архидякон на епископ Николай, негов чичо. Той почина в годината 6379, 4 индиктион, на 5 октомври, петък, по времето на Михаил, прочутия, христолюбив архонт“ (вж. V. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin, 1964, стр. 35—36).
Точното местонамиране на този надпис не е известно. Почти всички изследвачи, които са се занимавали с него, включително и Бешевлиев, смятат, че произхожда от средновековния град Червен. Обаче Мутафчиев отдавна доказа, че Червен не е бил епископски град през Първата българска държава и следователно надписът не може да произхожда оттам, а трябва да е намерен в Силистра (П. Мутафчиев, Произходът на Асеневци, Македонски преглед, IV, 1928, кн. 4, стр. 28, заб. 1).

[20] Вж. подробно у Ив. Снегаров, Първата българска патриаршия, Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“, I (XXVII), 1950—1951, стр. 5—19.

[20a] Ив. Венедиков, Административното и военното устройство на България през IX и X в. (под печат).

[21] В. Н. Златарски, История, I, 2, стр. 298—300, отнася това събитие към 895 г.

[22] Извори за българската история, IX, София, 1964, стр. 216.

[23] За обсадата на Дръстър вж. подробно у Златарски, История, I, 2, стр. 577—626, Относно хронологията на събитията в тази война има спорове — вж. П. Карышковский, О хронологии русско-византийской войны при Святославе, ВВр, V, 1952, стр. 127—138; Л. Йончев, Някои въпроси във връзка със Самуиловата държава, ИПр, XXI, 1965, кн. 1, стр. 36—48.

[24] Извори за българската история, IX, стр. 248.

[25] Пак там, стр. 265.

[26] Пак там, стр. 267.

От кратките и оскъдни сведения, приведени тук, ние все пак можем да изградим известна, макар и твърде бледа, представа за Дръстърската крепост през X в. Преди всичко трябва да се подчертае обстоятелството, че тя е била в състояние да побере зад стените си дружината на Светослав, която, макар и силно оредяла, не ще да е била съвсем малобройна.[31] Това е едно свидетелство за сравнително големите размери на крепостта, която освен двете главни порти (източна и западна) навярно е имала още някои входове. Следва да се изтъкне и фактът, че градът удържал няколкомесечната обсада на императорската войска, която е разполагала с тежки обсадни машини. Очевидно това се е дължало не само на храбрата защита, но и на големината на крепостта и здравината на нейните стени и кули. Важно е и сведението, че едната страна на крепостта се миела от Дунава. Трябва да отбележим, че лицевата страна на крепостната стена край Дунава в Силистра е обрушена от непрекъснатото подмиване.

Не е известна съдбата на Дръстър през следващите десетилетия. Мутафчиев смята, че след смъртта на Йоан Цимисхий през 976 г. градът паднал в ръцете на Самуил заедно с цяла Североизточна България, а през 1000 г. византийците си го възвърнали.[32] Покорената от Василий II България била разделена на „теми" (области). Земите по Долния Дунав — днешна Северна България и Добруджа — образували темата „Паристрион" с главен град Дръстър. В новата област, която пазела дунавските граници на империята, Велики Преслав загубил стратегическото значение, което имал в българската държава. Неговото място заел Дръстър, чиято крепост играела най-голяма роля при възпирането на варварските племена, които напирали от североизток.

През XI в. името на Дръстър е свързано с големите нашествия на печенези и узи в българските земи. През втората половина на същото столетие някои печенежки вождове се настанили в придунавските крепости и престанали да се подчиняват на цариградското правителство. В Дръстър заповядвал някой си Татуш, който оглавил метежниците по Долния Дунав. Почти цялата провинция Паристрион се оказала в ръцете на варварите.[33] След няколко безуспешни опита на ромеите да възстановят своята власт в Подунавието през 1088 г. сам император Алексий I

---

[27] Пак там, стр. 267.

[28] Извори за българската история, XI, София, 1965, стр. 268.

[29] Пак там, стр. 268.

[30] Пак там, стр. 269.

[31] Мутафчиев, Сб. Добруджа, стр. 318; Златарски, История, I, 2, стр. 621 заб. 2.

[32] Мутафчиев, пос. съч., стр. 325 и сл.

Комнин предприел поход срещу Дръстър. Ана Комнина, негова дъщеря, пише в своята „Алексиада“, че Дръстър е „най-забележителният сред придунавските градове“.[34] Според авторката „императорът обградил града, разрушил от едната страна крепостната стена и влязъл с цялата си войска в Дръстър. Два акропола на споменатия град се намирали в ръцете на родствениците на Татуш . . .“ ; императорът обсадил акрополите, а сам се изтеглил.[35]

Известието на Ана Комнина за наличието на два укрепени акропола вътре в крепостта Дръстър е много важно, но то не се потвърждава от друг извор. Дали това са били действително нарочно изградени цитадели, или пък се е касаело за някои по-здрави постройки, пригодени за отбрана, засега остава неясно. Н. Мавродинов тълкува съвсем произволно въпросното известие. Според този автор от Ана Комнина се знаело, че Дръстър имал две крепости: „едната била разположена до Дунава, а другата на хълма“ (?). Първата от тях според Мавродинов „ще е старата римска и византийска крепост, издигната наново от хан Аспарух, а крепостта на хълма ще е правена навярно от цар Симеон“. Оттук и погрешният извод на автора, че в Дръстър имало по това време „система от две неконцентрични, съседни крепости“.[36] Ана Комнина говори за крепостна (градска) стена, която била преодоляна от ромейските войски, и за два акропола вътре в града, без да определя дали са били на някакъв хълм или пък на Дунава.

Изглежда, че и през XII в. Дръстър не загубва своето значение. Според Идриси (1153 г.) „това е град с обширни местности, с многолюдни пазари, с изобилие от средства за препитание, с великолепни постройки и съвършени жилища“.[37] По време на Второто българско царство Дръстър не се споменава от византийските хронисти, като изключим поемата на Мануил Фил, писана около 1305 г. Според този автор ромейският пълководец Михаил Глава Тарханиот в продължение на три месеца обсаждал Ивайло в крепостта Пристрия (Πριστρίας φρούριον) — основателно отъждествена от К. Иречек с Дръстър.[38] Трудно е да се каже дали тази обсада е исторически факт или плод на поетическо въображение. За нас е важно обстоятелството, че в очите на съвременниците Дръстърската крепост е била трудно превзимаема.[39]

Липсата на всякакви сведения за Дръстър до османското нашествие в Северна България през 1388 г. съвсем не означава, че значението на този град намаляло и че неговата крепост е била изоставена или занемарена. Честите татарски нашествия през XIII в. и закрепването на новите северни съседи на България през XIV в. — Влашко и Молдова — са налагали поддържането на българските крепости по Дунава и особено на Дръстър. И ако тогавашните хронисти не съобщават нищо за този

---

[33] Пак там, стр. 330 и сл.

[34] А. Комнина, Алексиада, Москва, 1965, стр. 208.

[35] Пак там, стр. 208.

[36] Н. Мавродинов, Старобългарско изкуство XI—XIII в., София, 1966, стр. 78.

[37] Б. Недков, България и съседните ѝ земи през XII в. според Идриси, София 1960, стр. 79.

[38] Хр. Лопарев, Византийский поэт Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII—XIV веке, С. Петербург, 1891, стр. 53; К. Иречек, Християнският елемент в топографическата номенклатура на балканските земи, ПСп, XI, 1898, кн. 55—56, стр. 260.

[39] Мутафчиев, пос. съч., стр. 349—351.

град, това само означава, че тук не са ставали особено важни събития. Но през последните години от съществуването на българската средновековна държава Дръстър отново играе първостепенна роля.

Притиснат от турците в Североизточна България, цар Иван Шишман, както разказват османските хронисти, свикал на съвет всички първенци от страната. Те изразили мнението, че няма друг изход освен царят да се покори на Мурад I и по този начин да получи обратно загубените крепости и градове. Иван Шишман послушал съвета и като метнал на врата си ленена кърпа в знак на покорство, отишъл в Ямбол при султана и поискал мир, а срещу това предложил на Мурад Силистра. Леунклавий, който се придържа точно към османските хронисти, приписва на Шишман следните слова: „Силистра надминава всички мои градове както по своята големина, така и по великолепието на постройките, богатството на жителите и също по крепостта, която е най-добрата и най-прочута".[40] Очевидно Дръстър е притежавал тези качества отдавна. И град Никопол на Дунава се явява по същото време изведнъж като един от най-големите градове в България, въпреки че дотогава (1388 г.) неговото име почти не се споменава.[41] Османските хронисти разказват по-нататък, че султанът върнал на българския цар взетите земи и заповядал на Али паша да заеме Силистра и да установи гарнизон, а за санджакбей на града и неговата област да назначи Якши бег. Когато турският пълководец поискал чрез пратеник от Шишман да опразни и предаде Силистра той не само отказал, но според Идрис Битлиси „отишъл там и укрепил твърде много тази крепост". В отговор турците продължили военните действия, като първо завладели Тутраканската крепост. Войната завършила с нова капитулация на Шишман.[42]

Не е известна съдбата на Дръстър непосредствено след това събитие, но трябва да се предполага, че градът преминал в турско владение. Мутафчиев с основание мисли, че след 1388 г. Силистра с Шумен и Провадия били откъснати от Търновското царство и образували първия санджак на север от Стара планина.[43] Навярно тогава Дръстърската епархия преминала под духовната юрисдикция на цариградския патриарх.[44]

През януари 1390 г. Дръстър вече се намирал в ръцете на влашкия войвода Мирчо. Според Мутафчиев градът бил превзет от власите още през 1389 г. Поне до средата на 1391 г. важната дунавска крепост останала в тяхно владение, но още същата година, предполага Мутафчиев, турците си я взели обратно.[45] Османските хронисти не са единодушни относно датата на турското завладяване на Силистра. Според Мустафа

---

[40] H. Lewenklaw, Neuwer Musulmanischer Histori, Franckfurt, 1595, стр. 164 вж. и Гл. Елезовиħ, Огледало света или историjа Мехмеда Нешриjе, Београд 1957, стр. 41.

[41] За средновековната крепост Никопол вж. подробно в ИНМВ, III (XVIII), 1967 стр. 52 и сл.

[42] H. Lewenklaw, пос. съч., стр. 164—167; Гл. Елезовиħ, стр. 41—44; Cronic turceşti privind tarile Române, vol. I'Bucureşti, 1966, стр. 154.

[43] П. Мутафчиев, Боженишкият надпис, СпБАН, XXII, 12, 1921, стр. 107-108. Според един турски регистър от 896 г. (1490—1491 г.), в Силистренския санджак влизали и вилаетите (кази) Шумен, Провадия и Мадара — вж. Н. Тодоров, За демографското състояние на Балканския полуостров през XV—XVI в., ГСУ ФИФ, L III, 2, 1959, стр. 204.

[44] Fr. Miklosich et Jos. Müller, Acta et diplomata medii aevi, I, 1860, стр. 95.

[45] Мутафчиев, Сб. Добруджа, стр. 355—356.

Али (XVI в.) крепостта е била завладяна веднъж непосредствено след битката при Косово поле (1389 г.) и втори път — след битката при Никопол (1396 г.). За второто превземане на града хронистът пише следното: „В седмата година на царуването си, в 794 г. (1391—1392 г.), султанът (Баязид)... завладял и подчинил крепостта Никопол и високите крепости на Силистра“.[46] Леунклавий пък разказва подробно как Силистра била обсадена и след това превзета с измама от Баязид през втората година на неговото царуване, и то по време на мир между българи и турци.[47]

Въпреки трагичните събития, които преживяла Силистра през ония години, крепостта очевидно не била разрушена. Иначе влашкият войвода Мирчо, който завладял наново Дръстър през 1404 г., не би могъл да го задържи поне до 1415 г.[48]

Наследниците на Мирчо се опитали още няколко пъти да завладеят Дръстър. Според един венециански източник, през 1425 г. влашкият войвода Дан II и Фружин, син на Иван Шишман, минали Дунава с голяма войска и обсадили Eristia (Дръстър).[49] Навярно за същия поход става дума у Идрис Битлиси, който пише, че Дан II „си позволил да наруши договора и да нападне град Силистра . . . да го опустоши и разграби“.[50]

През август 1445 г. Валеран де Раврен със своите бургундски и папски галери заедно с власите се насочил по Дунава към „един град, който се нарича Triest (Дръстър) и който някога е бил превзет и разрушен от власите и нямаше цяла стена; но сега е отново добре застроен и населен“.[51] След безплодна престрелка с топове нападащите разбрали, че градът, в който били събрани всички субашии от десния бряг на Дунава и 30 000 турски конници, не може да се превземе и вдигнали котва.[52]

---

[46] Cronici turceşti..., I, стр. 339. Урудж (XV в.) пише, че Баязид превзел Никопол и Силистра след 791 г. (1389 г.), според Ашик паша заде (XV в.) и Лютфи паша (XVI в.), това станало след 793 г. (1390—1391 г.), Мехмед паша (XVI в.) поставя това събитие в 794 г. (1391—1392 г.), а Мехмед Нешри — в 798 г. (1395—1396 г.)— вж. Cronici turceşti ..., I, стр. 48,83, 236 и 290. Хаджи Калфа (XVII в.) отбелязва, че когато Мурад I завладял Никопол през 777 г. (1375—1376 г.), Силистра се предал без бой — вж. Ст. Аргиров, Румелия и Босна. Географски описал Мустафа бен Абдуллах Хаджи Калфа, АрхПП, I, 1938, кн. 2, стр. 79. Евлия Челеби (XVII в.) от своя страна твърди, че Силистра бил завладян от Баязид I в 794 г. (1391—1392 г.) — вж. Д. Г. Гаджанов, Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в., ПСп, XXI, 1909, кн. 70, стр. 660.

[47] Lewenklaw, пос. съч., стр. 187—188; вж. и Мутафчиев, Сб. Добруджа, стр. 356—357.

[48] За превземането на Дръстър от Мирчо през 1404 г. вж. П. Петров, Въстанието на Константин и Фружин, ИИИ, 9, 1960, стр. 202; също и Istoria Rominiei, II, ed. Acad. RPR, Bucureşti, 1962, стр. 378. В някои свои грамоти от 1406 до 1415 г. Мирчо войвода се титулува „Дръстру граду владалец“ — вж. Documenta Romaniae Historica. B. Tara Româneascâ, I (1247-1500), Bucureşti, 1966, стр. 63, 70, 73, 75, 80.

[49] Hurmuzaki, Documente privitóre la istoria românilor, vol. VIII, 1376—1650, Bucureşti, 1894, IX, стр. 4.

[50] Cronici turceşti..., I, стр. 165; М. Мехмет, Хроника Идриса Битлиси в качестве источника по истории покорения Балканского Полуострова турками, RÉSEE, III, 1965, 1—2, стр. 122—123, отнася този поход към 1422—1423 г. За същия поход съобщават и хронистите Ашик паша заде, Мехмед Нешри, Саадеддин и Коджа Хюсеин — вж. Cronici turceşti..., I, стр. 85, 118, 309, 449.

[51] „une ville qu'on appeloit Triest, qui, autresfois, avoit esté prinse et ruynee des Vallaques, et n'y avoit gueres de muraille entiere; mais fort estoit remaisonnee et repeuple“ — Jean de Wavrin, Le campagne des croises sur le Danube (1445), ed. N. Jorga, Paris, 1927, стр. 53.

[52] Пак там, стр. 54—59.

Известието на Ваврен за Дръстър е много важно. Освен че потвърждава сведението за превземането и разрушаването на града от власите през 1425 г., но то съдържа и данни за неговото укрепяване. Изразът „нямаше цяла стена“ според нас трябва да се тълкува в смисъл, че Дръстър не е имал окологрaдска защитна стена. Любопитен е и фактът, че в средата на XV в. Дръстърската крепост вече е била снабдена с топове.

В писмо от 11 февруари 1462 г. до унгарския крал влашкият войвода Влад Цепеш съобщава, че е превзел и опожарил множество турски крайдунавски селища, между които и Drekchtar (Дръстър). Тук и в още две селища неговите войски убили общо 6840 души — турци и българи.[53] За действията на Влад Цепеш през 1462 г. при Дръстър (Δύστρας) съобщава и византийският хронист Дука.[54]

Стратегическото значение на Дръстър през турската епоха не само че не намаляло, но дори нараснало. Като център на санджак, в който влизали земите на Добротица и почти цялото Западно Причерноморие, той играел важна роля във войните срещу северните съседи на Османската империя и в отбраната на дунавската граница. През XVI в. Силистра станал главен град на огромната област Узи еялет, в която влизали осем санджака, между тях Силистренският, Аккерманският, Бендерският, Никополският, Видинският и др.[55] По население той се нареждал между най-големите градове по нашите земи — през 1569/70 г. той имал 633 християнски и 477 мюсюлмански домакинства.[56]

През януари 1595 г. войските на влашкия войвода Михаил Витязул разбили турците при Силистра и опожарили града, а „крепостта (das Castel) разрушили, която дотогава никога не е могла да бъде превзета“ — както съобщава една релация от 30. IV. 1595 г., писана в град Вайсенбург, Седмоградско.[57] По повод на същото събитие съвременникът Балтазар Валтер бележи, че Дръстър (Derstor), седалище на беглербег, е голям, хубав град, прочут с търговията си и „твърде застрашителен с укрепленията си“.[58]

Силистренската крепост, очевидно, е била само повредена през 1595 г. и след това наново поправена от турците, защото през следващите две столетия редица пътешественици я споменават и дори описват.

Така един поляк пише през 1636 г. следното: „Този град Силистра’ наречен и Dersztor, лежи на самия дунавски бряг, на хубаво и весело място. Той няма друга защита освен откъм реката. Той има един зидан кастел, но не е пазен; откъм полето има един стар, развален вече зид“.[59] Четири години по-късно друг поляк (Мястковски) бележи, че минал Дучава „под кастела на Силистра, построен някога от гърците"; като посланик за нощуване му бил определен хубав дворец в кастела.[60] Хаджи Калфа пише, че Силистра е „голям град на дунавския бряг . . . (и) има малка крепост".[61]

---

[53] I. Bogdan, Vlad Tepeş, Bucureşti, 1896, стр. 81.

[54] Ducas Istoria turco-bizantină, (1341—1462), ed. V. Grecu, Bucureşti, 1958, стр. 430.

[55] Гаджанов, стр. 660.

[56] Здр. Пляков, За демографския облик на българския град през XV — средата на XVII в., ИПр, XXIV, 1968, кн. 5, стр. 34.

[57] Hurmuzaki, Documente privitóre la istoria românilor, vol. III (p. 1), 1576—1599 Bucureşti, 1880, стр. 231.

[58] A. Papiu Ilarian, Tesaur de monumente istorice pentru Romînia, I, Bucureşt 1862, стр. 16.

[59] P. Panaitescu, Călători poloni în ţările Române, Bucureşti, 1930, стр. 33; Х. Кесяков, Пътуване през Българско в 1636 г., ПСп, кн. 19 и 20, 1886, стр. 64.

Най-важното и най-интересното описание на Силистренската крепост е оставил Евлия Челеби, посетил града през 1651 г. След като нарича крепостта „защитна стена на исляма" и изтъква голямото ѝ значение за опазването на дунавската граница, пътешественикът я описва по слѐдния начин: „Тя е здрава крепост във вид на лък, намира се на дунавския бряг и е направена от изсечени камъни. Като се сравни с лък, връвта се намира на дунавското крайбрежие, а пък на двата края има здрави кули, обърнати към Дунава . . . Откъм сушата крепостта може да се сравни с облата част на лъка, направена е от твърди и големи камъни и е снабдена с голям, широк и дълбок ров, през който тече река Дунав, като влиза от западната страна и изтича от източната. Има 11 здрави кули и петстотин зъбци с по два реда бойници. Снабдена е с две врати, от които едната е малка, за вода, и се намира на западната страна, край Дунава; обикновено тя стои затворена. През нея се слиза по десет каменни стъпала до Дунава. Другата врата се намира на южната страна и се отваря към града. Тя е двойна, желязна и много здрава. Тази врата се намира в дъното на лъкообразната стена. Над рова има един дървен мост, по който се минава за крепостта. Всяка вечер войниците от гарнизона вдигат моста с макари и затварят вратата. Тогава крепостта се превръща един вид в дунавски остров. Като се влезе през тази врата, отляво, под свода, е окачено едно голямо юнашко копие . . . Височината на крепостните стени е осемдесет аршина. Крепостта е здрава, но малка; цялата ѝ окръжност е точно 770 юнашки крачки, а пък ако се върви обикновено, 1000 крачки. Крепостта е много красива". След това Евлия Челеби изброява сградите в крепостната стена: „Най-напред над вратата на крепостта е малката, но хубава джамия с дървено минаре „Илдъръм хан" . . . после идат: средната кула, кулата на джебханата, хамбарът за храни и двайсет помещения за войниците. В крепостта има комендант, много войници и топчии. Има 40 малки и големи топове, тип „шахи", „дарбзен", „каламбур", „шайка" и „сачма", обаче няма топове от типа „бал-емез". Повечето топове са обърнати към Дунава; само няколко топа „шахи" са поставени откъм сушата и гледат към сарая на пашата край рова, тъй като този сарай се намира пред крепостта". Варошът на Силистра, сиреч градът, имал десет християнски махали и една еврейска, а останалите били мюсюлмански. „Около този голям варош има ровове, широки 50 аршина. С течение на времето някои места на рововете са се напълнили с пясък на брега, обаче много места още са пълни с дунавска вода. Тези ровове около вароша са изкопани в 1030 г. (1621 г.) през времето на султан Гази Осман хан. Тук имало и крепост, чиято вътрешност била пълна с камъни и пръст. На много места още се виждат кулите, стените и местата, гдето имало мостове. Известни са местата на седем мостови врати. Вратата „Намазгях" е на западната страна, също и вратата „Мустафаджик" . . ., вратата „Ифлатар" навярно Алфатар — б. м.) е на юг, както и „Дунавската врата“; на изток се намират „Истамбол капия“, „Дае капия“ и „Дар-агаджи капия“. Само тези места на врати са известни . . . Околовръст този варош има 10 060 бързи крачки“. По-нататък пътешественикът бележи, че „Кале джамия“ е построена от Илдъръм Баязид и че в крепостта нямало баня.[62]

---

[60] P. Panaitescu, пос. съч., стр., 41; Х. Кесяков, Стари пътувания през България, ПСп, кн. 21 и 22, 1887, стр. 343.

[61] Ст. Аргиров, стр. 79.

За да привършим с известията от XVII в., ще приведем и краткото описание на Силистра от един русин, който през втората половина на столетието бил в турски плен: „А то места Селистра град в нем каменой, не велик; а стоит он подле Дунаю реки, на яру при крутай горе ровнай; а крепостию он тверд, а пушак в нем зело многа есть; а жильцы в нем все люди турские. А окрест посаду града несть, а жильцы посадные люди турские“.[63]

От думите на посочените пътешественици се разбира пределно ясно, че Силистренската крепост през XVII в. е била сравнително малка и се е намирала на дунавския бряг, вътре в града. Евлия Челеби подробно описва нейните размери, форма и устройство.[64] По всичко изглежда, че именно тази крепост е била заварена от турците в края на XIV в. Мястковски бележи, че кастелът бил построен някога от гърците. Според Евлия Челеби точно тази крепост била превзета от Баязид I, който построил вътре джамия. Особено важно е за нас сведението на турския пътешественик, че крепостните стени били изградени от големи и изсечени камъни. Тъкмо от такива камъни са построени крепостните зидове, открити досега в Силистра. Това означава, че крайдунавската крепост, която градът е имал през XVII в., е била издигната още през Първата българска държава. От друга страна обаче, поради малките му размери (обиколка 1000 крачки или около 750 м) това укрепление не може да бъде тъждествено с градската стена на Дръстър през X—XI в. В такъв случай крайдунавската крепост може да е един от двата „акропола“, които споменава Ана Комнина. Още по-вероятно е предположението, че тя е била първоначално цитадела или „вътрешен град“ на Дръстър (по подобие на Вътрешния град на Преслав), която откъм Дунава е имала обща стена с външната крепост (околоградското укрепление). Възможно е по-късно, примерно през Втората българска държава, поради променените обществено-икономически условия външната крепостна стена да е била изоставена, а да се е използвала вече само вътрешната крепост.[65] Може би останките от стени край Силистра, за които споменават някои пътешественици от XVII и XVIII в., да са именно част от някогашната външна крепост. В полския пътепис от 1636 г. се говори за стар, развален вече зид откъм полето. Евлия Челеби е по-подробен — той ни съобщава за стени кули и порти от околовръстна крепост, вече изоставена и разрушена. Тази крепост навярно има предвид А. Бюшинг (1760 г.), който пише, че Силистра е „един голям и укрепен град на Дунава. . . разположен недалеч от останките на стена, която гръцките императори издигнали, за да спрат нападенията на варварските народи. . . От направата на стените, която изглежда повече римска, отколкото турска, може да се разбере, че градът е много стар“.[66]

---

[62] Гаджанов, стр. 660—664.

[63] П. А. Сырку, Описание Турецкой империи, составленное русским, бывшим в плену у турок во второй половине XVII веке, СПб., 1890, стр. 32.

[64] Височината на крепостните стени, определена от Евлия Челеби на 80 аршина (около 55 м), е явно преувеличена.

[65] По същите причини през XII—XIV в. в Преслав Външният град е бил изоставен, а животът се е концентрирал във Вътрешния град (вж. Ст. Станчев, За датирането на гроба и надписа на Мостич, Археология, IV, 1962, кн. 1, стр. 74). Вероятно и в Преслав е била изоставена външната крепостна стена.

През втората половина на XVIII в. във връзка с руско-турските войни Силистра била укрепена допълнително с околовръстно защитно съоръжение, състоящо се от землен вал и ров (обр. 2).[67] По-късно портите на това укрепление били изградени от камък. Старата крепост край Дунава продължавала да се използва. Ф. Каниц пише, че според ръкописни планове от 1774 г., пазени във Виена, тази крепост имала многоъгълен план (polygonalen Grundriss).[68] „Силистра е един прастар град с ровове, стени и кули“ — бележи през 1789 г. фон Гугомос.[69]

На 31 май 1810 г. след едноседмична обсада руските войски на ген. Каменски влезли в Силистра. По време на обсадата русите обстрелвали града, при което взривили барутния погреб и „разрушили стену цитадели“.[70] В своето описание на Силистра по време на тази руско-турска война граф Ланжерон между другото бележи: „Във вътрешността на града, на брега на Дунава, има един каменен замък или цитадела (un château ou citadelle), малко годен за продължителна отбрана. . .“[71] В руските планове на Силистра от 1809—1810 г. е означена и старата крепост на дунавския бряг (обр. 2).

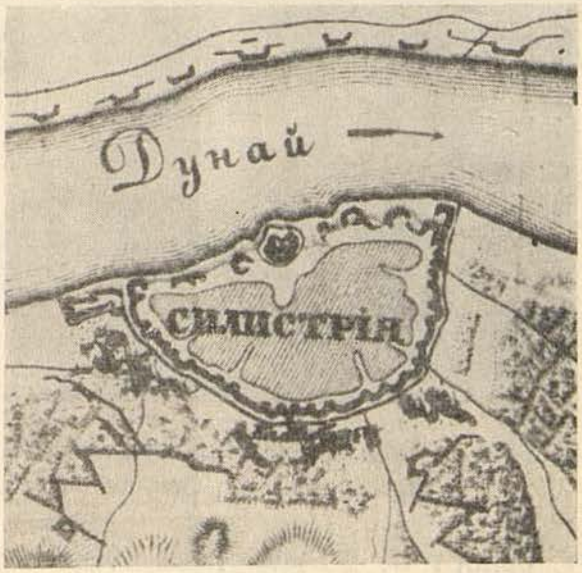

Обр. 2. Силистра. План на крепостта от 1810 г. (по Михайловский-Данилевский)

Fig. 2. **Silistra.** Plan de la forteresse de 1810 (d'après Mihailovski—Danilevski)

Кр. Кр.

---

[66] N. Mikhoff, Bulgarien und die Bulgaren im Urteil des Auslandes, II, Sofia, 1929, стр. 42—43.

[67] Това укрепление в план имало формата на лък — полукръглата част заграждала града откъм сушата, а покрай Дунав то вървяло почти по права линия. Същата форма, както видяхме, имала според Евлия Челеби и крайдунавската каменна крепост на града. Изглежда сходството на плановете на двете укрепления е заблудило проф. Т. Златев, който не е разбрал, че това са две различни по размери, материал и произход съоръжения, а ги е сметнал за една и съща крепост. Според същия автор тя представлявала окологрaдска каменна стена, построена още през римската епоха и разрушена в 1810 г. (Т. Златев, Българските градове по р. Дунав през епохата на Възраждането, София, 1962, стр. 155—161).

[68] F. Kanitz, Donau — Bulgarien und der Balkan, III, Leipzig, 1882, стр. 267.

[69] Von Gugomos, Reise von Buckarest, der Hauptstadt in der Wallachei, über Giurgewo, Rustschuck, durch Oberbulgarien bis gegen die Grenzen von Rumelien und dann durch Unterbulgarien über Silistria wieder zurück im Jahre 1789, Landshut, 1812, стр. 91.

[70] Михайловский—Данилевский, Описание турецкой войны в царствование императора Александра, с 1806-го до 1812-го года, II, Санктпетербург, 1843, стр. 17—18.

[71] Hurmuzaki, Documente privitóre la istoria românilor, suplement I, vol. III, 1709—1812, Bucuresti, 1889, стр. 238—239.

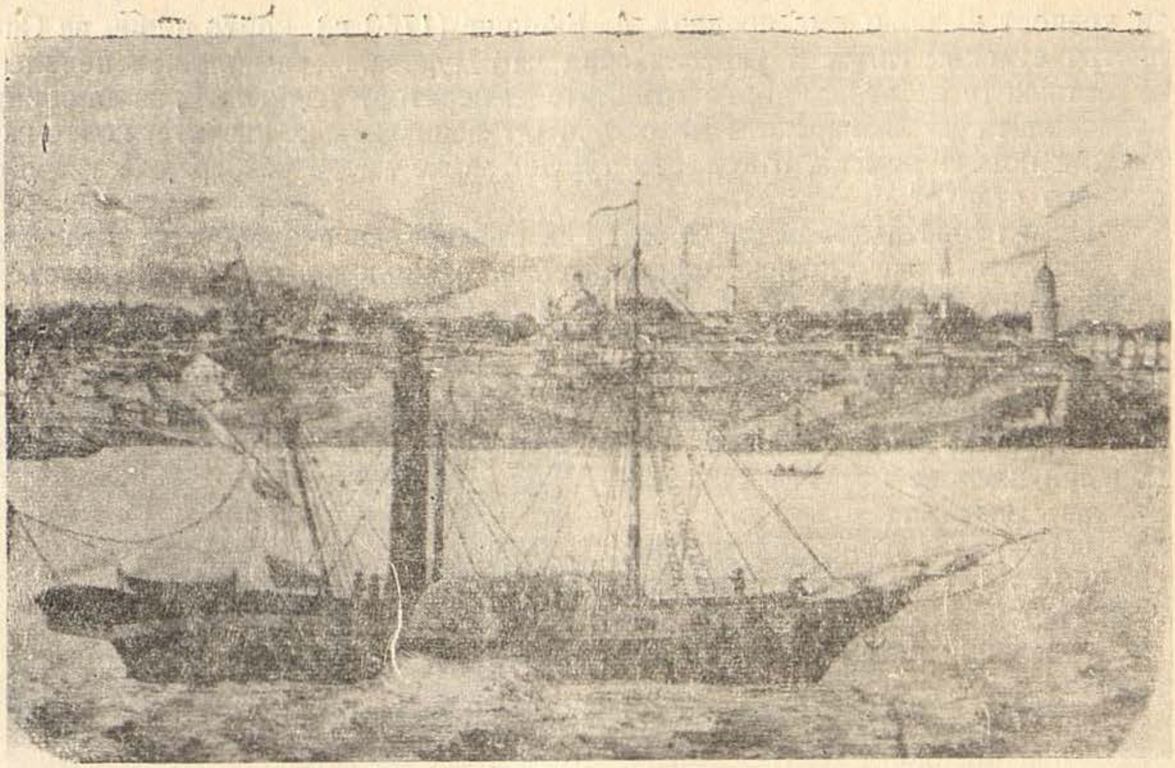

Обр. 3. Силистра. Гравюра от първата половина на XIX в. (Швабе)
Fig. 3. Silistra. Gravure de la première moitié du XIXe s. (Schwabe)

С рапорт от 20 май 1811 г. до император Александър I главнокомандуващият М. И. Кутузов съобщава, че на 6 май с. г. Силистренската крепост била хвърлена във въздуха.[72]

В една немска гравюра от първата половина на XIX в. с изглед на Силистра откъм Дунава на брега се вижда една полуразрушена крепостна стена (обр. 3). Очевидно през 1811 г. средновековната крепост на Силистра била разрушена окончателно.

ХЪРСОВО

На двете височини, между които е разположен амфитеатрално днешният град Хърсово, се виждат развалини на каменни крепости. Те са всъщност две — по-голямата е на източния хълм, а по-малката на западния хълм. В северния край на града (Дунав протича покрай южната страна на Хърсово) доскоро са личали следите на стена, която е свързвала двете крепости. По този начин някогашното Хърсово е било защитено от три страни, като само откъм пристанището е оставало открито.

Източният хълм е по-голям и господствува над цялата околност. Към Дунав той завършва с две огромни скали, склонът между които е полегат. Това място е било преградено с дебел зид, отчасти все още запазен. По билото на хълма се виждат останки от стени, високи до 7 м. В стените, облицовани с големи обработени камъни, личат преупотребени антични архитектурни детайли. Пълнежът на зидовете е от дребни камъни, залети с хоросан. Личат леглата на изгнили напречни и надлъжни сантрачи. Освен това при неотдавнашните разкопки тук са открити основите на три други, концентрично разположени, крепостни стени, които са ограждали хълма. Те също не са проучени.

---

[72] М. И. Кутузов, Сборник документов, т. III, 1808—1812, Москва, 1952, док. № 470, стр. 387.

Западният хълм е нисък и с полегати склонове. На някои места личат засипаните основи на крепостна стена, изградена от ломен камък и бял хоросан с баластра. Тук също личат легла за сантрачи. Градежът на тези основи е присъщ за крепостното строителство през XI—XIV в.

Археологически разкопки са правени само на източния хълм, и то на няколко пъти: през 1939 г. от В. Брътулеску, през 1943 г. от Гр. Флореску и през 1963 г. от А. Арическу.[73] Тези разкопки са имали сондажен характер и са целели проучването на римския кастел Карсиум. За съжаление, резултатите от тези проучвания и досега не са публикувани. В своя ръкописен отчет за разкопките си в Хърсово Гр. Флореску отбелязва, че високо запазените стени на източния хълм са останки от турска крепост. Той установил следната стратиграфия: най-отдолу римски пласт с дебелина 2,30 м, следван от ранновизантийски слой с дебелина 0,70 м, средновековен византийски слой — 0,60 м и най-отгоре — пласт от турската епоха и най-ново време.[74] Трябва да се отбележи, че средновековните материали, добити от сондажните разкопки през 1963 г. (сега се намират в Археологическия музей — Кюстенджа), са изключително от X—XII в. Странна е липсата на материали (керамика) от XIII—XIV в.[75]

За миналото на средновековната крепост Хърсово е писал само В. Брътулеску, но неговата работа няма научна стойност.[76]

Изворовите данни за Хърсовската крепост са много оскъдни. Всъщност нито един средновековен писмен паметник до края на XIV в. не споменава този град. Турският хронист Саадеддин пише, че Али паша по време на войната срещу Иван Шишман през 1388 г. превзел и град Hirdania.[77] Немските историци Хамер и Цинкайзен отъждествяват този град с Хърсово на Дунав.[78] Ако това наистина е така, което е малко вероятно, Хърсово е влизало в пределите на Търновското царство, а не в деспотството на Иванко.[79]

Първото сигурно сведение за Хърсово намираме в писмото на войводата Влад Цепеш от 11. II. 1462 г. Сред добруджанските селища, които се изброяват в писмото, се споменава и Orzoma, което може да се отъждестви само с Хърсово. Тук власите убили 343 души.[80]

---

[73] A C M I — Bucureşti (Архив на комисията за историческите паметници — Букурещ), рапортите на Gr. Florescu и V. Brătulescu. За разкопките на А. Арическу вж. краткото съобщение в Dacia, VIII, 1964, стр. 398.

[74] Gr. Florescu, Raport 1943 (1946), p. 180, ACMI — Bucureşti.

[75] Благодарение на любезността на колегите А. Ръдулеску и М. Буковалъ от Археологическия музей — Кюстенджа (Румъния) имах възможността да прегледам материалите от разкопките в Хърсово.

[76] V. Brătulescu, Cetatea Hârşova în legătură cu Dobrogea şi cu tinuturile înconjurătoare, Buletinul Comisiunii monumentilor istorice, XXXIII, fasc. 105, 1940, стр. 3—24.

[77] V. Bratutti, Chronica dell'origine e progressione della Casa Ottomana composta da Saidino Turco, Vienna, 1649, стр. 139.

[78] J. von Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, I, Pest, 1827, стр. 205, J. W. Zinkeisen, Geschichte des Osmanischen Reiches, I, Hamburg — Gotha, 1840, стр. 254.

[79] Мутафчиев се съмнява във вероятността Али паша да е достигнал чак до Хърсово. Обаче авторът изказва съвсем неприемливото предположение, че Hirschova у Хамер и Цинкайзен навярно бил „означен от Leunclavius с името Iurcua или Iurcova“, сиреч Гюргево (Боженишкият надпис, стр. 105—106, заб. 4).

Под името Chersone Хърсово е означен и в картата на Н. Германус от 1507 г. В Унгаро-турския мирен договор от 1519 г. се споменават само три крепости по най-долното течение на Дунава—Силистра, Хърсово и Килия.[81] Според един турски документ от 1569/70 г. Хърсово е град (касаба) в Силистренски санджак; в крепостта (кале) имало 69 души бранители (мустахфъзи), 71 мюсюлмански и 84 християнски къщи.[82]

На 1 януари 1595 г. войските на Михаил Витязул нападнали Hersoua (Хърсово) и го ограбили, но турският гарнизон успял да удържи крепостта.[83]

Хаджи Калфа отбелязва Хърсово като кадълък в Силистренски санджак; в града имало крепост.[84] Интересни и сравнително подробни сведения за Хърсово намираме у Евлия Челеби. Пръв основател на крепостта Хърсово, пише той, бил кралят, наречен „Девире". „Преминала през много владетели и най-сетне, когато султан Мехмед хан Завоевателят лично предприел поход тук, се бил седем месеца и когато ще не ще с голям бой нападнал с пристъп мястото, внезапно откъм полето се появили няколко мечки... Веднага щом мечките минали и влезли в крепостните процепи, смелчаци от победоносните мюсюлмани отишли подир тия мечки и видели, че един вражески отряд бил нахлузил мечите кожи, а сега съблякъл кожите и влязъл в крепостта. Всички с единодушен възглас „Аллах, Аллах" влезли през тия процепи в крепостта и я завоювали... Има субаши, мухтесиб, диздар на крепостта и 80 души крепостни бойци. Но няма къщи в крепостта. Бойците пребивават навън. Само диздарят и кетхудата му живеят вътре в къщи, зачислени към крепостта. Техните бойци идват отвън всяка нощ вътре на дежурство и пазят крепостта". Докато Евлия Челеби пребивавал в Хърсово, по нареждане на Мелек Ахмед паша „същият ден построили 10 къщи с дворове вътре в крепостта. Не останало празно място в крепостта и в една седмица там били застроени 110 дюкянчета, едно кафене и били зарегистрирани 80 бойци, на които била зачислена заплата от приходите на пристанището". Освен това били поставени и 8 топа. За „формата на крепостта Хърсово" Евлия Челеби пише следното: „Това е здраво построена красива крепост без ров. Има обиколка от 3000 крачки. Но човек не смее да погледне от западната страна на крепостта надолу по Дунава. Макар и тя да е значителна крепост, поради това, че е вътрешна, не е била удостоена с ничие внимание. Само Мелек Ахмед паша знаеше стойността ѝ; защото е на границата с власите и значението ѝ е очевидно. Крепостта има две врати — едната е към юг, а другата към запад". Варошът, според пътешественика, се намирал на южната страна, надолу от крепостта и имал девет махали и 1600 къщи. Раята се състояла от власи, молдавци и българи.[84a]

---

[80] I. Bogdan, Vlad Tepeş, стр. 81.

[81] К. Иречек, История на българите, под ред. на В. Н. Златарски, София, 1929, стр. 269.

[82] M. T. Gökbilgin, Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti livalari, şehir ve kasabalar, Beleten, c. XX, 78, 1956, стр. 267, заб. 58.

[83] A. Papiu Ilarian, пос. съч., стр. 16; К. Иречек, История на българите. Поправки и добавки от самия автор. Под ред. на Ст. Младенов, София, 1939, стр. 304.

[84] Ст. Аргиров, стр. 84.

Чужди пътешественици рядко минавали през малкия дунавски град. Йене през 1786 г. отбелязва, че Хърсово е крепост, построена на една стръмна скала, около която са изградени множество къщи по склоновете на височината.[85]

Хърсовската крепост играла маловажна роля в руско-турските войни. На 23 август 1771 г. сто души казаци безуспешно атакували „замъка“ на Хърсово, но два месеца по-късно с по-големи сили успели да го превземат с пристъп. При нападението една граната взривила барутния погреб, при което част от крепостната стена била разрушена. Когато русите през април 1773 г. за втори път завладели Хърсово, те поправили повредите на „замъка“ (обр. 4).[86]

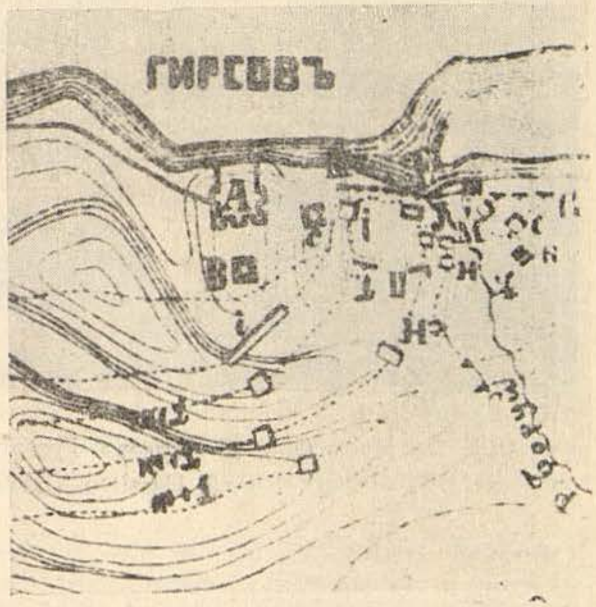

Обр. 4. Хърсово. План на крепостта от 1773 г. (по А. Петров)

Fig. 4. Hărsovo. Plan de la forteresse de 1773 (d'après A. Petrov)

84-84

През 1809 г. този град отново паднал в руски ръце. Там, според граф Ланжерон, върху едната скала имало „голям каменен замък (château), укрепление в готически стил; върху другата скала, по-малко издигната, имало една каменна кула“.[87]

Две гравюри ни дават представа за изгледа на Хърсово с неговите укрепления около 1826 г. (обр. 5 и 6). Но според руски данни от същата година неголямата каменна крепост в този град била преустроена след Букурещкия мирен договор 1813 г.[88] Като говори за укрепленията на Хърсово през Руско-турската война в 1828—1829 г., Молтке отбелязва, че на стръмната височина към Дунава от старо време се издигал кастел, подобен на замък (Burgähnliches Kastell).[89]

Поправките и преустройствата навярно изменили отчасти по-ранния вид на Хърсовската крепост. Но не може да има съмнение, че макар и в по-малки размери, тя е съществувала и преди идването на турците. За това свидетелстват не само запазените средновековни рушевини и бъл-

---

[84a] Evliya Celebi, Siyahatnamesi, t. V., Istanbul, 1315 (1899), стр. 230—232. Ползувам се от случая, за да изкажа голямата си благодарност на доц. Бистра Цветкова, която любезно се отзова на молбата ми да преведе от старотурски описанието на Хърсово от Евлия Челеби.

[85] Jenne's Reisen nach dem Archipelagus, der europäischen Türkei, Francfurt und Leipzig, 1790, стр. 175.

[86] А. Петров, Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769—1774 год., Санкт Петербург, 1874 г. т. III, стр. 139, 166; т. IV, стр. 25, 92.

[87] Hurmuzaki, Documente, III, 1709—1812, стр. 179.

[88] Б. Йоцов, От Тулча до Цариград. Родина, II, 1939, кн. 2, стр. 136.

[89] Freiherr von Moltke, Der russisch-türkische Feldzug in der europäischen Türkei 1828—1829, Berlin, 1877, стр. 77.

Кълпарни

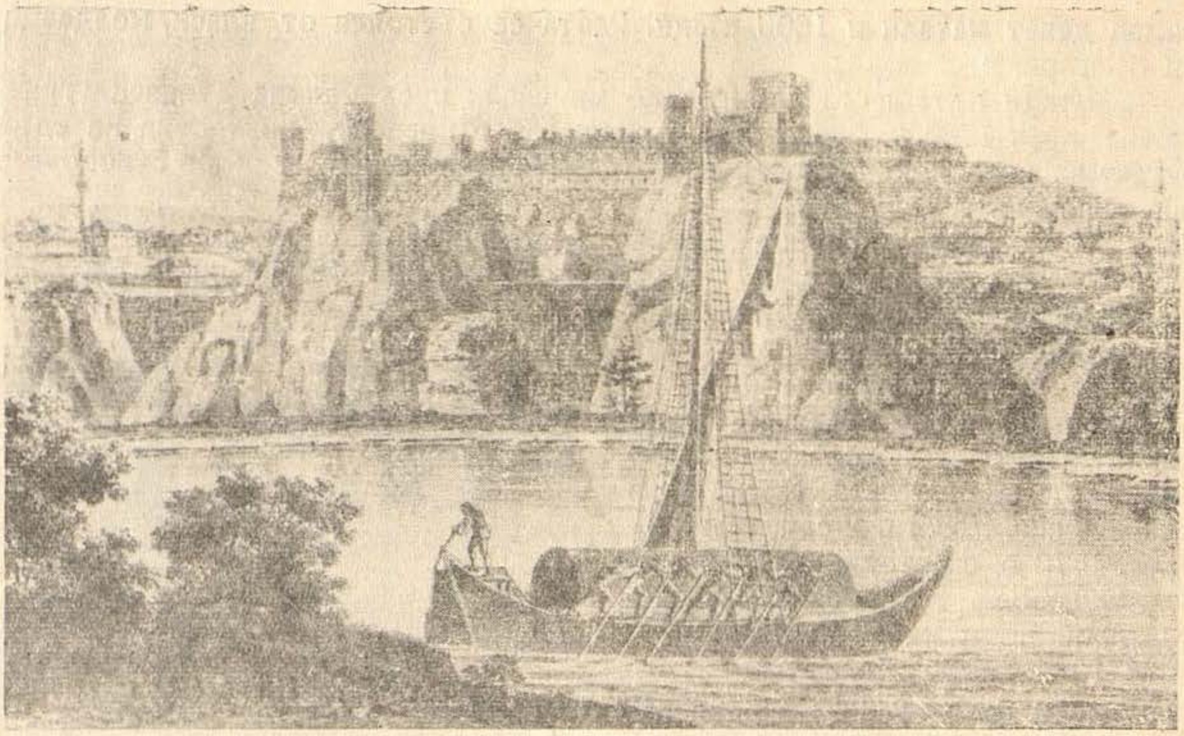

Обр. 5. Хърсово. Гравюра от 1826 г. (А. Кунике)
Fig. 5. Härsovo. Gravure de 1826 (A. Kunike)

Котецвани

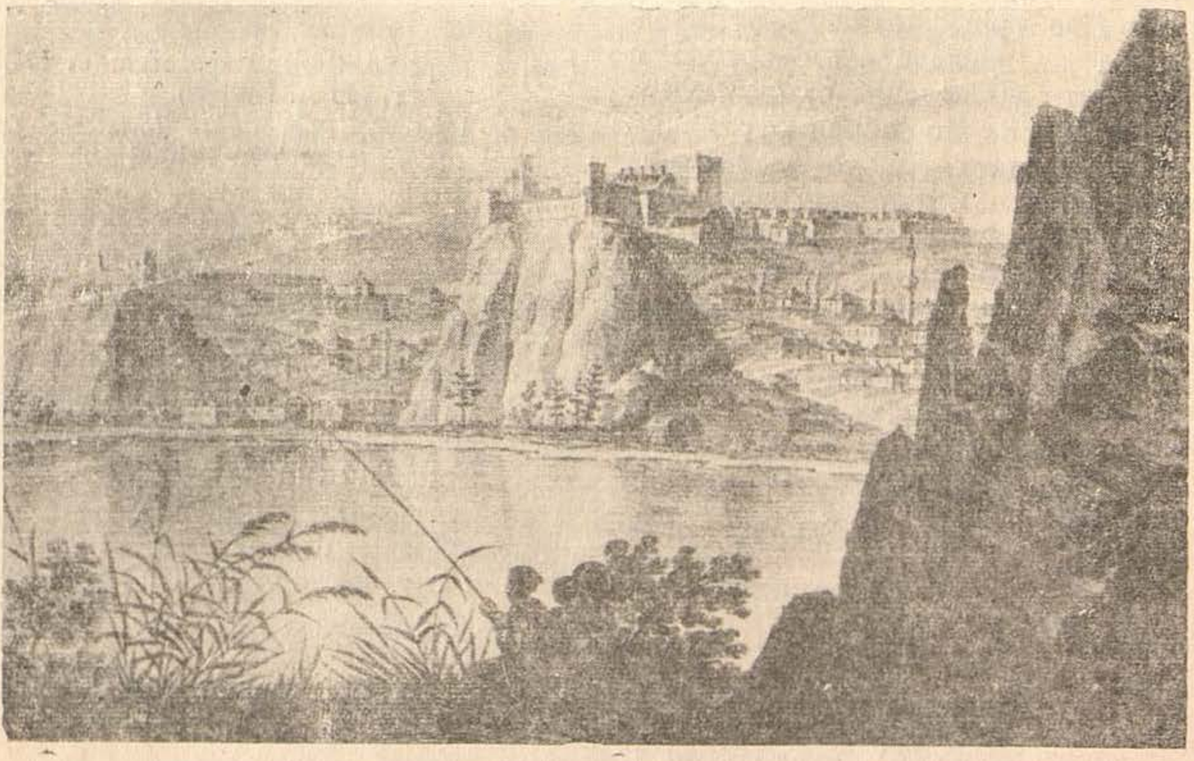

Обр. 6. Хърсово. Гравюра от 1826 г. (А. Кунике)
Fig. 6. Harsovo. Gravure de 1826 (A. Kunike)

гарското име на града,[90] което е било заварено и възприето от османските завоеватели във формата Хършова, но и обстоятелството, че Хърсово още през XVI в. е вече град, и то с крепост. Известно е, че през първите векове на османското владичество в нашите земи възникнали сравнително малко нови градове и това са били почти изключително новоосновани селища с турски имена и мюсюлманско население. Такива градове изобщо не са имали крепости.

Една от махалите в гр. Хърсово доскоро се наричала „Варош".[91] Изглежда, тук ще трябва да се търсят следите от средновековното селище извън крепостните стени.

В заключение трябва да отбележим, че двете звена в средновековната укрепителна система на Долния Дунав — крепостите Силистра и Хърсово имат някои особености в развитието си.

Дръстър, очевидно, наследил от Дуросторум само развалини и затова през Първата българска държава, навярно в IX в., подобно на Видин бил снабден със съвсем нови укрепителни съоръжения. Те са се състояли от градска крепостна стена и може би от малка вътрешна крепост. През XII—XIV в. Дръстърската крепост е преустроена (редуцирана) в малко каменно укрепление, разположено на ниския и равен дунавски бряг, което съществува и се използва до 1811 г. Както и в другите градове през Втората българска държава, дръстърското население е живяло извън крепостта, в която е имало място само за малък брой сгради, предимно за гарнизона.

Хърсовската крепост се е състояла от две части: главното укрепление се е намирало на висок хълм, а на друг, по-нисък хълм се издигала една кула. Навярно те са били свързани помежду си със стена. В оградeното пространство, главно на дунавския бряг, се е намирал самият град. Според намерената керамика укрепленията са били построени върху развалините на Карсиум през XI—XII в. Многократно преустройвана, крепостта се използува дори до 1829 г.

Докато Силистра през цялото средновековие е една от най-важните крепости не само на Дунав, но и в българските земи, то Хърсово със своята крепост винаги е имал второстепенно значение.

---

[90] Обикновено се приема, че името Хърсово произлиза от личното име Хрьс, Хърс, като по този начин е осмислено наименованието на античния град Карсиум (вж. К. Иречек, Военният път от Бялград за Цариград и балканските проходи, БИБ, IV, 1932, т. IV, стр. 37; вж. и Вл. Георгиев, Българска етимология и ономастика, София, 1960, стр. 64.

[91] Ст. Романски, Народностен характер на Добруджа, Сб. Добруджа, София, 1918, стр. 270.

CONTRIBUTION A L'HISTOIRE DES FORTERESSES MEDIEVALES SUR LE BAS-DANUBE

IV. SILISTRA et HARSOVO

A. Kousev

Résumé

Les vestiges des forteresses médiévales dans les villes bas-danubiennes de Silistra (Bulgarie), et Harsovo (Roumanie) n'ont presque pas été étudiés. En raison de la rareté des données archéologiques, l'auteur base ses recherches principalement sur des information puisées dans des chroniques, documents, relations de voyages etc. De ces informations, souvent vagues, confuses ou contradictoires, il a essayé, autant que cela est possible, de déterminer la position, l'importance, la structure, l'époque de la construction et le sort des deux forteresses.

A Silistra est conservée une partie du rempart, à demi-écroulé, le long du Danube, d'une largeur de 3,50 m et formé de blocs de pierre. Une muraille identique a été découverte dans la ville, à 200 mètres environ de la rive du Danube. Bien que non encore étudiées, on peut dire que, par la facon dont elles sont construites, ces murailles ressemblent à celles des forteresses des anciennes capitales bulgares Pliska et Preslav. Selon l'auteur, les pré-bulgares auraient trouvé, au VIIe siècle l'antique Durostorum en ruines et c'est pourquoi, vraisemblablement au IXe siècle, lorsqu' apparaissent les premières données sur le Drâstar moyenâgeux, ils auraient construit de nouvelles fortifications. Selon les données des X—XIe s. ces éléments fortifiés comprenaient le rempart de la ville et, comme l'auteur le suppose, une petite forteresse intérieure. Sur la rive du Danube, les deux forteresses avaient peut-être un rempart commun. D'après Anne Comnène, en 1088, l'empereur Alexis *I*-er Comnène „cerna la ville, détruisit une partie du rempart et entra dans Drastar avec toute son armée. Deux acropoles de cette ville se trouvaient aux mains des parents de Tatouch".

L'auteur suppose que, au cours des XIIe—XIVe s., la forteresse de Drastar a été reconstruite et réduite á un ouvrage situé sur la rive basse et plate du Danube. C'était vraisemblablement la forteresse intérieure de la ville. Il est évident que le rempart de la ville a été abandonné. La petite forteresse danubienne de Silistra a été utilisée ensuite par les Turcs jusqu'en 1810, date á laquelle elle est prise par les Russes, et détruite par eux l'année suivante.

En 1651 Evlia Tchelebi la décrit ainsi“ C'est une forteresse solide, en forme d'arc, elle se trouve sur la rive du Danube et est bâtie en pierres taillées. Quand on la compare à un arc, la corde se trouve sur le littoral du Danube; aux deux extrémités se trouvent de fortes tours orientées vers le Danube. De l'intérieur des terres, la forteresse peut se comparer á la partie courbe de l'arc. Elle est bâtie en grosses pierres dures et entourée d'un grand fossé, large er profond, dans lequel coule le fleuve Danube, entrant par le côté ouest et sortant par le côté est. Il y a 11 tours solides et 500 créneaux avec deux rangées de meurtrières. Elle est munie de deux portes dont l'une, la plus petite, pour l'eau, se trouve dans la partie ouest, sur le Danube; l'autre porte se trouve dans la partie sud et s'ouvre sur la ville . . . l'enceinte tout entiére est de . . . mille pas.

Le rempart sur la rive danubienne de Silistra, autour duquel on a trouvé des matériaux archéologiques des XI—XIVe s. est évidemment un vestige de cette forteresse. Comme dans les autres villes bas-danubiennes, á l'époque du développement et de la fin de la féodalité, (XIe—XVIIe s.), la population de Drastar habitait également en dehors de la forteresse.

Drastar apparaît, dès le IXe s. comme une des villes fortifiées les plus importantes sur le bas-Danube et sur les terres bulgares. Son importance, en tant que centre administratif et militaire n'a pas diminué pendant presque un millénaire.

La ville actuelle de Harsovo est située entre deux collines sur lesquelles on remarque les vestiges de constructions fortifiées médiévales. Les archéologues roumains y ont effectué, à plusieurs reprises, des fouilles archéologiques de sondage mais les résultats de ces fouilles n'ont pas été publiés. Le nom de Harsovo est cité pour la première fois dans une lettre du voïvode valaque Vlad Tepes, de 1462.

Les données écrites sur cette ville sont très rares et succinctes, ce qui prouve son importance secondaire dans le système de fortifications du Danube. Ses fortifications, reconstruites à plusieurs reprises, ont été utilisées jusqu'en 1828. D'après le comte Langeron, au début du XIXe siècle, la forteresse de Harsovo se composait de deux parties: l'ouvrage principal se trouvait sur la haute colline de l'est et, sur la colline de l'ouest, plus basse, s'élevait une tour. Vraisemblablement ces deux parties étaient reliées par une muraille. Dans l'espace enclos et surtout sur la rive du Danube, s'étendait la ville elle-même. D'après une céramique trouvée, on peut supposer que la forteresse médiévale a été construite sur les ruines de l'antique Carsium, au XIe—XIIe s. Cependant, il est à remarquer que, au cours des fouilles effectuées à cet endroit, on n'a pas trouvé de céramiques des XIIIe—XIVe siècles.

L'auteur s'arrête rapidement également sur la forteresse médiévale découverte par les archéologues roumains dans l'ile de Pacuiul lui Soare, à environ 20 kilométres de Silistra, qu'il identifie avec le „преславен дом на Дунава“ édifié par le khan Omourtag.

ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ — ВАРНА
BULLETIN DU MUSÉE NATIONAL À VARNA
КНИГА (TOME) V (XX), 1969

БЕЛЕЖКИ ПО УЧЕБНОТО ДЕЛО В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО[1]

ВЕЛКО ТОНЕВ

III. ТОЛБУХИНСКО

Възникването и развоят на българското учебно дело в Хаджиоглу Пазарджишка (Толбухинска) каза е несъмнено обусловено от общите причини, тенденции и закономерности на нашето културно-просветно движение през епохата на Възраждането. Заедно с това обаче би следвало да се отбележат и някои обстоятелства, свързани с неговото конкретно историческо проявление в този район. Тези особености се отнасят както до етническия характер на тези места, така и до тяхното социално-икономическо развитие през м. в.

Народностната картина на Х. Пазарджишка каза, характерна с изключителната си пъстрота, което впрочем може да се каже и за цяла Южна и Северна Добруджа, има своите предпоставки в по-ранните столетия. Това разнообразие се дължи обаче главно на събития и промени, които стават през XIX в. Турската колонизация, извършена в предходните векове, получи нови мюсюлмански попълнения след заселването през XIX в. на крупни татарски и черкезки маси в този край. Съдбата на старото християнско население, колкото интересна, толкова и загатна все още, се губи в по-далечното минало, а българският елемент като етническа основа на нашето възраждане е свързан със съвсем новата история. Той се установява тук предимно през първата половина на XIX в. Това е резултат преди всичко на Руско-турската война от 1828—29 г., когато през Добруджа преминават много тракийски изселници, част от които остават на постоянно местожителство по тези места. Освен тях тук се заселват и немалко балканджии, увлечени от изселническия поток или пък от стопанските изгоди, които им предлага добруджанската степ.[2]

---

[1] Първа и втора част на тази статия вж. ИНМВ, т. III, 1967 г., стр. 71—97, т. IV 1968 г., стр. 75—114.

[2] В-к „Цариградски вестник“, бр. 9 от 11 ноември 1850 г.; Л. Милетич, Старото българското население в Североизточна България, С., 1902 г., стр. 5 и сл.; Ст. Романски, Народописна карта на нова ромънска Добруджа, Сп. БАН, кн. XI, С., 1915 г., стр. 36 и сл.

В едни случаи това е свързано с по-особените аграрни отношения в Добруджа, с нейните обширни неразработени земи и сравнително поедро земевладение, в други — с развитието на скотовъдството и главно на така нареченото къшларство, а в трети — с търговските интереси, облагоприятствувани от известния панаир в Х. Пазарджик или близките черноморски пристанища.[3] Независимо от причините към средата на XIX в. тук вече имаме едно уседнало българско население, икономически укрепнало и народностно пробудено, което се оказва в състояние да осъществи стремежите си за своя, национална българска просвета.

При тези обстоятелства и на такава основа в най-общи линии се заражда и развива учебното дело в Х. Пазарджишка каза до Освобождението. Данните от неговото конкретно поселищно проучване ще бъдат изложени в следващите редове и в същата последователност, както това е направено в бележките ни за учебното дело в Провадийско и Варненско.

1 ТОЛБУХИН (ДОБРИЧ, ХАДЖИОГЛУ ПАЗАРДЖИК)

През епохата на турското робство Хаджиоглу Пазарджик е един от значителните градове в Североизточна България.[4] През 1872—73 г. неговото население възлиза на 5648 домакинства.[5] Според Ф. Каниц, който по същото време посещава града, той се състои от 760 турски къщи, 1 080 татарски, 30 цигански, 285 български и 30 арменски.[6] Стопанското значение на Х. Пазарджик в последните десетилетия се дължи в огромна степен на провеждания тук ежегодно голям пролетен панаир.[7] Това несъмнено оказва влияние върху демографския облик на града и особено (което за нас в случая е важно) за народностното пробуждане и организиране на тукашните българи. Заселването в града през първата половина на XIX в. на будни и предприемчиви люде от вътрешността на страната, главно от Старозагорско, Сливенско, Ямболско и някои балкански селища, способствува за ранната изява на българския национален дух[8]. „Благодарение на своето множество, благосъстояние и на високото си народностно съзнание, свързано с произхода им — пише проф. П. Ников,— пазарджишките българи проявили твърде рано културно-обществен и национален живот и образували една силна и недостъпна българска крепост, в която чуждата елинска пропаганда се оказала безсилна да проникне.“[9] Едно от най-убедителните доказателства за този национален подем е възникването и развоят на българското учебно дело в града.[10]

---

[3] Вж Д. Мишайков, Стопанско значение на Добружа, Сб Добруджа, С., 1918 г., стр. 281 и сл.; Стр. Димитров, За класовото разслоение сред селяните в Североизточна България през 70-те години на XIX в., Известия на Института за история, т. 8, С., 1960 г., стр. 227 и сл.

[4] Вж Р. Стойков, Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI в., ИВАД, XV, 1964 г., стр. 98—99, 109—110; Евлия Челеби, Пътуване из българските земи през средата на XVII в., ПСп, год. XXI, 1909 г. стр. 669—671; Хр. Кесяков, Стари пътувания през България, ПСп, кн. XXI и XXII, С., 1887 г., стр. 339, 342, 346; същият, стари пътувания през България, СбНУ, кн. XI, С., 1894 г., стр. 172—173, 176; Л. Милетич, Стари пътувания през България, СбНУ, кн. VI, С., 1891 г., стр. 157—158.

[5] Н. Тодоров, Демографски и социално-икономически облик на град Хаджи-оглу Пазарджик (Добрич) през 60—70-те години на XIX в., Сб. Нашият град в миналото. Толбухин, 1966 г., стр. 15.

[6] F. Kanitz, Donau — Bulgarien und der Balkan, III Band, Leipzig, 1880 г.,стр. 240. Вж. също ОДА — Варна, ф. 75 к, оп. 1, арх. ед. 8, л. 47; В. Теплов, Материалы для статистики Болгарии, Тракии и Македонии, СПб, 1877 г., стр. 169; Материалы для изучения Болгарий, напечатаны по повелению Е. И. Высочества Главнокомандующаго действующею армиею, выпуск IV, Букарест, 1877 г., стр. 270.

[7] Н. Тодоров, Ярмарка в городе Хаджиоглу-Пазарджик в 70-х годах XIX в., Славянский архив, Москва, 1963 г., стр. 116—139; Л. Бешков, Панаирът в Хаджи-оглу Пазарджик преди освобождението, Сб. Нашият град в миналото, Толбухин, 1966 г., стр. 34—42.

Началният период от историята на Х. Пазарджишкото училище остава все още в сферата на различни предания и предположения. Поради липсата на що-годе сигурни данни е трудно да се определи както годината на откриване, така и учителите, които работят в това училище почти до Кримската война.[11] Няма съмнение обаче, че то съществува през 40-те години на XIX в., ръководено вероятно от някой слабообразован килиен учител. Първите положителни сведения тук са свързани с учителствуването на Янко п. Георгиев Дивитаков.[12] Той пристига към 1848/49 г. и остава до началото на Кримската война, когато училището е затворено. В него той преподава българско четмо и писмо, часослов и други богослужебни книги.[13] Янко п. Георгиев е отбелязан като спомоществовател и на редица книги, излезли през този период.[14] Абонат за някои от тях е и църковният певец („мусикословейши“) Никола Нейков който към 1865 г. е също учител в града.[15] От 1857/58 г. докъм 1860/61 г. тук е учител Димо Иванов.[16] Възможно е той да учителствува в училището на Горната махала („Кара боклук“), което е отворено след Кримската война.

---

[8] Л. Милетич, Старото българско население..., стр. 155.

[9] П. Ников, Българското възраждане във Варна и Варненско, митрополит Йоаким и неговата кореспонденция, С., 1934 г., стр. 38.

[10] В историческата книжнина за гр. Х. Пазарджик въпросът за развитието на българската просвета преди Освобождението е получил засега съвсем частично и неудовлетворително разрешение. Това се дължи както на липсата на сигурни сведения за някои години, така и на недостатъчното познаване и ползване на запазените документални и помощни материали. Вж. П. Стоянов, Град Добрич (кратко описание), Юбилеен сборник на околийското учителско дружество в гр. Добрич, по случай десетгодишнината от основаването му, Варна, 1899 г., стр. 52—54; П. Ников, цит. съч., стр. 38—39; Л. Бешков, Из миналото на град Толбухин, 1. Основните училища преди Освобождението; 2. Класните училища преди Освобождението, в-к „Добруджанска трибуна“, год. XIII, бр. 4 от 24 януари 1959 г. и бр. 6 от 7 февруари 1959 г. Междувременно, когато настоящата статия беше вече предадена в издателството, излезе от печат колективният труд „История на град Толбухин“, С., 1968 г., където на стр. 87—90 и 116—124 този въпрос е разгледан подробно и сравнително изчерпателно.

[11] Неубедителни и противоречиви са мненията на авторите, които се докосват до този въпрос. Напр. М. Гечев, Килийните училища в България, С., 1967 г., на стр. 65, съвсем произволно и неаргументирано приема, че тук е имало килийно училище от незапомнени времена (XV—XVII в.), което е просъществувало до средата на XIX в. П. Ников, цит. съч., стр. 38, позовавайки се на Н. Ив. Ванков (История на учеб. дело, стр. 84), пише, че училището е открито през 1835 г. Същата година е отбелязана и от Л. Бешков, цит. статии. П. Стоянов, цит. съч., стр. 52, допуща, че училището е създадено през 1845 г. Малко по-надолу обаче той си противоречи, като съобщава, че преди полагане основите на църквата през 1843 г. на същото място е имало църковна килия, до която в съседна стая е отворено първото училище. Но авторът справедливо отбелязва още в началото на статията си, че поради липса на документи човек не може положително да твърди за неща, за които мнозина разпитвани отговарят различно. П. Стоянов според слушаните предания, а след него и Л. Бешков приемат, че първият учител в Х. Пазарджик е църковният певец Никола Георгев, който учил децата по църковно-славянски книги.

[12] Янко П. Георгиев е род. във В. Търново, учителствувал там около 1843/44 г., по-късно в Свищов, Х. Пазарджик, Петропавловския манастир и др.

[13] П. Ников, цит. съч., стр. 39, 50.

[14] Ю. Ив. Венелин, Критически издирвания за Историята Блъгарска, прев. Б. Петков, Земун, 1853 г.; Хр. Златев, Священната история Новий Завет, ч. II, Бялгра 1854 г., стр. 60; Софроний Врачански, Евангелие поучително..., Нови сад, 1856 г

От 1858/59 г. в града започва да учителствува Иван Попхристов Кършовски (обр. 1).[17] По негово време, през 1859 г., тук е построена нова училищна сграда. „Българите от Х. Пазарджик, пише в-к „България“, съградили тази година по Августа едно училище. На 15 на истия месец това училище се отворило и тамошните младежи отиват да черпят една народна отхрана там под попечението на Г. Ивана Христовича.“[18] Въпреки своя непродължителен престой, Ив. Кършовски оставя трайна следа в живота на града, особено с борбата си против гръцкото духовенство. В спомените си той пише:

„Като български учител в Добрич, тогава Хаджи-оглу Пазарджик, по това време в споразумение с покойния Никола Г. Даскалов аз водех борбата в Пазарджишко против гърцизма и лично против тогавашния фанариотски варненско-преславски владика Порфирий и сполучих да го изгони населението из Х.-оглу Пазарджишки окръг и да не му дава владицина. И докато беше руският консул Ал. Рачински, аз от нищо не се боях; но щом се узна, че той заминава за Русия, моето по-нататъшно стоене там ставаше невъзможно. За тая цел аз откато издържаха учениците ми испит, на който присъствуваха и Рачински с Даскалова, заминах за Цариград. . . Като следствие от борбата ми против фанариотите и изгонването на владиката Порфирия из Пазарджишко аз пролежах 9 месеца в затвора във Варна, Русе и Търново, по обвинението ми във владикопъдец! Това мое затваряние стана във Варна на 13 ноемврия, когато се върнах от Цариград, повикан за учител в Балчик. Още на парахода аз бях причакан, хванат с багажа си и откаран в затвора.“[19]

През 1860 г. в Х. Пазарджик се учат около 56—60 български деца.[20] С тях Ив. Кършовски провежда на 11 май годишен изпит и тържествено чествуване празника на Кирил и Методий.[21] След неговото напущане в училището, в което той въвежда през 1859 г. за първи път взаимоучителния метод, настъпва временен упадък.[22] В следващите години тук учителствува Димо Николов от Видин, а в горномахленското училице учителят Васил Вълчев, който остава до 1868 г.[23] Той е наследен от учителя Константин П. Бакалов от Горна Оряховица.[24]

---

[15] Н. Несторов, Евангелие, Русе, 1865 г.

[16] Вж Т. Хрулев, Кратка география или Землеописание, изд. I, Букурещ, 1858 г. стр. 192; Добри П. Войников, Кратка българска история, изд. I, Виена, 1861 г. стр. 192.

[17] ОДА — Велико Търново, ф. 53 к, оп. 1, арх. ед. 27.

Иван Кършовски е род. в Елена през 1839 г. Учителствувал на различни места, участник в българските легии и четата на П. Хитов, на която е главен писар, близък сподвижник на Г. С. Раковски, Л. Каравелов, В. Левски и др. След Освобождението е председател на окръжния съд в Провадия, адвокат и пр. Умира през 1914 г. Вж. за него По пътя на свободата, Елена, 1964 г., стр. 16.

[18] В-к „България“, год. I, бр. 31 от 24 октомври 1859 г.

[19] ОДА — В. Търново, ф. 53 к., оп. 1., арх. ед. 9; вж. също в-к „България“, год. II, бр. 80 от 28 септември 1860 г.

[20] НБКМ—БИА, ф. 111, арх. ед. 369, л. 216.

[21] В-к „България“, год. II, бр. 67 от 29 юни 1860 г.

[22] В-к „България“, год. II, бр. 81 от 5 октомври 1860 г.; пак там, бр. 86 от 9/21 ноември 1860 г.

През 1866 г. при посещението си в града Иван Богоров пише, че тук има само едно училище.[25] Изглежда едно от двете и по всяка вероятност долномахленското училище е било временно затворено. Около 1868/69 г. в него работи учителят Тодор П. Иванов от с. Плаково, В. Търновско.[26] В същото училище, може би едновременно с Тодор П. Иванов учителствува и Димитър Келевич от Русе.[27] След него от м. март 1870 г тук започва учителствуването си Калчо С. Бобчевски (обр. 2) от с. Ки

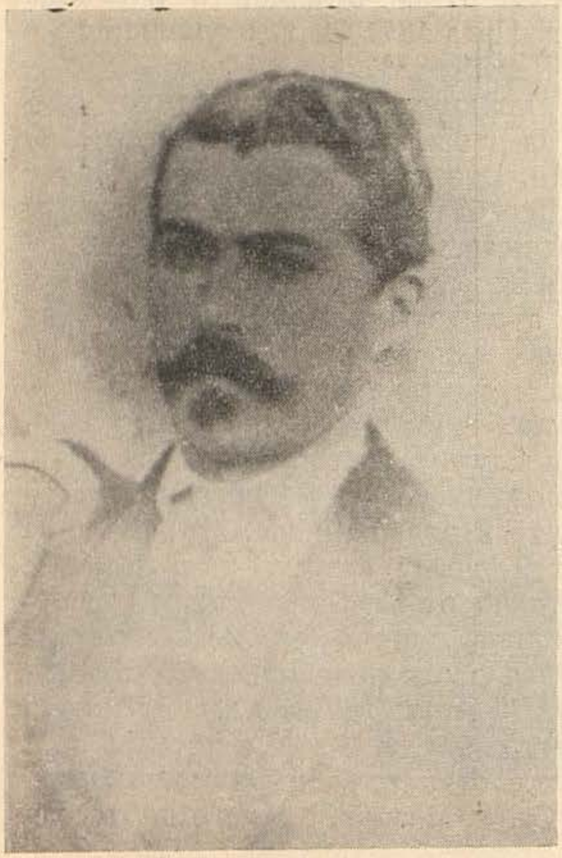

Хр. Кр.

Обр. 1. Иван п. Хр. Кършовски

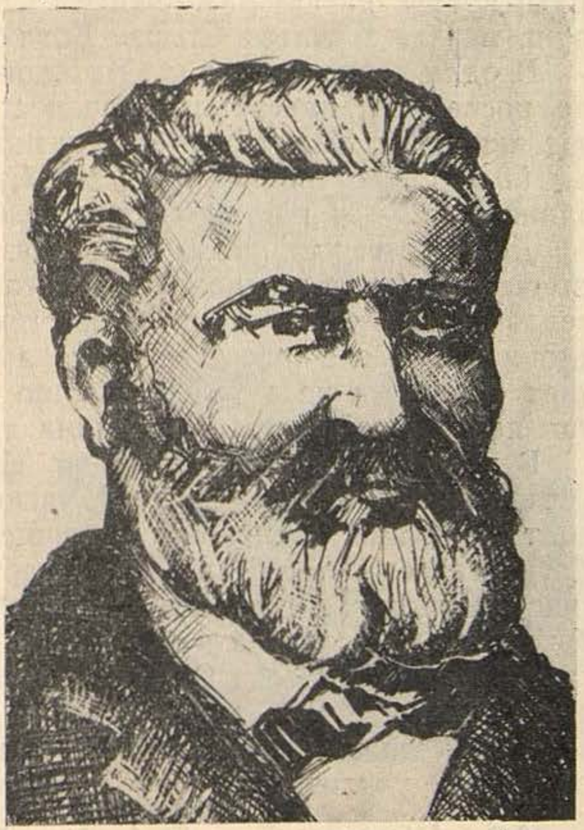

П. Бр.

Обр. 2. Калчо С. Бобчевски

---

[23] Йордан х. Вълков, Венец Асбучний, изд. I, Букурещ, 1863 г., стр. 234 С. Ил. Доброплодни, Кратко здравословие или уроци, за да вардим здравето, Болград 1865 г.

В. Вълчев е род. в с. Дели Османлар (Владимирово), Х. Пазарджишко, учил в с. Девня, ръкоположен през 1870 г. за свещеник, служил като такъв в Балчик и с. Владимирово. Вж АБАН, ф. 144, оп. 1, арх. ед. 100, л. 21—22.

[24] Й. Кърчовски, Книга нарицаемая Митарства, изд. IV, Русчюк, 1868 г., стр. 103; в-к „Македония“, год. IV, бр. 67 от 20 юли 1870 г.

[25] В-к „Турция“, год. III, бр. 31 от 28 януари 1867 г.

[26] А Иванов, Минейник, който содержава на дванадесятех миней . . ., Константинопол, 1869 г.

[27] Г. Кръстевич, История Блъгарска, ч. I, Цариград, 1869 г., стр. 595.

лифарево, В. Търновско, който, с изключение на 1873/74 г., е учител до Освобождението.[28]

При постъпването си в училището той намира само 25—26 ученика, и то с нередовно посещение. След седем месеца те се увеличават три и половина пъти.[29] С името на Калчо С. Бобчевски е свързано укрепването на местната българска община, създаването на читалището и редица други прояви на пазарджишките българи. През 1871/72 г. в училището в Горна махала е учител Стефан Божков Деребеев.[30]

В една дописка до в-к „Македония", придружена с едно стихотворение, последният описва изостаналостта на това училище, на което липсват книги, карти и други учебни потреби. Броят на учениците в него е към 50 души, с три класа.[31] След Ст. Деребеев в продължение на две години (1872—74 г.) тук учителствува Христо п. Йосифов от с. Шипка.[32]

До 1870 г. училищата в Х. Пазарджик са смесени, т. е. момчета и момичета се учат заедно. В началото на същата година Калчо Бобчевски предлага да се открие девическо училище, защото, както пише в-к „Македония", „това е повече от всяко друго място по-нужно, защото българският език тука не е толкоз в общо употребление и особено между женския пол, от който много още има да си служат повече с турския".[33]

В края на учебната 1869/70 г. предложението на Бобчевски отчасти е осъществено с отделянето на ученичките в отделен клас. На годишния изпит на долномахленското училище, от 9 до 11 август, тази идея се обосновава още по-убедително и настоятелно от К. Бобчевски и от общинския писар Г. Михайлов.[34] Нейното практическо приложение става обаче едва през учебната 1871/72 г. Тогава е отворено отделно девическо училище с учителка Станка Великова.[35] През 1872/73 г. е открито такова училище и в Горната махала с учителка Калица Х. Бойчева.[36]

През същата година в Х. Пазарджик е открито за първи път и главно (класно) училище от учителя Йосиф Ст. х. Иванов.[37] Много добър педагог, с отлично образование и подготовка, той дава съвременна уредба и направление на това училище. За съжаление, през пролетта на 1874 г. той е принуден да напусне поради недоразумения с общинските дейци. Такава впрочем съдба сполетява и другия учител в долномахленското училище, Спиридон Петров Грамадов (обр. 3), учителствувал от м. май 1873 г. до м. май 1874 г.[38] Трябва да се отбележи, че тези борби и пристрастия между местните деятели, пренесени на страниците и на тогавашния печат,[39] се отразяват не особено благотворно за развитието на учебното дело. Независимо от това тукашната община полага големи усилия за укрепването и разширяването на училищната система. Както пише в-к „Македония“, нейната „единствена цел е да се старае и грижи, доколкото е възможно, за скорошното образование на челядта си“.[40] Нещо повече, след 1870 г. тя пренася тези грижи и внимание и над селските училища в района на околията.[41]

---

[28] В-к „Македония", год. III, бр. 24 от 10 май 1869 г.; ОДА—Варна, ф. 75 к, оп. 1, арх. ед. 5, л. 6; пак там, необр. фонд, вр. №6 (Пангарски тефтер на Х. Пазарджик), л. 3—10.

[29] В-к „Македония", год. IV, бр. 77 от 1 септември 1870 г.; ИВАД, VI, 1914 г., стр. 62.

[30] Ст. Божков Деребеев е род. в Карлово през 1846 г. Учителствува в Калофер, Варна, Преслав и Шумен, където умира през 1903 г. Вж. за него Ив. Церов, Стефан Б. Деребеев, в-к „Варненски общински вестник", бр. 219 от януари 1930 г.

[31] В-к „Македония", год. V, бр. 40 от 5 октомври 1871 г.

[32] Вж В. Друмев, Нещастна фамилия, изд. II, Русе, 1873 г., стр. 123; Р. Каролев, Уроци по българската черковна история, изд. I, Цариград, 1873 г., стр. 183; И. Гюзелев, Кратка елементарна геометрия, Прага, 1873 г., стр. 164; Същият, Ръководство към физиката. Прага, 1874 г., стр. 170; НБКМ — БИА, II А, 2867.

[33] В-к „Македония", год. IV, бр. 31 от 7 март 1870 г.

[34] В-к „Македония", год. IV, бр. 77 от 1 септември 1870 г.; Вж. също Д. Енчев, Селскостопанска неорганическа и органическа химия, Русе, 1871 г., стр. 184.

[35] Д. Енчев, Космография, Виена, 1872 г.

[36] Р. Каролев, цит. кн., стр. 184; И. Гюзелев, Кратка елементарна геометрия, стр. 164.

[37] Р. Каролев, цит. кн,, стр. 183.

Йосиф Ст. х. Иванов е род. през 1842 г. в Х. Пазарджик. Внук на х. Иван Вълков, той се учи в града при Янко Дивитаков, после от 1857/60 г. във варненското гръцко училище, от 1860/62 г. в гимназията в гр. Смоленск и накрая в Цариград. Учителствувал в Х. Пазарджик, Петропавловското духовно училище, В. Търново. След Освобождението е дипломатически чиновник до 1912 г. в българското и руското консулство в Цариград. Вж. за него: П. Ников, цит. съч., стр. 50; Ив. Церов, Спомени и бележки, кн. I, Варна, 1921 г., стр. 66.

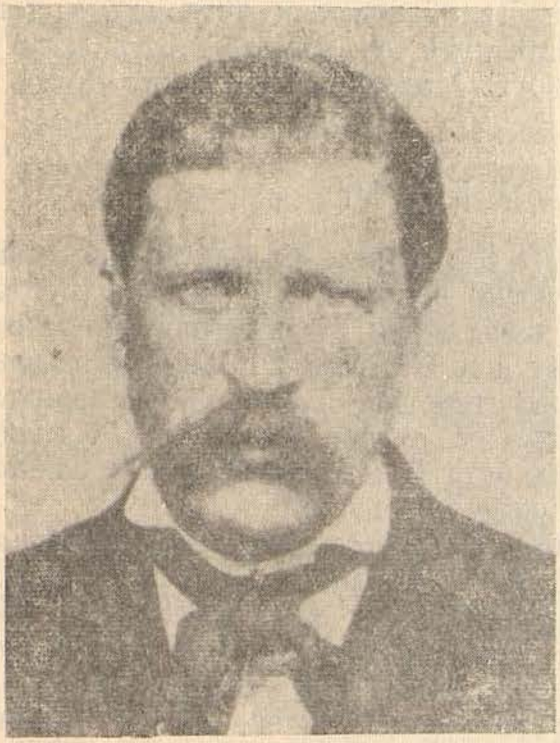

Кр. Кр.

Обр. 3. Спиридон П. Грамадов

Кр. Кр.

Обр. 4. х. Иван х. Вълков Банов

---

[38] НБКМ—БИА, II А, 2867; ОДА—Варна, ф. 75 к, оп. 1, арх. ед. 2, л. 13; пак там, ф. 79 к, оп. 1, арх. ед. 14, л. 30—31; в-к „Източно време“, год. I, бр. 46—47 от 4 януари 1875 г.

Сп. Петров е учителствувал в Търговище, Варна, Разград, Х. Пазарджик, след Освобождението е съдебен и административен служител в Тутракан и Търговище. Вж. за него А. Явашов, Разград, С., 1930 г., стр. 180.

[39] Вж. в-к „Право“, год. V, бр. 44 от 28 декември 1870 г.; сп. „Училище“, год. II, сл. 15 от 31 август 1873 г.; в-к „Право“, год. VIII, бр. 36 от 17 ноември 1873 г.; в-к „Век“, год. I, бр. 43 от 2 ноември 1874 г.; пак там, бр. 38 от 28 септември 1874 г.; пак там, год. II, бр. 5 от 1 февруари 1875 г.

[40] В-к „Македония“, год. IV, бр. 77 от 1 септември 1870 г.; вж. също бр. 58 от 15 юни 1870 г.

[41] Пак там, бр. 71 от 4 август 1870 г.; НБКМ—БИА, II А, 330, 332.

Развитието на българската просвета в Хаджиоглу Пазарджик през Възраждането е показателно преди всичко със своята жизненост и устойчивост. Започнала с неуверените стъпки на килийното образование, тя се утвърждава в следващите години чрез взаимните, приготовителни и класни училища, за да придобие през 70-те години на м. в. облика на една пълна и завършена система на нашата доосвобожденска училищна практика. Заслугата за това принадлежи на цялото българско население, на неговата най-будна част, обединена в общината и читалището, и на такива ревностни благодетели и защитници на българщината, като х. Иван х. Вълков Банов (обр. 4),[42] Димо С. Меджидиели и много други.

2. С. БОТЕВО (ЮШЕНЛИЙ)

С. Юшенлий, или Юшенлю дербент, със своето българско население се споменава за първи път в един турски регистър от края на XVI в.[43] През 1832 г., когато тук се заселват преселници от източнобалканските села Голица, Еркеч и Копаран, намират в селото само 20 къщи, обитавани от турци и гагаузи. Последните впоследствие напълно се побългаряват.[44] В началото на 70-те години с. Юшенлий се състои от около 170 къщи. Населението се разпределя по народности (само мъже), както следва: българи 419 души, мюсюлмани 95 и цигани 33 души.[45]

Първите стъпки на учебното дело в селото са направени още преди Кримската война. Оттогава е известно името на даскал Тодор от Юшенлий, записан заедно с други спомоществователи за книгата на Ю. Ив. Венелин „Критически издирвания за Историята Българска".[46] Даскал Тодор, който вероятно е първият килиен учител тук, остава и след войната.[47] След него, около 1866 г., в селото учителствува няколко години и Димитър Стоянов, наричан още Куцият даскал.[48] По-късно, през 1867 г., тук работи даскал Васил от Жеравна.[49] В следващите две-три години вследствие раздорите и несъгласията между учители и свещеници в Юшенлий се сменят 8 учители. В резултат на това училището се разстройва, с месеци стои затворено, а учениците се пръскат в околните села и градове. Едва през 1870 г., след идването на Христо п. Йосифов от Шипка[50], развитието на училището взема друг обрат. То постепенно укрепва, учениците се прибират и техният брой достига до 80 момчета и 28 момичета. Към 15 от тях са от съседните села, пък даже и от Х. Пазарджик. От този момент започва възходът на юшенлийското училище. През 1870 г. тук е построена и нова училищна сграда.[51] Дотогава за училище е служила една малка къща, в която по думите на Д. Станчев, учители-наустничари са обучавали няколко деца на църковно-славянски наустници.[52] Тази къща е била използвана и като молитвен дом до построяването през 1867 г. на селската църква.[53]

---

[42] Иван х. Вълков е род. около 1770 г. в гр. Ески Джумая (Търговище). Преселил се в Х. Пазарджик след 1828 г., той развива голяма търговска дейност, замогва се твърде много и със своята сила и авторитет представлява години наред местните българи пред турските и гръцките власти. Има големи заслуги за разрешаването на българския църковен въпрос, за създаването и развитието на българската просвета в града. Умира на преклонна възраст, на 120 години, през 1891 г. Вж. за него: ОДА—Варна, ф. 91 к, оп. 1, арх. ед. 13; в-к „Право", год. VI, бр. 8 от 19 април 1871 г.; Архим. Инокентий, Хаджи Иван Вълков, Материали за историята на гр. Варна, 1930 г.; Л. Бешков, Бележити добруджанци. . . , в-к „Добруджанска трибуна", год. XXV, бр. 112 от 26 септ. 1968 г.

[43] Р. Стойков, циг. съч, стр. 109.

[44] Д. С. Стаменов, Коледни обичаи, песни и благословии от Варненско, СбНУ, кн. VIII, С., 1892 г., стр. 9; Л. Милетич, цит. съч., стр. 18, 156; в-к „Македония", год. V, бр. 19 от 10 май 1871 г.

[45] Турски извори за българската история, т. II, С., 1960 г., стр. 129—138, 490. Вж. също: НБКМ—БИА, II, А 2867; ОДА—Варна, ф. 75 к, оп. 1, арх. ед. 8, л. 48; пак там, арх. ед. 12, л. 71—72, 77—78; В. Теплов, цит. съч., стр. 172; П. Ников, цит. съч., стр. 135.

[46] Вж. цит. кн., Земун, 1853 г.

[47] Д-р Сл. Чаушов, Учебното дело в Силистра преди Освобождението, Сб. Силистра и Добруджа, кн. I. С., стр. 282.

[48] На последния лист на един Миней в църквата в с. Ботево е запазена следната приписка: „Миней Октомврий Димитър Стоянов учител Юшенлийски".

Всички приписки, цитирани тук, както и в останалите части на това изследване са дадени по технически причини в съвременен правопис.

[49] Ил. Р. Блъсков, Изгубена Станка, изд. II, Русе, 1867 г., стр. 131.

По идеята на Хр. п. Йосифов в селото е избрано училищно настоятелство, което поема грижата да набави необходимите за училището помагала, като карти, книги, вестници и пр. Пак по внушението на учителя тук се създават неделно училище и читалище, за нуждите на които е съставена и лотария от 110 акции (по 10 гр. всяка).[54] В края на учебната 1870/71 г. в с. Юшенлий се провежда годишен изпит на учениците, на който присъствуват много гости от Варненско, Провадийско и Х. Пазарджишко. Учениците, разделени на 5 класа, са изпитвани по свещена история, кратък катихизис, българска история, българска граматика, землеописание и др. Техните отговори са много добри и почти всички получават оценка отличен (5). . . „После Г. учителят Димитър Станчев особено насърдчи учениците да се стараят колкото е възможно да успяват и да възтържествуват над гъркогагаузкия елемент, който тъй много ся е распространил по тези чисто-български места, и да го катират. Думите на всяка минута са преследваха рукоплещеском, и с радостни викове: Амин! Амин! Амин! от множеството на народа.“[55] Накрая Д. Станчев заедно със свещ. К. Дъновски подаряват от името на варненското читалище „Възраждение“, чиито представители са, 70—80 книги като награда на отличилите се ученици.[56]

Хр. п. Йосифов учителствува и през есента на 1871 г. В началото на следващата година той заминава за учител в Х. Пазарджик, а на негово място пристига от Варна Димитър Станчев (обр. 5).[57] С името на Д Станчев е свързан най-големият подем и разцвет на тукашното училище В продължение на три години и 9 месеца той развива извънредно плодовита дейност.[58] Освен с малките ученици, които разделя на четири от

---

[50] Д. Енчев, Селскостопанска неорганическа и органическа химия. . ., стр. 185.

[51] В-к „Македония“, год. V, бр. 19 от 10 май 1871 г.

[52] В-к „Напредък“, год. IX, бр. 4 от 27 юли 1874 г.

[53] АБАН, ф. 144, арх. ед. 99, л. 24.

[54] В-к „Македония“, год. V, бр. 19 от 10 май 1871 год.

[55] Пак там, бр. 39 от 28 септември 1871 г.

[56] Пак там.

[57] Д. Станчев е род. в Шумен през 1847 г. Учителствувал в Мачин, с. Касничан, Варна, с. Юшенлий. Сподвижник на Х. Димитър и Ст. Караджа, създател на революционна група в с. Юшенлий. Умира във Варна през 1905 г. Вж. Ив. Церов, Димитър Станчев, в-к „Варненски общински вестник“, бр. 230 от 26 юли 1930 г.

[58] ОДА—Варна, ф. 75 к, арх. ед. 7, л. 59; пак там, ф. 79 к, оп. 1, арх. ед. 9, л. 69; Д. Енчев, Космография, Виена, 1873 г.; Д. Енчев, Физическа география, Виена, 1873 г.; Ив. Гюзелев, цит. кн., стр. 165.

Обр. 5. Димитър Станчев

Кр. Кр.

деления и два класа, той открива неделно и вечерно училище за възрастните. Към 1873/74 г. броят на учениците нараства до 120 ученика и 35 ученички.[59] Мнозина от тях след завършването на училището стават учители в селищата на този район. За популярността и авторитета на Д. Станчев говори и обстоятелството, че през 1873 г. той е избран за представител на Х. Пазарджик и околността на учителския събор в Шумен.[60] На следната година варненската община настоява той да обходи и инспектира училищата в цялото окръжие.[61]

От 1873/74 г. обучението в училището се провежда по програмата на Шуменския учителски събор. На 22, 23 и 24 юни 1874 г. тук става тържествен годишен изпит, на който са поканени с писма и учителите от околните села. В него вземат участие и представителите на варненската община свещ. К. Дъновски, Г. х. Иванов и Харалан Ангелов. На проявилите се ученици те подаряват книги и билети, изпратени от митрополит Симеон.[62] През есента на 1875 г. вследствие брожението по Старозагорското въстание Д. Станчев е застрашен от арестуване и принуден да напусне селото. Учител на негово място става Атанас Петров, един от учениците му, който вероятно учителствува тук до началото на Освободителната война.[63] Със започването на военните действия училището е закрито, с което завършва и неговата предосвобожденска история

3. С. ДИМИТЪР ГАНЕВО (ПОБЕДА, ГЕЛИНДЖИК)

Българите в с. Гелинджик са преселници от Новозагорско и Сливенско, които през 1829 г. се изселват в Бесарабия.[64] След тригодишен престой там те се връщат и понеже се оказва невъзможно да продължат за родните си места, се установяват в различни добруджански села. През

---

[59] ОДА—Варна, ф. 76 к, оп. 1, арх. ед. 72, л. 1.

[60] Пак там, ф. 75 к, арх. ед. 7, л. 14—15.

[61] Пак там, ф. 79 к, оп. 1, арх. ед. 14, л. 34.

[62] В-к „Напредък", год. IX, бр. 4 от 27 юли 1874 г.

[63] На последната корица на Требник от 1862 г., запазен в църквата в с. Ботево, има следната приписка: „Учител Атанас Петров в 1875 г. Много добър учител беше той. Тия ученици бяха Костадин. . . , Димитър Иванов, Желязко Кръстев, Танас Иванов, най-прилежните"

[64] Л. Милетич, цит. съч., стр. 158.

70-те години с. Гелинджик се състои от около 100 къщи, от които 40 татарски и турски, а останалите български с близо 80—85 венчила.[65]

Българското училище в селото е открито преди 1853 г. Изключителни заслуги за това има поп Паскал, от с. Козосмоде (Козарево), Новозагорско. С неговата материална подкрепа е издигната и училищната сграда в селото. Той се заселва тук през 1832 г., но по време на Кримската война или след нея се премества в с. Азис бей (Паскалево), където и умира през 1866 г. Погребан е в църковния двор на селото. Тук се намира, макар и лошо съхранена, надгробната му плоча (обр. 6), един от най-важните паметници в новата история на Добруджа. Текстът на паметника[66] е издълбан на мраморна плоча с размери 67/133 см. Надписът е следният: „Тука почиват бренните остаткы на свещеника Пасхаля из село Козосмъдие. Той е бил първый основател на българскыте селения в Добруджа от год. 1832. От негов имот е въздигнато българското училище в с. Гелинджик. Ръкоположен на 1808 представил ся е пълен с дни на 1866. дек. 10. Село Азис бей.“

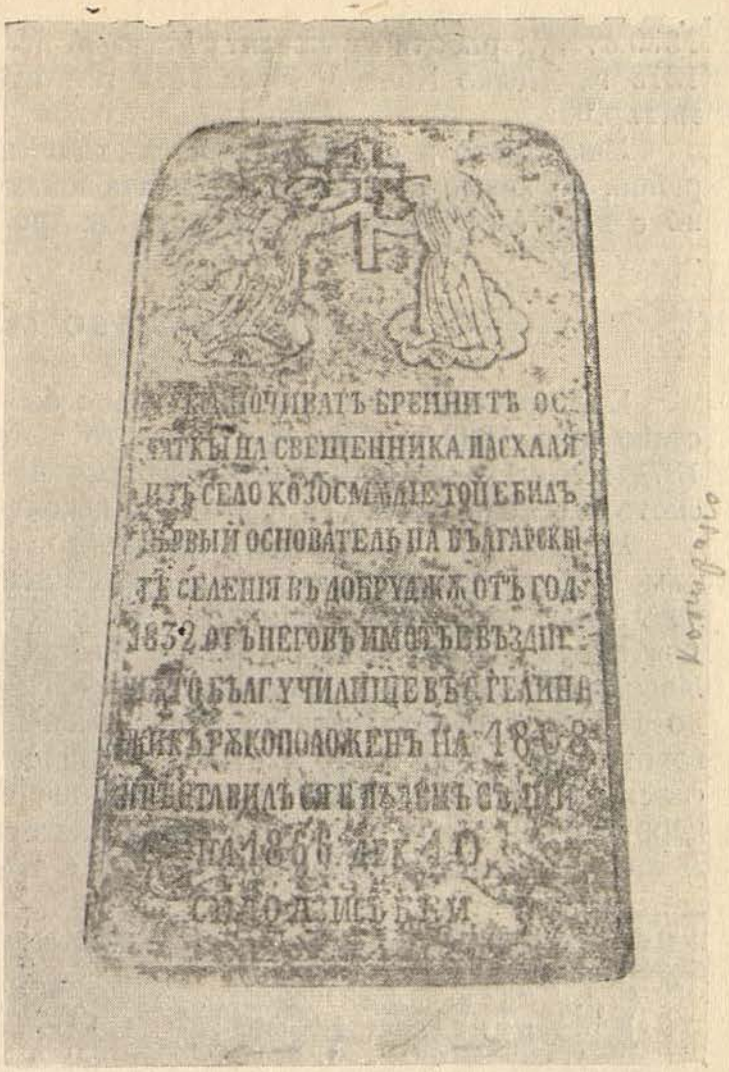

Обр. 6. Надгробната плоча на поп Паскал

Първият учител в с. Гелинджик, останал в паметта на местното население, отбелязан и в документите, е даскал Стефан (Цаню) от Трявна. Неговото име заедно с това на поп Паскал е споменато между спомоществователите на книгата на Ю. Ив. Венелин „Критически издирвания. . .“[67] Други вести за този учител, както и за времето, докога учителствува, липсват. През 1868 г. в селото е учител Васил Вълчев, който преди това е в Х. Пазарджик, а малко по-късно става свещеник.[68] Около

---

[65] Турски извори за българската история, т. II, стр. 16—24, 473; ОДА—Варна, ф. 75 к, арх. ед., 8, л. 47; НБКМ—БИА, II А, 2867; В. Теплов, стр. 170; „Материалы для изучения Болгарии“, вып. IV, с. 270.

[66] Този текст е публикуван от Л. Милетич, цит. съч., стр 156.

[67] Вж. цит. кн., Земун, 1853 г.

[68] На пър. страница на „Неделни и празднични слова и поучения“, съхранявана в храма „Св. Арх. Михаил“ в с. Владимирово, се намира следната приписка: „Принадлежи на

1870 г. тук работи учителят Михаил Н. Мустаков,[69] а след него, към 1873 г., Желко Колев.[70] През 1874 г. е отбелязано името на даскал Димитър.[71]

Училището в с. Гелинджик, което очевидно е едно от първите в този район, по време на Освободителната война е разрушено от турците. Заедно с него е съборена и църквата „Св. Арх. Михаил“, строена през 1865 г.[72]

4. С. ПАСКАЛЕВО (АЗИС БЕЙ)

Българското население в с. Азис бей (или Ези бей) се заселва тук също през 1832 г. По произход то е главно от Новозагорско.[73] През 1874 г. българите представляват около 45—50 къщи с 60 семейства. Турското население, което ги превишава неколкократно, възлиза над 90 къщи.[74]

Началото на българската просвета в с. Азис бей трябва да се търси към 1865 г., през която година е построена и тукашната църква.[75] Първият български учител, споменът за когото е запазен в селото, който и документално се потвърждава, е даскал Цонко Попов от с. Козосмоде, Новозагорско.[76] Той е наследен от Георги Монев Герджишки.[77] От 1871 до 1874 г. тук учителствува Руси Янев Чолаков от Х. Пазарджик.[78] Неговото име е споменато и в няколко приписки по богослужебни книги в селската църква.[79] В следващите години в с. Азис бей работи учителят Георги К. Зафиров.[80] За това свидетелствува една приписка от 1875 г.[81] Дали той остава до Освобождението е трудно да се каже.[82] Известно е,

---

Господина уч. В: Вълчов родом от село Дели-Османлар. Учител в село Гелинджик Х: Пазарджишко окружие 1868 октомврий 2-го.“

[69] Д. Енчев, Селскоступанска. . . химия, Русе, 1871 г., стр. 165.

[70] В. Друмев, цит. кн., стр. 126; Ив. Гюзелев, цит. кн., стр. 165.

[71] Турски извори. . . , т. II, стр. 24.

[72] АБАН, ф. 144, арх. ед. 99, л. 25. Сегашната църква в селото е издигната през 1881 г

[73] Л. Милетич, цит. съч., стр. 155—156.

[74] Турски извори. . . , т. II, стр. 149—154, 511; ОДА—Варна, ф. 75 к, арх. ед. 8, л. 48; пак там, арх. ед. 12, л. 72; НБКМ—БИА, II А, 2867; „Материалы для изучения Болгарии. . .“. вып. IV, стр. 270.

[75] АБАН, ф. 144, арх. ед. 99, л. 26.

[76] Й. Кърчовски, цит. кн., стр. 104.

[77] Пак там, стр. 104; Д. Енчев, цит. кн., стр. 185.

[78] ОДА—Варна, ф. 79к, оп. 1, арх. ед. 9, л. 69.

[79] На последния лист на „Църковен цветник“, изд. от Ив. Момчилов, 1869 г., е записано: „Настоящата книга ся подарява от дяда Коля и син му Юви. За вече спомен на черквата Св: Велик: мучения Димитрия мироточиваго: има цена $40^1/_2$ грошя. 1872 май 25-ый. Село Азись бей. Писва Руси Я. Чолаков учител от Пазарджик.“

Другата приписка е на последната стр. на Апостол от 1836 г. с дата: „1873. февруари 9, село Ези бей уч. Руси Я. Чолаков.“

[80] Г. Зафиров е от Ст. Загора или Старозагорско. Преди учителствуването си в с. Ези бей е бил две години учител във Варна.

[81] Приписката е на първата стр. на Апостол от 1836 г. със следното съдържание: „На 1875 лято, стана голяма зима, щото человецыте си разкриха сламеныте къщя та си хранеха добитаците, и един кош плява са даваше за 6 грошя турски, а 1 ока плява 50 пари, на ячмика килото 72 грошя. А, едрия добитък са храни със сухо, до половината месец маия, понеже нямаше нощи едра трева. Това стана в царуването на Султанат Азиза. В 15-та година на царуванието му. Писа Георги К. Зафиров село Азиз-бей.“

[82] На първата стр. на Октоих, също в тукашната църква е отбелязано: „За г-на даскал Димитра Попов“. Не може обаче със сигурност да се твърди кога и дали наистина той е бил учител тук.

че училището първоначално се помещава в църковната килия. След нарастване броя на учениците през 70-те години в църковния двор е изградена отделна училищна стая. Тя е разрушена заедно с църквата през Руско-турската война.[83]

5. С. ВЕДРИНА (ФЕРДИНАНДОВО, КАДИЕВО, КАДЪ)

Според данните от преброяването през 1874 г. с. Кадъ се състои от 99 турски, 35 български и 15 цигански къщи.[84]

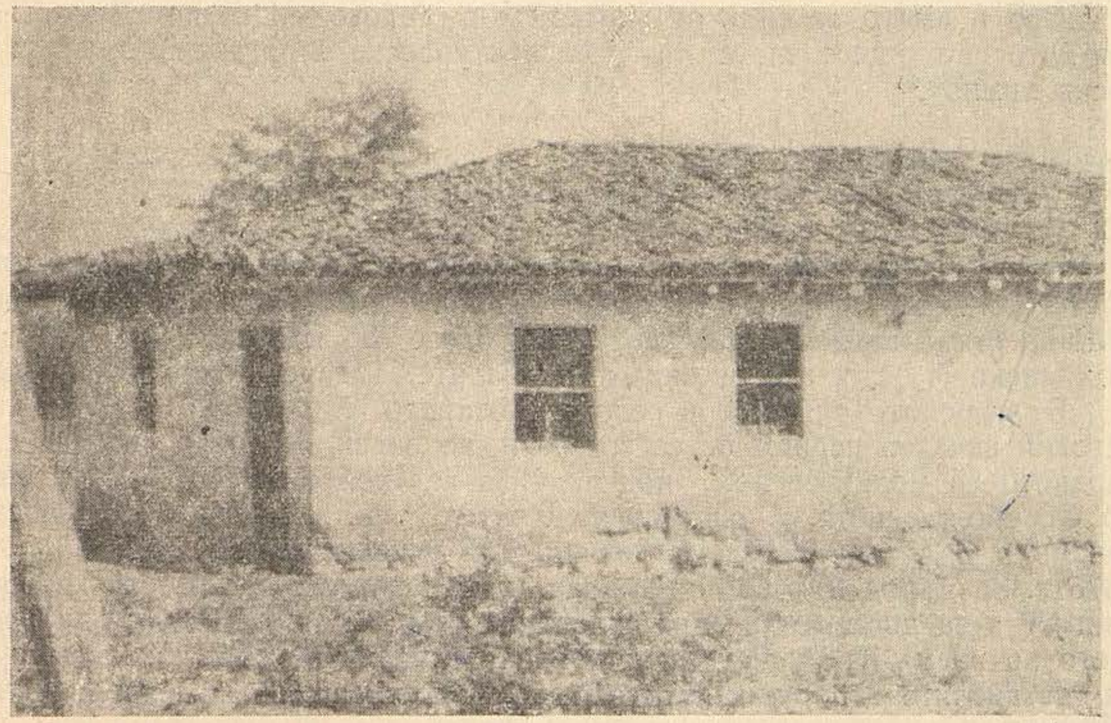

Обр. 7. Църковно-училищната сграда в с. Кадъ

Църковно-училищната сграда в селото, запазена до неотдавна[85] (обр. 7) е строена през 1866 г.[86] Вероятно през същата година е открито и българското училище. За него обаче освен факта на съществуването му друго не е известно. Знайно е също и името на един от учителите в него — Иван Шапчанов от с. Шипка, който учителствува тук около 1874/75 г.[87]

---

[83] За това паметно събитие разказва следната приписка: „Триод Цветний който в Руско-турската война когато разсипаха изгориха Церквата на Св. Димитрие до основите. Книгите, иконите, полилейте, разпраснаха истрошиха. Същата книга нарицаема Цветний триод пострадала от немилостивите татари, турци, черкези. Намери ся на улицата до церквата в лято Христово 1877 + 1878: юли 30 ден в село Ези бей Х-олу Пазарджишки окръг. Подвързана от Коста Попов Каралески учител 1883. маий 28 в село Каралез. свещ. Цаню Попов."

[84] Турски извори за българската история, т. II, стр. 43—57, 531. Вж. също: ОДА—Варна, ф. 75к, оп. 1, арх. ед. 8, л. 48; НБКМ—БИА, II, А, 2867. В. Теплов, цит. съч., стр. 170; „Материалы для изучения Болгарии", вып. IV, стр. 266.

[85] Съборена е към 1965 г.

[86] АБАН, ф. 144, арх. ед. 99, л. 26.

6. С. РИЛЦИ (СУЮТЧУК)

С. Суютчук е заселено също от тракийци след 1828/29 г.[88] През 1874 г. те достигат до 50 къщи с 50—60 венчила. Освен тях тук има и 45 татарски къщи и една-две турски и цигански.[89]

Данните за училището в с. Суютчук са много оскъдни. Известно е само, че след 1870 г. то съществува почти непрекъснато. До нас е достигнало и името на един от учителите в селото — Цвятко Ненов, записан като спомоществовател за „Селскостопанска неорганическа и органическа химия".[90]

7. С. ПОЛКОВНИК МИНКОВО (КАБА САКАЛ)[91]

Българите в селото са преселници от Сливенско, Котленско и други места, уседнали тук през първата половина на XIX в. През 70-те години с. Каба сакал представлява селище с близо 55 къщи, 19 от които мюсюлмански (турски и черкезки), а останалите български с 33—38 венчила.[92]

Българското училище в селото е открито около 1870 г.[93] Данни за неговия начален период не са запазени, но очевидно той е свързан с отварянето на молитвен дом, под покрива на който се намира училището до Освобождението. Единственият учител тук, за когото има запазени сведения, е Атанас Рачев от Балчик. Той учителствува от 1872/73 докъм 1875 г. За първи път се споменава като спомоществовател на някои книги,[94] а за последен в една приписка от 1875 г.[95] Съдбата на училището по време на Руско-турската война е вероятно същата, каквато е и на останалите добруджански селища, подложени на палежи и опустошения.

---

[87] В църквата в с. Долина, Толбухинско, където са пренесени църковните потреби след събарянето на храма „Св. Арх. Михаил" в с. Ведрина, се намира един Цветен Триод от 1865 г. с приписка на последния лист: „Да са знае когато беше лошава зима да падна сняг и измряха добитъка много и плявата беше оката 50-пари, а ичимикът 35-пари оката и на нея година погармя 31 март 1875 г. Учител Ив. Шапчанов из Шипка".

[88] Л. Милетич, цит. съч., стр. 158.

[89] Турски извори..., т. II, стр. 84—93, 546; ОДА — Варна, ф. 75 к, оп. 1, арх. ед. 12, л. 71; пак там, арх. ед. 8, л. 48; НБКМ — БИА, II А 2867; В. Теплов, цит. съч., стр. 172.

[90] Д. Енчев, цит. кн., стр. 165.

[91] От 1960 г. селото е слято със с. Д. Ганево (Победа).

[92] Турски извори..., т. II, стр. 521; ОДА — Варна, ф. 75 к, арх. ед. 8, л. 47; НБКМ — БИА, II А, 2867; „Материалы для изучения Болгарии", вып. IV, стр. 266; В. Теплов, цит. съч., стр. 170. Тук данните са разместени.

[93] НБКМ — БИА, II А, 331.

[94] Ив. Гюзелев, цит. кн., стр. 164; същият, Ръководство към физиката, Прага, 1874 г., стр, 453.

[95] На последната стр. на Апостол от 1836 г., съхраняван в църквата в с. Паскалево, е записано: „На 1875-та година, много человецы станаха жертва на вълците и много овце измряха от шярката а снега лежя на земята от Игнажден до първи априлие без да са види черна земя. Подвърза ся от Г. Ат. Рачев уч. в Каба сакал."

8. С. БОГДАН

Населението на с. Богдан е преселено от Тракия през първата половина на XIX в.[96] Непосредствено преди Освобождението то наброява около 55 къщи, от които няколко черкезки, а останалите български с 60 венчила.[97]

Българско училище тук съществува към 1872/74 г.[98] Учител в него е Кольо Д. Попов от с. Кара бурун (Знаменосец), Старозагорско. Заедно с учениците си — Стоян М. Саров, Васил Ст. Чобанов, Кольо Киров и Тодорка Колюва — той е записан като абонат за две книги, издадени от Ив. Гюзелев.[99] Други сведения за това училище липсват.

9. С. ГЕНЕРАЛ КОЛЕВО (ЧАИР ХАРМАН)

През 70-те години на XIX в. с. Чаир Харман има около 30 къщи, 4—5 от които турски, 20 татарски и само 5 български. Последните са тракийски преселници и през 1874 г. са отбелязани с 12 венчила.[100]

Въпреки че са малко, тукашните българи откриват училище, в което през 1872/73 г. учителствува Георги Атанасов.[101] Изглежда след това то е затворено и в документите на Варненската митрополия селото е отбелязано без училище.

10. С. ВЛАДИМИРОВО (ДЕЛИ ОСМАНЛАР)

През 1874 г. с. Дели Османлар достига до 108 къщи. От тях 15 са татарски, 27 турски, 6 цигански, а останалите български.[102] По своето потекло българите са от Тракия, преселени през 30-те години на XIX в.[103] През 1873/74 г. тук са записани 75—80 български венчила.[104]

Българското училище в с. Дели Османлар е открито в началото на 70-те години. През 1871 г. в селото е построена църквата „Св. Арх. Михаил".[105] Тогава вероятно е отворено и училището. През 1872/73 г. в него учителствува Н. Радичков.[106] Други данни за това училище засега не са известни.

---

[96] Л. Милетич, цит. съч., стр. 158.

[97] Турски извори..., т. II, стр. 493; ОДА — Варна, ф. 75 к, а. ед. 8, л. 48.

[98] ОДА — Варна, ф. 75 к, арх. ед. 92, л. 12; пак там, ф. 79 к, арх. ед. 9, л. 68.

[99] Ив. Гюзелев, цит. книги, стр. 164 — 165 и 453.

[100] Турски извори..., стр. 485; ОДА — Варна, ф. 75 к, арх. ед. 8. л. 47; пак там, ф. 75 к, арх. ед. 12, л. 71; НБКМ — БИА, II А, 2867; В. Теплов, стр. 172; „Материалы для изучения Болгарии"..., вып. IV, стр. 270; Л. Милетич, цит. съч., стр. 158.

[101] Ив. Гюзелев, цит. кн., стр. 164 и 453.

[102] Турски извори..., т. II, стр. 58—69, 534; В. Теплов, цит. съч., стр. 169; „Материалы для изучения Болгарии", стр. 270.

[103] Л. Милетич, цит. съч., стр. 158.

[104] НБКМ — БИА, II А, 2867; ОДА — Варна, ф. 75 к, арх. ед. 12, л. 71; пак там, арх. ед. 8, л. 48.

[105] АБАН, ф. 144, арх. ед. 99, л. 25.

[106] ОДА — Варна, ф. 79 к, арх. ед. 9, л. 72.

11. С. КРАСЕН (КАРАЛИЙ)

Селището, което възниква към XVI в. около чифлика на турчина Хюсеин Кара Али, е заселено през втората четвърт на XIX в. от български преселници от Ямболско, Старозагорско и др. През 70-те години на м. в. те достигат до 36 венчила.[106а]

През 1860 г. тук е издигната църквата „Арх. Михаил". Може да се предполага, че наскоро след това е открито и българското училище. Положителни данни за него обаче са налице едва десет години по-късно. По това време в селото учителствува Петко Димитров, записан като спомоществовател заедно с учениците си Жеко П. Михайлов, Злати Стоянов и Димитър Милков. В следващите години тук работи учителят Георги. Тукашното училище, построено в църковния двор, е изгорено заедно с църквата през Руско-турската война 1877—1878 г.[106б]

2859

В последното десетилетие на турското робство Х. Пазарджишка околия обхваща 108 села, по-голямата част от които са населени преобладаващо с мюсюлмани — турци, татари, черкези и цигани.[107] Според преброяването от 1874 г. мъжкото население на тази околия възлиза на 15 118 души, от които българите достигат едва ~~5185~~ 2859 мъже.[108] Българското население е съсредоточено в 28 села, повече или по-малко размесени с посочените етнически групи.[109] В две от тези села живеят и гагаузи (с. Ени махле и с. Кара курт), които поради зависимостта им от гръцката патриаршия са записани като гърци.

До Освобождението български училища са открити в 14 села. Десет от тях разгледахме по-горе. Останалите четири, в с. Ени махле (Одринци), с. Кара сулари (Ловчанци), с. Кара синан (Росеново) и с. Ели бей (Пчеларово), поради липса на конкретни данни отбелязваме само с факта на съществуването им.[110] Ако към тези 14 селски училища прибавим и 4-те градски в Х. Пазарджик, получава се цифра, която почти съответствува на 16-те немохамедански, мъжки и девически училища, посочени в официалната турска статистика от 1873 г.[111] Малката разлика, която остава, трябва да се обясни може би с непостоянното функциониране на някои училища, каквото е примерно в с. Чаир Харман. По този начин без училища се очертават следните села: Баш бунар (Полковник Свещарово), Хош кадем (Котленци), Салман (Пленимир), Семиз Али (Драганово), Мазлумче (Ломница), Кара Мурад (Златия), Кючюк Чамурлу (Малка Смолница), Вели Факъх (Поп Григорово), Кара Илияс (Царевец), Куркут (Страхил), Саръ Махмуд (Алексеево), Мансур (Свобода), Кара

[106а] Р. Стойков, цит. съч., стр. 112; Л. Милетич, цит. съч., стр. 158; В. Теплов, цит. съч., стр. 170; ОДА — Русе, ф. 43 к, оп. 2, арх. ед. 29, л. 164.

[106б] АБАН, ф. 144, арх. ед. 99, л. 26; В. Друмев, цит. съч., стр. 123; ОДА—Русе, ф. 43 к, оп. 1, арх., ед. 12, л. 49.

[107] Турски извори..., стр. 334 — 337, 473 — 554; „Материалы для изучения Болгарии", вып. IV, стр. 264 — 270.

[108] Турски извори..., т. II, стр. 555.

[109] Пак там, стр. 473—554.

[110] ОДА — Варна, ф. 75 к, арх. ед. 8, л. 47—48.

[111] Вл. Тодоров — Хиндалов, Принос към българската история, С., 1926 г. стр. 51.

курт (Приморци) и Айдин-чофа (дн. махала в с. Полк. Свещарово. Такова е в общи линии състоянието на българската просвета в Хаджиоглу Пазарджишка каза преди Освобождението.

IV. БАЛЧИШКО

В уводните бележки за учебното дело в Х. Пазарджишка каза бяха изтъкнати, макар и бегло, някои обстоятелства от етнически и стопански характер, които може да се отнесат в същата степен и за Балчишкия район. Поради това, без да се спираме отново на тях, ще посочим само онези специфични особености, отличаващи този край от останалите места. В народностно отношение те се изразяват преди всичко в сравнително по-малобройното мюсюлманско население, отколкото във вътрешността на Добруджа. От друга страна, тук имаме значително по-силен и компактен гагаузки елемент. Това има важно значение за развитието на българското учебно дело през епохата на Възраждането. Традиционното гръцко влияние по Черноморието и особено духовната експанзия на гръцката църква от средата на м. в. поставят в зависимост и подчинение най-напред гагаузкото население. Неговата отрицателна роля в църковно-националните борби през следващите години създава не малко трудности и задръжки за възхода и укрепването на българските училища в този район. Конкретните поселищни данни, които привеждаме по-долу, потвърждават по най-убедителен начин този характерен момент от развитието на българската просвета в Балчишка околия.

1. БАЛЧИК

Към втората половина на XVI в. Балчик е заселен изключително с турско население. Това съдим от един турски регистър от 1573 г.,[112] за същото пише и П. Джорджич през 1595 г.[113] Останал „в незапометни години без християни", както казва в автобиографията си Кою Райчов,[114] Балчик просъществува почти до 1840 г. като незначително турско селище. Неговият възход в следващите години се дължи на разрешението свободно да се изнасят оттук зърнени храни, което богатата околност и сравнително удобното пристанище улесняват твърде много. През 1853 г. Балчик наброява по думите на Вретос към 4000 жители.[115] Двадесет години по-късно Каниц съобщава, че градът е нараснал до 800—900 турски къщи, 400 татарски, 150 български и 50 гръцки.[116] Особено показателен в случая е ръстът на българското население. Ако през 30-те години на XIX в. тук живеят само неколцина българи, като бакали и абаджии, впоследствие техният брой се увеличава с преселници, завърнали се от Бесарабия, както и на такива, придошли от други български места.[117] Преди Кримската война те населяват 20 къщи, а през 1871 г. достигат до 143 чисто български венчила и 46 гърко-гагаузки.[118] Увеличаването броя на българското население, както и неговото материално замогване водят към все по-убедителна изява на народностното съзнание, към утвърждаване на българското просветно и църковно дело.

---

[112] Р. Стойков, цит. съч., стр. 111; вж. също К. и Х. Шкорпил, Балчик, ИВАД V, 1912 г., стр. 47—52.

[113] М. Дринов, Историческо осветление върху статистиката на народностите в Източната част на Българското княжество, Съчинения на М. Дринов. т. I, С., 1909 г. стр. 536 — 537.

[114] НБКМ — БИА, II А, 2508, л. 1. Този документ е публикуван от П. Ников, цит. съч., стр. 26—30, бел. 35.

[115] A. P. Vretos, La Bulgarie ancienne et moderne, St. P., 1856, p. 196—197.

[116] F. Kanitz, стр. 225; вж. също: В. Теплов, цит. съч., стр. 166; „Материалы для изучения Болгарии", вып. IV, стр. 166; В. Тодоров — Хиндалов. Добруджа в миналото, според турски официални източници, Год. на Нар. библиотека в София за 1926—28 г., С., 1930 г., стр. 214.

Починът за откриване на българско училище в Балчик възниква всред тукашните българи заедно с решението да съградят и собствена църква. Заслугата за реализирането на тази идея принадлежи главно на Кою Райчов от Трявна, установил се тук през 1833 г. Натрупал значително състояние като търговец, той се издига до пръв водител на българите и в продължение на няколко десетилетия стои начело на техните църковни и просветни борби.[119] С помощта на околните български села, при съдействието на варненския митрополит Йосиф, както и на балчишкия мюдюрин Мехмедаа Харачиолу през 1845 г. църквата „Св. Никола“ е завършена.[120] През същата година е открито и българското училище.[121] Пръв учител в него става Стойко Иванов, който учил децата на български и гръцки език.[122] Но плахите и неуверени стъпки на това училище се сблъскват още в началото с ожесточената съпротива на гръцката духовна власт, която намира тук опора в лицето на малцината гърчеещи се гагаузи и гръцки търговци, дошли от Цариград и Беломорието.

В края на 1847 г. на мястото на митрополит Йосиф, българин от Македония, пристига гръцкият владика Порфирий. От този момент започва и настъплението на великогръцката пропаганда по тези места. „Сас силата на владиката Порфирия — пише К. Райчов — изгониха ни българския епитроп и българския поп Иоана и българския очител Стойка и продадиха балгарските книги на саталмашката черкова и сас парите копиха гарски книги.“[123] Тогава К. Райчов подарява едно от своите издания в Аязма махалеси за нуждите на училището и още през 1848 г. учителят Параскева Николов от Сливен, условен за 3000 гроша годишно, подновява учебните занимания. В тази сграда училището се помещава три години, до 1851 г., когато тя е превърната в църква, наречена „Св. Троица“.

---

[117] НБКМ — БИА, II А, 2508, л. 1—2; Л. Милетич, чит. съч., стр. 153.

[118] ОДА — Варна, ф. 79 к, арх., ед, 6, л. 2; пак там, ф. 75 к, арх. ед. 8, л. 47. пак там, арх. ед. 12, л. 4, 8, 9; в-к „Македония“, год. IV, бр. 40 от 7 април 1870 г;

[119] НБКМ — БИА, II А, 2508, л. 1—3; в-к „Цариградски вестник“, год. VIII, бр. 396 от 7 септември 1858 г.

[120] ИВАД, VI, 1914 г., стр. 61. Тази църква по-късно е разрушена и през 1866 г на същото място е изграден сегашният храм „Св. Никола“. Вж. ОДА — Варна, ф. 79 к арх. ед. 6, л. 2; АБАН, ф. 144, арх. ед. 99, л. 1.

[121] Поради известна несигурност за годината, когато е завършена църквата, някои автори приемат, че училището в Балчик е открито през 1847 г. Вж. Г. Димитров, Княжество България, ч. I, Пловдив, 1895 г., стр. 202. Същата година е отбелязана и в една дописка във в-к „Цариградски вестник“, год. VIII, бр. 364 от 1 февруари 1858 г. Съвсем произволно е дадена началната година на балчишкото училище след 1857 г. и у Н. Иванков, История на учебното дело в България, стр. 84.

[122] П. Ников, цит. съч., стр. 31.

[123] НБКМ — БИА, II А, 2508, л. 2.

Близо до нея, на място, подарено пак от К. Райчов, е построена училищна сграда със стая за учениците и друга за учителя.[124] Докога учителствува тук Пар. Николов е неизвестно.[125]

По време на Кримската война, от 1854 г. до 1856 г., учител в Балчик е Константин Дъновски.[126] В следващите години за учител е приет Димитър Гаврилов, който остава в училището до лятото на 1859 г.[127] Той е наследен от даскал Константин от Търново, който учителствува и през 1860 г. По негово време броят на учениците достига до 60 момчета и момичета. Обаче слабата подготовка на учителя и недостатъчното познаване особено на гръцкия език довеждат постепенно до спадане интереса към училището, до напущането на много от учениците.[128]

Това състояние е преодоляно едва след идването на учителя Петър Стоянов от Котел. В Балчик той учителствува в продължение на 7 години, до лятото на 1866 г., когато е ръкоположен за свещеник.[129] След него училището изглежда остава за известно време без учител. Към 1869/70 г. тук постъпва учителят Атанас Рачев от Балчик.[130] Той също искал да стане свещеник, поради което в-к „Македония“ със загриженост предупреждава „да не оставят мястото му ни най-малко празно, защото с толкоз мъки събраните дечица мъчно ще ги съберат испосле и да не кажет бащите им, че все тъй ще върви то“.[131]

До 1870 г. училището в Балчик е общо, т. е. момчета и момичета са обучавани заедно.[132] През същата година, след идването на още един учител, в града е открито и отделно девическо училище. В един интересен документ — „Описание на Балчишката и Манкалянска окръжности“ от 1 май 1871 г. за Балчик е отбелязано: „С три училища, които ся намират в черковните дворове: две български, мъжко и девическо, първото ся посещава от 62 ученици, а девическото от 36 девици. Учители двама: Петър Н. К. Икономов из Котел и Атанас Рачев из Балчик; първият същевременно служи и за певец, а вторият и за общенский писар. Третото е гръцко училище, посещава ся от 24 ученика и девойки, еленски гагаушки и български. Учител Христодул Харби из Островите."[133] Петър К. Икономов остава в Балчик и през следващите години, а за негов помощник е назначен Яни Русев.[134] През 1874 г. за учител е приет един младеж от с. Сахране, Казанлъшко, чието име е неизвестно.[135]

---

[124] Пак там.

[125] Пар. Николов е род. в Сливен, учи се в Цариград, след което учителствува в Осман пазар (Омуртаг) и Балчик. През 1853 г. става свещеник в Сливен, а по-късно в Цариград, Варна, Кюстенджа и Силистра. Умира в последния град през 1878 г. Вж. Архим. Инокентий, Архимандрит Панарет Хилендарски, в-к „Варненски общински вестник“, бр. 202 от 3 май 1929 г.

[126] П. Ников, Иконом Константин А. Дъновски, сп. Духовна култура, год. I, кн. 1—2, 1920 г., стр. 120.

[127] Дим. Гаврилов е род. в Казанлък, учителствува в Балчик, след което по искане на местните българи е ръкоположен през 1860 г. за свещеник от Ил. Макариополски. Поради преследване от гръцката духовна власт за известно време приема покровителството на католическата църква, но през 1861 г. се отказва. По-късно е свещеник в Балчик. Вж. в-к „Цариградски вестник“, год. IX, бр. 421 от 7 март 1859 г.; пак там, год. X, бр. 484 от 25 юни 1860 г.; пак там, год. XI, бр. 25 от 10 юни 1861 г., бр. 26 от 24 юни 1861 г. и бр. 29 от 15 юли 1861 г.

[128] В-к „Цариградски вестник“, год. X, бр. 455 от 31 октомври 1859 г.; в-к „България“, год. II, бр. 86 от 9 ноември 1860 г.

[129] ОДА — Варна, ф. 75 к, арх. ед. 12, л. 4; пак там, ф. 83 к, арх. ед. 33, л. 8; А. Василиев, Изобразителни изкуства из някои добруджански селища, Сб. Добруджанска експедиция, С., 1956 г., стр. 107.

[130] Вж. Д. Енчев, цит. кн., стр. 184.

[131] В-к „Македония“, год. IV, бр. 46 от 2 май 1870 г.

[132] Пак там. Вж. също в-к „Македония“, год, IV, бр. 46 от 2 май 1870 г. и бр. 47 от 5 май с. г.

В началото балчишкото училище едва ли се е различавало по степен на развитие от обществените килийни училища. То не надхвърля рамките на елементарната първоначална грамотност и по-късно. Една от найсъществените причини за това състояние е продължителната църковнонационална борба, която тук взема особено ожесточен характер. На два пъти — през 1845 и 1851 г. — българите откриват свои църкви, но и двете последователно са иззети от местните гърци.[136] Увлечени в тази борба, българите не всякога отделят достатъчно внимание и средства за развитието на своето училище. По-значителен напредък в него се забелязва след 1870 г., без да може да прерасне обаче в едно развито класно училище. След разрешаването на църковния въпрос през с. г. българската община показва по-голяма грижа и заинтересованост към нуждите на просветното дело. Тя проявява същото внимание вече и към българските училища в околността, на които изпраща учители, учебни помагала, провежда годишни изпити и пр.[137]

2. С. ЕЗЕРЕЦ (САТЪЛМЪШ)

С. Сатълмъш е чисто българско селище преди Освобождението, заселено с тракийци след 1828/29 г. През 1870/71 г. те достигат към 40 къщи.[138]

Макар селото да е твърде малко по големина, очевидно българският му облик благоприятствува тук да бъде открит параклис още през първата половина на XIX в. Църквата в селото е построена през 1853 г. През същата година е отворено и българското училище. До 1857 г., когато е издигната отделна училищна сграда, обучението на учениците се провежда в различни селски къщи.[139] Други данни за училището, както и за учителите до 1868 г. засега не са известни. През есента на същата година варненската община изпраща за учител в селото Петър К. Даскалов от Сливен.[140] Той учителствува тук почти до Освобождението.[141] През 1869/70 г. при него се учат 30 ученика и 10 ученички, обучавани по взаимоучителния метод.[142] През следващата година училището е посещавано от 22 момчета и 4 момичета.[143] По това време в селото изглежда е условен още един учител — даскал Ненко от Котел.[144] Сведенията за неговото пребиваване тук обаче са много оскъдни.

---

[133] ОДА — Варна, ф. 79 к, оп. 1, арх. ед. 6, л. 2.

[134] Т. Х. Станчев, Тълкование на божествения и молитвений дом..., Русчук 1873 г., стр. 47.

[135] ОДА — Варна, ф. 79 к, арх. ед. 14, л. 22.

[136] В-к „Цариградски вестник", год. VIII, бр. 364 от 1 февруари 1858 г.; пак там год. IX, бр. 401 от 18 октомври 1858 г.; пак там, бр. 405 от 15 ноември 1858 г. пак там, бр. 422 от 14 март 1859 г.; пак там, год. X, бр. 481 от 25 юни 1860 г. в-к „Турция", год. I', бр. 25—26 от 1 януари 1866 г.; П. Ников, Българското възраждане..., стр. 115—121, 391, 393.

[137] В-к „Македония", год. IV, бр. 27 от 21 февруари 1870 г.; пак там, бр. 52 от 23 май 1870 г.; пак там, бр. 67 от 20 юли 1870 г.

[138] ОДА — Варна, ф. 75 к, арх. ед. 8, л. 47; в-к „Македония", год. IV, бр. 40 от 7 април 1870 г.; „Материалы для изучения...", стр. 264; В. Тодоров — Хиндалов, цит. съч., стр. 216.

[139] ОДА — Варна, ф. 79 к, арх. ед. 6, л. 3; пак там, ф. 75 к, арх. ед. 12, л. 3.

[140] ОДА — Варна, ф. 79 к, арх. ед. 17, л. 94.

[141] Пак там, арх. ед. 9, л. 66; Т. Х. Станчев, цит. кн., стр. 48.

3. С. ВРАНИНО (ГАРГЪЛЪК)

Първите известия за селото от края на XVI в. съобщават за наличието на турско население.[145] След 1828/29 г. тук се заселват тракийци от Ямболско, Новозагорско и др.[146] В последното десетилетие преди Освобождението с. Гаргълък се състои от около 40 български и 3—4 турски къщи.[147]

Народностното пробуждане на българите протича доста своеобразно тук. До 1866 г. те все още признават властта на варненската гръцка митрополия, чрез която искат и разрешение за построяването на църква.[148] Но тази зависимост наскоро след това е отхвърлена.[149] Кога е открито тукашното училище, засега не може да се установи, но в началото на 60-те години то вече съществува. Вероятно в началото е устроено в някоя селска къща. През 1867 г. тук е построена специална училищна сграда, а на следната година, в непосредствена близост до училището, е издигната и църквата „Св. Троица. „Първият известен учител в селото е Дамян Друмев, който заедно с неколцина още местни жители е записан като спомоществовател за издадена от С. Доброплодни книга.[150] След Д. Друмев тук учителствува Михаил Киров (Бочков) от Ямбол. През 1869/70 г. той обучава 20 ученика, с които в края на учебната година (на Петровден) провежда годишния изпит. Представителите на балчишкото училищно настоятелство, които присъствуват на изпита, са доволни от работата на учителя, но настояват пред родителите да изпращат на училище и дъщерите си. И наистина през другата учебна година учителят М. Киров обучава вече 22 ученика и 12 ученички. Други сведения за учебното дело в селото преди Освобождението липсват. По време на Освободителната война църквата заедно с училището са ограбени и опожарени от отстъпващите башибозушки войски.[151]

4. С. ШАБЛА

До Руско-турската война от 1828/29 г. с. Шабла е населено с гагаузи, част от които се изселват след това в Бесарабия. Тогава в селото се установяват и тракийските преселници от Ямболско, Сливенско и др.[152] През 1871/74 г. населението достига от 92 до 120 български венчила и между 30—50 гагаузки.[153] Турското население, което живее тук още от мXVI в., е съвсем малобройно, едва 15 къщи.[154]

---

[142] В-к „Македония“, год. IV, бр. 52 от 23 май 1870 г.

[143] ОДА — Варна, ф. 79 к, арх. ед. 6, л. 3.

[144] Д. Енчев, цит. кн., стр. 185.

[145] Р. Стойков, цит. съч., стр. 111.

[146] Л. Милетич, цит. съч., стр. 154; Й. Заимов, Принос към проучването на местните имена в Южна Добруджа, Сб. Добруджанска експедиция, С., 1956 г., стр. 187.

[147] ОДА — Варна, ф. 75 к, арх. ед. 8, л. 47; в-к „Македония“, год. IV, бр. 40 от 7 април 1870 г.; В. Теплов, цит. съч., стр. 167; „Матерналы для изучения Болгарии. . .“, вып. IV, стр. 262; В. Тодоров — Хиндалов, цит. съч., стр. 214.

[148] П. Ников, цит. съч., стр. 291.

[149] Пак там, стр. 143, 164.

[150] С. Доброплодни, Кратко здравословие. . ., Болград, 1865 г.

[151] ОДА — Варна, ф. 79 к, арх. ед. 6, л. 4; пак там, ф. 75 к, арх. ед. 12, л. 4, в-к „Македония“, год. IV, бр. 67 от 20 юли 1870 г.

Откриването на българското училище в с. Шабла става в атмосферата на остри църковно-национални противоречия между местните българи и гагаузи. В църквата, която е строена през 1853 г.,[155] богослужението до 1860 г. се извършва на гръцки език. Оттогава насетне това става на български, а десет години по-късно гръцкият език и книги са окончателно изхвърлени от църквата.[156] В коя година е открито училището в с. Шабла е неизвестно, но се знае, че първоначално обучението в него се провежда на гръцки език. През 1866 г. то е побългарено, а гагаузите принудени да си вземат друг учител и отворят отделно училище.[157]

Първият български учител тук вероятно е Михаил Н. Йорданов от Сливен. Неговото пребиваване в Шабла е отбелязано в следната приписка: „Учението е на младите украшение, а на старите утешение. Святи Мъченик Харалампи ката года е на 10-ый февруарий. Учител Михаил Йорданов из град Сливен 1868 года.“[158] През 1869/70 г. в селото учителствува Стефан Миндов от Разград, който в края на същата година провежда годишен изпит. По този повод в-к „Македония“ пише: „С. Шабла с църква, български свещеник, достоен и с добро поведение. Селяни родолюбиви, училище добро, снабдено със сичките училищни потребици. Учител Стефан Миндов от Разград, прилежателен, изпратен преди 7 месеца от тукашната (балчишката — В. Т.) община. Селяните като ученолюбиви изпровождали катадневно децата си в училището, които са на брой 60 момчета и 20 девойчета; отговори превъзходно добри, поведение изрядно добро. Слова сказани в изпитанието от ученик и ученица връх просвещението.“[159] Същият учител остава и през следващата година, когато тук се учат 37 ученика и 10 ученички, между които и деца на гагаузи.[160] След него за учител е условен Иван Т. Коларов, чиято енергичност и родолюбие го издига начело на борбата против гръцката духовна власт.[161] По-късно, а може би и до Освобождението, в Шабла работи даскал Георги, който се подписва по следния начин: „Г = учителя Георгия Шабленскаго Въ балчишкия държава.“[162]

---

[152] Л. Милетич, цит. съч., стр. 154; Й. Заимов, цит. съч., стр. 192; П. Ников, цит. съч., стр. 126.

[153] ОДА — Варна, ф. 75 к, арх. ед. 8, л. 47; пак там, ф. 79 к, арх. ед. 6, л. 3 П. Ников, цит. съч., стр. 168, 183, 459, 455.

[154] Р. Стойков, цит. съч., стр. 112; В. Теплов, цит. съч., стр. 168; „Материалы для изучения Болгарии...“ вып. IV, стр. 264; В. Тодоров — Хиндалов, цит. съч., стр. 216.

[155] ОДА — Варна, ф. 75 к, арх. ед. 12, л. 3.

[156] П. Ников, стр. 389, 391, 453, 455.

[157] ИВАД, VI, 1914 г., стр. 61; П. Ников, цит. съч., стр. 453.

[158] Вж. „Служба Свещеному Мученик Харалампий“ в местната църква „Св. Харалампий“, стр. 3. На стр. 1 в същата книга е запазена друга приписка: „Принадлежитъ Храму Светому Священно-мученику Харалампию Чудотворцу принесена в даръ в село Шабла — 8 февруарий 1868 года. На чърта съща-го учитель Михаиль Н. Иорданов из Сливен.“

[159] В-к „Македония“, год. IV, бр. 52 от 23 май 1870 г.

[160] ОДА — Варна, ф. 79 к, арх. ед. 6, л. 3.

[161] Пак там, арх. ед. 9, л. 66; П. Ников, цит. съч., стр. 453.

[162] Вж. книгата „Служба Свещеному Мученик Харалампий“ в селската църква. Също ОДА — Варна, ф. 79 к, арх. ед. 9, л. 66.

През всичките тези години училището се помещава в отделна сграда в църковния двор, която по време на Освободителната война заедно с църквата е ограбена и разрушена.

5. С. ТРИГОРЦИ (ДЖАФЕРЛИ ЮЧОРМАН)

Българското население на с. Джаферли юч орман се установява тук след 1828/29 г. Освен него в селото живеят още турци, татари и черкези, които през 60-те и 70-те години на XIX в. достигат до 33 къщи.[163] Българите са преселници от Тракия и наброяват по същото време към 18 къщи.[164]

е

През 1867 г. тук е изградно училище, което заедно с църквата се намира под един покрив. Най-напред в него учителствува Неделчо Петров от с. Конари, Новозагорско. През 1869/70 г. той обучава 15 момчета и 5 момичета.[165] През следващата година учител е Стефан (Станю) Х. П. Ненов от Пловдивско, при когото се учат 15 ученика.[166] От 1873 г учител в селото става Станчо Стоянов Арабаджиев.[167] Изглежда през 1872 г. тук е построена нова църковно-училищна сграда, която през Освободителната война е опожарена.[168]

6. КАВАРНА

Старото християнско население на Каварна[169] понася твърде чувствително последствията на Руско-турската война през 1828/29 г., в резултат на която и една част от него се разселва. При все това малко преди Кримската война, Вретос отбелязва тук 500 души православни християни.[170] Двадест години по-късно Ф. Каниц намира 125 турски къщи, 60 татарски 150 гръцки и 25 български.[171] Почти същите данни — 180 мюсюлмански и 190 немюсюлмански къщи — са фиксирани и в турските документи[172] Гръцките семейства всъщност са гагаузки, с изключение на неколцина гръцки търговци-житари, пришелци от Цариград. Българите, които към 1874 г. достигат до 40—42 къщи, са заселени в Каварна изключително след Кримската война.[173]

Първото училище в Каварна с обучение на гръцки език е създадено през 1856 г.[174] Българите поради своята малобройност и икономическа неукрепналост откриват учебна стая едва през 1869 г. Тя се помещава първоначално в преддверието на техния параклис.[175] През следващата година българите изграждат специално помещение, използвано също за църква и училище. В едно описание на Каварна от 1871 г. е записано: „Има една гръцка църква, едно гръцко училище, което ся посещава от 45 гагаузчета, учител Лазар родом грък. Двама гръцки свещеника: поп Павли (погърчен) и поп Георги Караманлия. Един молебен дом и училище, български, съзидани в 1870 г. Свещеник Евстратий (Калугер), който същевременно е и учител. Училището ся посещава от 15 ученика и 10 девойки.“[176] Първият български учител в Каварна, йеромонах Евстратий Билски, не е притежавал очевидно необходимите качества, за да въведе що-годе добър порядък в училището. Против него интригантстват гагаузите („че децата им напусто ходели“), недоволни са и българите. Последните поради липса на други възможности да поддържат училище с един добър учител съставят през 1874 г. лотария, приходите от която предвиждат за нуждите на училището.[177] Заедно с това българите вземат мерки да намерят друг по-подготвен учител, какъвто от есента на 1874 г. става вероятно Ефтим Иванов Еремиев от Карлово. От името на училищното настоятелство (обр. 8) той изпраща лотарийни билети до редица общини из страната. Те са придружени от горещия апел да се помогне на каварненските българи в борбата им против гърците и злостните нападки на гърчеещите се гагаузи.[178] Църковно-националната борба, която взема тук наистина твърде драстични форми, дава съществен отпечатък върху развитието на българското училище. „Защото, както пише варненският гръцки митрополит Йоаким, българският въпрос в тези места за нещастие отдавна е отхвърлил своята църковна мантия и е облякъл национална в целия й блясък и величие.“[179]

---

[163] F. Kanitz, стр. 239; В. Теплов, цит. съч., стр. 168; „Материалы для изучения Болгарии“, стр. 262; В. Тодоров — Хиндалов, цит. съч., стр. 216.

[164] ОДА — Варна, ф 75 к, арх. ед. 8, л. 47; в-к „Македония“, год. IV, бр. 40 от 7 април 1870 г.

[165] В-к „Македония“, год. IV, бр. 67 от 20 юли 1870 г.

[166] ОДА — Варна, ф. 79 к, арх. ед. 6, л. 4; Т. А. Станчев, цит. кн., стр. 47

[167] ОДА — Варна, ф. 79 к, арх. ед. 9, л. 67.

[168] Пак там, ф. 75 к, арх. ед. 12, л. 8.

[169] Вж. Р. Стойков, цит. съч., стр. 111; М. Дринов, цит. съч., стр. 536.

[170] A. P. Vretos, стр. 192.

[171] F. Kanitz, стр. 226; вж. също П. Ников, цит. съч., стр. 168, 183, 459.

[172] Вл. Тодоров — Хиндалов, Добруджа в миналото според турски официални източници, год. на Нар. библиотека в София за 1926/28 г., С., 1930 г., стр. 214.

[173] ОДА — Варна, ф. 75 к, арх. ед. 8, л. 47; в-к „Македония“, год, IV, бр. 40 от 7 април 1870 г.; в-к „Левант таймс“, год. VI, бр. 16 от 27 април 1874 г.; П. Ников, цит. съч., стр. 387, 389.

[174] ИВАД, VI, 1914 г., стр. 59.

Кр. Кр.

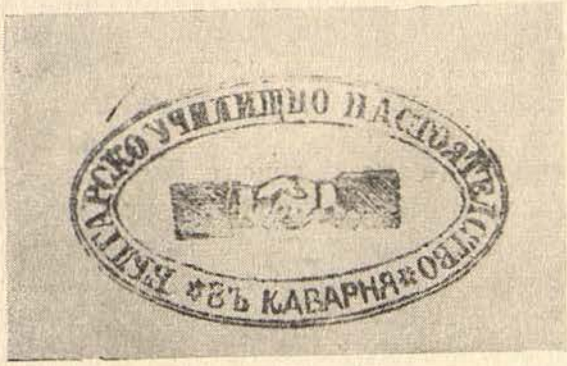

Обр. 8. Печат на българското училищно настоятелство в Каварна

През 1877 г. при опожаряването на Каварна от башибозуците изгаря и църковно-училищната сграда. В тези дни загива и учителят Е. Иванов.[180]

---

[175] Пак там, стр. 61.

[176] ОДА — Варна, ф. 79 к, арх. ед. 6, л. 2; вж. също Т. Х. Станчев цит. кн., стр. 48.

[177] ОДА — Варна, ф. 79 к, арх. ед. 14, л. 33, 39, 48; в-к „Левант таймс“, цит. бр.

[178] НБКМ — БИА, II А, 1390.

[179] П. Ников, цит. съч., стр. 389.

[180] ОДА — Варна, ф. 75 к, арх. ед. 12, л. 3: АБАН, ф. 144, арх. ед. 99, л. 4 Г. Димитров, Страданията на българите и Освобождението на България през 1877—78 г., С., 1899 г., стр. 101.

7. С. ГУРКОВО (ГЯВУР КУЮСУ)

С. Гявур куюсу, или Кяфир куюсу,[181] е заселено в началото на XIX в. от български преселници от Котленско, Ямболско и Сливенско. През 1870/74 г. селото наброява 54 български къщи с 65 венчила.[182]

За наличието на училище в с. Гявур куюсу разполагаме с данни от 1869/70 г. Първият известен учител тук е Андон х. Матеев от Клисура.[183] През 1871 г. той обучава 14 ученика и 4 ученички. Този учител работи в селото до есента на 1873 г., след което учителствува във Варна.[184] Училището обаче е отворено и в следващите години. През целия този период то се помещава в една килия, използвана и за църковен параклис. През 1870 г. в-к „Македония" пише: „С. Гявур куюсу, без църква, за училище им служи една съборена стая. Балчишкото училищно настоятелство се е трудило много за тях, но те, непослушни и упорити, не взели под внимание това и затова заслужават само укор и присмех."[185] Няколко години по-късно училищната стая е освободена от църковните потреби. През 1874 г. тук започва строеж на църква, която е завършена през следващата година.[186] По време на Освободителната война този храм е ограбен и изгорен.[187] Дали под същия покрив се намирало тогава училището, е неизвестно.

8. С. ЦЪРКВА (БОТЕВСКО, АЛА КЛИСЕ)

Първото упоменаване на селото в турските документи е от края на XVII в.[188] Оттогава до 30-те години на XIX в. то съществува вероятно като малко селище, населено с турци и гагаузи.[189] Заселването на българите, произхождащи от Одринско, става след 1833 г. През 70-те години на м. в. с. Ала клисе се състои от около 22 турски къщи и към 25 български.[190]

Преди Освобождението в селото не е имало специална църковно-училищна сграда. За тази цел е използвана частна къща. В училището, за което има сигурни данни от 1870 г., през с. г. се учат 18 ученика.

---

[181] Р. Стойков, цит. съч., стр. 112.

[182] ОДА — Варна, ф. 75 к, арх. ед. 8, л. 47; в-к „Македония", год, IV, бр. 40 от 7 април 1870 г.; „Материалы для изучения...", стр. 264; В. Тодоров — Хиндалов цит. съч. стр. 214. ,

[183] Една приписка на последния лист на книгата „Деяния и послания на святите апостоли" от Ал. Екзарх, намерена в църквата на с. Климентово, Варненско, гласи: " Г-ну Андон х. Матеов, родом Пловдивското укружие, от село Клисура или Преса-диюв Дерве. Учител в Балчишка каза, в с. Гявур куюсу или Кяфръ куюсу, 1872 г., януари 27."

[184] ОДА — Варна, ф. 79 к, арх. ед. 6, л. 2; пак там, арх. ед. 9, л. 67; пак там, арх. ед. 22, л. 20; В. Друмев, цит. кн., стр. 128.

[185] В-к „Македония", год. IV, бр. 67 от 20 юли 1870 г.

[186] ОДА — Варна, ф. 75 к, арх. ед. 2, л. 30; пак там, арх. ед. 12, л. 4.

[187] Сегашната църква в селото е строена през 1885 г. Вж. АБАН, ф. 144, арх. ед. 99, л. 25.

[188] Р. Стойков, Наименования на български селища в турски документи..., Известия на НБВК, т. I, С., 1961 г., с. 474.

[189] Л. Милетич, цит. съч., стр. 154.

[190] ОДА — Варна, ф. 75 к. арх. ед. 8, л. 47; в-к „Македония", год. IV, бр. 40 от 7 април 1870 г.; „Материалы для изучения...", стр. 260; В. Тодоров—Хиндалов, цит. съч., стр. 214, където бълг. къщи са 11.

Техен учител е Атанас П. Атанасов от Балчик, откъдето идвал периодически и български свещеник.[191] Други сведения за това училище не са запазени. Известно е само, че то е отворено и през следващите години, което е отбелязано в една статистика на Варненската митрополия.[192]

В навечерието на Освободителната война Балчишка каза се състои от 71 села. Повечето от тях обаче са съвсем незначителни по броя на къщите и жителите си. В съвкупност мюсюлманското население, състоящо се от турци, татари, черкези и цигани, превишава неколкократно българите. При преброяването през 1873/74 г. в Балчишко заедно с града са регистрирани 2140 мохамедански къщи и 638 немохамедански къщи. Българите са разпръснати в близо 37 села. Но трябва да се има предвид, че, с изключение на 8—9 села, в останалите те представляват 1—2 или най-много от 4 до 6 къщи. Необходимо е също да се отбележи, че освен селата Сатълмъш и Гявур куюсу, които са чисто български, и с. Гявур суютчук, като българо-гагаузко, всички други са със смесено население.[193]

Преди Освобождението български училища са открити в 7 села. Училища има и в населените с гагаузи и българи с. Гявур суютчук (Българево) и с. Ялъ юч орман (Горичане). В тях поради преобладаващото гагаузко население обучението се провежда на гръцки език.[194] От изложеното се вижда, че училища съществуват във всички по-значителни села в които всъщност е групирано и българското население в този край,

V. МАНГАЛЯНСКО

Демографският облик на Мангалянска каза през 60-те и 70-те години на м. в. е твърде разнообразен. Населението на този район се състои от турци, татари, българи и други етнически групи. Българите, както вече бе изтъкнато, са преселници главно от Тракия след 1828/29 г. Освен тях тук се установяват и не малко котленски скотовъдци, чиито „кашли" се намират в почти всички села на казата.[195]

Българските училища по тези места възникват едва след Кримската война. За разлика от другаде поради липсата на остри църковно-национални борби тяхното развитие и укрепване става почти безпрепятствено. Трудностите, които все пак ги съпътстват, се дължат по-скоро на недостатъчната обществена зрелост и слабите податни сили на тукашните българи. Това се потвърждава и от конкретните данни за училищата, които разглеждаме в следващите редове.

1. С. КРАПЕЦ (КАРАПЧА)

С. Карапча, или Гарбъджа, е отбелязано с неколцина свои турски жители още през 1573 г.[196] След 1828/29 г. тук се заселват българи от

---

[191] ОДА—Варна, ф. 79 к, арх. ед. 6, л. 2.

[192] ОДА—Варна, ф. 75 к, арх. ед. 8, л. 47.

[193] „Материалы для изучения Болгарии . . .", вып. IV, стр. 260—264; В. Тодоров—Хиндалов, цит. съч., стр. 214—216.

[194] ОДА—Варна, ф. 79 к, арх. ед. 6, л. 2, 4; пак там, арх. ед. 8, л. 47.

[195] Ст. Романски, Народностен характер на Добруджа, Сб. Добруджа, С., 1918 г., стр. 260—261.

[196] Р. Стойков, Селища и демографски облик . . ., ИВАД, XV, 1964 г., с. 111.

Ямболско, Сливенско и Карнобатско, които преди това пребивават за кратко време в Бесарабия.[197] Около 1874 г. селото се състои от 35—40 къщи с 50 български венчила, 5 от които са гагаузки.[198]

Училището в с. Карапча е открито през 1863 г. До 1868 г. то се устройва из различни селски къщи. През тази година тук е построена църковно-училищна сграда по настояването на учителя Илия Пантелеев и селския първенец дядо Вълчан Дуков. Илия Пантелеев от Котел е първият засега известен учител в селото.[199] През 1869/70 г. при него се учат 30 момчета и 10 момичета. В края на същата учебна година той провежда с тях годишен изпит по следните предмети: кратка числителница, кратка българска граматика, пространно землеописание, кратка всеобща история, катехизис, кратка свещена история, първи познания, читанка и краснописание. През 1870/71 г. тук учителствува Вълчан Шиваров от Ямбол, а учениците са 27 момчета и 10 момичета.[200] Ученик на Добри Чинтулов, В. Шиваров оставя траен спомен в историята на селото като учител на малки и големи. Негова е главно заслугата за създаването през пролетта на 1871 г. на читалище „Полска майка" в Карапча.[201] Заедно с В. Шиваров тук учителствува и Гочо Стойнов от Севлиево.[202] На 11 май 1871 г. те организират годишен изпит и тържество в чест на славянските първоучители братята Кирил и Методий, на чието име са наречени местното училище и църквата. На изпита присъствуват учители и много селяни от околните села.[203] В следващите години тук работят учителите Велико Данчов от с. Равна, Провадийско, Иван Ангелов и П. К. Теодосиев.[204] С техния труд и усилията на предшествениците им, с любознателността, трудолюбието и сговорчивостта на селяните училището в с Карапча достига популярност и висота, каквато имат малко училища в. Добруджа преди Освобождението. По време на Освободителната война училището и църквата са ограбени и полуразрушени от отстъпващите башибозушки маси.

2. С. ДУРАНКУЛАК (БЛАТНИЦА)

Българското население в с. Дуранкулак датира също от 30-те години на XIX в. То е преселено от Тракия,[205] като в последното десетилетие на турското робство достига до 53 къщи с 58 български венчила.[20

---

[197] В-к „Македония", год. V, бр. 16 от 20 април 1871 г.

[198] ОДА—Варна, ф. 75 к, арх. ед. 12, л. 5; пак там, арх. ед. 8, л. 47; пак там, ф. 79 к, арх. ед. 6, л. 3; „Материалы для изучения . . .", стр. 274.

[199] И. Кърчовски, Чудеса пресветая Богородици", изд. IV, Русчук, 1867 г., стр. 275; същият, Книга нарицаемая митарства, IV изд., Русчук, 1868 г., стр. 104. От тази книга в селото получават 26 броя, 18 от които от ученици.

[200] ОДА — Варна, ф. 79 к, арх. ед. 6, л. 3; в-к „Македония", год. IV, бр. 52 от 23 май 1870 г.

[201] В-к „Македония", год. V, бр. 16 от 20 април 1871 г.; пак там, бр. 17 от с. г.

[202] Д. Енчев, цит. кн., стр. 185.

[203] В-к „Македония", год. V, бр. 21 от 25 май 1871 г.; пак там, бр. 32 от 10 август с. г.

[204] ОДА—Варна, ф. 75 к, арх. ед. 7, л. 13, 55, 61; пак там, ф. 79 к, арх. ед. 9, л. 67.

[205] Л. Милетич, цит. съч., стр. 154.

[206] ОДА—Варна, ф. 75, арх. ед. 8, л. 47; в-к „Македония", год. IV, бр. 40 от 7 април 1870 г.; В. Тодоров—Хиндалов, цит. съч., стр. 232, където бълг. къщи са 30.

Училището в с. Дуранкулак съществува от 1866/67 г. Първият учител в него е Сава Ив. Чанов от Елена.[207] През 1868 г. тук е построена училищна сграда, използвана и за молитвен дом. В едно описание на селото от 1870 г. е отбелязано: „Селяни трудолюбиви, но отстранени всякогаш от надзирателство не са можили до толкова да осетят ползата на образованието, но сега като са посвестиха соградиха си добро училище което за зла чест учителят им Коста Симионов от Шипка като приятел на Бакхуса не можа да отговори на нуждите на селяните и когото настоятелството (в Балчик, В. Т.) ще замени с другиго, ученици 50, поведение добро."[208] Същият учител остава обаче и през следващата година, като броят на учениците сега е 16 момчета и 7 момичета.[209] През 1873 г. тук учителствува Никола Георгиев, който може би остава и в следващите години.[210] По време на Руско-турската война 1877/78 г. църковно-училищната сграда е изгорена и разрушена до основи.[211]

3. С. ВАКЛИ́НО (КАРАМАНЛИЙ)

С. Караманлий ще да е било първоначално гагаузко село, чиито жители се изселват в Бесарабия след 1828/29 г. Малко по-късно на тяхно място се установяват тракийски преселници.[212] Към 1870/74 г. те наброяват около 30 къщи с 33—36 български венчила, едно от които гагаузко.[213]

Сигурни данни за наличието на училище в селото имаме от 1866/67 г.[214] Тогава тук учителствува Драган Юрданов от Котел, който въпреки желанието си поради липсата на учебно помещение се занимавал само с 9—10 ученика. „Училище нямат — пише в-к „Македония" — по причина на несъгласие и частни каприции от които не са си отпочинали щото да си съградят едно училище, прочее като останаха посрамени от съседните си села, единодушно и съгласно решиха да си съградят сега скоро училище, а Главното българско училищно настоятелство (в Балчик—В. Т.) прие грижата да им достави нужните им потребици за училището."[215] Строежът на тази църковно-училищна сграда, започнат през 1871 г., завършва едва през 1873/74 г.[216] Учителят Драган Юрданов остава в Караманлий до 1870 г. През учебната 1870/71 г. тук идва за учител Илия Пантелеев, също от Котел. По негово време учениците достигат до 20 момчета и 11 момичета.[217] Към 1873 г. в селото учителствува Райко Лулчев.[218] Докога той е учител не е известно. През войната от 1877/78 г. училището е почти напълно разрушено от башибозушките войски.

---

[207] Вж. И. Кърчовски, Чудеса пресветая Богородици . . . , стр. 275.

[208] В-к „Македония", год. IV, бр. 52 от 23 май 1870 г.

[209] ОДА — Варна, ф. 79 к, арх. ед. 6, л. 3.

[210] Пак там, ф. 75 к, арх. ед. 7, л. 55, 61.

[211] Пак там, ф. 75 к, арх. ед. 12, л. 5.

[212] Л. Милетич, цит. съч., стр. 154.

[213] ОДА — Варна, ф. 75 к, арх. ед. 8, л. 47; в-к „Македония", год. IV, бр. 40 от 7 април 1870 г.; ОДА—Варна, ф. 75 к, арх. ед. 2, л. 85; В. Тодоров—Хиндалов, цит. съч., стр. 230, у когото бълг. къщи са 48 с 43 мъже.

[214] Й. Кърчовски, цит. кн., стр. 275.

[215] В-к „Македония", год. IV, бр. 52 от 23 май 1870 г.

[216] ОДА — Варна, ф, 75 к, арх. ед. 12, л. 6.

[217] Пак там, ф. 79 к, арх. ед. 6, л. 3.

[218] Пак там, арх. ед. 9, л. 67; Пак там, ф. 75 к, арх. ед. 7, л. 55, 61.

4. С. СМИН (САРЪМУСА)

Българите в с. Саръ муса, които се установяват тук през 30-те години, са част от големия изселнически поток след Руско-турската война от 1828/29 г.[219] Около 1870/74 г. селото има към 24 български къщи с 25 семейства.[219а]

Сведенията за училището в с. Саръ муса датират от 1866/67 г. През тази учебна година тук е учител Христо Коюв от Севлиево.[220] За училище е използвана очевидно някоя селска къща, защото църковно-училищната сграда е построена през 1869 г. От същата година тук учителствува Филип Груев от с. Кара гитлии (с. Виден), Казанлъшко. През 1870 г. той обучава 24 ученика и 12 ученички, а през следващата година са записани 18 ученика. Работата на учителя намира подкрепата и на селяните, които със своето разбирателство и любознателност съдействуват за добрия ход на училищните дела. Както пише в-к „Македония", всеки празничен ден те се събират в училищната стая, където обсъждат общоселските си работи.[221] Филип Груев е учител в селото до 1874/75 г., след което заминава за Мангалия. Кой е неговият заместник не е известно. През Освободителната война училището е ограбено, изгорено и съборено до основи.[222]

5. МАНГАЛИЯ

Мангалия заедно с редица други приморски селища е обитавана през XVI в. от християнско население.[223] Един век по-късно Евлия Челеби описва града като един от най-значителните населени пунктове в цяла Добруджа.[224] В последното столетие на робството той има почти изключително турски облик. През 70-те години на м. в. тук се наброяват около 300 турски къщи и към 32 български. Имало е и около 10—15 гръцки семейства.[225] В административно отношение градът е център на каза, включена във Варненски санджак, а в духовно е подчинен на Балчик и заедно с него на Варненската епархия.

Националното обособяване на българите в Мангалия започва сравнително късно, едва през 1869/70 г. В едно описание на града от 1871 г. е отбелязано: „Тук с помощта на околните селяни и живущите овчари из околните села, почнаха миналото лято да си съзидат една Българска черква, в едно, място което преди било черква; и изкарали основата до един лакът над земята; но едничкия грък Танасаки х. Георгиев, незнаем как чрез съдействието на гръцкия Варненски владика Йоакима, получил да извади Царский ферман за гръцка църква. Българите измамени оттеглиха ся и решиха да си съзидат друга, но тая година не ще могат. Училище нямат."[226] Въпреки противодействието на гърците, българите построяват и откриват своя църква в махалата Вароша. Голяма заслуга за това имат Станчо Матей Ковачев от Габрово и учителят Симеон Георгиев от с. Бояджик, Ямболско.[227]

---

[219] Според Л. Милетич, цит. съч., стр. 154, тукашните българи са преселници от източнобалканските села Голица и Еркеч. Л. Бешков, Принос към историята на с. Смин, в-к „Добруджанска трибуна", год. XXI, бр. 41 от 5 април 1964 г., пише, че българите са от Сливенско, Ямболско и Котленско.

[219а] ОДА — Варна, ф. 75 к, арх. ед. 8, л. 47; в-к „Македония", год. IV, бр. 40 от 7 април 1870 г.; „Материалы для изучения Болгарии", вып. IV, стр. 274; В. Тодоров—Хиндалов, цит. съч., стр. 232, където са дадени 16 къщи, с 35 мъже.

[220] Й. Кърчовски, цит. кн., стр. 274.

[221] В-к „Македония", год. IV, бр. 52 от 28 май 1870 г.; ОДА—Варна, ф. 79 к, арх. ед. 6, л. 4.

[222] Пак там, ф. 75 к, арх. ед. 12, л. 5.

[223] М. Дринов, цит. съч., стр. 536.

[224] Е. Челеби, Пътуване из българските земи . . ., стр. 674.

[225] В-к „Македония", год. IV, бр. 40 от 7 април 1870 г.; П. Ников, цит. съч., стр. 168, 183, 459; „Материалы для изучения Болгарии", вып. IV, стр. 272; В. Тодоров—Хиндалов, цит. съч., стр. 230.

Кога за пръв път е открито българското училище в Мангалия, документално не може да се установи. Ст. Чилингиров, без да се позовава на някакъв извор, сочи 1867 като година, когато учителят Илия Василев от Котел отваря училище в бордея на дядо Петър Власков. Той учителствувал тук 4 години.[228] След него става учител Симеон Георгиев, един от виновниците за построяването на църквата. През 1873 г. учител е Илия Пантелеев от Котел.[229] От 1874/75 г. тук работи учителят Филип Груев от Казанлъшко.[230] Той вероятно остава до началото на Освободителната война.

6. С. КОПУКЧИЙ

С. Копукчий, което днес се намира в СР Румъния, е заселено изглежда, както и околните селища, с тракийски българи след 1828/29 г. Към 1870 г. те представляват половината село с 30—35 къщи. Останалите 30 къщи са турски и татарски.[231]

Откриването на българско училище тук засега не може да се установи, но очевидно това става преди 1870 г. Известно е, че през тази година в селото има двама учители, Симеон и Георги, но без ученици. Причината за това състояние са раздорите и несъгласието между селяните.[232] Очевидно с грижата на балчишкото училищно настоятелство разногласията се оправят и още същата година тук съзиждат училище и молитвен дом, под един покрив. През учебната 1870/71 г. за учител е условен Симеон Георгиев от Пирдоп, който остава до 1873 г. Той обучава само 12 ученика.[233] След него в селото учителствува до есента на 1874 г. Никола П. Стефанов от Елена.[234] По-късно тук отново се връща предишният

В някои документи българското население е дадено със 17—18 венчила, а гръцкото само 1. Вж. ОДА—Варна, ф. 75 к, арх. ед. 2, л. 49; пак там, арх. ед. 8, л. 47; пак там, ф. 79 к, арх. ед. 6, л. 4.

[226] Пак там, ф. 79 к, арх. ед. 6, л. 3—4.

[227] Ст. Чилингиров, Добруджа и нашето Възраждане, С., 1917 г., стр. 132—133.

[228] Пак там, стр. 135.

[229] В. Друмев, цит. съч., стр. 128; Т. Х. Станчев, цит. съч., стр. 48.

[230] Ст. Чилингиров, цит. съч., стр. 135—136; вж. също в-к „Дунав", бр. 988 от 13 юли 1875 г.

[231] ОДА—Варна, ф. 75к, арх. ед. 8, л. 47; пак там, арх. ед. 12, л. 5; в-к „Македония", год. IV, бр. 40 от 7 април 1870 г.; „Материалы для изучения Болгарии", стр. 272; В. Тодоров—Хиндалов, цит. съч., стр. 230.

[232] В-к „Македония", год. IV, бр. 52 от 23 май 1870 г.

[233] ОДА — Варна, ф. 79к, арх. ед. 6, л. 4; В. Друмев, цит. кн., стр. 125.

[234] От него е следната приписка: „Да са знай когато оставям учителството от село Купукчие Окружие Манкалянско на лето 1874 октомврия 26 ден и ще заминавам с Ми-

учител Симеон Георгиев.[235] Наскоро след това започва и Руско-турската война, в която училището е опожарено и разрушено до основи.

През 70-те години на м. в. Мангалянска каза се състои от 70 села, обитавани предимно от мюсюлманско население. На 3282 мохамедански къщи през 1873/74 г. тук отговарят едва 246 немохамедански. Българско население е отбелязано в около 30 села, в които обаче, с изключение на 5 от тях, то не надвишава обикновено 1—2 къщи. Очевидно в случая се касае за котленските овчари, чиито „къшли“ се срещат особено много из този район. Компактно българско население имаме в селата Карапча, Караманлий, Саръ муса, Дуранкулак и Копукчий.[236] Освен последното останалите са чисто български села. Единствено в тях се намират и български училища, които, без изключение, просъществуват до началото на Руско-турската война.

халя Маркова за Елена. Аз Никола П. Стефанов Кара Стефанов Еленчанин.“ Вж. „Воскресник или черковно въсточно песнопение...“, Цариград, 1872 г. Книгата се намира в Музея на Възраждането — Варна, инв. № 246.

[235] Ст. Чилингиров, цит. съч., стр. 223.

[236] „Материалы для изучения Болгарии“, вып. IV, стр. 272—274; I. Νικολάος Ἡ Ὀδησσός, ἐν Βάρνῃ, 1894, стр. 210—213.; В. Тодоров—Хиндалов, Добруджа в миналото, според турски официални източници, годишник на Народната библиотека в София за 1926/28 г., С., 1930 г., стр. 228—232.

NOTES SUR L'ENSEIGNEMENT DANS LA BULGARIE DU NORD-EST A L'EPOQUE DE LA RENAISSANCE

III. — RÉGION DE TOLBOUHINE. IV. — RÉGION DE BALTCHIK V. — RÉGION DE MANGALIA

Velko Tonev

Résumé

La naissance et le développement de l'enseignement dans les arrondissements (kaza) de Hadjioglou Pazardjik (Tolbouhine), Baltchik et Mangalia ont été sans doute conditionnés par les causes communes, les tendances et les lois du mouvement culturel en Bulgarie, à l'époque de la Renaissance.

Dans cette publication, on envisage, bien que rapidement, d'autres circonstances liées à cette question historique concrète, pour chacune de ces régions. Ces particularités se rapportent à leur caractère ethnique ainsi qu'à leur développement socialo-économique au cours des siècles passés.

Les notes publiées dans le présent article concernent l'histoire des écoles dans les agglomérations suivantes de la Kaza (arrondissement) de Hadjioglou Pazardjik: Ville de Hadjioglou Pazardjik (Dobritch—Tolbouhine), Villages de Botévo (Uchenlii), Dimitar Ganévo (Guélindjii), Pascalévo (Aziz Bey), Védrina (Kad), Riltsi (Souyuttchouk), Polkovnik Minkovo (Kaba Sakal), Bogdan, Général Kolevo (Tchaïr Harman) et Vladimirovo (Déli osmanlar).

Pour l'arrondissement de Baltchik, on a observé le développement des écoles dans la ville de Baltchik, les villages de Ezeretz (Satalmach), Branino (Gargalak), Chabla, Trigortsi (Djafferli utch orman), la ville de Kavarna, les villages de Gourkovo (Guiavour Kouyusou) et de Tserkva (Ala klissé).

Dans l'arrondissement de Mangalia, on cite les écoles des villages de Krapetz (Karaptcha), Dourankoulak, Vaklino (Karamanlii), Smine (Sar Moussa), Kopoutchii et de la ville de Mangalia.

Dans cette étude, basée sur des documents dignes de foi, sont exposées les informations sur l'ouverture des différentes écoles, le nombre des élèves, les instituteurs qui y travaillèrent jusqu'à notre libération du joug turc, les locaux scolaires et, tout à fait succinctement, l'atmosphère sociale dans laquelle les écoles se développent à l'époque de la Renaissance.

En outre, dans cet exposé, sont donnés de courts aperçus sur l'histoire des agglomérations, leur aspect démographique pendant la seconde moitié du XIXe siècle.

Il est à remarquer que les recherches ont été concentrées surtout sur les faits.

ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ — ВАРНА
BULLETIN DU MUSÉE NATIONAL À VARNA
КНИГА (TOME) V (XX), 1969

СТАЧНИТЕ БОРБИ ВЪВ ВАРНА (1912—1923)[1]

КОСТАДИН СТОЯНОВ

Отрицателните последици от двете Балкански войни (1912—1913 г.) легнаха като тежко бреме върху плещите на народните маси в България. Най-осезателно те се почувствуваха от варненските работници и дребните градски собственици. Още през първата половина на 1912 г. във връзка с Итало-турската война турското правителство затвори морския път — Дарданелите, — което се отрази катастрофално върху външнотърговския ни внос и износ по море.[2] След първата национална катастрофа, която България претърпя по вина на продажната ни буржоазия, от злополучния край на Междусъюзническата война през 1913 г. и откъсването от пределите на страната на Балчишка, Добричка, Карабунарска (Тервелска) и Тутраканска околия хинтерландът на Варна се стесни.[3] Градът загуби своето търговско значение. Замря работата в много търговски къщи на колониални, манифактурни и други стоки. Дейността на варненското пристанище беше сведена до минимум.[4] На улицата бяха изхвърлени няколко хиляди пристанищни работници. Във Варна прекратиха и намалиха работата си 210 заведения.[5] Броят на безработните в града достигна 5143 души, докато в София имаше 1451 безработни, а в Пловдив 1702 души.[6] Работата в града намаля със 75% в сравнение с периода преди войната. Освен това една голяма част от работниците работеха по два-три дни от седмицата и изкарваха 50—60% по-малко, отколкото преди войната. Фактически броят на безработните във Варна беше много по-голям.[7]

При тази масова безработица след балканските войни и създаденото военно положение работническата класа във Варна започна съвсем рядко да прибягва към стачките като форма на класова борба.[8] Освен това в града бяха придошли с хиляди бежанци-добруджанци, тракийци и др., които представляваха евтина работна ръка за господарите

---

[1] Тази статия е част II от нашето по-голямо изследване за стачните борби във Варна и обхваща периода след избухването на Балканската война 1912 г. до края на 1923 г. За първата част вж. Известия на Народния музей — Варна, т. III (XVIII), 1967 г., стр. 99—125.

[2] ОДА — Варна, ф. 49, оп. 1, арх. ед. 33, прот. № 22 от 26. IV. 1912 г. на Борсовия комитет на Варненската житна борса.

[3] В. „Варненски търговски вестник", бр. 10 от 13. X. 1913 г.

[4] Вж. пак там.

[5] Г. Димитров, съч., т. 4, стр. 8.

[6] Вж. пак там.

[7] Вж. пак там.

За сломяване на стачното движение, което до Балканската война беше в подем, послужи и създаденият през 1912 г. от Варненската житна борса „работнически фонд“. Той се употребяваше в борба срещу общата стачка на работниците в защита интересите на едрите търговци.[9] Пристанищните работници категорично отхвърлиха „работническия фонд“ и продължиха борбата срещу икономическия гнет на буржоазията.[10] Не по-добро беше положението на работниците от другите браншове. Работният ден продължаваше до 10—13 часа, а някъде и повече, Така например работниците във мелница „Сила“, на брой 74, работеха на две смени с 12-часов работен ден и 2 лв. надница.[11] Във фабриката за халва на Качулис работният ден беше 11 часа. Масово беше използван детският и женският труд.[12]

След злополучния край на Междусъюзническата война и извършената демобилизация дейността на БРСДП (т. с.) и на професионалните секции във Варна се оживи. На 15 август 1913 г. варненската партийна организация проведе годишно събрание, на което беше избран нов партиен комитет със секретар Дим. Кондов.[13] На обща конференция на всички професионални секции във Варна беше решено там, където съществуват обективни условия, да бъдат възстановени професионалните секции.[14] В продължение на няколко седмици пристанищната секция, шивашката, транспортната, на държавните служители, на търговските служители и др. проведоха събрания за възстановяване на своята дейност.[15] На 22 септември с. г. тесните социалисти във Варна проведоха публично събрание, на което Д. Попов и М. Кербел произнесоха речи за безработицата и предстоящите задачи на варненските работници.[16]

През време на балканските войни (1912-1913 г.) стачното движение във Варна значително спадна. Войните напълно разстроиха партийната организация, обезлюдиха професионалните секции. Огромното болшинство от партийните и профсъюзните членове се намираха на фронта. Едва след демобилизацията в гр. Варна бяха проведени няколко стачки. Най напред стачкуваха 5 обущарски работници от работилницата на Ив. Петков.[17] На 26 август те предявиха искания да им се увеличи заплатата. След като не намери стачкозаместници, господарят прие работническите искания. Надниците бяха повишени от 3 на 3,50 лв. и от 2 на 2,60 лв. а работният ден беше намален с 1 час. Тази стачка вдъхна вяра у работниците, показа им необходимостта от класови професионални съюзи С частичен успех завърши и стачката на 30 души огняри и матроси от параходите на „Българското параходно дружество“.[18]

---

[8] През време на войните 1912—1918 г. работническата класа и нейните организации бяха до голяма степен затруднявани в икономическата и политическа борба срещу буржоазията.

[9] ОДА — Варна, ф. 49, оп. 1, арх. ед. 34, л. 10, прот. № 2 от 12. XI. 1913 г.

[10] Вж. пак там.

[11] В. „Работнически вестник“, бр. 69 от 18. VI. 1913 г.

[12] Пак там, бр. 185 от 13. XII. 1913 г.

[13] Пак там, бр. 96 от 28. VIII. 1913 г.

[14] Пак там, бр. 102 от 6. IX. 1913 г.

[15] Пак там, бр. 131 от 10. X. 1913 г.

[16] Пак там, бр. 114 от 20. IX. 1913 г.

[17] Пак там, бр. 10 от 4. IX. 1913 г.

[18] П. Близнаков и др., Варненската окръжна организация на БКП 1893—1944 г., С., 1965 г., стр. 113.

През октомври 1913 год. едрите варненски житари направиха опит да възстановят института на кехаите,[19] което предизвика остър конфликт между варненската стокова борса и работниците.[20] Със свои агенти търговците започнаха да събират подписите на наивни и непросветени работници за връщане на кехаите.[21] Те използваха и полицията, за да наложат някои от кехаите. В защита интересите на пристанищните работници беше проведено просветно събрание, на което Д. Попов и Ж. Дикиджиев произнесоха речи. На 24 ноември пристанищните работници излъчиха комисия в състав: Д. Кондов, Ж. Дикиджиев и др., която протестира срещу своеволията на полицията за връщане на кехаите.[22]

През периода след Балканската война до включването на България в Първата световна война стачното движение във Варна, както и в цялата страна показа първите симптоми на оживление. В началото на 1914 г. в гр. Варна избухнаха няколко стачки. На 2 март с. г. стачкуваха 8 работници от мелница „Сила“ срещу опита на господаря да намали броя на работниците.[23] Благодарение намесата на местния работнически съвет стачката завърши с успех за работниците, без да бъде уволнен нито един работник.[24] В началото на март 1914 год. стачкуваха матросите от руския параход „Ллод“, който на 2 март акостира на варненското пристанище. Стачката избухна против опита на капитана на парахода да намали заплатите на 4-ма матроси и един огняр,[25] като ги заплашваше, че ще ги изпрати в Сибир. Местният работнически съвет и пристанищната секция влязоха във връзка с капитана и поеха защитата на стачниците. Варненските работници проявиха пролетарска солидарност и оказаха морална подкрепа на стачкуващите руски матроси. Последните напуснаха гр. Варна с отлични впечатления от високото пролетарско съзнание на варненските работници.

На 3 март 1914 г. 150 стъкларски работници в с. Гебедже (сега с. Белослав) излязоха в отбранителна стачка поради нарушаване на трудовия договор между синдиката и господарите. Благодарение на намесата на МРС и твърдото държане на настоятелството на стъкларската секция стачката завърши с успех. В чест на постигнатата победа вечерта на 15 март беше проведено събрание, на което работниците пяха Интернационала.[26] Стихийна стачка водеха и неорганизираните работници от компанията „Стандарт ойл“. С помощта на полицията стачката беше потушена и завърши без успех за работниците.[27] От 25 септември до 7 октомври беше проведена стачка на работниците от гостилница „Лондон", в която участвуваха 3-ма стачници. Поради изключителната безработица във Варна господарите лесно намериха стачкозаместници и стачката завърши без успех.[28]

---

[19] Институтът на кехаите, който играеше посредническа роля между едрите житари и пристанищните работници, съдействуваше на буржоазията за ограбването на работниците. Години наред буржоазните котерии идваха на власт благодарение на изборната зестра (каквито бяха неграмотните и политически непросветени пристанищни работници), осигурявана от кехаите през време на изборните борби.

[20] В. „Работнически вестник“, бр. 149 от 1. XI. 1913 г.

[21] Пак там, бр. 141 от 22. X. 1920 г.

[22] Пак там, бр. 149 от 1. XI. 1913 г.

[23] В. Хаджиниколов и др., Стачните борби на работническата класа в България, С., 1960 г., стр. 175.

[24] Музей на революционното движение — Варна, инв. № 707, Величка Патронска, Спомени, стр. 317.

[25] Вж. пак там, л. 316.

[26] Вж. пак там, л. 315; в. „Работнически вестник“, бр. 260 от 15. III. 1914 г.

[27] В. „Работнически вестник“, бр. 287 от 7. IV. 1914 т.

През втората половина на 1914 год. положението на народните маси във Варна стана крайно тежко. Безработицата вземаше застрашителни размери. На 28 юли 1914 г. общинският съвет във Варна изпрати телеграма до министъра на вътрешните работи и до Народното събрание, в която се посочваше, че голяма част от населението е без работа, поскъпването на живота е стигнало крайни предели, а общината не разполага с необходимите средства, за да изхрани гладуващото население.[29] За проучване въпроса за безработицата общинският съвет назначи комисия в състав: Д. Кондов, Т. Страшимиров и д-р Ив. Фарашев.[30] Кметът на града отправи молба до Варненската търговска индустриална камара да отпусне заем на общината за безработните в размер 5000 лв.[31] С основание в-к „Варненски дневник" пише: „Ще стигнат ли 5000 лв. за изхранването на 5000 души безработни."[32]

С окръжно № 2824 от 2 август 1914 г. Министерството на труда разпореди да се съберат сведения за безработните.[33] През ноември назначената комисия от общински съветници извърши анкета и констатира, че от 6118 работници преди Европейската война бяха уволнени 4802 работници. Тъй като една значителна част от работниците влизаха в анкетираните 228 предприятия, то броят на безработните надминаваше 5000 души.[34] Наред с масовата безработица в града се ширеха спекулата и корупцията.[35] Цените на хляба и хранителните продукти баснословно се покачваха.[36]

Варненската социалдемократическа организация — тесни социалисти развиваше огромна дейност в защита икономическите интереси на трудещите се. Под ръководството на нейния секретар Д. Кондов беше проведена общинска анкета за безработицата и всички материали по нея бяха публикувани във в. „Работнически вестник". На 11 януари 1915 г. в народния театър се състоя публично събрание, на което общинският съветник Д. Попов говори на тема: „Искаме евтин хляб".[37]

В началото на 1915 г. безработицата във Варна достигна 8000 души, а от гладна смърт беше застрашена голяма част от населението. На 3 февруари 1915 г. собствениците на бирария „Прошек" предизвикаха локаут на работниците-келнери. Повод за това послужи отказът на келнероготварската секция да даде наряд келнери поради това, че на трима от ангажираните работници не бяха изплатени надниците. Господарите (единият от тях беше широк социалист) решиха да бойкотират дружествените келнери, като взеха от клуба на широките социалисти няколко работници от шивашкия синдикат. По този начин беше провален договорът, сключен между господарите и келнеро-готварското дружество.[38]

---

[28] Пак там, бр. 85 от 1. VIII. 1914 г.

[29] Пак там.

[30] В. „Варненски дневник", бр. 16 от 20. IX. 1914 г.

[31] Вж. пак там, бр. 95 от 23. XII. 1914 г.

[32] Вж. пак там.

[33] В. „Работнически вестник", бр. 180 от 23. XI. 1924 г.

[34] Пак там, бр. 204 от 21. XII. 1914 г., Таблица за безработните във Варна съгласно общинската анкета от ноември 1914 г.

[35] В. „Работнически вестник", бр. 343 от 11. II. 1915 г.

[36] Кр. Мирски, Против поскъпването на живота, в. „Варненски отзив", бр. 11 от 17. I. 1915 г.; също С. Х. Юлзари, Поскъпването на храните и износа, в. „Варненски търговски вестник", бр. 706 от 7. III. 1915 г.

[37] В. „Варненски отзив", бр. 7 от 13. I. 1915 г.

Икономическите борби на варненския пролетариат достигнаха върхната си точка през време на стихийния гладен бунт на варненската беднота, разразил се на 2—3 март 1915 г. На 2 март около 100 гладни жени с кърмачета на ръце се явиха пред общината да искат работа за мъжете си и евтин хляб.[39] За да се освободи от тях, зам. кметът ги изпрати при окръжния управител. Последният обаче отново ги върна в общината. За да смекчи народното негодуване, зам. кметът разпореди да им се раздаде по 2 лв. помощ. Същия ден следобед пред кметството отново се явиха 200 жени, скандирайки: „Дайте работа за нас и за нашите мъже".[40] На другия ден — 3 март — 300—400 гладни жени и деца се явиха пред общината и окръжното управление с искане за евтин хляб и работа. Те настояваха да се отпусне исканият от общината заем за безработните. След отправянето ѝ към Търговската камара към 11 часа гладната тълпа отново се върна пред общинското управление, където стана сериозно сблъскване с полицията, през време на което бяха съсечени ръцете на един работник. По обед демонстрантите, на брой 3000 души, се отправиха към градските фурни и разграбиха наличния хляб. Следобед общинският съвет съвместно с окръжния управител се събра на заседание, за да потърси изход от създаденото критично положение в града. В този момент една човешка маса от 10 хиляди души се отправи към кея и след като не намери хранителни провизии на току-що разтоварения параход, разграби стифа на фирмата Дионисиядис, състоящ се от 30 торби фасул, 200 торби трици, един вагон жито и един вагон жито от стифа на братя Арапис.[41] Преди разграбването на храните демонстрантите забиха знаме с надпис „Варненци, народът мре гладен. Искаме евтин хляб 0,50 ст."[42] С помощта на войска и полиция гладният бунт във Варна беше потушен. Последваха арести на видни деятели на тесните социалисти, обвинени като подбудители на бунта. От София беше изпратена парламентарна комисия да анкетира причините за бунта, в която влизаше и Г. Кирков. След обстойна проверка комисията установи, че бунтът не е организиран от БРСДП (т. с.), а виновници за него са буржоазните управници, които доведоха варненското население до бедствено положение. Въз основа доклада на Г. Кирков парламентарната група на БРСДП (т. с.) отправи питане до НС и до министър-председателя,[43] в което настояваше да бъде реализиран 500-хилядният заем, гласуван от Варненския общински съвет, да се вземат мерки срещу безработицата и пр. На другия ден след бунта — 4 март — В. Коларов отправи също питане в НС към министъра на вътрешните работи, в което настояваше да се вземат радикални мерки за премахване на безработицата във Варна и за поевтиняване на живота.[44] В същото време без успех завърши стачката на 6 души обущарски работници.[45]

---

[38] В. „Келнеро-готварски глас", бр. 4 и 5 от 1. III. 1915 г.

[39] В. „Работнически вестник", бр. 268 от 13. III. 1915 г., Варненската манифестация пред Народното събрание.

[40] Вж. пак там.

[41] Пак там, бр. 268 от 13. III. 1915 г.

[42] МРД — Варна, инв. № 884, Писмо на Дим. Копринков № 38 от 1915 г. до Председателя на Варненското археологическо дружество.

[43] В. „Работнически вестник", бр. 268 от 13. III. 1915 г.

Въпреки създаденото изключително положение от страна на полицията, първомайската манифестация във Варна премина в антимилитаристичен дух. Сутринта на 1 май 500 души работници демонстрираха своята пролетарска солидарност и готовността си да отстояват делото на мира. През лятото на 1915 год. във Варна бяха проведени няколко многолюдни събрания, на едно от които говори Г. Кирков.[46] На тези събрания бяха приети резолюции против въвличането на България в Първата световна война. Въпреки протестите на БРСДП (т. с.) и антимилитаристичните настроения на народа, на 1 октомври 1915 г. дворцовата камарила присъедини България към колесницата на германския империализъм и въвлече българския народ във войната.

Настъпилото оживление на работническото движение след балканските войни беше отново прекъснато. Въвличането на България в Първата световна война наруши нормалния икономически, политически и културен живот в страната. Войната погълна огромни материални и морални сили, заангажира най-работоспособното население. Местните партийни организации и професионалните секции бяха разстроени. Вниманието им беше насочено за разрешаване на сложните проблеми, свързани с войната — масовата безработица, поскъпването на живота, спекулата, корупцията, жилищната криза и пр. При тези условия беше невъзможно използването на стачната борба като една от основните форми на класова борба на пролетариата. „Всичко това — пише Г. Димитров — налага на професионалните съюзи и отделните работници и работнички в настоящия момент една извънредно голяма осторожност към стачната борба, предотвратяване на ненавременните, неподготвени и неорганизирани стачки и дори в кръга на възможното известно „стачно въздържане", докато се подготвят необходимите условия, сили и средства за успеха на стачната борба в даденото предприятие или професия."[47]

Под ръководството на БРСДП (т. с.) синдикалните секции във Варна, макар малобройни и разстроени, поведоха борба в защита на икономическите интереси на работниците. Професионалните секции проявиха дейност по прилагане закона за заплатите на работниците и служителите от частните предприятия през време на войната, закона за хигиената и безопасността на труда, събиране средства, „помощ през войната" и пр.

През годините на Първата световна война във Варна се проведе само една стачка. На 30 юни 1917 г. стачкуваха 30 работници от киневирената фабрика. Стачката беше предизвикана от собствениците, които уволниха двама работника, членове на настоятелството на новосформираната професионална секция. На 3 юли стачката беше прекратена с успех за работниците. Уволнените работници бяха върнати на работа, а господарските оръдия уволнени.[48] В кожарската фабрика също избухна конфликт между работниците и собственика на фабриката.[49]

---

[44] Пак там, бр. 264 от 8. III. 1915 г.
[45] Пак там, бр. 266 от 11. III. 1915 г.
[46] Пак там, бр. 75 от 10. VII. 1915 г.
[47] Г. Димитров, съч., т. 3, стр. 179.
[48] В. „Работнически вестник", бр. 49 от 5. VII. 1917 г.
[49] Вж. пак там.

Победата на Великата октомврийска социалистическа революция която намери широк отзвук във Варненския край, даде голям тласък на работническото движение. Непосредствено след войната във Варна беше установен окупационен режим на съглашенските сили, който сериозно накърняваше националното достойнство на трудещите се в града. На 8 декември варненските граждани изслушаха отчета на окръжния съветник Дим. Попов и в съгласуваната резолюция предявиха искане на премахване на цензурата и военното положение, за поевтиняване на живота, издръжка на безработните, премахване на косвените данъци и пр.[50] Окупационният режим постави БРСДП (т. с.) и професионалните секции във Варна в крайно тежки условия. Беше издадена заповед в осемдневен срок да се събере огнестрелното оръжие, намиращо се в цивилното население.[51] Тези от гражданите, които не изпълняваха горните заповеди, бяха съдени от съглашенския военен съд.[52] По доноси на варненски реакционери членове на МК на варненската организация бяха многократно арестувани, докато се стигне до затварянето на партийния клуб от 21 февруари до 21 април 1919 год.[53] Извънредните мерки на окупационния режим не можаха да задушат революционното движение във Варна. Напротив, завърналите се от фронта тесни социалисти и членове на професионалните секции, съмишленици на партията, облъхани от идеите на Октомври, се включиха активно в борбата. Революционната вълна увлече работници, селяни, дребни градски съществувания чиновници и др. Настъпи подем в дейността на партийната организация и професионалните секции. Ако броят на партийните членове в началото на 1919 год. беше 107, на 1 август същата година достигна 214 члена. За същия период броят на професионалните членове от 232 души се увеличи на 864.[54] След Първия конгрес на БКП (т. с.), който беше проведен в края на май 1919 г., стачното движение във Варна получи широк размах.

Още в началото на 1919 г. стачкуваха печатарските работници от печатницата на Добри Тодоров. Тази стачка започна от 27 януари и продължи до 1 април 1919 г., завършвайки с бойкот.[55] В навечерието на конгреса най-напред стачкуваха учениците от мъжката гимназия.[56] На 17 май стачкуваха 43 работници и работнички от чувалената фабрика „Кирил“. Стачката се ръководеше с помощта на местния работнически съвет. Благодарение солидарността на работниците тя завърши с успех.[57] Стачкуваха 70 души работници от циглената фабрика на инж. Хаджистоянов в с. Река Девня,[58] 60 души келнери и готвачи от бюфета при морската градина „Грозд“[59] и хотелиерски работници от хотел „Преслав“.[60] През юли завърши с успех и стачката на дърводелските работници от работилницата на Вл. Христов.[61] В края на юли стачкуваха работниците от бръснарница „Лукс“ за подобряване на трудовото си положение.[62] С победа завърши и стачката на работниците във флотската работилница. Исканията на работниците бяха удовлетворени.[63]

---

[50] Пак там, бр. 158 от 25. XII. 1918 г.

[51] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, арх. ед. 3440, л. 8, Писмо на дивизионния генерал Кретиеи, командуващ съглашенските сили в България, до к-ра на 26-та дивизия и военната база във Варна.

[52] Пак там, ф. 174, оп. 4, арх. ед. 3440, л. 1—2, Писмо на окръжния управител—Варна, № 8864 от 21. XII. 1918 г. , до м-р председателя—София.

[53] ЦПА, ф. 12, оп. 1, арх. ед. 139, л. 2, Отчет на варненската комунистическа организация за второто тримесечие на 1919 г.

[54] Вж. пак там.

[55] В. „Работническа защита“, бр. 5 от 18. I. 1918 г. и бр. 1 от 1. I. 1919 г.

[56] МРД—Варна, инв. № 913, Христо Кукумявков, Спомени.

[57] В. „Работнически вестник“, бр. 262 от 21. V. 1919 г.

[58] В. Хаджиниколов и др., цит. съч,, стр. 220.

[59] Вж. П. Близнаков и др., цит. съч., стр. 143.

[60] Вж. В. Хаджиниколов и др., цит. съч., стр.

Във връзка с парламентарните избори през август ЦК на БКП (т. с.) насрочи на 27 юли голяма политическа акция с еднодневна стачка и протестна демонстрация, насочена срещу реакционната политика на коалиционното правителство. Въпреки предохранителните мерки от страна на полицията, на площад „Арабаконак“ — Варна (близо до днешното училище „Йордан Ноев“) беше проведен 15-хиляден митинг, на който речи произнесоха д-р Исаков, Дим. Попов и Рад. Крайчев.[64] Беше приета резолюция за премахване на цензурата и военното положение. По повод акцията на 27 юли в. „Радикалска борба“ — Варна пише: „На 27 т. м. те (комунистите — бел. К. С.) тъкмят да устроят в цялата страна улични манифестации, да обявят общи стачки и да играят на болшевизъм и водевилски революции...“[65]

В проведените парламентарни избори на 17 август 1919 г. БКП (т. с.) във Варна получиха 2613 гласа и се наложи като първостепенна политическа сила.[66] За народен представител от Варна беше избран видният деец на варненското работническо и социалистическо движение Дим. Попов, докато буржоазните партии не можаха да изпратят в НС нито един представител.[67]

Съставеното след изборите коалиционно правителство начело с Ал. Стамболийски не беше в състояние да се справи с тежките последици от войната, да ограничи спекулата и корупцията. Трудещите се от гр. Варна продължиха икономическата и политическа борба срещу буржоазията. В края на годината бяха проведени няколко стачки. На 6 октомври 1919 год. беше обявена обща печатарска стачка за прилагане на общата тарифа, в която участвуваха 71 работници.[68] Печатарската стачка се водеше с голяма упоритост и себеотрицание от страна на печатарските работници. Тя продължи до 14 ноември. Благодарение проявената пролетарска солидарност и високо съзнание от страна на печатарските работници стачката завърши с пълен успех.[69] Печатарите-собственици приеха исканията на работниците, с изключение на собственика Кънчо Николов, който прие условията по-късно.[70]

---

[61] Пак там, стр. 210.

[62] В. „Работнически вестник“, бр. 20 от 31. VII. 1919 г.; също В. Хаджиниколов и др., цит. съч., стр. 219.

[63] В. „Работнически вестник“, бр. 24 от 5. VIII. 1919 г.; също В. Хаджиниколов и др., цит. съч., стр. 218.

[64] В. „Работнически вестник“, бр. 23 от 4. VIII. 1919 г.; Хр. Христов, Революционната криза в България през 1918—1919 г., С., 1957 г., стр. 445.

[65] В. „Радикалска борба“, бр. 4 от 26. VII. 1919 г.

[66] МРД — Варна, п. № 9, Сведения на Хр. Мирски за резултатите от проведените парламентарни избори във Варна.

[67] Вж. пак там.

[68] В. „Работнически вестник“, бр. 77 от 2. X. 1919 г. и бр. 94 от 28. X. 1919 г.; също в. „Железничарска борба“, бр. 53 от 7. X. 1919 г.

[69] Вж. пак там.

[70] В. „Работнически вестник“, бр. 109 от 15. VI. 1919 г.

На 30 октомври с. г. избухна стачка на целия персонал на хотел „Преслав“, ръководена от келнеро-готварската секция.[71] Няколко дни преди обявяването на стачката работниците узнаха, че господарят търси заместници, за да предотврати стачката. На 29 октомври под ръководството на Д. Кондов работниците решиха да действуват организирано и провалят провокациите на собственика. Те обявиха стачка и предявиха следните искания: увеличаване на заплатите, подобряване на храната, прилагане на 8-часов работен ден и седмична почивка на всички работници, приемане всички стачници обратно на работа и заплащане на стачните дни.[72] В края на ноември завърши успешно стачката на мелничарските работници от мелница „Сила“.[73] През първата половина на декември завърши с успех и стачката на дърводелските работници от работилницата на Вл. Христов.[74]

През периода на следвоенната революционна криза влиянието и авторитетът на варненската организация на БКП значително порастнаха. Това най-добре пролича през време на общинските избори на 7 декември 1919 г. В тях варненските комунисти получиха 3849 гласа, партиите на блока — 3694, широките социалисти — 857, генадиевисти — 386 и тончевисти — 350 гласа.[75] От всичко 24 мандата 12 бяха на комунистите. Над общината се развя знамето на Варненската комуна. Завладяването на общинската власт от комунистите се отрази благотворно върху развитието на работническото движение във Варненския край. Комуната пое защитата на градската беднота, подпомагаше разрешаването на конфликтите между господари и работници в полза на последните, оказваше материална помощ на стачниците и пр.

Класовата борба във Варна се разви с най-голяма ожесточеност през време на транспортната стачка, която се проведе в края на 1919 г. и началото на 1920 год. Условията за избухване на стачката назряваха още през лятото на 1919 г. Правителството извършваше подготовка за намаляване и на без това ниските заплати на железничарите, предприемаха се масови уволнения на работниците. Беше необходимо работническата класа да излезе в настъпление. Силите на транспортните работници обаче бяха разединени. Докато Синдикатът на транспортните работници влизаше в състава на ОРСС и се намираше под ръководството на БКП, то останалите три организации — Българският железничарски съюз (БЖС), Телеграфопощенският съюз (ТПС) и Локомотивната организация (ЛО) — бяха изключително под влияние на широките социалисти. На общо събрание, състояло се на 5 юни в София, трите съюза (СТР, БЖС и ЛО) гласуваха резолюция, с която се задължаваха да водят съвместна борба в защита интересите на работниците.[76] На дело широките социалисти правеха всичко възможно, за да провалят взетите решения. Под натиска на собствените си членове БЖС, ТПС и ЛО приеха предложението на СТР за изграждане на общ комитет за съвместна борба. В този дух беше прието и окръжно № 1. Борбата на транспортните работници назряваше, създаваше се психологическа подготовка за стачката. За да отклонят или забавят нейното избухване, те поискаха общият комитет да проведе референдум.

---

[71] В. „Келнеро-готварски глас“, бр. 13 от 1. XI. 1919 г.; също в. „Работнически вестник“, бр. 77 от 8. X. 1919 г.

[72] Вж. пак там, бр. 14 от 15. XI. 1919 г.

[73] В. „Варненски работник“, бр. 17 от 25. XI. 1919 г.; също МРД—Варна, инв № 1510, Дончо М. Райнов, Спомени.

[74] В. „Варненски работник“, бр. 135 от 17. XII. 1919 г.

[75] В. „Работнически вестник“, бр. 127 от 8. XII. 1919 г.

[76] В. Хаджиниколов и др., цит. съч., стр. 225.

В гр. Варна още в началото на м. декември започна раздвижването на работниците. На голямо протестно събрание, насрочено срещу военното положение и цензурата, беше гласувана резолюция.[77] На референдума във Варна от гласувалите 629 работници само 48 души се обявиха против стачката.[78] Резултатите от референдума бяха поразяващи за опортюнистите.

Коалиционното правителство начело с Ал. Стамболийски пристъпи към конкретни действия. През октомври министърът на железниците М. Турлаков изпрати телеграма до гарите, телеграфопощенските станции, жп. депа и пр., в която предупреждаваше, че в случай на стачка транспортните работници ще бъдат уволнявани, давани под съд и разстрелвани.

Борбата на транспортните работници достигна кулминационната си точка на 24 декември — деня на откриване на Народното събрание. Комунистическата партия призова работническата класа на обща протестна еднодневна стачка и масова демонстрация.[79] На 20 декември министърът на железниците М. Турлаков изпрати телеграма до своите подведомствени, като ги приканваше „... да не се поддават на противозаконни покани и да не се отклоняват от службата си, защото иначе ще бъдат смятани за самоволно напуснали длъжността си...“[80]

Реакционната буржоазия и десните елементи на БЗНС във Варна предприеха контрамерки за осуетяване на демонстрацията. Те пуснаха зловредни слухове из окръга, че работниците в града се канели да разбият банките, да отнемат храните на селяните, да направят жените общи и пр.[81] В деня на демонстрацията те призоваха оранжевата гвардия от близките села с цел да потопят в кръв мирната демонстрация на работниците. Тези нелепи измислици бяха опровергани от в. „Варненска поща“, който писа, „че стачниците са високо интелигентни хора и не се ръководят от никакви разбойнически и грабителски инстинкти“.[82] Въпреки забраняването на акцията от страна на правителството, в нея участвуваха близо 20 000 души. По този повод в. „Варненски работник“ писа: „Като по някакво вълшебство за страничния наблюдател, в едно късо време на площад „Арабаконак“ се стече грамадно множество работници, за да протестира против безгрижното отнасяне на правителството, буржоазията и местната власт към жизнените въпроси на трудещите се маси.“[83] Пред величествения митинг на площада пламенна реч в защита на транспортния пролетариат произнесе Рад. Крайчев. Той осъди съглашателската политика на земеделското правителство с буржоазията. След митинга величествената манифестация със знамена, плакати начело с МК на партията и МСС с всички синдикални секции се отправи към ул. „Владислав“ (сега бул. „К. Маркс“). На площад „Мусалла“ (сега пл. „9 септември“) се състоя митинг. На балкона на общината произнесоха речи Дим. Кондов и нар. представител Дим. Попов.[84] В същото време широките социалисти свикаха събрание в зала „Съединение“, на което говори Дим. Димитров. След събранието манифестацията на широките социалисти премина също по ул. „Владислав“ и пред зданието на Д. Манов говори Ал. Димитров.[85] По този начин още в началото на стачката транспортният пролетариат във Варна се оказа разединен. Огромното болшинство от работниците тръгнаха след Комунистическата партия, която последователно защищаваше техните интереси. Незначителна част от работниците следваха широките социалисти, които правеха всичко възможно да осуетят стачката да провалят борбата на транспортните работници.

---

[77] ЦДИА, ф. 173, оп. 3, арх. ед. 2061, л. 181.

[78] В. „Варненски работник“, бр. 12 от 2. X. 1919 г.

[79] В. „Работнически вестник“, бр. 140 от 23. XII. 1919 г.

[80] МРД — Варна, инв. № 536, л. 3, 4, 6, 7, 8.

[81] В. „Варненска поща“, бр. 92 от 27. XII. 1919 г.

[82] Вж. пак там.

[83] В. „Варненски работник“, бр. 27 от 26. XII. 1919 г.

В демонстрацията, организирана от БКП (т. с.), участвуваха не само работници, но много служители, учители, дребни собственици и значителна част от буржоазията преминаха в защита справедливите искания на транспортните работници. В телеграмата на началника на варненската телеграфопощенска станция до София се съобщава, че почти всички чиновници и служители напуснали работа и участвували в демонстрацията. В 6 часа следобед всички служители отново се върнали на работа.[86] На следващия ден 25 декември е получена телеграма, подписана от Ал. Стамболийски, в която се разпорежда всички държавни и общински служители, участвували в демонстрацията, да бъдат уволнени.[87] В отговор на дръзките предизвикателства от страна на правителството на 25 декември 1919 год. железничарите в София и миньорите в Перник стачкуваха. Стачката във Варна избухна още на 24 декември в 5 часа следобед. В нея участвуваха всички железничари и телеграфопощенски работници на брой 1352 души, от които само 4 изменници.[88] Стачкуваха железничарите от гара Провадия, Синдел, Новградец (сега с. Суворово), Ново село (сега с. Дългопол) и др.[89] В позива на група стачници се казва, че Пловдив, Ямбол, Бургас, Варна, Г. Оряховица и др. са в стачка, като се призоваваха работниците да подкрепят борбата на стачниците.[90]

Правителството взе бързи мерки срещу „вътрешните врагове“ и призова оранжевата гвардия от селата за смазване на стачката. Благодарение на широката разяснителна работа на партията селяните се разотидоха в селата. В писмото на началника на т. п. станция — Варна от 29 декември до окръжния управител се съобщава, че чиновниците от станцията продължават стачката и отказват да се завърнат на работа.[91] Пощата преустанови всякаква дейност. На 29 декември в пощата беше окачено обявление, в което се съобщаваше, че частните телеграми и частните междуградски разговори се спират. Беше преустановена работата и на паричната служба.[92] В телеграма до София от същата дата се съобщаваше, че, с изключение на двама чиновници, четири чистачки, всички служители продължаваха да стачкуват.[93] Бяха заставени да започнат работа всички служители, намиращи се в отпуск, но въпреки заканите, нито един работник не изпълни заповедта.[94] В стачката участвуваха всички ж. п. работници.

---

[84] В. „Варненска поща“, бр. 90 от 26. XII. 1919 г.

[85] Вж. пак там.

[86] МРД — Варна, инв. № 536, л. 11.

[87] В „Работнически вестник“, бр. 8 от 3. VI. 1920 г.

[88] ЦПА, ф. 36, оп. 1, арх. ед. 169, л. 13.

[89] Вж. пак там.

[90] Пак там, арх. ед. 163, л. 1.

[91] МРД — Варна, инв. № 537, л. 20.

[92] Вж. пак там, инв. № 536, л. 19.

С обявяването на стачката началникът на гарнизона във Варна издаде заповед, с която нареждаше да бъдат затворени до второ нареждане всички кафенета, локали, сладкарници, кръчми, партийни клубове и пр.[95] След като властта не можа да намери стачкозаместници из средите на БЗНС и да нормализира движението, правителството прибягна до военизиране на всички служители и чиновници. Съгласно телеграмата на министъра на войната началникът на IV дивизионна област назначи военни лица за командири на жп. район и телеграфен район.[96] Командирът на талеграфния район разпореди всички чиновници да се мобилизират и облекат при близките войскови части и се върнат на работа на досегашните им места.

Транспортната стачка във Варненския край се развиваше и ръководеше от Българската комунистическа партия. Начело на стачката стоеше общ стачен комитет в състав: Гено П. Гюмюшев, Бойчо Иванов, Васил Добрев, Христо Киселов, Стефана Томова и Серги Тодоров — всички членове на Комунистическата партия.[97] Имаше изградени стачни комитети: в пристанището в състав Коста Стоянов, Иван Иванов, Тодор Христов, Чернаев, Василев и Ж. Дикиджиев; на гарата в жп. депо — Бойчо Иванов, Васил Добрев, Христо Киселов, Страшимир Ризов, Стою Иванов (брат на Антон Иванов — началник влак, починал). От жп. гара в стачния комитет влизаше Ненко Загорски, а от поддържането Христо Киселов, Давид Перов, Лука Василев — всички членове на Транспортния съюз. Представители на широките социалисти в стачния комитет бяха Антон Николов, Иван Златарски, Кьосев и др.[93] В стачния комитет на пощенци влизаха: Гено П. Гюмюшев, Васил Цветков, Вълчанов и Серги Тодоров.

По решение на ЦК на БКП (т. с.) и Синдикалния комитет на ОРСС на 29 декември беше обявена за пръв път в нашата страна обща едноседмична политическа стачка. От името на стачниците парламентарната група на Комунистическата партия внесе предложение в НС за вземане на бързи мерки от страна на правителството за поевтиняване на хляба, храната, облеклото, отоплението, премахване на военното положение, военното правосъдие и цензурата, удовлетворяване исканията на транспортните и държавните работници, премахване контрареволюционната дейност на правителството срещу младата Съветска република.[99]

Във Варненския край в подкрепа борбата на транспортните работници стачкуваха пристанищните работници, държавните и общинските служители, търговските работници от частни фирми, учителите от основните училища, гимназиите и пр.[100] Към транспортната стачка се присъединиха и работниците от келнеро-готварската секция.[101] Стачката парализира целия стопански живот в града, създаде големи трудности по транспорта и съобщенията. През време на цялата стачка от гр. Варна не замина нито един влак, не беше подадена нито една телеграма, не бе изпратен нито един запис. На пристанището чакаха 24 парахода за разтоварване и товарене. Много чуждестранни параходи бяха принудени да разтоварят стоките си в румънски пристанища. Капитанът на френския кораб „Френсине“ изрази възхищението си от солидарността на варненските пристанищни работници.[102] Борбата на пристанищните работници беше косвена подкрепа на младата Съветска република. Под лозунга „Долу ръцете от Съветска Русия“ пристанищните работници във Варна отказаха да товарят оръжие, предназначено за армията на Деникин.[103]

---

[93] Вж. пак там, л. 18.

[94] Вж. пак там, л. 81.

[95] В. „Варненска поща", бр. 91 от 26. XII. 1919 г.

[96] МРД — Варна, инв. № 536, л. 22.

[97] МРД — Варна, инв. № 1482, Васил Добрев, Спомени.

[98] Вж. пак там.

[99] ЦПА, ф. 36, оп. 1, арх. ед. 52, л. 2, Стачен бюлетин № 2 от 30. XII. 1919 г.

[100] Вж. Др. Коджейков, Страници из борбите на телеграфопощенци, С., 1958 г., стр. 141; Г. Димитров, съч., т. 5, стр. 232—234.

Правителството направи опит да създаде самолетна връзка между София—Варна, но изпратените на 30 декември два самолета не изпълниха задачата си.[104] Бяха назначени за чиновници и работници в пощата, жп. депо и пр. доверени на БЗНС хора, които бяха без каквато и да е квалификация и фактически не можаха да приведат транспорта в движение. Комендантската власт в т. п. станция — Варна постави в безлично положение началника ѝ.[105] Телеграфът и телефонът се обслужваха от войници и насила докарани работници. По нареждане на правителството бяха принудително извадени от държавните квартири семействата на всички стачници и оставени на произвола на съдбата. Извършената военна мобилизация не сломи волята на стачниците за борба. Във Варна броят на стачконарушителите вариpаше между 4 и 10 души.[106] Въз основа телеграма на Главната дирекция от 11 декември 1920 г. началникът на т. п. станция—Варна прекрати отпуските на всички служители, като се правеха отчаяни опити да бъдат заставени да работят.[107] Флотските казарми и казармите на 8-ми пехотен полк бяха препълнени с арестувани стачници.[108] Те бяха подлагани на физически и морален тормоз, карани насила да подписват унизителни декларации, да станат стачкоизменници. Комунистическата партия във Варна поддържаше високо класовото съзнание на стачниците и властта беше безсилна да сломи борческия им дух. На 25 януари 1920 г. беше направен опит стотина души във Варна да се облекат във войнишки дрехи и изпратят на работа. При техния категоричен отказ да изменят на борбата срещу тях беше насочен взвод въоръжени войници.[109] При команда за стрелба пред строя се изправи старият пощенски работник Владо Иванов, поборник от Освободителната война, и заяви: „ . . . войници, среляйте срещу баща си, затуй че иска да нахрани своите деца“. От името на стачниците той изрази готовността на работническата класа във Варна да доведе борбата до пълна победа. При това героично държане на стачниците войниците засрамени навеждат пушки и последва командата „кръгом“.[110]

---

[101] В. „Келнеро-готварски глас, бр. 5 от 15. IV. 1920 г.

[102] ЦПА, инв. № 150, Тодор Чернаев, Спомени.

[103] Пак там, инв. № 261, Никола Пенев, Спомени.

[104] ЦПА, ф. 36, оп. 1, арх. ед. 52, л. 1, Стачен бюлетин № 2 от 30. XII. 1919 г.

[105] МРД — Варна, инв. № 538, л. 36,37, Писмо на началника на т. п. станция от 3. I. 1920 г. до Дирекцията на персонала — София.

[106] ЦПА, ф. 36, оп. 1, арх. ед. 169, л. 13, Стачен бюлетин от 20. I. 1920 г.; също арх. ед. 55, л. 1, Бюлетин № 10 от 10. I. 1920 г.

[107] МРД — Варна, инв. № 536, л. 81.

[108] Пак там, инв. № 1482, Васил Добрев, Спомени.

[109] ЦПА, ф. 36, оп. 1, арх. ед. 169, л. 13, Стачен бюлетин от 20. I. 1920 г.

Варненската партийна организация и стачният комитет извършиха огромна работа по подготовката и провеждането на стачката. По указание на ОРСС във всяко предприятие и учреждение стачниците бяха разделени на десеторки с отговорник.[111] Ежеседмично, а при нужда и по-често десятниците се свикваха на съвещание, уведомяваха се по важни решения за хода на стачката, получаваха помощи за стачниците, литература и други агитационни материали. Варненската организация на БКП организира по градове и села голяма помощна акция в подкрепа на стачниците. Женската комисия пусна команди, които събираха помощи, обхождаха семействата на стачниците, раздаваха им подаръци, насърчаваха ги в борбата.[112] Много комунисти и съмишленици на партията приютиха в своите домове децата на стачниците, поеха издръжката им за цели месеци. Партийната организация пусна подписка за събиране помощи за стачниците. Помощи в натура приииждаха и от комунистическите групи във варненските села. До 25 януари 1920 г. в помощ на стачниците бяха предадени 2000 кг хляб, 200 кг боб, картофи и 70 кола дърва.[113] Морална и материална помощ на стачниците-железничари и учители оказаха комунистическите групи в селата Суворово (Козлуджа), Чернево (Карахюсеин), Синдел и др.[114] Най-осезателна обаче беше помощта на стачниците от страна на Варненската комуна. Провъзгласена през първите дни на стачката (29 декември 1919 г.), комуната изцяло пое грижата за настаняването и изхранването на стачниците. С колата на пожарната команда беше пренесен багажът на изхвърлените от държавните жилища стачници и настанени на квартири и в обществени сгради.[115] Постоянното присъствие на комуната със съгласието на училищното настоятелство освободи училищата „Климент“, „Славейков“ и др. за семействата на стачниците.[116] Комуната осигури безплатни купони за хляб на всички стачнически семейства, организира кухни за изхранване на стачници и техните семейства, откри няколко фурни, снабдяваше стачниците с безплатно гориво от общинското сечище. В стопанските предприятия на комуната като сечището, лозовия расадник, зеленчуковите градини и пр. бяха настанени на работа много стачници. На заседанието си от 31 януари 1920 г. общинският съвет във Варна под председателството на кмета на комуната Д. Кондов взе решение да се настоява за прекратяване на стачката, „като се удовлетворят справедливите искания на стачниците“.[117] Срещу предложението за подкрепа на стачниците се опълчиха почти всички буржоазни съветници, но за сметка на това то получи пълна поддръжка от съветниците-комунисти. В своето изказване съветникът Дим. Попов заяви, че „ . . .население и стачници се намират под мощната закрила на Варненския общински съвет".[118] В позив, издаден от Синдикалния комитет—София по повод стачката, се казва: „Градските комунистически съвети в Плевен, Русе, Пловдив, Варна, Сливен и пр. взеха под свое покровителство стачниците, настаниха на квартири изгонените от държавни жилища техни жени и деца и им оказаха най-широко морално и материално съдействие в борбата".[119]

---

[110] Пак там, инв. № 179, Йордан Петров, Спомени; също Хр. Христов пос. съч., стр. 552—553.

[111] Пак там, ф. 36, оп. 1, арх. ед. 58, л. 1, Окръжно ОРСС от 20. 1. 1920 г.

[112] МРД — Варна, инв. № 707, Величка Патронска, Спомени.

[113] ЦПА, ф. 36, оп. 1, арх. ед. 169, л. 13, Стачен бюлетин от 20. I. 1920 г.

[114] МРД — Варна, Доклад „40 години партийна организация в с. Суворово“, л. 7; също Доклад „40 години БКП в с. Чернево“.

[115] ЦПА, ф. 36, оп. 1, арх. ед. 169, л. 10, Централен стачен комитет, бюлетин № 7 от 9. I. 1920 г.

[116] МРД — Варна, Петър Попов, Спомени.

[117] Пак там, Протоколи на Варненската комуна, прот. № 10, решение 49.

През целия януари и втората половина на февруари стачката продължаваше. На варненската гара нямаше нито една годна машина, не замина нито един влак. Още в началото на февруари коалиционното правителство начело с Ал. Стамболийски излезе в настъпление срещу стачката. С едно незначително болшинство правителството прокара в дневния ред въпроса за стачката, с което бяха узаконени всички бруталности на властта спрямо стачниците.[120]

На 15 февруари 1920 г. в бюлетина на централния стачен комитет се съобщаваше, че Телеграфо-пощенският съюз, Локомотивната организация и по-голямата част от Железничарския съюз настояват за прекратяване на стачката. Въпреки изключителната солидарност на работническата класа, проявена най-ярко в провинцията, поради липса на общ централен стачен комитет десните елементи в работническото движение проявиха малодушие, политическа неустойчивост и колебание и в крайна сметка провалиха стачката.[121] Трите ръководни централи—централният стачен комитет на БКП (т. с.), акционният комитет на широките социалисти и стачният комитет на ЛО не можаха да осигурят единомислие и единодействие, правилното водене на стачката и довеждането й до победен край.[122] Безусловната капитулация пред правителството на 19 февруари според Г. Димитров се дължеше преди всичко „ . . . на липса на единство в организацията и ръководството на борбата, както и измяната, извършена в централното й ръководство".[123]

Въпреки поражението на транспортната стачка, 55-дневната жестока борба на трудещите се против капитализма повиши тяхното класово съзнание и недвусмислено показа, че без единство, солидарност и здрава работническа организация не е възможно завоюването и на най-малката победа на работниците. През време на стачката комунистическата организация във Варна натрупа богат революционен опит. За пръв път тя заедно с цялата партия ръководеше масова политическа стачка, което спомогна да се свърже по-тясно с народните маси, да възприеме нови форми и методи на работа.

Транспортната стачка предизвика дълбока криза в буржоазния лагер. Огромното болшинство от българското население—работници, голяма част от селяните, дребната градска буржоазия и пр. — защити справедливата борба на транспортния пролетариат. Старите буржоазни партии, страхувайки се за съдбата на капитализма и от неудържимия ход на пролетарската революция, бяха принудени да отстъпят, за да се предпазят от гнева на народните маси. Те временно слязоха от политическата сцена, за да дадат през март 1920 г. окончателно властта на БЗНС на чело с Ал. Стамболийски.

---

[118] Пак там.

[119] ЦПА, ф. 36, оп. 1, арх. ед. 61, л. 1; също Г. Димитров, съч., т. 5, стр. 323

[120] Пак там, арх. ед. 169, л. 17, Стачен бюлетин от 4. II. 1920 г.

[121] Вж. пак там.

[122] В. „Варненски работник", бр. 43 от 25. II. 1920 г.

[123] Г. Димитров, съч., т. 5, стр. 235.

След транспортната стачка настъпи известно затишие в революционното движение. Настъпилото оживление на промишлеността обхвана само някои отрасли, които през време на войната продължаваха да работят. Инфлацията на българския лев, стопанската разруха и масовата безработица затрудняваха до голяма степен развитието на стачната борба.[124] Прехраната на варненските работници и дребната градска буржоазия се утежняваше от големия прилив на бежанци от Добруджа, Беломорска Тракия и Македония и от настаняването в града на 7—8 хиляди руски белоемигранти.

На 7 май 1920 г. избухна стачка на всички работници в съединените тютюневи фабрики, която завърши с частичен успех.[125]

За да предпази работниците от прибързани и лошо организирани стачки, XII конгрес на ОРСС, който се проведе в края на септември 1920 г., издаде директива по стачките. В директивата се казва: „Към стачка се прибягва само когато се окаже абсолютно необходимо за защита работническите интереси...“[126] Професионалните секции не можеха да обявят стачка, без да са получили разрешение от Централното настоятелство.

След известно затишие в края на октомври с. г. избухна конфликт между печатарите-собственици и работниците, който завърши с пълен успех за работниците.[127] В края на ноември стачкуваха учениците от търговското училище. Те излязоха с искане да бъдат уволнени двама учители-реакционери. Липсват обаче данни за резултата от стачката.

Постигнатата победа на печатарските работници през октомври не беше за дълго. В началото на ноември печатарите-собственици локаутираха своите работници, като ги заместиха с такива от София.[128]

През втората половина на 1921 г. светът беше разтърсен от нова икономическа криза, която обхвана и България. Разстроената още през време на войната промишленост и изостаналото селско стопанство не бяха конкурентноспособни на външния пазар. Стоките на тютюневата и брашняната промишленост не се купуваха на турския пазар, тъй като бяха изместени от по-евтини западноевропейски стоки. Варна загуби своето място като важен пристанищен и външноекспортен център. Превозването на зърнени храни и колониални стоки беше намалено 3—4 пъти в сравнение с 1919 г.[129] Безработицата в града взе баснословни размери и обхвана най-вече пристанищните работници. Ако през 1919-1920 г. на варненското пристанище работеха към 900 души,[130] то през 1921 г. броят на работниците спадна на 650 души.[131] През зимния сезон двата тютюневи склада бяха затворени и работниците оставени на произвола на съдбата.[132] Във в. „Работнически вестник“ се появи съобщение за масова безработица във Варна.[133] В анкетата, проведена от Варненската комуна на 16 февруари 1921 г., се установи, че от всички работници в града 21,7% са безработни.[134] Това означаваше, че всеки пети работник в града беше без работа. Безработицата обхващаше най-вече общите работници — 38 %, занаятчийските — 20,25 %, търговските служители — 16,2% и др.

---

[124] В. „Работнически вестник“, бр. 67 от 25. IX. 1920 г., Директива по стачките.

[125] В. „Варненски работник“, бр. 58 от 8. V. 1920 г.; също вж. В. Хаджиниколов и др., цит. съч., стр. 259.

[126] В. „Работнически вестник“, бр. 67 от 25. IX. 1920 г., Директива по стачките.

[127] Пак там, бр. 92 от 25. X. 1920 г.

[128] Пак там, бр. 126 от 6. XII. 1920 г.

[129] В. „Транспорт“, бр. 30 от 10. X. 1921 г.

[130] Пак там.

[131] Пак там, бр. 1 от 20. XII. 1920 г.

[132] В. „Варненски работник“, бр. 14 от 31. XII. 1921 г.

След незаконното разтуряне на Варненската комуна през май 1921 г. буржоазната власт безпричинно уволни 150 чиновници от общината.[135] По този повод уволнените работници отправиха протест до тричленната комисия, в който изразиха своето възмущение срещу своеволията на буржоазията.[136]

През втората половина на 1921 г. във Варна настъпи остра хлебна криза. Снабдяването на 40 хиляди граждани с евтин хляб беше прекъснато поради разтурянето на комуната.[137] Едрите варненски търговци промениха теглото и цената на хляба,[138] повишиха цените на всички продукти за широко потребление.[139]

Варненските комунисти поведоха смела борба за премахване на хлебната криза. Вестник „Варненски работник“ писа: „Нека 40 000 гладни гърла във Варна проведат решителна борба срещу спекулантите и техните покровители — десни и леви политически котерии.“[140] Окръжният комитет на БКП (т. с.) — Варна издаде позив, озаглавен „Вместо евтин хляб червиво брашно и скъп хляб с червеи“.[141] На публично събрание, свикано на 18 септември 1921 г., от името на комунистическите професионални секции говори нар. представител Др. Коджейков.[142] Беше гласувана резолюция против поскъпването на хляба и на другите стоки от първа необходимост.

През 1921 г. във Варна беше проведена само една стачка на параход „Фердинанд“ и един локаут в кинотеатър „Лада“, за които липсват подробни данни.[143]

След затишието на стачните борби през 1920—1921 г. още в началото на 1922 г. настъпи стачен подем. Най-напред обявиха стачка печатарските работници-графици.[144] Работниците предявиха искания за повишаване заплатите и плащане данък занятие от господарите. След отказа на господарите на 6 февруари стачкуваха всички печатарски работници.[145] В стачката участвуваха работници от 5 печатници и тя се превърна в обща печатарска стачка. Борбата на стачниците продължи до 21 февруари и завърши с пълен успех. Бяха увеличени надниците със 17%.[146]

---

[133] В. „Работнически вестник“, бр. 12 от 16. VI. 1921 г.

[134] В. „Варненски работник“, бр. 10 от 13. VII. 1921 г.

[135] Пак там, бр. 6 от 15. VI. 1921 г., заб. Между уволнените чиновници бяха активните комунисти: Петър Златев, Димка Гр. Чочева, Стефан Бургуджиев, Борис Чехларов, Андрей Пенев, Стоян Мирински и др.

[136] Пак там, бр. 7 от 18. VI. 1921 г.

[137] Пак там, бр. 11 от 18. VI. 1921 г.

[138] Пак там, бр. 13 от 24. VII. 1921 г.

[139] Пак там, бр. 12 от 21. VII. 1921 г.

[140] В. „Варненски работник“, бр. 11 от 17. VII. 1921 г.

[141] ОДА — Варна, ф. 98, оп. 1, арх. ед. 2, л. 1.

[142] В. „Варненски работник“, бр. 17 от 17. IX. 1921 г.; също в. „Транспорт“, бр. 29 от 1. X. 1921 г.

[143] Вж. В. Хаджиниколов и др., пос. съч., стр. 273.

[144] В. „Работнически вестник“, бр. 182 от 7. II. 1922 г.

[145] Пак там, бр. 184 от 9. II. 1922 г.

[146] Пак там, бр. 194 от 21. II. 1922 г.; също статистика на стачките и локаутите в царство България през 1922 г., С., 1925 г. стр. 16.

На 10 февруари 7 души келнери от обществения стол обявиха стачка поради нередовното изплащане заплатите на работниците от страна на господарите-хотелиери. Под ръководството на МГС и Комунистическата партия стачката завърши успешно и исканията на работниците бяха удовлетворени.[147] За повишаване заплатите на матросите в началото на март беше проведена стачка на параход „Фердинанд“, която завърши с частичен успех.[148] Избухналият конфликт между хлебарските работници и господарите на 28 март прерасна в стачка. Работниците предявиха искания за високо възнаграждение на техния труд.[149] Стачката завърши на 13 април с успех за работниците.[150] На 14 март 1922 г. келнеро-готварската секция изпрати протест до министъра на търговията, промишлеността и труда, в който настояваше да не се приемат на работа от господарите келнери-белоемигранти (предимно жени с лошо поведение), които не само оставяха без работа класоосъзнатите работници, но бяха носители на най-различни пороци.[151] На 17 май стачкуваха 120 души строителни работници, между които много руски белоемигранти. Предявените от тях искания за увеличаване на надниците от 40 на 50 лв. бяха частично удовлетворени, тъй като предприемачите възнамеряваха да приемат на работа нова група руски бежанци, и затова стачниците прибягнаха до компромиси.[152] На 15 март между работниците от ресторантите „Морска градина“, „Грозд“, „Златна котва“ и господарите избухна конфликт във връзка с назначаването на работниците за курортния сезон.[153] Исканията на работниците бяха за по-сносно заплащане на готвачи и келнери. Благодарение проявената солидарност на работниците от келнеро-готварската секция конфликтът, който продължи месец и половина, завърши с частичен успех. Бяха скъсани неблагоприятните за работниците договори.[154] След скъсването на договора обаче последва локаут от страна на господарите. На 1 август бяха уволнени 30 души работници.

През юни избухнаха конфликти между сладкарските работници, бръснарските работници и техните господари,[155] а през юли между пристанищните работници и портовото управление.[156]

На 14 март печатарските работници от печатница „Зора“ обявиха стачка за увеличаване на заплатите. Стачката завърши на 22 август с пълен успех за работниците и 15% увеличение на заплатите.[157] Два месеца след прекратяване на стачката между работниците и собственика-печатар възникна отново конфликт.[158] На 3 ноември избухна конфликт между портовото управление и екипажите на търговските кораби във връзка с опитите да се въведе нов правилник на моряците.[159] В края на 1922 г· избухнаха стачки на работниците в кожарската фабрика „Надежда“ и в мелница „София“, за които липсват данни.[160]

---

[147] В. „Келнеро-готварски глас“, бр. 3 от 1. III. 1922 г.

[148] В. „Работнически вестник“, бр. 209 от 11. III. 1922 г.

[149] Пак там, бр. 221 от 25. III. 1922 г. и бр. 224 от 29. III. 1922 г.; също в. „Варненска поща“, бр. 817 от 29. III. 1922 г.

[150] В. „Работнически вестник“, бр. 23 от 6. IV. 1922 г. и бр. 238 от 18. IV. 1922 г.

[151] В. „Келнеро-готварски глас“, бр. 4 от 1. IV. 1922 г.

[152] В. „Транспорт“, бр. 16 от 1. VI. 1922 г.

[153] В. „Келнеро-готварски глас“, бр. 5 от 1. V. 1922 г. и бр. 7 от 20. VI. 1922 г.

[154] В. „Работнически вестник“, бр. 17 от 10. VII. 1922 г.

[155] Пак там, бр. 280 от 10. VI. 1922 г.

[156] Пак там, бр. 20 от 13. VII. 1922 г.

[157] Пак там, бр. 48 от 15. VIII. 1922 г., бр. 50 от 17. VIII. 1922 г. и бр. 56 от 21. VIII. 1922 г.

[158] Пак там, бр. 129 от 21. XI. 1922 г.

През 1923 г. стачната вълна рязко спадна. През цялата година във Варна не беше проведена нито една стачка. Само през януари беше отбелязан конфликт между работниците и собственика за увеличаване на заплатите,[161] а през май избухна конфликт между работниците и управлението на тютюневия склад „Живот“.[162] Постепенно икономическата борба на работниците заглъхна, за да отстъпи място на острите политически конфликти, предизвикани от настъплението на фашизма в нашата страна. Вниманието на работническата класа и всички трудещи се беше насочено към политическите събития — деветоюнския преврат, Септемврийското въстание, парламентарните избори през ноември и др., — които имаха съдбоносно значение за българския народ.

През периода 1912—1923 г. стачните борби във Варна, както и тези в цялата страна не се развиваха във възходяща линия, а преминаха през много приливи и отливи. За разглеждания период в града бяха проведени 33 стачки, предизвикани 4 локаута от господарите и възникнаха 10 конфликта между работниците и капиталистите.

Стачното движение във Варна 1912—1923 г.[163]

Години	Брой на стачките	Брой на стачниците	Стихийни	Организирани	Отбранителни	Нападателни	Неуспешни	Успешни	Локаути	Конфликти
1913	2	35	—	2	—	2	—	2	—	1
1914	5	198	1	4	3	2	2	3	—	—
1915	1	6	1	—	1	—	1	—	1	—
1916	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1917	1	30	—	1	1	—	—	1	—	1
1918	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1919	14	5,171	1	13	2	12	2	12	—	—
1920	1	400	—	1	—	1	1	—	1	—
1921	1	11	—	1	1	—	1	—	1	—
1922	8	296	1	7	1	7	2	6	1	6
1923	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Всичко	33	6,157	4	29	9	24	9	24	4	10

По браншове тези стачки се разпределят, както следва: на келнеро-готварските работници — 5, на обущарските и кожарските — 4, на печатарските — 4, на моряците от търговския флот — 4, на мелничарските и хлебарските работници — 3, на дърводелските работници — 2, на текстилните — 2, на металиците — 2, ученически — 2 и други браншове — 5. В годините на двете балкански войни и Първата световна война (1912—1918 г.) поради военното положение, наличието на масова безработица и евтина работна ръка стачките като форма на класова борба се използваха съвсем рядко. За този период във Варна бяха проведени само 9 стачки, 5 от които имаха отбранителен характер.

---

[159] Пак там, бр. 113 от 3. XI. 1922 г.

[160] Вж. В. Хаджиниколов и др., цит. съч., стр. 281; също П. Близнаков и др., цит. съч., стр. 153

[161] В. „Работнически вестник“, бр. 179 от 24. I. 1923 г.

[162] Пак там, бр. 275 от 21. V. 1923 г.

[163] В общия брой на стачките влизат и двете стачки в близки до Варна селища: едната през март 1914 г. на стъкларските работници в с. Гебедже, а другата през 1919 г. в циглената фабрика на инж. Хаджистоянов в с. Р. Девня.

В условията на следвоенната революционна криза и току-що преживяната от България втора национална катастрофа при наличието на пълна стопанска разруха идеите на Октомври намериха широк отглас сред измъчените от продължителните войни народни маси. Стачното движение във Варна навлезе в период на бурен подем. През 1919—1923 г. в града бяха проведени 24 стачки, 14 от които само през 1919 г.

Варненската организация на БКП оглави борбата на трудещите се срещу капиталистическата експлоатация в защита на техните жизнени интереси. Тя застана начело на стачното движение, което придоби масов характер. През 1919 г. бяха проведени най-големите стачки: стачката в мъжката гимназия с 400 участници, еднодневната стачка на 27 юли с 3000 участници, транспортната стачка, в която участвуваха 1400 стачници, и пр. За пръв път варненската организация на БКП (т. с.) проведе и правилно ръководи пролетариата към обща политическа стачка, но поради предателство в центъра от страна на широките социалисти стачката завърши злополучно. Масовото участие на варненските работници и служещи в стачката даде положително отражение върху тяхното класосъзнаване, за увеличаване броя на членовете на БКП (т. с.) и на професионалните секции. Ако през 1912 г. варненската партийна организация възлизаше на 115 членове, а в професионалните секции членуваха 629 души,[164] то през втората половина на 1920 г. партийните членове достигнаха 453 члена, от които 319 наемни работници, 60 души със свободна професия и само 74 собственици, а в 18-те професионални секции вече членуваха 2311 души.[165] През април на 1921 г. броят на професионалните членове достигна 2655 души.[166]

През време на следвоенната революционна криза и управлението на БЗНС стачното движение във Варна придоби още по-съзнателен и организиран характер. От всичко 23 стачки за този период само 2 бяха стихийни и 18 завършиха с пълен и частичен успех.

Бурното развитие на стачното движение във Варна и на работническото движение беше прекъснато от настъпилите резки политически промени у нас във връзка с деветоюнския преврат и с установяването на фашистката диктатура. Българската комунистическа партия търсеше нови форми и методи на борба, преустройваше се към строго конспиративна дейност и главното ѝ внимание беше насочено за възстановяване на разнебитените от фашистите работнически организации и изграждането на единния фронт.

---

[164] В. Работнически вестник, бр. 120 от 29. XI. 1920 г.

[165] Пак там.

[166] ЦПА, ф. 12, оп. 1, арх. ед. 139, л. 44, Отчет на варненската партийна организация за I тримесечие на 1921 г.

LES GREVES À VARNA (1912—1923)

Kostadine Stoyanov

Résumé

Le présent article est la seconde partie de la monographie „Les Grèves á Varna“ et couvre la période allant du début de la guerre Balkanique (Octobre 1912), jusqu'en 1923 inclus.

L'élan impétueux du mouvement de grève à Varna en 1912 fut interrompu par la guerre Balkanique qui éclata en automne. Au cours des deux guerres balkaniques et de la première guerre Mondiale, c'est à dire de 1912 à 1918, et en raison de la situation militaire, du chômage massif et de la main-d'oeuvre bon marché, les grèves furent utilisées très rarement comme forme de lutte de classes. Au cours de cette époque 9 grèves éclatèrent à Varna, dont 5 avaient un caractère défensif.

Pendant la crise révolutionnaire de l'après—guerre et sous le gouvernement du parti agrarien, le mouvement de grèves de Varna revêtit un caractère plus conscient, organisé et massif. La vague de grèves atteignit son point culminant en 1919, lorsqu' il en fut organisé 14. Les grèves les plus massives furent la grève du Lycée des garçons, la grève d'un jour du 27 Juillet, la grève des transports etc.

Pour la période envisagée — 1912/1923 — on compte en tout à Varna 33 grèves, dont 4 seulement spontanées, les 29 autres organisées. De toutes ces grèves 24 se terminèrent par un succès complet ou partiel.

Par l'intermédiaire des sections professionnelles, l' organisation du Parti Communiste Bulgare (soc. étr.) se met à la tête de la lutte des travailleurs contre l' exploitation capitaliste.

ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ – ВАРНА
BULLETIN DU MUSÉE NATIONAL A VARNA
КНИГА (TOME) V (XX), 1969

ВЪРХУ ИХТИОФАУНАТА НА НЯКОИ НАШИ ЧЕРНОМОРСКИ РЕКИ

ИВ. ПЕШЕВ

В ихтиологично отношение реките от Източна България, които се вливат в Черно море, принадлежат към Дунавско-Кубанския район на Черноморския зоогеографски окръг (Берг, 1949).[1] Те образуват западната дъга на споменатия район и по състав на ихтиофауната показват съществени различия от фаунистичния рибен комплекс на река Дунав и нейните притоци.

През терциера и кватернера Понтийският басейн многократно е променял не само границите на своята акватория. Чувствителни изменения са настъпвали и в хидрологичния и хидрохимичния режим на басейна, които несъмнено са дали отражение и върху облика на съществуващата рибна фауна на реките, свързани с морето. С повишаване на неговата соленост, станало през втората средиземноморска фаза, се е загубило и влиянието, което река Дунав е оказвала върху ихтиофауната на черноморските реки. Това е довело до ускоряване на видовата дивергенция, поради което ихтиофауната на черноморските ни реки съществено е модифицирана в сравнение с дунавската и показва редица специфични особености. Понастоящем тя е съставена от различни по произход видове: типични сладководни форми, общи и за река Дунав, местни автохтонни видове, някои от които ендемити, морски представители, приспособили се към бракични, а впоследствие и към напълно сладки води, както и от форми, общи и за реките от Кримския полуостров.

Вниманието, което е отделяно досега на рибната фауна на черноморските ни реки, е незадоволително. Единствено Шишков (1934, 1935)[2] с описанията на отделни видове и на рибната фауна на река Камчия, внася по-съществен принос в ихтиологичната ни литература. За да бъде обаче цялостно опозната тази интересна ихтиофауна, необходимо е да бъдат проучени, без изключение, всички реки от басейна на Черно море както в приустиевата зона, така и в горните им течения. Не бива да бъдат отминати и водосборните притоци, в които понякога оцеляват изчезнали видове от главните реки, особено в наши дни, когато се извършва интензивно замърсяване на реките с отпадъчни води.

---

[1] Берг Л. С., Рыбы пресных вод СССР и сопредельних стран, том III 1949 стр. 1256.

[2] Шишков Г., Върху ихтиофауната на р. Камчия. Год. на Соф. Унив., том XXX, кн. 3, Ест. история, 1933/1934; Шишков Г., Върху една нова нашенска мряна (B. в. bergi n. ssp.), Год. Соф. у-т, том XXXI, кн. 3, 1934/1935, стр. 305.

Като изхождаме от тези съображения, ние намерихме за необходимо да започнем изследвания върху ихтиофауната на някои от черноморските ни реки.

В настоящата работа разглеждаме във фаунистичен аспект рибната фауна на реките Двойница и Перперидере, вливащи се самостоятелно в Черно море и протичащи през северните склонове на Източна Стара планина. С тях поставяме началото на поредица проучвания, които ще проведем и върху други черноморски реки.

Нашите материали са събирани по маршрутния метод през летните месеци на 1968 г. Уловите са извършвани с рибарска мрежа — серкме с големина на плетените клетки 0,6 мм, а също и със спортна въдица. Рибата сме фиксирали на местоулова в 4 %-ов разтвор на формалин.

Освен върху видовото диагностициране на рибите вниманието ни е било насочено и към тяхното разпределение по зони на реката, при което е извършвана и приблизителна оценка на честотата на срещане. Дадени са и общи сведения за геоморфоложката структура на терена, през който протича реката.

РЕКА ДВОЙНИЦА (ЧИФТЕДЕРЕ, КУРУ КАМЧИЯ, ЧЕРТА)

Образува се от река Смърдешка и от поточетата на „Студения кладенец“ и „Узуновата чешма“, намиращи се югозападно от с. Голица, Варненско, в Коджа балкан — Източна Стара планина. Приблизителната надморска височина на изворите е 280—290 м. По своя път реката минава на около 2 км южно от с. Голица и покрай селата Козичино, Дюлино, Попович и Обзор (фиг. 1).

Река Двойница взема началото си от район със средноеоценски отложения, представени от пясъчници, мергели и песъчливи глини. Само югозападно от Солник и южно от с. Бърдарево реката пресича горнокредни материали — варовици, пясъчници, варовити пясъчници и песъчливи варовици. От югозападната страна на с. Попович до устието на реката е развита кватернерна тераса. Характерна особеност в геоморфоложката структура на поречието е, че всички десни притоци водят началото си от горнокредни формации, докато левите извират от средноеоценски отложения.

Теренът, през който протича реката, е с добре изразен нископланински характер. Средният наклон на речното корито е малък, вследствие на което течението е слабо. Редуване на бързеи с вирчета се наблюдава в горната и средната част на реката до с. Дюлино. Оттам надолу водата се разлива на тънък слой, липсват подходящи места за укритие и риба рядко се задържа.

Водното подхранване на реката е слабо и се влияе чувствително от количеството на падналите валежи. От тях се поддържат притоците Лекарница — под с. Голица, Алмадере и р. Чобанска — северозападно от с. Дюлино, Азмакдере — източно от Попович и Курудере — западно

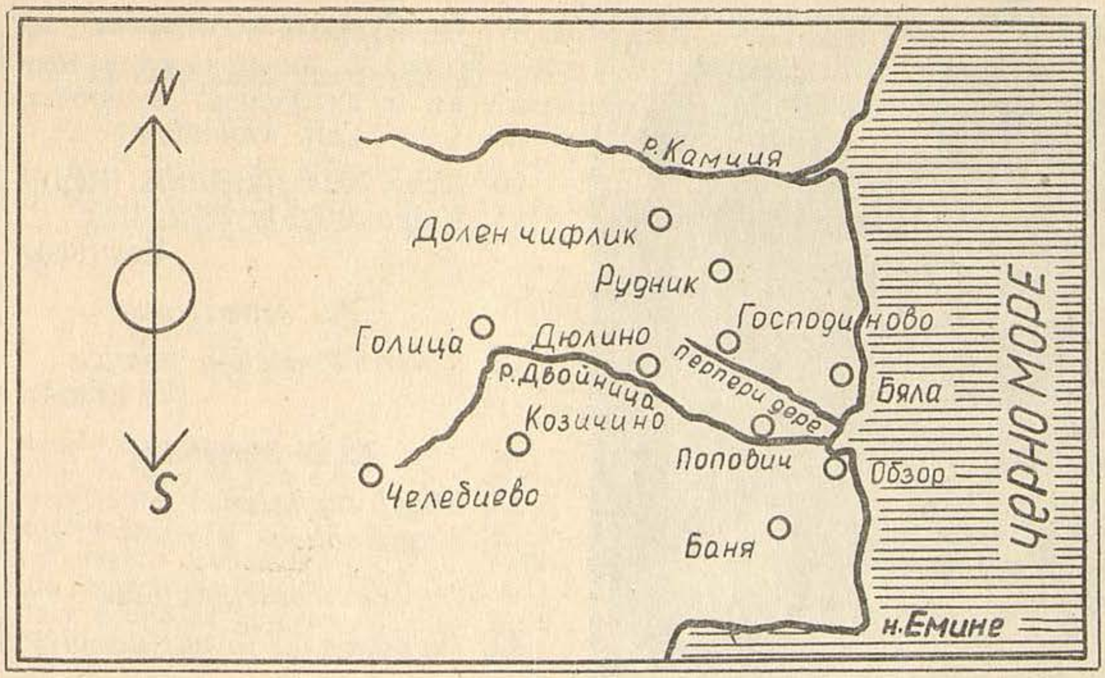
N
S
р.Камчия
Долен чифлик
Рудник
Господиново
Голица
Дюлино
перпери дере
р.Двойница
Бяла
Козичино
Попович
Обзор
Челебиево
Баня
н.Емине
Черно море

Фиг. 1

от Обзор. Най-често през сухия летен период на много места реката пресъхва, особено между селата Козница и Попович, където се запазват локални вирчета, в които се задържа и без друго малкото риба, която обитава този район.

През лятото на 1968 г. близо до устието е бил изграден землен насип (бент) с предназначение да задържа вода за напояване на културните насаждения. Същевременно е била извършена и корекция на реката, вследствие на което около 1 километър от старото корито е запушено и превърнато в азмак, (фиг. 2).

Широчината на реката, без приустиевата ѝ част, е средно 3—4 м, а дълбочината рядко превишава на някои места 2 м. Цялата ѝ дължина е приблизително 46 км.*

Видов състав

По време на проведените от нас улови бяха установени общо 15 вида риби, принадлежащи към 6 семейства, а именно:

Сем. *Cyprinidae*

1. *Cyprinus carpio* L.
2. *Carassius carassius* m. *humilis* Hechel
3. *Leuciscus cephalus* (L.)
4. *Alburnus alburnus* (L.)
5. *Chalcalburnus chalcoïdes* ssp.?
6. *Barbus barbus bergi* Chichkoff
7. *Gobio gobio* (L.)
8. *Phoxinus phoxinus L.*

---

* Дължината на реката е измерена със специаен прибор-кривомер по карта в мащаб 1 : 500 000.

Сем. *Gasterosteidae*

9. *Gasterosteus aculeatus* L.

Сем. *Gobiidae*

10. *Neogobius fluviatilis* (Pall)
11. *Knipowitschia caucasica* Kawrajsky

Сем. *Atherinidae*

12. *Atherina mochon pontica* (Eichwald)

Сем. *Mugilidae*

13. *Mugil cephalus* L.
14. *Mugil saliens* Risso

Сем. *Pleuronectidae*

15. *Pleuronectes flesus luscus* (Pall).

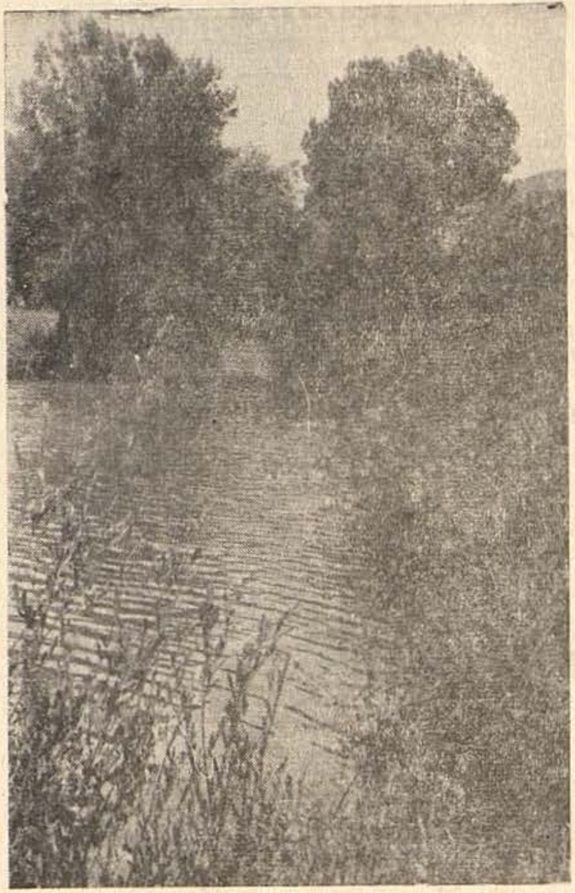

Фиг. 2. Старото корито на р. Двойница, превърнато в азмак

Както се вижда от приложения списък, ихтиофауната на реката е съставен от типично сладководни представители, понтийски реликти (*K. caucasica*) и еврихалинни морски пришълци (*M. cephalus*, *Pl. flesus luscus*, *M. saliens* и други).

В горната зона на реката, обхващащ района от изворите до с. Козница, масов вид е *Ph. phoxinus*, следван от *G. gobio*, *L. cephalus* и *B. b. bergi*. Това се потвърждава и от извършения улов на 20. VIII под с. Голица, когато от 87 събрани екземпляри 36 се оказаха *Ph. phoxinus*, 27 — *G. gobio*, 12 — *L. cephalus* и 11 — *B. b. bergi*. В средната и приустиевата зона преобладава *G. gobio*, следван от *L. cephalus*. Тук и видовото разнообразие е по-богато вследствие навлизането на еврихалинни морски видове.

Сем. *Cyprinidae*

1. Шаран — *Cyprinus carpio*

Лови се в приустиевата зона, където е развъден изкуствено.

2. Каракуда — *Carassius carassius m. humilis*

Обитава заблатената приустиева част на реката и поради лошите хранителни условия е с дребни размери (5—8 см).

3. Речен кефал — *Leuciscus cephalus*

Повсеместно разпространен в реката, но по-често в горната ѝ част и приустиевата зона, където се ловят едри екземпляри с дължина до 40 см.

4. Блескач (уклей, белица) — *Alburnus alburnus*

Среща се рядко почти по цялото протежение на реката.

5. Брияна — *Chalcalburnus chalcoides* ssp. ?...

Улавя се сравнително често в приустиевата зона. Поради това, че брияната показва силна изменчивост спрямо абиотичните фактори на водната среда, засега се въздържаме от определяне на подвидовия й таксон Съобщаваме само данни за вариабилитета на по-важните морфометрични съотношения от обработката на събраните от нас екземпляри (табл. 1).

Таблица 1

Съотношения на по-важните пластични белези при *Chalcalburnus chalcoides ssp.*

Показатели	р. Двойница 21. VIII. 1968 г.		р. Перперидере 26. VI. 1968 г.	
	n=8 вариация	M	n=10 вариация	M
Longitudo totum corporis in mm	111—144	127	126—147	138
Longitudo corporis in mm	95—122	108	106—124	117
In % longitudine corporis:				
Longitudo capitis	23,13—25,05	23,85	22,74—25,13	23,74
Altitudo corporis maxima	19,25—26,52	21,86	21,96—24,19	23,28
Altitudo corporis minima	8,32— 9,22	8,76	8,52— 9,20	8,85
Longitudo pedunculi caudalis	20,00—22,30	20,98	19,52—21,68	20,66
Spatium antedorsale	52,95—55,33	53,92	52,12—55,69	54,18
Spatium postdorsale	35,05—37,01	36,26	31,73—36,89	35,69
Lonitudo D	9,44—11,39	10,07	10,00—10,93	10,46
Altitudo D	16,63—18,35	17,58	15,90—18,92	17,34
Longitudo A	13,28—15,26	14,65	14,02—16,26	15,07
Altitudo A	12,21—13,68	13,03	12,62—15,04	13,60
Longitudo P	17,68—19,62	18,68	17,79—19,91	18,87
Longitudo V	13,37—14,91	14,19	13,52—15,40	14,61
Longitudo P in % spatii P-V	70,29—82,21	76,12	69,55—86,00	76,78
In % longitudine capitis;				
Oculi diameter	22,53—25,93	24,08	23,41—25,79	24,60
Longitudo rostri	27,30—30,45	28,69	26,51—30,11	28,80
Altitudo D	67,90—79,32	72,73	69,53—76,26	73,02
Oculi diameter in % spatii interorbitale	72,53—84,00	76,23	70,71—80,00	75,73
Alt. corp. minima in % long. ped. caudalis	39,04—43,27	41,78	41,03—45,16	42,87

Получените показатели на меристичните и пластичните белези са близки с тези на *Ch. chalcoides derjugini* (Berg), описан от Шишков (1934)[3] за Югоизточна България. Независимо от това, ние не отнасяме събраните екземпляри към подвида, съобщен от Шишков, тъй като уточняването на формите, които обитават водите на Източна България, може да стане само след цялостни систематични проучвания върху материал, събран от всички находища на брияната. Ловят се екземпляри с дължина до 15 см, което ни дава основание да мислим, че се касае до дребна форма на вида (до 18 см).

6. Мряна — *Barbus barbus bergi*

Обикновена за горната зона. Общо взето, в дребен размер (до 20—25 см).

7. Кротушка (воденичарка, дерменджийка) — *Gobio gobio*

Повсеместно разпространена в реката. Понеже люспуването на гърлото е важен систематичен белег за разграничаване на подвидовете на кротушката, то обръщахме внимание и на тази особеност, без да правим изводи за таксономията на вида. При екземплярите от р. Двойница най-често само истмусът и основата на гръдните перки не са покрити с люспи. По-рядко цялото гърло е облюспено или само истмусът е гол.

---

[3] Шишков Г., Sur là Présence de Chalcalburnus chalcoides derjugin, (Berg) en Bulgarie. Изв. на Царск. природон. и-ти в София, кн. VII, 1934, стр. 61—65.

8. Лешанка (циганка) — *Phoxinus phoxinus*

Обитава горната зона на реката до с. Козичино, където е най-масовият вид.

Сем. *Gasterosteidae*

9. Бодливка (кедринка) — *Gasterosteus aculeatus*

Лови се рядко близо до устието на реката.

Сем. *Gobiidae*

10. Речно попче — *Neogobius fluviatilis*

Установен от нас в приустиевата зона. Сравнително рядък вид.

11. Книповичия — *Knipowitschia caucasica*

Среща се много рядко, и то само в приустиевата зона. Единственият екземпляр в нашите материали е с дължина 37 мм.

Сем. *Atherinidae*

12. Понтийска сребърка — *Atherina mochon pontica*

Сравнително рядко, само в приустиевата зона.

Сем. *Mugilidae*

13. Морски кефал — *Mugil cephalus*

Навлиза от морето в устието на реката обикновено на еднакви по възраст стада. Улавя се и в чисто сладки води. Максималният размер на уловен от нас екземпляр е 24 см.

14. Илария — *Mugil saliens*

Подобно на кефала навлиза спорадично в приустиевата зона на реката. Най-едър уловен екземпляр — 18 см.

Сем. *Pleuronectidae*

15. Писия — *Pleuronectes flesus luscus*

Дребни екземпляри до 10—15 см се улавят в слабо осоляващата се част на реката. Навлиза спорадично от морето.

РЕКА ПЕРПЕРИДЕРЕ (ПАНАИРДЕРЕ, БЕЛЕНСКА)

Значително по-къса и маловодна от река Двойница. Води началото си от северозападния край на с. Господиново, Варненско. С притока й Кюпрюдере, който идва от югозападната страна на с. Господиново, се съединява на около 6 км югоизточно от същото село. Котата, откъдето извира Перперидере, се намира на 120 м надморска височина, а на притока й — на 75 м. По цялото си протежение реката пресича средноеоценски отложения. От дясната й страна е развита кватернерна тераса, изпълнена с речни утайки. На около 1,5 км от устието реката приема притока си Еника, който извира от западния край на с. Бяла, Варненско Цялата дъжина на реката е около 14,5 км.

Устието ѝ е отделено от морето с изменяща се по големина пясъчн коса, която се разкъсва при големи вълни и по време на пролетното увеличение на речния вток. Тогава се извършва и слабо осоляване в приустиевата зона, която не надминава 1,5 км. дължина. Водата е застояла, аерация почти не се извършва и дъното е покрито с дебел пласт черна тиня, вследствие развитието на гнилостни процеси. Дълбочината в този участък е 1—2 метра. В плитчините голяма част от водната площ е покрита с обраствания от *Ceratophyllum demersum* L. и *Myriophyllum spicatum* L., всред които намират укритие и храна много видове риби. Самият бряг е обрасъл с *Typha latifolia* L., *Typha angustifolia* L., *Phragmites communis* Trin., *Cyperus pannonicus* Iacg., *Cyperus longus* L. и други (фиг. 2). Над зоната на задържане на водата (1,5 км) рекичката тече като малко поточе, обрасло цялото с *Fragmites* и *Typha*. Само на отделни места се намират малки вирчета, където се събира повече риба.

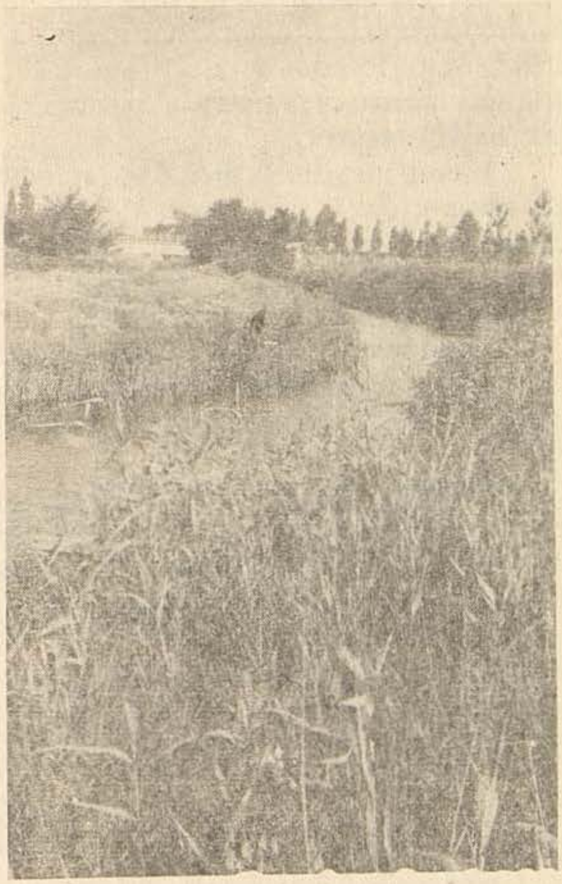
Фиг.3. Р. Перперидере в предустиевата зона

Котурдере

По време на извършените от сас улови, можахме да установим за река Перперидере всичко 11 вида ниба, принадлежащи към 5 семейства, а именно:

Сем. *Cyprinidae*

1. *Cyprinus carpio*
2. *Leuciscus cephalus* (L.)
3. *Leuciscus borysthenicus* (Kessler)
4. *Chalcalburnus chalcoides* ssp.?
5. *Gobio gobio* (L.)
6. *Rhodeus sericeus amarus* (Bloch)

Сем. *Gasterosteidae*

7. *Gasterosteus aculeatus* L.

Сем. *Gobiidae*

8. *Mesogobius gymnotrachelus* (Kessler)

Сем. *Atherinidae*

9. *Atherina mochon pontica* (Eichw.)

Сем. *Mugilidae*

10. *Mugil cephalus* L.
11. *Mugil saliens* Risso

От изброените по-горе видове с доминиращо значение в реката е *L. borysthenicus*, следван от *Rh. sericeus amarus*, *G. gobio* и *M. gymnotrachelus*. По-рядко се среща *Ch. chalcoides* и *L. cephalus*. От морските видове, които навлизат в реката преобладават кефаловите риби (*M. sephalus* и *M. saliens*).

Макар че двете реки—Двойница и Перперидере—ги дели разстояние, не повече от 1 км, съставът на ихтиофауната им не е еднакъв. От цирпинидите, отбелязани за р. Двойница, в Перперидере липсват *C. c. m. humilis, Alb. alburnus*, *B. barbus* и *L. borysthenicus*. От друга страна, в Двойница липсва L. borysthenicus, който е масов вид за Перперидере

Причина за това са навярно различията, които съществуват в хидрологичните условия на последната река-липса на планинска зона с характерните за нея бързеи и вирчета, слабата проточност на водата и тинестото дъно.

Интерес представлява и разпределението на гобиидите. Докато в Перперидере те са представени единствено от *M. gymnotrachelus*, който е много обикновен, то за Двойница сме отбелязали други два вида — *N. fluviatilis* и *K. caucasica*.

Що се отнася до морските видове, тяхното навлизане е спорадично и еднакво възможно за двете реки.

AU SUJET DE L'ICHTHYOFAUNE DE QUELQUES RIVIERES BULGARES SE JETANT DANS LA MER NOIRE

Iv. Pèchev

Résumé

On a fait une révision de l'ichthyofaune de deux rivières de la Bulgarie de l'Est: Dvoiinitza et Perpéridéré qui jettent leurs eaux dans la Mer Noir.

Des informations sur la composition de l' espèce et la répartition des poissons ont été données d'après les zones de la rivière.

L'auteur parle de quinze espèces dans les eaux de Dvoiinitza et de onze dans celles de Perpéridéré.

La plupart ont une origine d'eaux douces et appartiennent à la famille cyprinidae. Une partie toute minime sont des poissons imprévus de la Mer Noire (M. cephalus, M. saliens etc.) et des reliquats pontiques (L. borysthenicus, K. caucasica etc.).

СЪОБЩЕНИЯ

МОНЕТНИ НАХОДКИ ОТ ВАРНЕНСКО

Милко Мирчев

I.

През **1942** г. в землището на с. Суворово (Новградец), Варненско, северно от селото е било изровено при оран малко тънкостенно гърненце (вис. 6,5 см, диаметър на тялото 7 см, на устието 5,5 см, на дъното 3,7 см) от розовочервена глина. Съдчето е с почти сферично тяло, издаден навън венец на устието и плоско дъно. На едната страна на тялото са запазени следи от пръстеновидна, разположена отвесно дръжка. Плещите са украсени с две вдълбани концентрични линии. Горната половина на гърнето е покрита с червен фирнис.

В гърненцето са били намерени 89 малки бронзови монети, сравнително лошо запазени. Съхраняват се в Окръжния музей — Варна. Всички монети са еднообразни и според Pick[1] се отнасят към първата от четирите групи градски (автономни) монети на Одесос и то от най-стария тип, които се датират към IV в. пр. н. е. Монетите са с диаметър от 14 до 17 мм и тегло от 2,2 до 4,65 г.

Освен по своя външен вид и големина монетите от този тип са еднакви с монетите на Филип II и по изобразената на лицевата страна глава на Аполон надясно с тения в зрънчест кръг. На опаката страна на монетите е представена излегната наляво върху поставка фигурата на брадат бог с дълга дреха, която покрива само долната част на тялото. В лявата си ръка, с която се обляга на прегънатата на две възглавница, богът държи рог на изобилие, а дясната е положена върху леко издигнатото дясно коляно. В полето вляво от лежащата фигура е представена обърната с устието надолу остродънна амфора.

Върху лицевата страна на дебелата подставка стои думата ΟΔΗΣΙΤΩΝ. В отреза под поставката при някои от монетите има различни монограми, представляващи началните букви от имената на длъжностните лица, натоварени с отсичането на монетите.

1—57.	Л. Глава на Аполон надясно с тения, в зрънчев кръг.	Оп. Излегнат наляво брадат бог с рог на изобилието в лявата ръка. В лявото поле обърната надолу амфора. Върху подставката ΟΔΗΣΙΤΩΝ (Pick № 2177).
58—59.	Л. Също.	Оп. Също. В отреза долу монограма. (Pick № 2178).
60—63.	Л. Също.	Оп. Също. В отреза долу монограма. (Pick № 7179).
64—74.	Л. Също.	Оп. Също. В отреза долу монограма. (Pick № 7180).

---

[1] B. Pick, Die antike Münzen von Dacien und Moesien, Berlin, 1910, s. 522.

75—78. Л. Също. Оп. Също.
В отреза долу монограма.
(Pick № 7181).

79—89. Л. Също. Оп. Също.
В отреза долу монограма.
(Pick № 7182)

EIN FUND AUTONOMER MÜNZEN VON ODESSOS

M. Mirtschew

Im Jahre 1942 wurde bei dem Dorfe Suvorovo, Bez. Varna, ein Fund von 89 autonomen Kupfermünzen der Stadt Odessos entdeckt. Die Münzen sind einförmig und beziehen sich auf die erste von den vier Gruppen autonomer Münzen, und zwar von dem ältesten Typus, die aus dem IV Jahrh. v. u. Z. datierten. Auf der Vorderseite ist der Kopf des Apollon, an der Rückseite der liegende Gott und die Inschrift ΟΔΗΣΙΤΩΝ.

II

През пролетта на 1967 г. младежи от курса за механизатори намерили случайно 29 златни венециански монети — дукати, пръснати по протежение на няколко метра по брега на р. Анадере, в м. „Бента", в землището на с. Комарево, Варненско. Монетите, които вероятно са били първоначално в платнена или кожена кесия, са били заровени край брега на реката. Сега брегът се размил и водата е разнесла монетите. Направената проверка на мястото на находката не установи нито повече монети от първоначално намерените, нито следи от обстоятелствата, при които монетите са били заровени.

Всички монети са от познатия разпространен тип златни дукати с диаметър 21 мм и тегло 3,5 г. Те са сравнително добре запазени. От тях 11 са пробити, употребени очевидно за наниз.

Върху лицевата страна е представена вляво права фигура на св. Марко, който предава знамето на града на коленичилия пред него дожд. Околовръст е разположен надпис: вляво S (acra). FM (oneta). VENETI (ac) с букви, разположени една под друга, в средата, вдясно от дръжката на знамето, стои думата DVX с букви също една под друга, а вляво личното и фамилно име на дожда с нормално разположени букви отляво надясно, като имената в повечето случаи са в съкратена форма.

На опаката страна на монетите е представена права фигурата на Исус Христос напред в елипсовидна рамка, отвътре обкръжена от венец от звезди. Околовръстният надпис гласи: SIT. T(ibi). XP(ist) E.DAT (us). Q(em). TU/REGIS ISTE DUCAT(us)

Намерените монети по време са от края на XVI до края на XVII в. и по имената на дождовете се разпределят, както следва:

1. NIC. DE. PON (Nicolo da Ponte, 1578—1585)[1] — 1 брой
2. PASC. CICON (Pasquale Cicogna, 1585—1595) — 2 броя
3. FRANC. MOLINI (Francesco Molin, 1646—1655) — 6 броя
4. CARDI. CONT (Carlo Contarini, 1655—1656) — 1 брой
5. BERT. VALIE (Bertuccio Valier, 1656—1658) — 1 брой
6. IOAN. PISARO (Giovanni Pesaro, 1658—1659) — 2 броя
7. DOMIN. CONT (Domenico Contarini, 1659—1675)— 12 броя
8. NICOL. SAGRED (Nicolo Sagredo, 1675—1676) — 1 брой
9. ALOISIVS CONT (Alvise Contarini, 1676—1683) — 3 броя

---

[1] S. Ambrosoli, Numismatica, Milano, 1904, стр. 163 и сл.

Върху лицевата страна на една от монетите на IOAN PISARO и на DOMIN. CONT и на две от монетите на ALOISIVS CONT са ударени еднообразни правоъгълни контрамарки, с размери 2,5 х 4 мм, които представляват лигираните букви O с точка в средата и буквата N. Отделно от тях вдясно с по-малки размери стои несигурен знак, подобен на буквата G или цифрата 6.

Като имаме предвид, че последната по време монета в находката е от 1683 г., трябва да приемем, че монетите са укрити в края на XVII в.

Наличието на тази крупна находка в този край може да се свърже с оживената търговия, която по това време е водела голямата дубровнишка колония в съседния град Провадия.

EIN SCHATZ VENEZIANISCHER GOLDMÜNZEN

M. Mirtschew

Im Jahre 1967 wurden im Rayon des Dorfes Komarevo, Bez. Varna, am Ufer des Flusses zerstreut 29 venezianische Goldmünzen — Dukaten entdeckt, die seit 1578—1683 datieren. Auf drei von den Münzen sind einförmige Kontermarken.

ТРИ ГРОБНИ НАХОДКИ КРАЙ ВАРНА

Милко Мирчев

През 1967 г. е бил запланиран строеж на сграда на място, намиращо се в западните покрайнини на гр. Варна, вдясно от шосето за София, малко преди разклона за „Парка на бойната дружба — Владислав Варненчик".

Бъдещата сграда е била ситуирана върху терен, на който се издига краят на дълга седловина, широка до 80 м с посока североизток — югозапад. Южният край на тази седловина е извишен до 10 м над околния терен и е добил формата на висока могила с полегати склонове от изток, юг и запад, смятана от дълги години за тракийска надгробна могила.

Изкопните работи за строежа на мястото на „могилата" се извършиха под наблюдението на Народния музей във Варна. Работеше се със скреперна машина, която сваляше височината на пластове дебели от 8 до 10 см.

Към центъра на възвишението на дълбочина 0,80 м в образувалия се черноземен пласт се откри очевидно късно погребение, ориентирано изток — запад, с доста разбъркан и натрошен скелет поради растящите на това място дървета в миналото, а вероятно повреден и от издигнатия тук триангулачен знак. При погребението не се намери никакъв инвентар. Теренът под черноземния пласт представляваше мек, трошлив варовик, под който на дълбочина около 5 м от най-високата точка се откри водоравен естествен пласт от мек варовиков камък, дебел 0,60 м. Това очевидно показваше, че в случая имаме естествено възвишение, а не изкуствено насипана могила. Под камъка се оказа дебел пласт от сивобяла глина, който по-късно при изкопаване на основите за сградата бе проследен на дълбочина до 2,5 м под околното ниво, без да се открият някакви културни останки.

Едва след като бе свалено почти цялото възвишение, по южния склон на височина от 1 до 1,20 м от околния терен се откриха последователно три погребения (обр. 1). Наличието на гробовете се установяваше от машината на около 0,50 м над самия гроб по порохкавата пръст над тях. Доразкриването на гробовете ставаше на ръка.

Първият гроб бе открит на около 15 м от периферията в северна посока към най-високата част на възвишението. Разположен бе на 1,20 м над околното ниво. Погребението тук е било извършено чрез изгаряне на трупа, което е станало на самото място. Очерта се кръг с диаметър 2,30 × 2,50 м, целият покрит с пласт от черна пепел и въглища. Към центъра на кръга бяха намерени останки от обгорели кости от човешки скелет и множество железни гвоздеи с големи, плоски глави и четиристенен клин. Гвоздеите са от дървен погребален ковчег, в който е бил изгорен трупът. Като украса ковчегът е бил обкован с малки железни гвоздеи дълги от 2 до 2,5 см, с малки клинчета и големи, полусферични главички (обр. 2). Между костите бе намерен и следният гробен инвентар:

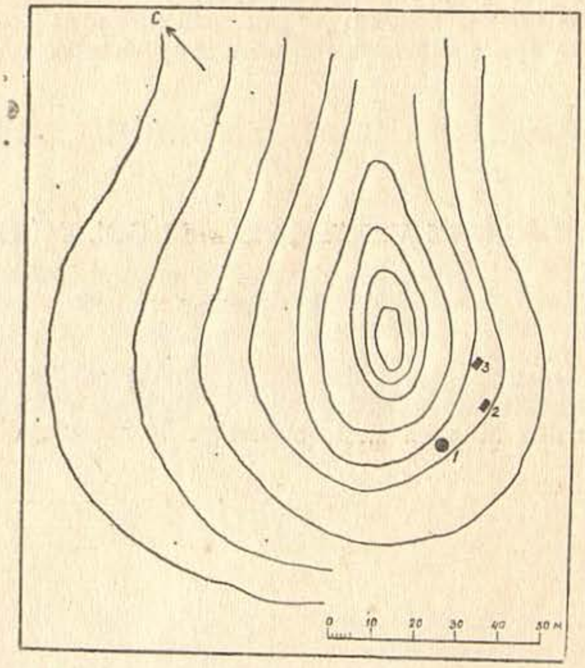

Обр. 1. План на възвишението с разположението на гробовете

Abb. 1. Plan der Anhöhe mit der Lage der Gräber

1. Връх от копие от желязо, с кръгло сечение. Върхът и долният край, който е завършвал вероятно с втулка, са отчупени. Запазена дължина 16 см (обр. 2).

2. Връх от стрела от желязо, конусовиден. Запазена е горната половина с дължина 4,3 см (обр. 2).

3. Стригила, желязна, начупена на четири части, с отчупен връх. Дръжката е образувана чрез прегъване и удвояване на желязната пластинка. Запазена дължина 18 см (обр. 2).

4. Лампа от глина, окислена до черно от изгарянето, с отчупена пръстеновидна дръжка. Слабо издаденият фитилник е оформен отгоре сърцевидно. Плещите са украсени с по три плоски пъпки от двете страни. По отчупения диск е запазена част от гладиаторска сцена. Вис. 2,7 см, шир. 6,5 см дълж. 8,2 см (обр. 3).

5. Плочка за разтриване на мехлеми, от сив шиферен камък, правоъгълна, с косо отнети ръбове по едната плоскост. Един от ъглите е отчупен. Дълж. 12 см, шир. 8,8 см, деб. 0,8 см.

Намереният гробен инвентар ясно показва, че погребението е на мъж, вероятно войн, и то може да се датира по глинената лампа, чиято форма е характерна за лампите от II в. от н. е.[1]

Вторият гроб бе открит на 8 м североизточно от първото погребение. Дъното на гроба се намира на височина около 1,20 м над околното ниво. В гроба с размери 2,20 ×

---

[1] О. Вальдгауер, Императорский эрмитаж. Античные глиняные светильники. С. Петербург, 1914, стр. 43, № 315—327.

× 1 м е било извършено едно погребение чрез трупополагане, ориентирано изток — запад, с глава на изток. Трупът е бил поставен в дървен ковчег, скован с железни гвоздеи, подобни на тия при първото погребение. И тук ковчегът е бил обкован за украса с малки

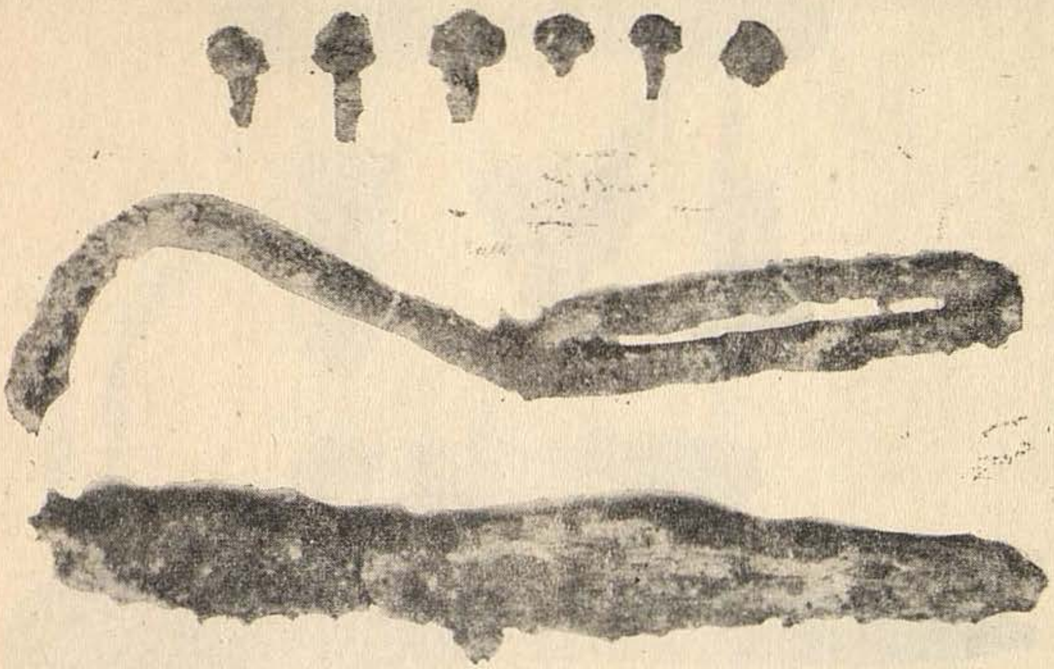

Кр. Кр.

Обр. 2. Железни предмети от гроб № 1
Abb. 2. Eisengegenstände von Grab 1

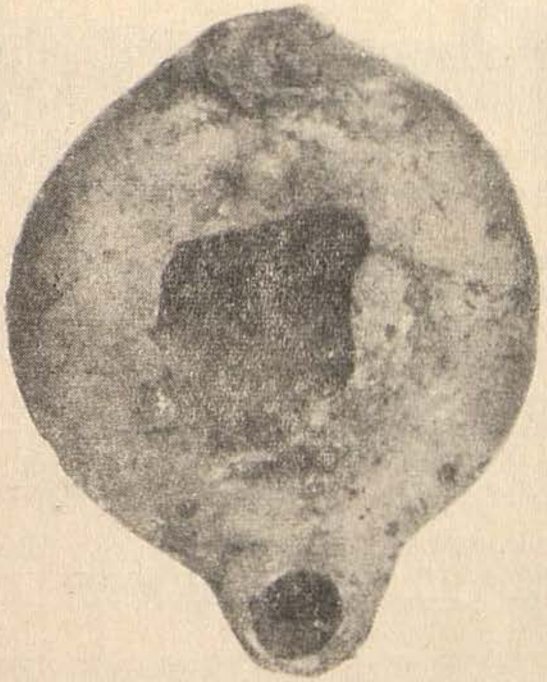

Кр. Кр.

Обр. 3. Глинена лампа от гроб № 1
Abb. 3. Tonlampe von Grab 1

гвоздейчета с полусферични главички в редици или в групи плътно едно до друго (обр. 4). Самият скелет бе силно разложен поради влажния глинест терен. В гроба бе намерен следният инвентар:

1. Фрагменти от два бронзови стригили, намерени край дясното рамо на скелета. Добре са запазени само масивните им дръжки, чиито краища са оформени като животински глави (обр. 4).

Хр. Хр.

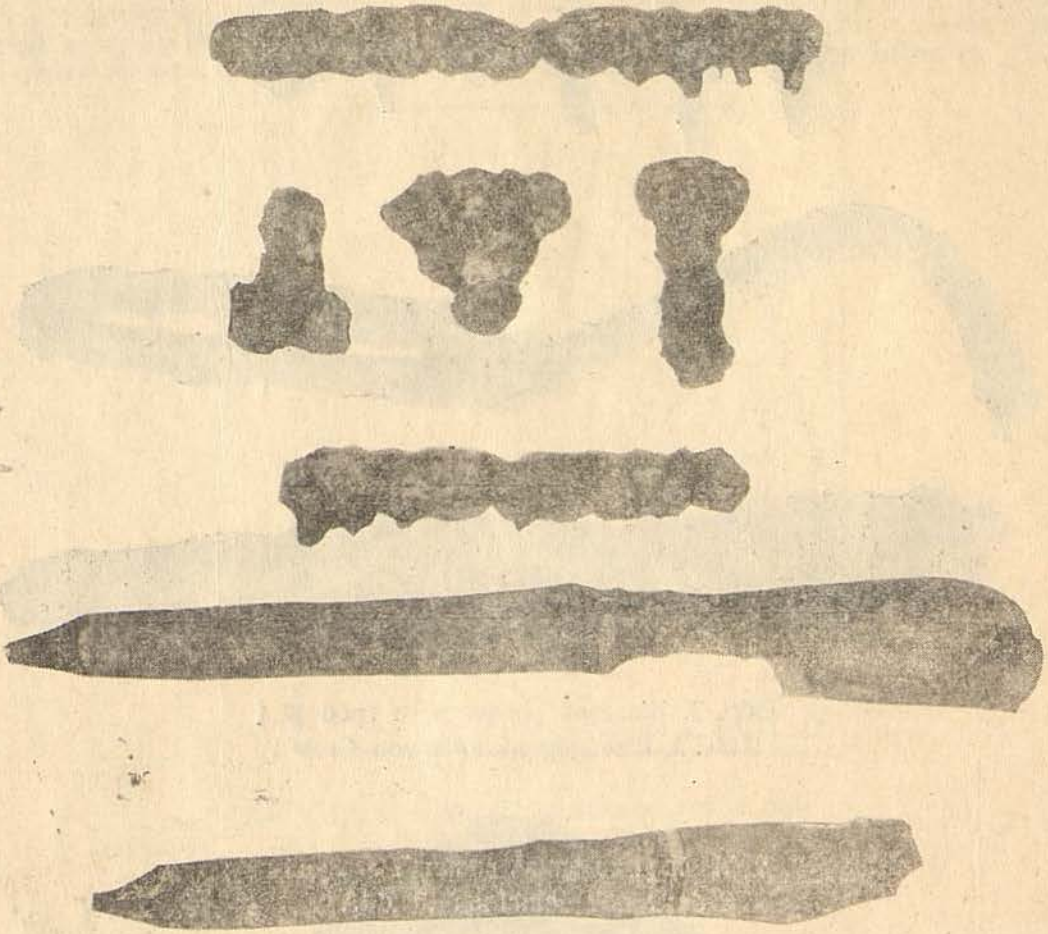

Обр. 4. Декоративни железни гвоздеи и бронзови стригили от гроб № 2
Abb 4. Dekorative Eisennägel und bronzene Strigiles von Grab 2

2. Бронзов съд, поставен отдясно към средата на скелета. Съдът е имал почти сферична форма с тънки стени, които в по-голямата си част са се разложили. Запазена е ниската пръстеновидна, профилирана поставка с диаметър 12 см заедно с кръглото дъно. Запазено е също устието на съда с диаметър 14 см заедно с част от плещите, към които е прикрепена полукръгла масивна дръжка (обр. 5).

3. Бронзов симпулум, намерен до бронзовия съд. Състои се от полусферична чашка с диаметър 6 см и дълга дръжка, долният край на която е отчупен, а горният, превит надолу, завършва с глава на птица (обр. 5).

4. Бронзова монета на Антонин Пий (138—161 г.), силно изтрита. Намерена под долната челюст на черепа.

5. Бронзово огледало, кръгло, с диаметър 10,9 см. Намерено върху ребрата на скелета. Част от периферията е отчупена. По опаката страна личат кафяви петна — отпечатъци от плата, който е стоял вероятно между металическото огледало и дървената рамка.

6. Лампа от розовочервена глина, поставена вдясно от огледалото. Тя е с пръстеновидна дръжка и леко удължен фитилник, украсен в основата с три врязани кръгчета. Върху диска, ограден с две врязани окръжности, стои релефно изображение на скачащ наляво лъв. Върху дъното има вдълбан знак — къса дебела линия. Дълж. 8,3 см, шир. 6,4 см и вис. 4,2 см² (обр. 6).

---

[2] Maria Ludwica Bernhard, Lampki starożytne, Warszawa, 1955, стр. 173 и 321, № 302—318.

7. Фрагменти от два стъклени балсамария с високи шии и конусовидни тела. Намерени вляво от черепа.

8. Бронзов антропоморфен балсамарий с дебели стени, намерен до краката на скелета (обр. 7). Както много балсамарии от този вид той представлява грижливо моделиран от

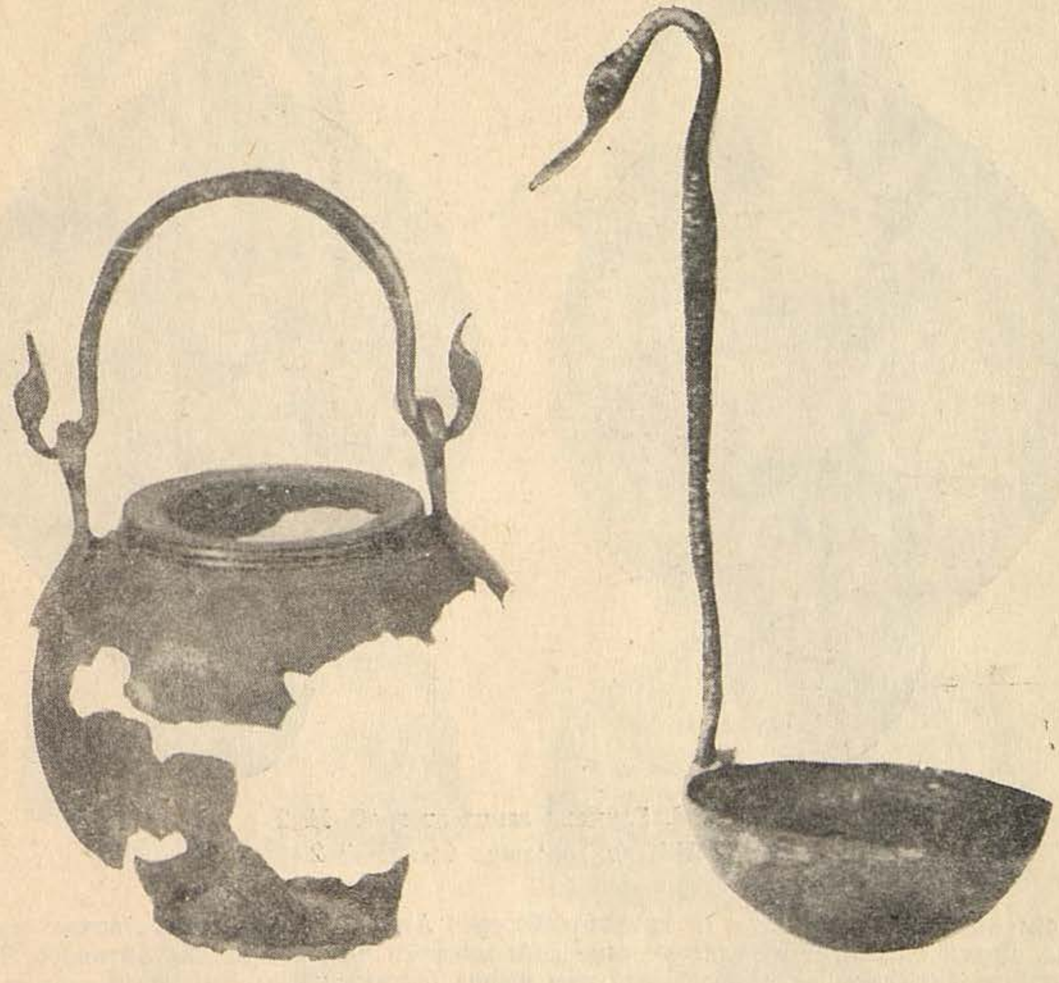

Обр. 5. Бронзов съд и симпулум от гроб № 2
Abb. 5. Bronzegefäss und Simpulum von Grab 2

всички страни бюст на младеж с леко извита надясно глава, с буйна, предадена на едри кичури, коса, която закрива отзад шията. Отдолу бюстът е отрязан водоравно, като е затворен с овална бронзова плочка. Той стои върху висока конусовидна, сложно профилирана поставка. Върху темето на главата на бюста има кръгъл отвор с диаметър 4,5 см, който се затваря с капаче, свързано с прост шарнир. Косата по повърхността на капачето е моделирана по-сумарно и не така релефно. От двете страни на отвора стоят отвесно кръгли халки, към които е прикачена подковообразна масивна дръжка с извити нагоре краища, завършващи с конусовидни надебелявания. Отгоре дръжката е моделирана като лаврова гирлянда, пристегната в средата с широка панделка. Балсамарият заедно с дръжката и поставката е висок 31 см и е един от най-големите известни досега съдове от този вид.[3]

Предназначението на тези антропоморфни съдове не е точно изяснено. Преобладава мнението,[4] че те са служили за съхраняване на сухи ароматни вещества — смоли, корени, кори и сухи плодове — или пък са съдържали сгъстени балсами. Южният произход на тези аромати, които се внасяли от Индия и Арабия, като че ли са дали отражение върху изображенията на тези антропоморфни съдове. Бюстът-съд най-често представлява фигура на негър, нубиец или етиопец. Срещат се обаче и съдове с изображения на сатири или силени или пък на някои от гръцките богове: Атина, Арес, Хермес, Дионис или Херакъл. Други съдове са определени само като младежи или бюстове на Антиноус. Липсата на някакви атрибути или други белези към нашия балсамарий, който представлява млад мъж, не дава възможност за по-точно определение.

---

[3] K. Majewski, Bronzowe balsamaria antropomorfizune w cesarstwie rzimskim. Archeologia (Warszawa) XIV (1963), 1974, стр. 95 и сл.

[4] Пак там, стр. 99; Goessler Antike Büstengefessen aus Metal у W. Ameluṅg, Antike Plastik, стр. 77, 88, 75.

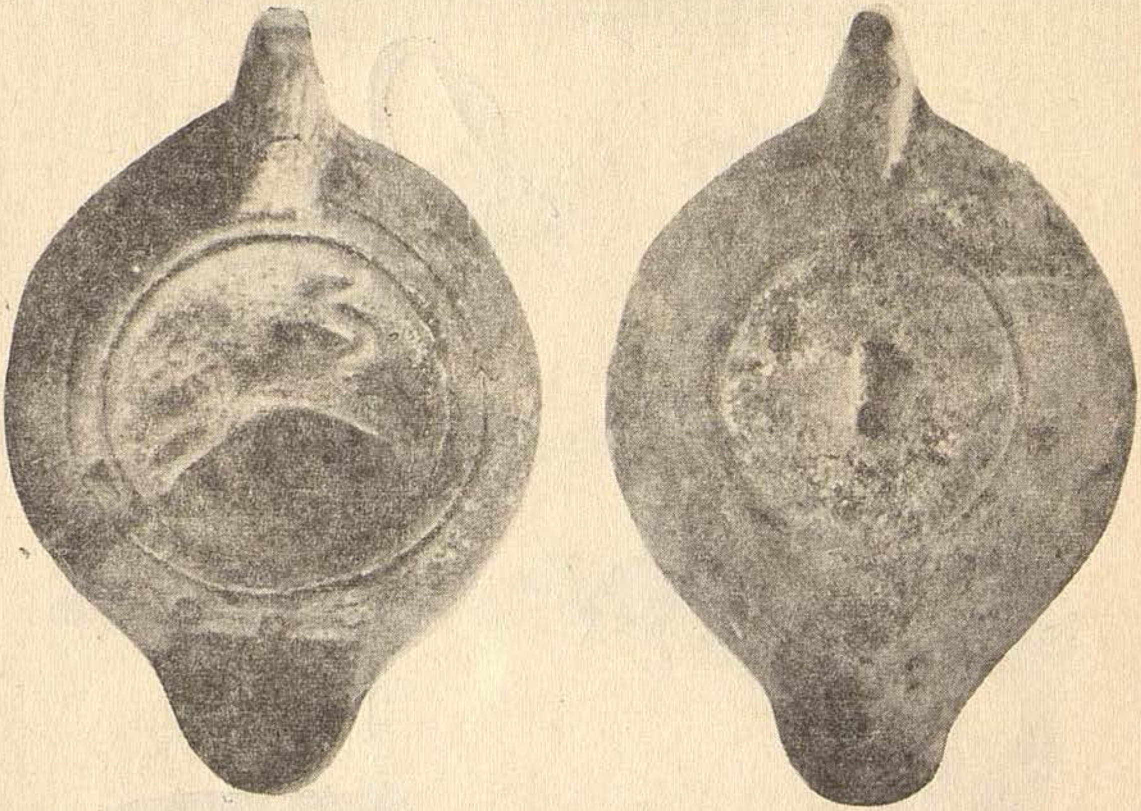
Хр. Кр

Обр. 6. Глинена лампа от гроб № 2
Abb. 6. Tonlampe von Grab 2

Като производствени центрове на този вид балсамарии се сочат Египет, Мала Азия, Тракия и Галия. Прецизната и художествена изработка на новонамерения балсамарий и фините класически черти на лицето подсказват, че този център трябва да се търси в Александрия или Мала Азия. Датирането на балсамария е точно определено от намерената в гроба монета на Антоний Пий, което време се покрива с установения период между I — III в., през който се произвеждали този вид съдове.

Намерените стригили във втория гроб показват, че в него е било извършено погребение на мъж, а монетата и лампата датират гробната находка от втората половина на II в. от н. е.

Третият гроб бе открит на 8 м северно от втория. Дъното на гроба, който бе с размери 1,80 × 0,80 м, се намираше на 1,20 м над околния терен. Той е ориентиран също изток — запад. В него е било извършено едно погребение чрез трупополагане с глава на изток. Трупът е бил поставен в дървен ковчег, от който се намериха големи железни гвоздеи, подобни на гвоздеите от другите два гроба. Скелетът, ако съдим по почти напълно разположените кости и гробния инвентар при него, е на младо момиче.

Гробен инвентар:

1. Две златни обеци, намерени от двете страни на черепа. Всяка обеца с тегло 1,2 г се състои от халчица с диам. 1,5 см, от обла тел, дебела 1 мм, украсена с тройни врязани

кръстенчета и от кръгла изпъкнала плочка, споена към единия край на халчицата, която тук образува бримка. Плочката, с диам. 0,9 см, е обрамчена с венец от фалшив филигран и е украсена с едно манисто (вероятно стъклено и сега липсващо), нанизано на късо златно телче, изправено в средата. Свободните изтънени краища на халчиците се здраво

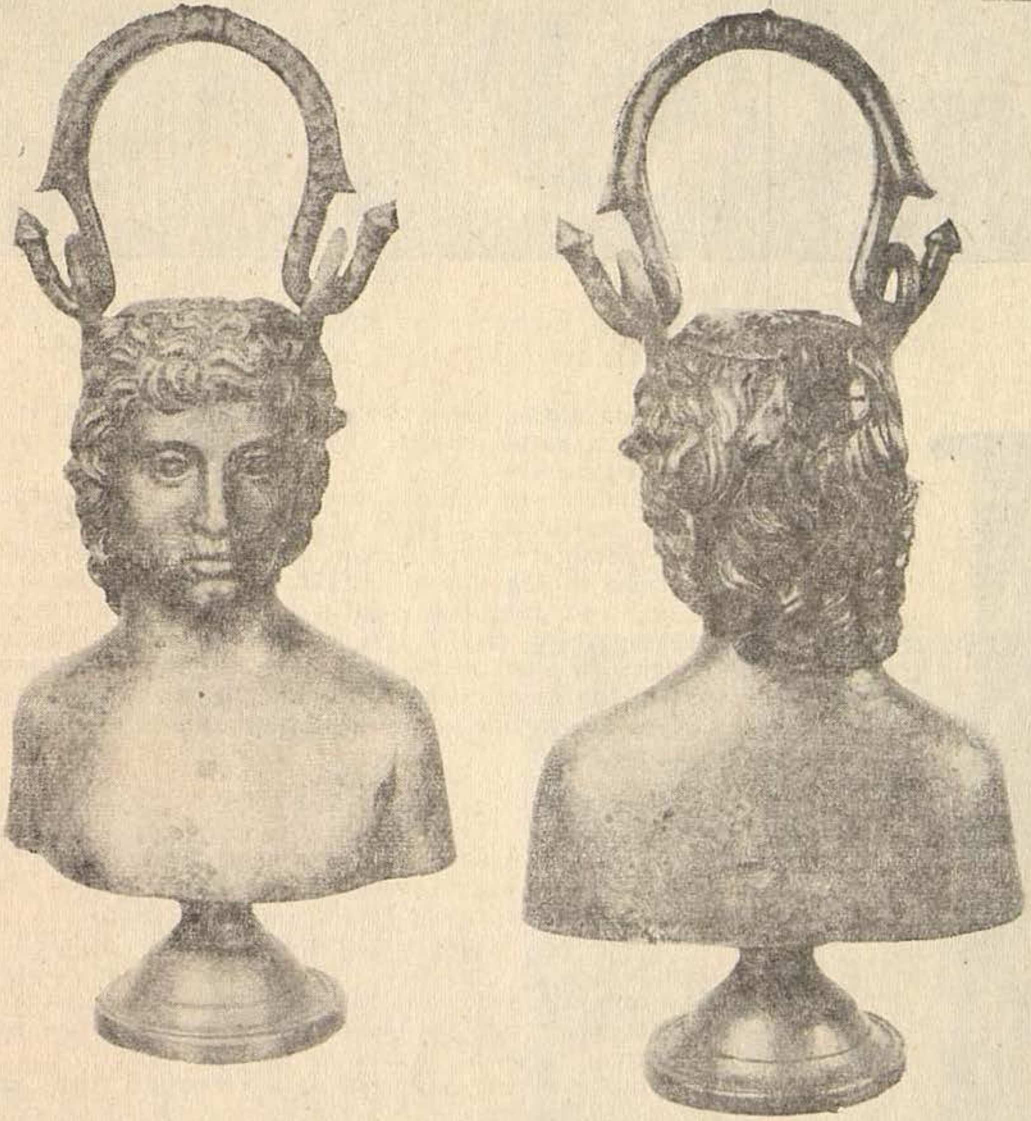

Обр. 7. Бронзов балсамарий от гроб № 2
Abb. 7. Bronzebalsamarium von Grab 2

завити към бримките, така че обеците са оставали завинаги прикрепени към ушите (обр. 8).

2. Златен амулет, намерен върху гръдната кост. Амулетът има форма на малка цилиндрична кошничка с гладък венец отгоре и плоска полукръгла дръжка. Височина заедно с дръжката 1,3 см, диаметър 0,7 см, тегло 0,6 г. Стените на кошничката са украсени с изчукана релефно зигзаговидна линия, която разделя повърхността на високи триъгълници, запълнени също с изчукани малки пъпки (обр. 8).

3. Бронзова монета, намерена под долната челюст, силно изтрита. По запазения отчасти образ на лицевата страна монетата е от Адриан (117—138 г.).

4. Бронзово огледало, кръгло, поставено над тазовите кости. Диам. 12 см, деб. 0,2 см.

5. Плочка, правоъгълна, от дебело 3 мм плоско, зеленикаво стъкло с шупли и грубо изрязани страни. Плочката е начупена и е с размери 29,5 × 15 см. Под нея останки от на-

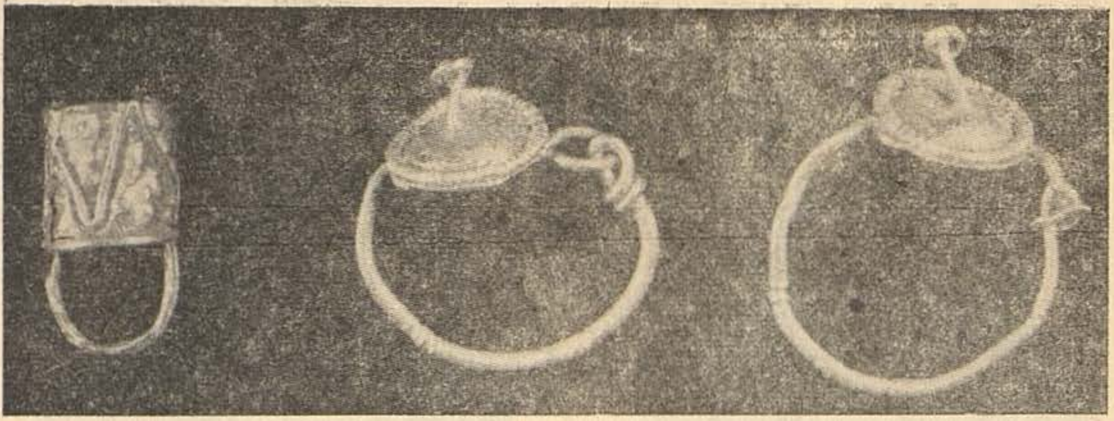

Обр. 8. Златни украшения от гроб № 3
Abb. 8. Goldschmuck von Grab 3

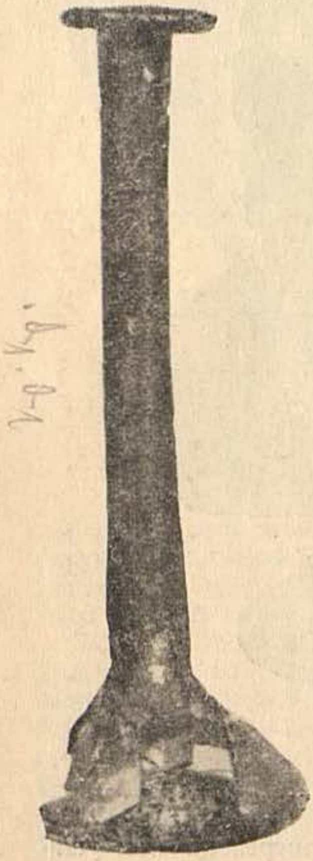

Обр. 9. Стъклен балсамарии от гроб № 3
Abb. 9. Gläsernes Balsamarium von Grab 3

пълно изгнило дърво. Вероятно е представлявала обрамчен стъклен капак на дървена тоалетна кутия. Намерена вдясно от тазовите кости на скелета.

6. Фрагменти от три балсамария с високи шии и конусовидно тяло от зеленикаво и светло и от една голяма и три малки паници от светло стъкло. Намерени в краката на скелета (обр. 9).

7. Лампа от червенокафява глина, с плоско, кръгло тяло, без дръжка. Леко издаденият навън фитилник е очертан отгоре в сърцевидна форма. Вис. 2,6 см, шир. 7,3 см, дълж. 8,5 см (обр. 10). Плещите на лампата са украсени с яйцевиден орнамент, а диска с релефно изображение на глиган, застанал наляво. Върху плоското дъно, очертано с вдълбана окръжност, е врязан надпис в два реда.

ΡΟΧΦ
ΟΧ

Надписът представлява името на производителя, което срещаме за пръв път върху лампи от Одесос.[5] Лампата бе намерена между стъклените фрагменти от балсамариите.

8. Блокче от мек, бял варовик във форма на паралелопипед с размери: вис. 5,3 см, дълж. 8,4 см, шир. 6,7 см. Върху горната повърхност е грубо издълбано легло във форма на обърната четиристенна призма. Предназначението на предмета е неясно. Намерен вдясно от лявото коляно на скелета.

9. Теракотна статуарна група с розовочервен цвят на глината (обр. 11). Намерена бе в западния край на гроба, натрошена на много късове, някои от които разложени поради влажната почва и недоброто изпичане. Теракотата има чисто жанров сюжет — момиче, което се забавлява с гъска (лебед). Тя се състои от три отделно изработени части. Първата част представлява фигура на малко голо момиче с кръгло лице и пълни форми на тялото. То е седнало свободно върху ниска подставка с увиснали надолу кръстосани крака. Тялото от кръста нагоре е леко извито надясно и заедно с главата е слабо наклонено напред и надолу. Дясната ръка е протегната пред тялото също надясно, а лявата, която е с отчупена долна част, е отпусната надолу и изтеглена назад. Момичето е с типичната детска прическа crobulos, при която косата е прибрана в широка букла на темето. Над челото косата е привързана с широка панделка. На шията има релефно предадена огърлица с кръгъл медальон в средата. На двете рамене има по две плоски пъпки, между които са били вероятно прикрепени, намерените отделно две пластично моделирани, нагънати панделки.

---

[5] М. Чичикова, Антични лампи с марки от Одесос. Изследвания в памет на К. Шкорпил, София, 1961, стр. 307.

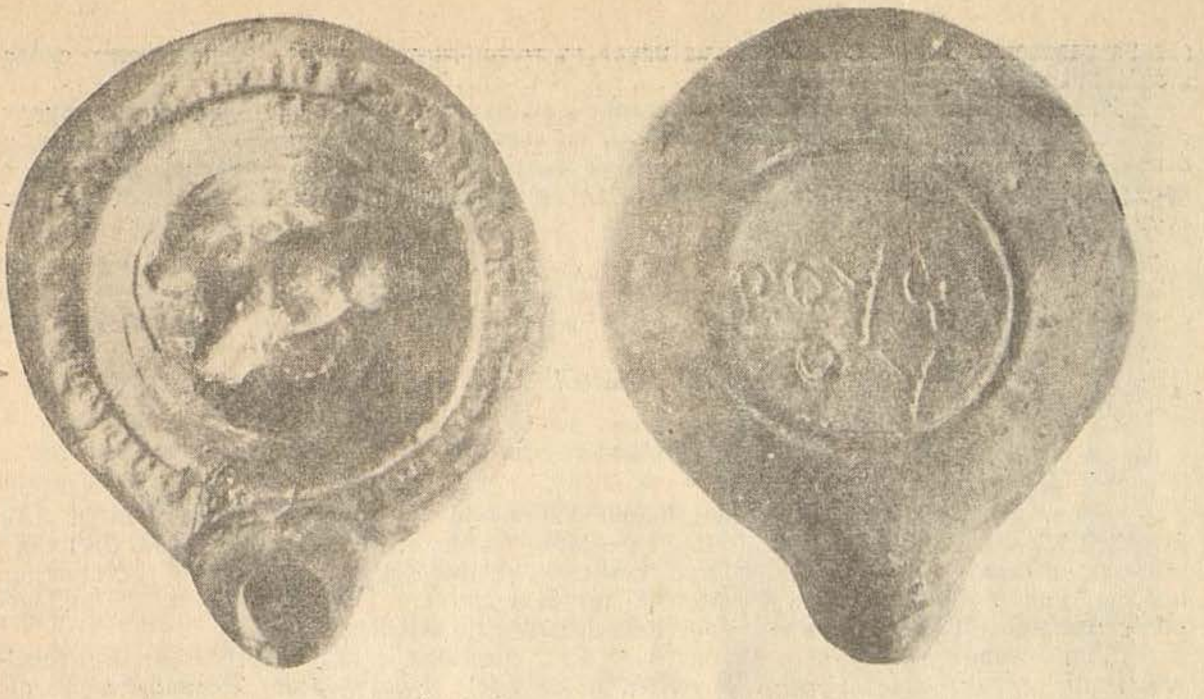

Обр. 10 Глинена лапа от гроб № 3
Abb. 10. Tonlampe von Grab 3

Вдясно от фигурата на момичето е стояла свободно върху поставката фигурата на гъска или лебед, от която е запазена само главата с част от шията и отделни части от тялото.

Според положението на тялото и ръцете на момичето и израза на лицето е ясно, че цялото внимание на детето е насочено към птицата, с която се забавлява.

Третата част от статуарната група е изработената също отделно поставка, на която седи момичето и на която е стояла птицата. Тя е висока 6,3 см, широка 10 см и дълга 22,5 см. Отзад е полукръгла, а отдолу е без дъно. В десния ъгъл на горната плоскост има малка кръгла дупка. Предната права стена, оградена с профилирана рамка, е украсена с релефен, доста изтрит фриз от три сцени с фигури на амури: вляво две амурчета, които крачат едно срещу друго, а между тях ваза, в средата също две амурчета, застанали от двете страни на полуотворена cista mistica, от която се подава змия, и вдясно профилиран олтар, в ляво от който стои фигурата на амур, а вдясно фигурата на орантка.

Височината на цялата теракотна група е 20,3 см. И по трите отделни части е запазена до голяма степен основната бяла боя, а по човката на птицата и по нагънатите пандели — следи от оцветяване в червено.

Според намерения гробен инвентар погребението е извършено също през II в. от н. е.

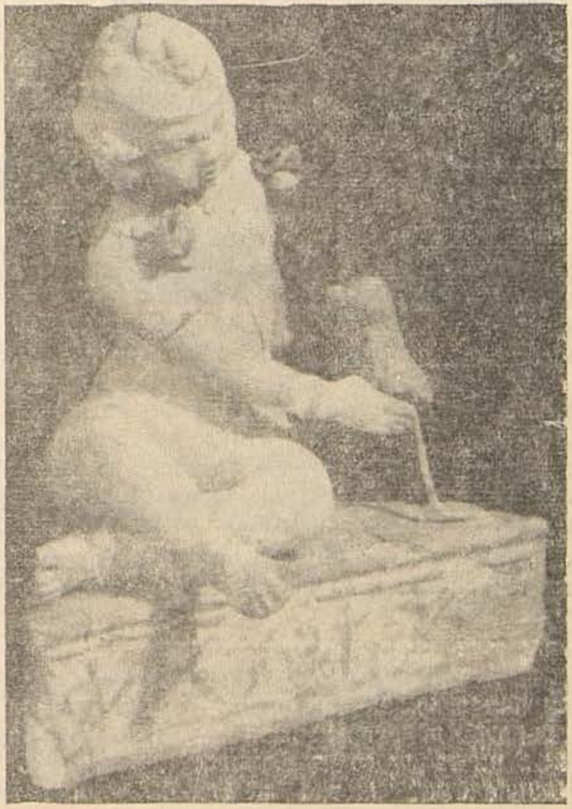

Обр. 11. Теракотна статуйка от гроб № 3
Abb. 11. Terakotstatuette von Grab 3

Други погребения както по южния склон на възвишението, така и по другите му страни не се откриха. Очевидно е, че естественото възвишение е послужило като малък, може би фамилен некропол, създаден през II в., ако съдим по отделечеността му от Одесос на повече от 3 км, от жителите на някое от тракийските селища, разположени около стария град.

Извършеното трупоизгаряне, установено при първото погребение, при което трупът е бил поставен пак в дървен ковчег, подобен на ковчезите при другите две погребения, и с почти еднакъв по съдържание и вид гробен инвентар, показва, че у траките все още е продължавал да съществува старият обичай на изгаряне на трупа паралелно с обичая на трупополагането.

DREI GRABESFUNDE BEI VARNA

M. Mirtschew.

Am südöstlichen Fuss einer naturlichen Anhöhe in der Umgebung von Varna, die ursprünglich für einen thrakischen Hügel gehalten wurde, wurden im Jahre 1967 drei Begräbnisse entdeckt, das eine davon durch Verbrennung der Leiche. Nach den gefundenen Inventar und Münzen sind die Begräbnisse aus dem zweiten Jahrhunderten. u. Z. und gehören wahrscheinlich Einwohnern einer benachbarten thrakischen Siedlung.

Von besonderem Interesse ist das in Grab 2 entdeckte anthropomorphische Bronzebalsamarium — Büste eines Junglings, vielleicht Antinons, importiert von Alexandrien und die n Grab 3 gefundenen Terakotfigur eines kleines Mädchens und Goldschmuck.

ЕДИН НОВ СТАРОХРИСТИЯНСКИ НАДПИС ОТ ВАРНА

В. Бешевлиев

Един нов старохристиянски надгробен надпис е бил открит във Варна от А. Кузев при разкопаването на една църква от XIV в., съградена върху югозападния ъгъл на развалините на римските терми, известни под името „Римската кула“. Надписът е бил вторично вграден в основата на северната стена на църквата. Той е издълбан върху варовиков мраморен блок с размери: дължина 0,785 м и ширина 0,25 м.

Над надписа е издълбан кръст върху поставка, на който горният край заедно с рамената е отчупен. Под лявото рамо на кръста е изобразен схематично християнският символ „риба“, а под дясното птица, навярно пак християнският символ „гълъб“. Под птицата са издълбани 3 или (ако не се касае за удължение на краката на птицата) 4 знака, които приличат на семитски букви, може би с цифрова стойност или представящи някаква криптограма. По-малко вероятно е да се касае за известната формула ΑΩ. Височината на буквите се движи между 0,02 до 0,06. В края на седмия или началото на осмия ред е пропуснато, както изглежда, да се издълбае буквата ν. Надписът гласи:

+
Ἐνθάδ-
ε κατά-
κιτε Σα-
ββαθὶς
5. σύνβιος
ἀββᾶ Μ-
αρκιλίο(υ).

2—3. Σαββαθίς е женската форма на многобройните имена, произведени от "събота" Fr. Preisgke (Namenbuch, enthaltend alle griechischen-ägyptischen usw. Menschennamen soweit sie in griechischen Urkunden Ägyptens sich vorfinden. Heidelberg 1922) 355 привежда Σαββαθὶς γυνή. За тези имена вж. литературата у V. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin, 1964, 8.

5. σύνβιος = σύμβιος

6. Сирийската църковна титла ἀββᾶ pater, „отец", се среща за пръв път в старохристиянските надписи от западния черноморски бряг. Вж. за нея J-M Besse (Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, publié par F. Cabrol et H. Leclercq, Paris I, 1907, 39 f., s. v. Abbé): „On le donnait, en Egypte et en Syrie, aux moines que l'âge et la vertu rendaient particulièrement vénérables. Beaucoup parmi eux avaient un ou plusieurs disciples. Mais le titre lui-même n'impliquait en rien le gouvernement d'une communauté proprement dite. U. C. M. Kaufmann Handbuch der altchristlichen Epigraphik, Freiburg i. Br.. 1917, 276 и сл.

6—7. Μαρκίλλις е гръцка транскрипция на известното латинско име Marcilius.

Горният надгробен надпис е още един документ за съществуването на значителна сирийска колония във Варна през V и VI век, както това се вижда от многобройните сирийски надгробни надписи от същия град (вж. приведената по-горе епиграфска сбирка на В. Бешевлиев). Според тези надписи сирийците са били собственици на кораби, търговци, продавачи на ленени платове, кожухари, сапунджии, свещари и др. Новият надпис показва, че освен търговци и занаятчии имало и духовни лица.

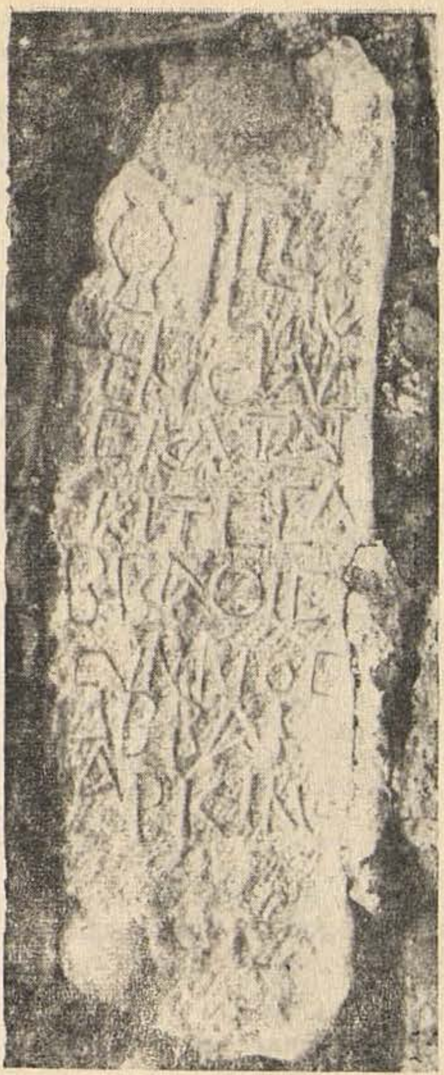

СТАЧКАТА НА УЧЕНИЦИТЕ ОТ ВАРНЕНСКАТА МЪЖКА ГИМНАЗИЯ НА 7 ДЕКЕМВРИ 1932 г.

В. Димитрова

През есента на 1929 г. заедно с целия капиталистически свят и нашата страна беше обхваната и разтърсена от тежка икономическа криза. Всички сфери на българското капиталистическо стопанство бяха разстроени. В областта на селското стопанство кризата доведе до катастрофално спадане на цените на земеделските произведения.[1] В областта на индустрията тя предизвика намаляване на производството, затваряне на редица предприятия и масово изхвърляне на работници на улицата.[2] Кризата даде отражение и върху равнището на работната заплата. Към края на 1933 г. работническите заплати бяха средно с 40% по-ниски от тези преди кризата, а средните работнически надници достигаха до не повече от 35—40 лв.[3]

---

[1] История на България, изд. II, т. III, София, 1964, стр. 228.

[2] Пак там, стр. 228.

Тежкото икономическо положение през тези години предизвика решителен подем в революционните борби на трудовия народ. За това свидетелствуват многобройните масови работнически стачки в Хасково, Пловдив, Ямбол, Сливен, Варна и др.,[4] акциите на безработните — гладните походи, събранията, демонстрациите им, — масовите политически акции против готвещата се война, против терора и ЗЗД, успехът на РП в изборите през 1931 и особено през 1932 г[5].

Тежестите на икономическата криза, които буржоазните правителства на Ан. Ляпчев и Народният блок трупаха върху гърба на народните маси, политическото безправие и кървавия терор, с който те правеха опити да смажат народното недоволство, засягаха пряко и учащата се младеж — синове и дъщери на занаятчии, селяни, работници, чиновници и безработни. Затова скоро и тя се включи в общата борба на българския народ против капиталистическата експлоатация и политическо безправие, против фашистката диктатура.[6] Освен тежкото материално положение, което предизвикваше справедливия гняв на средношколци и студенти последните биваха неведнъж непосредствено провокирани от буржоазните правителства. При реконструкцията на кабинета на 16 май 1930 г. Ан. Ляпчев привлече и направи министър на просветата Ал. Цанков, убиеца на българския народ, а през 1931 г. народно-блокарският министър на просветата К. Муравиев даде възможност на същия Цанков да чете отново лекции в Софийския университет. Увеличаваха се училищните и университетските такси, налагаха се големи ограничения при приемането в университета завършилите реалните и педагогическите гимназии, каквито бяха в болшинството си гимназиите в страната, въвеждаха се допълнителни изпити и сложна и непоносима изпитна система и др. Борбата за реформи в образователната система учащата се младеж, ръководена от БКП и Комсомола, от РМС и БОНСС, свързваше с основните икономически и политически искания на момента — против терора, против ЗЗД, за пълна и безусловна амнистия, против войната и др.

Във Варна и Варненски окръг икономическата криза даде също тежки поражения, още повече поради това, че стопанският живот тук и без това беше дълбоко разстроен след Първата световна война, след откъсването на Южна Добруджа от пределите на страната. И тук настъпи спадане на производството и масова безработица. Към края на 1931 г. броят на безработните във Варна надхвърли 6000 души. Цените на продуктите от първа необходимост останаха непроменени. На гладните селяни от Варненски окръг правителството на сговора налагаше милиони глоби. Десетки бедни селяни от Варненско бяха хвърлени през тези години в затвора за неплатени дългове.[7] Безработицата, гладът, стопанското мъртвило владееха града и окръга. Трудовият народ на Варна беше обхванат от отчаяние и паника.[8] Мизерията вземаше все по-широки размери. В официалната анкета на варненския окръжен лекар, направена през 1930 г. в основните училища, е посочено, че от 11 694 деца не закусват 935, не обядват 342, закусват и обядват само със сух хляб и пипер 2141, с хляб и сирене 1559, с хляб и вино 927 и с долнокачествено готвено 5930.[9] Една част от тези деца след като завършеше основното си образование се вливаше в редовете на работническата класа, а друга продължаваше да се учи в средните и професионалните училища в града, стремеше се към Варненската търговска академия или към Софийския университет.

Колкото повече растеше грижата за насъщния, толкова повече растеше и революционният подем сред варненската работническа класа. Стачки, демонстрации, акции на безработните, укрепване на синдикалното единство и засилване на работническата взаимопомощ изпълваха нейното борческо ежедневие. През 1931 г. във Варна избухнаха 13 стачки. Най-забележителна беше стачката на работниците от памукопредачната фабрика „Цар Борис" (сега „Христо Ботев") с 1200 участници. Стачкуваха работниците от фабрика „Партам" —

---

[3] В. Хаджиниколов и др., Стачните борби на работническата класа в България, С., 1960, стр. 337—338.

[4] Пак там, стр. 318—332.

[5] История на България, изд. II, т. III, С., 1964, стр. 256.

[6] Д. Мичев, Из борбите на българското народно студентство, Известия на Института по история на БКП, 1958, кн. 3—4, стр. 86—128.

[7] Варненската окръжна организация на Българската комунистическа партия, С., 1965, стр. 266—267.

[8] В. „Ехо," год. I, бр. 48 от 6. V. 1930 г.

[9] В. „Ехо", год. I, бр. 49 от 7. V. 1930 г.

70 души, тухларски работници — 100 души, хлебарски работници, обущарски работници и др. Всички стачки бяха ръководени от РП и НРПС.[10]

В годините на кризата варненските комунисти и комсомолци активно работеха за възстановяване и укрепване на комсомолските групи, за създаване на организации и групи на РМС в града и селата. Ремсови организации и групи се изграждаха и в училищата. Тогава започнаха да работят първите маркс-ленински кръжоци във варненската девическа гимназия, във варненската мъжка гимназия. Изградени бяха класни комитети и в търговското училище (сега икономически техникум), в стопанското училище (сега техникум по облекло), в пансиона за сираците от войните. На 30 май 1930 г. в Морската градина група народни студенти положиха основите на организацията на БОНСС при Търговската академия) сега Висш институт за народно стопанство — ВИНС).[11] През есента на 1931 г. беше създаден общоученически градски комитет.[12] Към 1933 г. само във варненската мъжка гимназия имаше изградени 52 ремсови групи с 286 организирани членове.[13]

Учащата се младеж във Варна провеждаше своите акции в съгласие с градското ръководство на РМС под непосредственото ръководство на комсомолските ядки и техните дружества и с подкрепата на работническата младеж и възрастните работници, организирани в РП и НРПС.

Особен размах придобиха борбите на учащата се младеж към края на 1931 г. и особено през цялата 1932 г. На 16 декември 1931 г. студентите от Варненската търговска академия, въпреки полицейския терор, проведоха голяма протестна акция в подкрепа на софийските студенти за изгонването на Ал. Цанков от университета. „Не стигнаха ли главите на тридесет хиляди народни синове. Стига кърви. Вън от университета кръволока Цанков. Съд на убиеца.“ Под тези лозунги и с такава телеграма до Народното събрание и централната преса премина студентската акция във Варна.[14]

През есента на 1931 г. ученичките от варненската девическа гимназия, организирани в ремсови групи и маркс-ленински кръжоци, с разпръскване в гимназията на ръкописни позиви отбелязаха четиринадесетгодишнината на Великата октомврийска социалистическа революция и издигнаха лозунги против реакционната политика в училищата, за свобода на ученическите маркс-ленински кръжоци, за трудово училище и др.[15] (обр. 1).

1932 г. започна с нови вълнения на учащата се младеж във Варна. На 7 март студентите от Търговската академия отново се вдигнаха на борба с искане да бъдат намалени учебните и други такси, отказаха да се явят на занятия и принудиха академичния съвет да вземе решения за преустановяване на занятията за цяла седмица.[16] Полицията извърши масови арести сред студентите. Стачката завърши с частичен успех.

На 8 март същата година ученичките от варненската девическа гимназия издигнаха червено знаме с надпис „Да живее трудовото училище“, поставиха под всеки чин позив от името на ремсовата организация, разкъсаха портретите на царските особи.[17]

Учениците от варненската мъжка гимназия също участваха активно в революционните борби на трудовия народ. Учебните 1931 — 1932 — 1933 г. не бяха спокойни и в тази гимназия. Почти не е имало заседание на учителския съвет, на което да не са разглеждани „противонародни“ действия и демонстрации на отделни ученици или групи от ученици. Разпръсквани са били позиви с комунистическо съдържание. Провалено е било четенето на молитва и пеенето на националния химн. Демонстративно са се държали група ученици пред царя и членове на царското семейство, излезли на разходка в Морската градина. Следени са били учениците за връзките им с външни лица. Разпространявани са били в гимназията вестниците „Млад работник“, „Студентско знаме“ и друга нелегална литература. Намерена била у ученици брошурата „Реч на Литвинов в Женевската конференция по обезоръжаването“ и пр.[18]

---

[10] Варненската окръжна организация на Българската комунистическа партия, С., 1965 стр. 274—279.

[11] Пак там, стр. 297 и в. Студентско знаме, бр. 1 от 14 април 1930 г.

[12] МРД — Варна, К. Ковачев, Спомени.

[13] ЦДИА, ф. 177, оп. 2, а. е. 436, л. 2 и 3, Писмо на Щаба на армията до Министъра на народната просвета от 16 юни 1933 г.

[14] ЦДИА, ф. 173, оп. 5. а. е. 361, л. 733.

[15] МРД — Варна, инв. № 1158.

[16] ЦДИА, ф. 177, оп. 2, а. е. 395, л. л. 127 и 128, Протоколи №№ 271 и 272 на Академичния съвет при Варненското търговско училище.

[17] ОДА — Варна, ф. 99, оп. 1, а. е. 206, л. 66.

[18] ОДА — Варна, ф. 90, оп. 1, а. е. 2, л. 132, 158, 161, 172, 173, ВМГ, Протоколна книга на учителските съвети.

През учебната 1931—1932 г. във всички паралелки на гимназията бяха изградени маркс-ленински кръжоци, ремсови групи, комсомолски ядки. Ученическите дружества в гимназията — въздържателно, стенографско, есперантско, туристическо и кръжоците по литература и математика бяха изцяло под влиянието на Комсомола и РМС. Тази система от дружества, кръжоци, групи и ядки организационно обхващаше и идейно възпитаваше и въоръжаваше почти три четвърти от учениците в гимназията. От останалата по-малка част едни бяха организирани легионери, кубратисти, роднозащитници, а други — неутрални[19] Гимназиалният ученически комитет държеше редовна и найтясна връзка с отговорниците по класове и чрез тях можеше да научава какво е настроението на учениците, каква е тяхната готовност за участие в различни акции, демонстрации, стачки. Отговорникът на ученическия комитет, до 24 май 1932 г. Виктор Медникаров, а след тази дата — Антон Антонов — поддържаше с партията връзки чрез Васил Карагьозов, с Комсомола чрез Стойко Ив. Пеев и с РМС чрез Георги Пеглешев.[20]

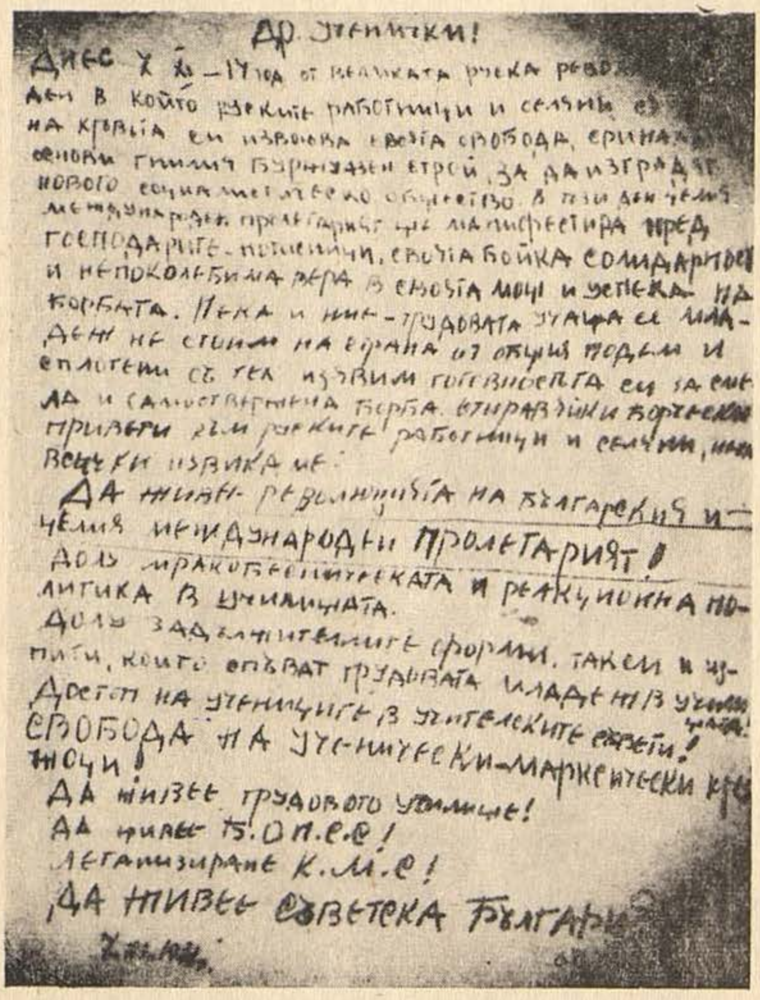

Др. ученички!
Днес 7 XI — 14 год. от великата руска рево[люция]
ден в който руските работници и селяни с[ъ]
на кръвта си извоюваха своята свобода, срина[ха]
основи гнилия буржоазен строй, за да изградят
новото социалистическо общество. В тоя ден целия
международен пролетарият ще манифестира пред
господарите-потисници, своята бойка солидарност
и непоколебима вяра в своята мощ и успеха на
борбата. Нека и ние — трудовата учаща се мла-
деж не стоим на страна от общия подем и
сплотени с тях изявим готовността си за сме-
ла и самоотвержена борба, отправяйки братски
привети към руските работници и селяни, нека
всички извикаме:
Да живее революцията на българския и
целия международен пролетарият!
Долу мракобесническата и реакционна по-
литика в училищата.
Долу задължителните форми, таксите и из-
питите, които спъват трудовата младеж в учи-
лищата!
Достъп на учениците в учителските съвети!
Свобода на ученически-марксистки кръ-
жоци!
Да живее трудовото училище!
Да живее Б.О.П.С.С.!
Легализиране К.М.С.!
Да живее Съветска България!

Обр. 1. Ръкописен позив, издаден и разпространен от РМС във варненската девическа гимназия

Всички акции, провеждани през годината, до 7 декември, бяха проверка на силите, проверка на готовността, натрупване на опит. Особено забележителна в този път на подготовка беше акцията на 24 май — празника на Кирил и Методий. Както всяка година учениците бяха строени на каре в двора на гимназията в очакване директорът да произнесе традиционното си слово и след това под строй да бъдат отведени пред катедралата на молебен. Но вместо това по предварителен план на Ученическия комитет, съгласуван с градските ръководства на Комсомола и РМС, беше издигнат на ръце и говори за делото на Кирил и Методий ученикът Виктор Медникаров, член на гимназиалното ръководство. В същото време влезлият отвън в двора на гимназията ремсов ръководител работникът Георги Петлешев разпръскваше позиви. Ораторът призоваваше учениците да отидат не на църковния молебен, а на гражданско поклонение пред дейците на нашето национално възраждане в Морската градина. Заобиколени от всички страни от полиция, студенти и ученици — легионери и от още повече народ, сред който стотици членове на партията и РМС, учениците от варненската мъжка гимназия, като пееха „Жив е той, жив е“ бавно се придвижваха към Морската градина. Тук пред паметника на Христо Ботев отново беше издигната трибуна. Демонстрацията завърши с ръкопашен бой с полицията, с легионерите и накрая с арести и побоища в полицейските участъци и с административни наказания. Виктор Медникаров, Стефан Харбов, Кирил Ковачев и Стою Петров бяха наказани по § 234 б. „о“ — изключване завинаги от Варненската мъжка гимназия, а Георги Богданов, Димитър Димитров, Симеон Карасимеонов, Антон Антонов, Васил Вълков — по § 234 б. „н“ — изключване за две години от Варненската мъжка гимназия. Имаше наложени и други по-малки наказания.[21] Между изключените бяха всички членове на Ученическия комитет. Дирекцията на гимназията разчиташе с тази мярка да разстрои комсомолската и ремсовата ученически организации, за които макар и да не се говореше открито, от всички се знаеше, че съществуват. Въпреки взетите строги мерки от полицията и дирекцията авторитетът на тези организации още повече нарасна.

---

[19] В. „Народно дело", бр. 290 от 8. XII. 1957 г., К. Ковачев и Д. Люцканов "25 години от ученическата стачка". МРД — Варна, Д. Люцканов, Спомени, инв. № 1667.

[20] Стойко Ив. Пеев, роден на 18 ноември 1910 г. в с. Белослав, Варненско. Активен участник и ръководител на борбата на работническата класа против капитализма и фашизма във Варна и окръга. През 1932 г. бил секретар на БКМС и член на окръжния комитет на БКП — Варна. Осъждан на смърт по „моряшкия процес" през 1934 г. и отново през ноември 1942 г. Обесен в Шуменския затвор на 30 декември 1942 г.

Георги Димитров Петлешев, роден на 13 април 1913 г. в с. Аксаково, Варненско. От 1928 г. се включва активно в синдикалното движение и в Работническия младежки съюз във Варна, където бързо бил издигнат до секретар на окръжния комитет (1932 г.) През 1935 г. като секретар на партийната организация при първи (индустриален) градски район бил осъден на 10 години затвор. През 1941 г. като секретар на ОК на партията излиза в нелегалност и образува първата партизанска чета във Варненския край, в района на с. Водица. На 4 май 1942 г. при блокада на селото бил разкрит и в престрелка с полицията геройски загинал.

Акцията на 24 май 1932 г., революционните борби на работниците и студентите, акциите на учащата се младеж в другите градове на страната като тези в София, Ловеч, Хасково, Шумен, Попово и др.[22] укрепиха още повече борческия дух на учениците от варненската мъжка гимназия. С още по-голяма енергия и революционен ентусиазъм те започнаха подготовка за нови борби.

С помощта на партията и Комсомола в началото на учебната 1932—1933 г. беше изградено ново гимназиално ръководство, в което влязоха учениците Антон Антонов, Генчо Топалов, Кирил Костов, Фильо Филипов, Димитър Люцканов, Георги Костов, Николай Барановски, Любен Антонов, Симеон Карасимеонов.[23]

През есента на 1932 г. ученическа стачна вълна се надигна в цялата страна. Това даде тласък на движението и във варненската мъжка гимназия. Проведени бяха много заседания на Ученическия комитет и съвещания с общоученическия комитет, с представителите на партията и комсомола — Стойко Пеев и Георги Петлешев, с представители на шуменската учаща се младеж. С последните беше уговорено едновременно обявяване на стачка в първите дни на месец декември. Провокирани обаче от училищните власти с изключването на четирима ученика и предупреждаването на други осем, учениците от шуменската мъжка гимназия обявиха стачката почти десет дни по-рано — на 28 ноември.[24]

За създаване на борческа атмосфера във варненската мъжка гимназия, за привличане на неорганизираните ученици комсомолците и ремсистите започваха открити спорове с учениците-легионери, кубратисти, роднозащитници, с учители, които разглеждаха в уроците си научни проблеми от идеалистическа или реакционно-шовинистическа гледна точка, проваляха четенето на молитвата, пеенето на националния химн и др.

На последното заседание на Ученическия комитет, състояло се в дома на ученика Генчо Топалов, окончателно беше определен денят на стачката — 7 декември. Разработен беше подробен план за практическото ѝ провеждане. Избран беше стачен комитет, в който влязоха почти всички членове на училищния комитет. Набелязани бяха отговорници за стачката по класове. Разработени бяха исканията, които стачниците трябваше да предявят — четиридесет и две на брой, между които: премахване ограниченията за приемане в университета завършилите реалните и педагогическите средни училища, подобряване храната на бедните ученици в ученическите трапезарии, човешки обноски към учениците вътре и вън от гимназията, премахване на фашисткия режим в училищата и свобода на марксленинските кръжоци, да бъде уволнен директорът — полицай Г. Христов, да бъдат намалени училищните такси. Имаше искания за трудово училище, за работническо-селска власт и др.[25]

За оратор по време на стачката беше определен ученикът от VIII в (п. кл. клас Генчо Топалов. Същият трябваше да предяви и исканията на стачкуващите пред дирекцията. Определено беше мястото на трибуната. Решено беше да се създаде „червена гвардия“ от 60 души ученици, поименно набелязани още тук на заседанието, които да охраняват трибуната и оратора и за самоотбрана. За ръководител на охраната беше определен ученикът от VII б/ р. клас Кирил Костов. Той трябваше да даде и сигнала за стачката, като петнадесет минути преди голямото междучасие излезе под приемлив предлог от клас и след като прекъсне телефонната връзка на гимназията, да удари училищната камбана и заедно с другите членове на гвардията да заеме входа на гимназията. Планът предвиждаше да се влезе във връзка и да се привлекат за участие в стачката и ученичките от девическата гимназия, а също и учениците от търговското училище.

---

[21] ОДА — Варна, ф. 90, оп. 1, а. е. 2, стр. 132.

[22] В. „Ехо“, год. III, бр. 266 от 8 декември 1932 г.

[23] МРД — Варна, Д. Люцканов, Г. Топалов, Спомени, инв. № № 1667, 1668.

[24] В. „Варненски новини“, год XX, бр. 3029 от 30 ноември 1932 г.

Ръководството на варненската мъжка гимназия в лицето на нейния директор Г. Христов беше организирало всички сили за следене непрекъснато на прогресивните ученици, за откриване на техните намерения. Ученическите стачки, избухнали в различни градове на страната, особено в близките Шумен и Попово, повишеният опозиционен дух, който беше завладял почти всички паралелки, споменът от миналите акции караха директора и полицията, с която той поддържаше постоянна връзка, да очакват скорошно избухване на стачка или друг някакъв инцидент и във варненската мъжка гимназия. Правеха се всевъзможни опити да се провокират учениците. Пущаха се слухове за задържане на стачен комитет с цел да се провали замислената акция. Дни наред в тавана на гимназията се укриваше полицейска част, която веднага да се намеси в случай на провокиран инцидент.[26] През дните от 28 ноември до 1 декември директорът обхождаше събраните наедно по два-три класа, предупреждаваше ги да не се поддават на примера на учениците от другите градове на страната, за стачките на които вестниците всеки ден съобщаваха. Словото му беше изпълнено със заплахи за строги санкции, които ще се вземат спрямо „непослушните“, съгласно окръжно № 36703 на Министерството на народната просвета.[27] Учениците от ВМГ, организирани в маркс-ленинските кръжоци, комсомолските ядки и ремсови групи не се поддадоха на провокациите. Дисциплинирано и убедено следваха набелязания от ръководството план.

Още с идването си на училище на 7 декември някои ученици забелязаха наоколо познати полицаи, но връщане назад не можеше да има. Първите два часа минаха сравнително спокойно. Петнадесет минути преди звънеца за голямото междучасие заби училищната камбана. Гимназията се изпълни с възгласи „стачка“, „стачка“, „всички навън“. Коридорите, учебните стаи, дворът бяха обсипани с позиви, призоваващи всички ученици да участвуват в стачката и завършващи с лозунга „Долу фашисткото управление. Да живее СССР“.[28] На стълбището към втория етаж плътно заобиколен от охраняващи го ученици — „червеногвардейци“, определеният оратор — ученикът Генчо Топалов — държа реч, обяви причините за избухването на стачката и исканията на стачкуващите, призова учениците към единство и сплотеност до постигане осъществяването на тези искания. И директорът се мъчеше да говори, като преди това беше вече уведомил полицията. Последната не закъсня да се яви — едно поделение пеши полицейски стражари, полицейските пристави Бургуджиев и Пенков и дори градоначалникът Германов,[29] войскова част моряци и школници. В началото озлобените агенти и полицаи не посмяха да нападнат учениците и в продължение на повече от час дворът и коридорите на гимназията бяха огласявани от „Жив е той, жив е“ и „Тих бял Дунав“.

Но докато учениците държаха речи, издигаха и разпръскваха лозунги и позиви и пееха революционни песни, външните и вътрешните врати бяха затворени и гимназията обсадена от два реда кордон от полиция и войска. Зад тях се бяха събрали стеклите се по призива на партията и комсомола стотици граждани — работници, младежи, готови да се притекат на помощ. С издигането на лозунги и одобрителни възгласи те изразяваха своята солидарност с обявилите стачка ученици. Между тях бяха и младежките ръководители Стойко Пеев и Георги Петлешев, Васил Карагьозов и др. Според изработения и приет от стачния комитет план трябваше да се образува демонстрация до девическата гимназия, ученичките на която трябваше да се присъединят към стачкуващите. Но в тази част изпълнението на плана беше вече осуетено. Всеки опит на учениците да се измъкнат организирано от блокадата пропадаше. Полицията, подпомогната от директора и учениците-легионери, изпълняваше своя план — да изолира стачниците от външния свят, да разкъса силите им, да ги бие поотделно. По коридорите и класните стаи, на двора и по улиците започнаха масови побоища и арести. Гражданите се опитваха да укриват подгонените ученици, да ги измъкват от ръцете на полицията. Така Стойко Пеев и Георги Петлешев освободиха Антон Антонов, един от членовете на ученическия комитет и ръководител на стач-

---

[25] МРД — Варна, Г. Топалов, Спомени, инв. № 1668.

[26] МРД — Варна, Г. Топалов, Спомени, инв. № 1668.

[27] ОДА — Варна, ф. 90, оп. 1, а. е. 70. 106.

[28] В. „Варненски новини“, год. XX, бр. 3037 от 8 декември 1932 г.

[29] Пак там.

ката, когато полицията го повеждаше вън от гимназията. Тези сцени се повтаряха на различни места около сградата на гимназията, но въпреки това повече от стотина ученика бяха арестувани. След като по-голямата част от ръководителите на стачката бяха фактически предадени в ръцете на полицията, към дванадесет часа дирекцията започна да разпуща учениците по класове. Разпуснатите ученици отново се събраха на групи и въпреки арестите и побоищата, се отправиха към девическата гимназия, където разпръснаха позиви, призоваващи ученичките да се вдигнат и те на стачка. Тук отново станаха сбивания с нахлулите в двора полиция, школници, студенти и ученици-легионери.

Целият град беше във възбуда, тревога и безпокойство от случилото се тази сутрин във варненската мъжка гимназия. Веднага следобед партията проведе огромна работа за вдигане прогресивната общественост на града в защита на стачкуващите и арестувани по време на обявяване на стачката ученици. Беше изграден граждански комитет, в който влязоха родители и общественици, начело с Георги Трайков, Аврам Гачев, Васил Чобанов и др.[30] Бяха направени редица посещения на варненския кмет, на прокурора, на градоначалника. В резултат на енергичния протест на варненската общественост арестуваните ученици бяха освободени надвечер същия ден. Членовете на ученическия комитет веднага взеха решение и наредиха на активно участвувалите в акцията ученици да не преспиват тази нощ в домовете си, защото се предвиждаха нови арести. Нощта беше използвана за организиране на стачни постове. Сутринта още в тъмно те бяха по кръстопътищата, които водят към гимназията, и връщаха тръгналите на училище ученици. На занятия този ден се явиха само учениците-легионери и част от неорганизираните ученици. Арестите отново започнаха. Учители и ученици-легионери предприеха посещения по домовете на неявилите се на занятия, за да ги разколебават, заплашват, провокират. Откъснати от ръководството, голяма част от тях се поддадоха на заплахите и на третия ден се явиха на училище.

На третия ден от обявяването на стачката ученическият комитет в състав Антон Антонов, Николай Барановски, Любен Антонов, Димитър Люцканов, Симеон Карасимеонов се събра на заседание и след като разгледа обстановката и със съгласието на партията реши стачката да бъде прекратена.

На 7 декември, веднага след разпущането на учениците, директорът на гимназията свика учителския съвет. Докато навън борбата продължаваше, съветът взе решения за най-строги наказания — отстраняване завинаги от всички гимназии на царството девет ученика, трима завинаги от ВМГ и за две години от всички гимназии, девет завинаги от ВМГ. На този съвет бяха наказани с отстраняване за различни срокове от гимназията още осемнадесет ученика.[31] Почти до края на месец декември учителският съвет се занимава с въпроса за ученическата стачка. Обмисляха се и се обсъждаха различни мерки. Потвърди се окончателно решението за наказание на „главните виновници“ — Кирил Василев Панайотов, Антон Антонов, Николай Барановски, Кирил Енчев Костов, Любен Антонов, Генчо Топалов, Димитър Люцканов, Тодор Константинов, Боян Кумански и др. Назначиха се комисии от учители, които да разследват учениците по класове и да предлагат нови за наказание. Дирекцията води оживена преписка с министерството. Разправата с участниците в стачката беше сурова. Освен тежките наказания за „инициаторите“ по доклад на учителските комисии до края на годината бяха наложени различни наказания на още 36 ученика — от изключване завинаги от ВМГ, изключване за 2 години, до отстраняване за 10—5 дни. Съгласно нареждането на МНП беше решено външните ученици да бъдат въдворени по местожителството им.[32]

Веднага след стачката Общият ученически комитет излезе с протест срещу тежките наказания — физически и административни — и отново издигна лозунги за трудово училище, за работническо-селска власт. (обр. 2).

Стачката на учениците от варненската мъжка гимназия на 7 декември 1932 г. дълго се помни от учащата се и трудова младеж, от гражданството на Варна. Ръководена от партията, организирана от Комсомола и РМС, в нейното провеждане обаче се проявиха редица черти на левосектантския курс на партията от този период, които предопределиха неуспеха ѝ.

Икономическата и политическата обстановка в страната и града създаваше благоприятни условия за протестни акции и борби. В комсомолските ядки и ремсови групи, където се подготвяше стачката, всичко беше ясно. Всички бяха готови за изпълнение на взетите решения. Имаше дисциплина и висока съзнателност. Обаче основната ученическа маса от симпатизиращи, будни и честни ученици не беше убедена в необходимостта на стачката

---

[30] МРД — Варна, Д. Люцканов, Г. Топалов, Спомени, инв. № 1667 и 1668.

[31] ОДА — Варна, ф. 90, оп. 1, а. е. 2, стр. 178—183; ф. 90, оп. 1, а. е. 70, л. 74—75.

[32] ОДА — Варна, ф. 90, оп. 1, а. е. 70, стр. 76—107.

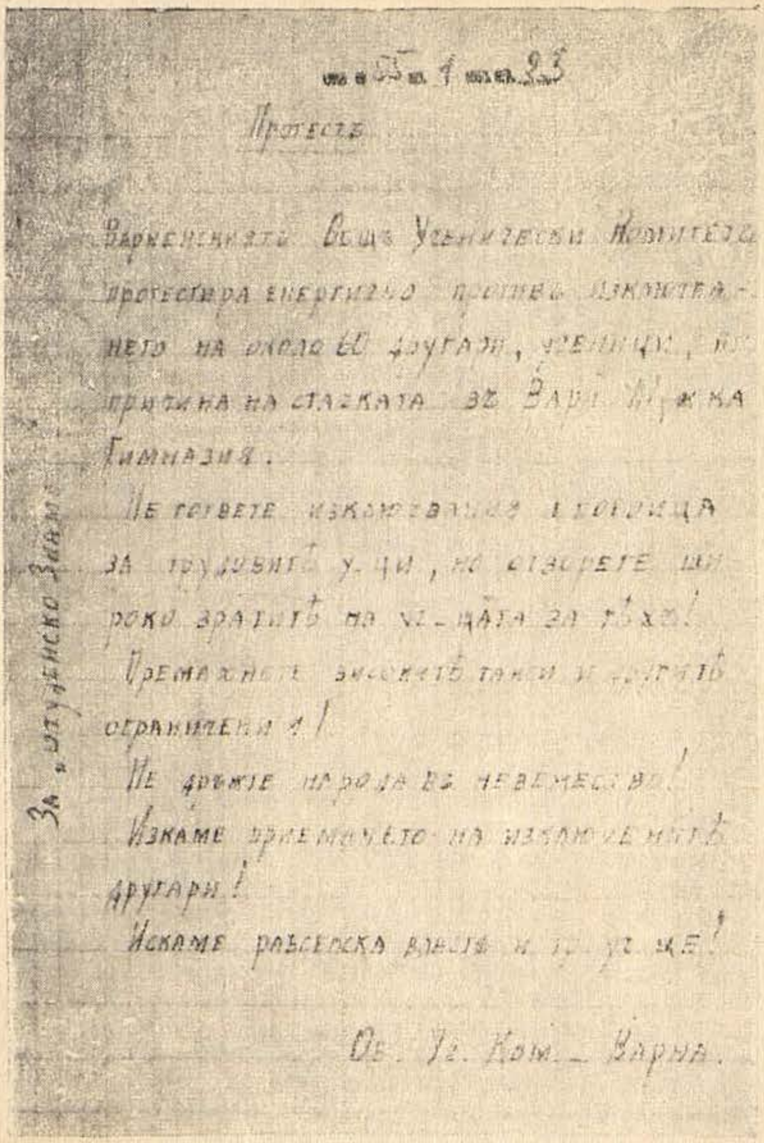

Протестъ

Варненскиятъ Общъ Ученически Комитетъ протестира енергично противъ изключването на около 60 другари, ученици, по причина на стачката въ Варн. Мъжка Гимназия.

Не гответе изключвания и тъмница за трудовите у-ци, но отворете широко вратитѣ на у-щата за тѣхъ!

Премахнете високитѣ такси и другитѣ ограничения!

Не дръжте народа въ невежество!

Искаме приемането на изключенитѣ другари!

Искаме рабселска власть и тр. уч-ще!

Об. Уч. Ком. – Варна.

За „Студенско знаме“

Обр. 2. Протест на варненския общ ученически комитет против наказанията на участниците в ученическата стачка

Не беше готова за съзнателно участие в нея. Чрез масовите ученически дружества в гимназията Комсомолът и РМС имаха влияние сред болшинството от учениците. Но сред тях не беше водена достатъчно системна и продължителна работа и още помалко такава, която да ги подготви за поставената цел.

Не дадоха никакъв признак за участие в стачката нито ученичките от варненската девическа гимназия, нито учениците от търговското училище. Там също не беше извършена сериозна, продължителна и системна подготовка. Несбосновано се разчиташе, че сигналът от мъжката гимназия ще бъде достатъчен да се вдигнат на стачка и те.

И така на 7 декември се появиха главно членовете на ученическия комитет, на комсомолските ядки и ремсовите групи в мъжката гимназия. Те бяха действуващата сила, която се открои и застана начело. Те останаха фактически изолирани и срещу тях се насочиха ударите на полицията и училищните власти.

Тази изолираност на акцията както в самата гимназия, така и от другите учебни заведения в града беше проява на типичната и вредна левосектантска прибързаност и ограниченост на действията, на левосектантското парадиране с „революционни акции“.

Освен това не всички лозунги, издигнати от стачниците бяха разбираеми и близки на учащите се. За намаление на училищните такси, за премахване ограниченията при приемането в университета, за подобряване храната в ученическите трапезарии и др. — това бяха лозунги, след които болшинството от учениците можеха да тръгнат. Но за лозунги като „Да живее работническо-селската власт“, „За съветска власт“, „За трудово училище“ моментът не беше подходящ. Това е още едно потвърждение за прибързана „революционност“ и склонност към революционна фразеология.

Самото провеждане на стачката с издигането на триб уни вътре в гимназията и вън от нея също беше в стила на левосектантския курс.

Участниците в ученическата стачка във варненската мъжка гимназия, наказани в по ицейските участъци и от административните власти, не бяха сломени. По-голямата част от ях станаха работници и по-късно активно участвуваха в революционните борби на вар енската работническа класа. Десетки от тях попаднаха в затвора, в концентрационните ла ери, станаха партизани.

GREVE DES ELEVES DU LYCEE DE GARÇONS A VARNA LE 7 DECEMBRE 1932

V. Dimitrova

Aux côtés de la classe ouvrière, la jeunesse des écoles a participé activement à la lutte contre l'exploitation capitaliste, la négation des droits politiques et la dictature fasciste.

Au cours des années de la grande crise èconomique 1929—1933, le pays fut submergé d'une vague de grèves et de démonstrations effectuées par des lycéens et des étudiants

La grève des élèves du Lycée de garçons de Varna, le 7 Décembre 1932 est remarquable à ce sujet.

C'est dans ce lycée qu'existait le plus grand nombre de cercles marxistes, de groupes de l'Union de la Jeunesse Ouvrière (REMS), et de cellules de l'Union Communiste Dimitrovienne de la Jeunesse (Komsomol). La grève fut préparée et conduite avec l'assentiment du Parti. En outre des revendications politiques, les lycéens présentaient des demandes de réformes dans le système d'enseignement.

La grève dura trois jours. La police et l'armée intervinrent. Des arrestations furent effectuées, les organisateurs et les meneurs subirent de lourdes peines administratives.

Malgré son échec, la grève des élèves du Lycée de garçons de Varna resta longtemps dans la mémoire de la jeunesse des écoles et de la jeunesse ouvrière de la ville, elle renforça son esprit combatif, enrichit son expérience révolutionnaire, facteurs indispensables à sa participation aux futurs combats avec la bourgeoisie.

Les grèves de Varna furent interrompues par le coup d'état du 9 Juin 1923 et la dictature fasciste qui s'instaura dans notre pays.

ПАМЕТНИЦИ И ПАМЕТНИ ПЛОЧИ НА ЗАГИНАЛИТЕ ПРЕЗ ВОЙНИТЕ*

Част I

арх. Камен Горанов

Още от древността на територията на Варненски окръг са водени много войни и сражения, но тези събития са останали неотбелязани с мемориални паметници. Досега няма открити находки от паметници, останали от античността и средновековието. Не са отбелязани с паметници и руско-турските войни, водени по нашите земи през втората половина на XVIII в. и началото на XIX в. В тези войни са загинали много руски войници, чиито братски могили още откриваме като случайни находки, без да са маркирани.[1] Освобо-

Известна е само надгробната плоча на руския офицер княз Урусов. Тя е била поставена в двора на църквата „Св. Атанас“ в гр. Варна по искане на неговите роднини в гр. Петербург през 60-те години на миналия век. Плочата е от сив мрамор с размери 60/106/13, профилирана с холкер. Тя е била открита през 1956 година в подовата настилка пред царските двери на църквата. Буквите са вдълбани в изискан ръкописен шрифт. Надписът на паметника е вече полуизтрит и едва се разчита следният текст:

„Здесь погребанъ Александър Александровичъ Урусовъ, лейб-Гвардейскаго Исмаиловскаго Полка Прапорщикъ $6^{го}$ октабря 1828 года“

(Ал. Кузев — в. „Народно дело“, бр. 51. 2. III. 1957 г.)

След откриването ѝ плочата е била демонтирана от пода на църквата и сега е изложена в експозицията на Музея на възраждането в гр. Варна.

---

* Настоящото проучване е продължение на статията, публикувана в ИНМВ, III (XVIII), 1967 г., стр. 227 — 242.

[1] Братски гробници от войната 1828 г. са открити на много места в гр. Варна и околностите му: до у-ще „Й. Ноев“, в м. „Плановата“, срещу казармите на 8-ми приморски полк, в основите на Циментовия завод с. — Р. Девня, Варненско, и др.

дителната Руско-турска война е оскъдно отбелязана поради това, че около Варна не са се развивали почти никакви военни действия. По-голямата част от паметниците, които описваме, са издигнати в памет на убитите през войните, които са водени след Освобождението, и то далеч от родните места. Такива войни са: Сръбско-българската през 1885 г., Балканската през 1912/13 г. и Първата световна война през 1915/1918 г. В тези войни населението от Варненския край е участвувало активно и е дало много свидни жертви.

Българската буржоазия, изхождайки от своите националистически и шовинистически интереси, е спомагала за изграждането на военните паметници. Липсата на правдива идейна основа е довела установяване на шаблон и тесни граници за творческо изявяване. Независимо от това военните паметници са играли и играят важна роля за патриотичното възпитание на поколенията. За нас сега те са символи на високите морални качества на нашия народ и големите жертви, които той е дал за своята независимост. Народната власт тачи паметта и подвизите на падналите народни синове през войните и полага много грижи за опазването на изградените паметници.

В населените места паметниците се издигат обикновено на видно място във или около центъра им. Най-често те се срещат като самостоятелен архитектурен елемент или в съчетание с чешми, портали или сгради. В селищата те са знайни места, където пластичното изкуство е намерило почти единствена изява. Паметникът става главно средство за идейно и естетическо общуване на изкуството с народа. За кратко време след Освобождението и през четиридесетте години строителството на паметници бързо се разраства по много селища и местности в окръга. Инициативата за тяхното изграждане е изхождала от държавните и общинските власти или специални фондове, комитети и родолюбиви организации, които са събирали средства от народа. Паметниците и военните гробища на загиналите чужди войници са строени по почин и със средства на съответната държава. Така например паметниците от Кримската война 1853/56 г. са строени със средства на френското правителство, а тези от Освободителната война — от руското правителство.

Паметниците, които ще опишем тук в хронологически ред, се отнасят към следните по-важни събития от нашата военна история

Обр. 1. Скулптурна фигура на Ян Хуниади

I. ПАМЕТНИЦИ ОТ СРАЖЕНИЕТО КРАЙ ВАРНА ПРЕЗ 1444 г.

Походът на Владислав Варненчик и битката край Варна са много популярни сред народите, които са участвували в тях. Направените опити през различните времена да се увековечи с паметник това събитие са описани в ИВАД.[2] Към тях следва да се отбележи, че през 1966 г. в „Парка-музей на бойната дружба 1444 г." беше поставена скулптурна фигура на Ян Хуниади, изваяна от бял врачански камък. Тя е дело на авторски колектив от скулптори при студиото на военните художници — София.[3] Скулптурата е поставена точно срещу входа на стария мавзолей сред тревното поле, край източната ограда на парка. Фигурата е замислена като част от архитектурата на парка и още от главния вход има силно художествено въздействие Тя изобразява пълководеца в бойни рицарски доспехи, изправен, в ръцете си държи меч и щит при нозе. Скулптурната фигура е изваяна в статично положение на нисък каменен пиедестал. На пиедестала с релефно изваяни букви е написан текст „Ян Хуниади“. Обобщените архитектонични форми на фигурата и грапавата фактура на материала я правят монументална. Тя е висока 2,60 м, а пиедесталът — 0,80 м. Скулптурата е символичен образ на пълководеца и не претендира за исторически верен портрет. Фигурата има много ценни пластични качества, композирана е строго и със силуета си се откроява много добре сред околната зеленина (обр. 1).

---

[2] К. Шкорпил, Паметникът на Владислав, ИВАД I, 1908, стр. 71—73.

К. Горанов, Парк-музей на бойната дружба 1444 г. в гр. Варна, ИНМ Варна, II (XVII), 1967 г., стр. 193—202.

[3] Автори на скулптурата Ян Хуниади са: Петър Михайлов, Лиляна Маринова и Кирил Севилов. Изчукването на статуята е станало една година по-късно от скулптора Борис Хинев.

II. ПАМЕТНИЦИ ОТ КРИМСКАТА ВОЙНА 1853 — 1856 г.

През времето на Кримската война гр. Варна е бил главен сборен пункт и отправна база на френските, английските и турските войски срещу Русия. Преди да влязат в бой с русите, сред съюзните армии избухнала голяма епидемия от холера, която покосила живота на хиляди войници. Оттогава са останали съществуващите в гр. Варна до 1960 г. католически гробища, наричани „френски“, и протестантски (евангелски) гробища, наричани „английски“.[3a] Католическите гробища бяха разположени на високия бряг край морето във втората част на Морската градина, южно от Пантеона. Те се простираха на площ от 4 декара и бяха оградени с висока каменна ограда. Над много от гробовете имаше хубави надгробни паметници. Между тях се открояваше един голям мемориален паметник, издигнат в памет на умрелите от холера френски войници през Кримската война.[4] Паметникът е построен от френското правителство през 1888 г. по инициатива на френския консул в гр. Варна Пелагрини. Авторът на проекта не е известен. Паметникът е архитектурна композиция, изграден от местен бял варовик. Основната му част е широко разгърната с очертания на две части. Предната ниска част представлява ограден квадратен плочник с колонки от забити в земята дула на осем топа, свързани помежду си с тежки корабни вериги. Топовете са били докарани специално за целта от арсенала на гр. Тулон. Всеки един от тях тежи по три тона и има обща дължина 3,13 м, диаметър 0,60 м при затвора и сигнатури AN 1840 RUELLE. Другата част от паметника е пирамидално изграден обелиск с квадратно напречно сечение. Основата е високо стъпало, разчленено в ъглите и околовръст с колонки, декоративно обхванати с висящи като гирлянди вериги. Второто стъпало е ниска пресечена пирамида, а обелискът — квадратна колона, слабо скосена към върха. Като завършек на колоната има квадратен плинт, детайлиран като корниз, който завършва с пирамидална надстройка. На върха и на ъгловите колонки на базата са поставени групи от 5 гюллета. На предната страна на обелиска има издълбан с големи букви надпис на френски език:

„A LA MEMOIRE DES SOLDATS ET MARINS
FRANÇAIS MORTS A VARNA PENDANT
LA GUERRE DE CRIMEE — 1854-1855“

Под този текст има плитко издълбан кръст. Паметникът има обща височина 5,80 м Той е проектиран в духа на трайните и непреходни форми на класиката. Композицията му е стегната и свидетелствува за добрия вкус на строителя. Той умело е боравил с класическата детайлировка на отделните елементи без проява на еклектизъм. Неизвестно кога паметникът е бил боядисан със сива блажна боя, а текстът и кръстът — с черна, което е намалило много архитектурната стойност на паметника.

Във връзка с разширяването на Морската градина през 1960 г. започна построяването на крайбрежната алея с нова вертикална планировка. Тя засегна католическите гробища и паметника, който беше застрашен от свличане на високия бряг. Това наложи преместването на паметника. За ново място беше отреден пустеещият терен в местността „Разклона“ по шосето за с. Виница. При новата ситуация паметникът бе изграден на доминираща височина приблизително по първоначалния му план. Поради стръмния терен се наложи нов подход към паметника с голям брой стъпала. Това измени и разположението на топовете. Те се поставиха по три от двете страни на стъпалата.[5] По този начин заграденият плочник пред паметника с топовете и веригата сега е открит и паметникът се възприема с целия си ръст. След преместването обликът на паметника не е променен, но по ситуация не отговаря на първоначалното му положение. Това не е ощетило самия паметник. Тази промяна, независимо от теренните особености, които са я наложили, е една грешка, която при реконструкции не би трябвало да се допуска[6] (обр. 2 а).

[3a] В евангелските гробища имаше отделено място и за военни гробища на загинали при различни събития английски и немски войници. Английското гробище беше маркирано с белокаменен кръст с височина 4,80 м, издигнат в памет на загиналите през Кримската война английски войници. Освен тях тук са били погребани и 15 души, загинали през Световната война 1915—1918 г.

В съседство с този паметник през 1937 год. е бил построен паметник в памет на загиналите през 1916 г. германски моряци с подводницата U—45 до гр. Варна. Паметникът е имал форма на правоъгълна призма 330/355/60. Поради реконструкция на района гробището е преместено, а паметниците са демонтирани през 1945 и 1960 год.

[4] Прива Белар, Французите във Варна в 1854 г. ИВАД, IV, 1911, табл. II.

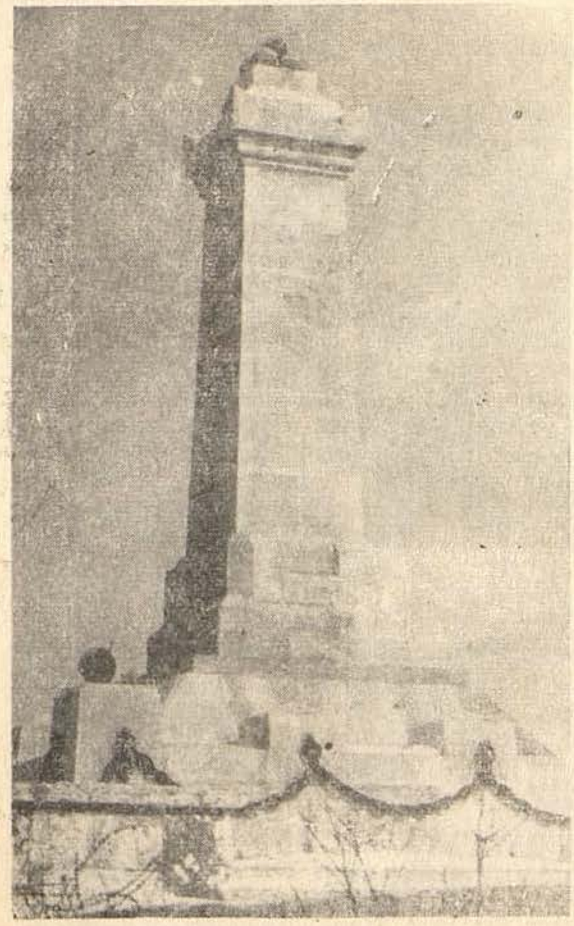

Обр. 2. Френският паметник (преди преместването му)

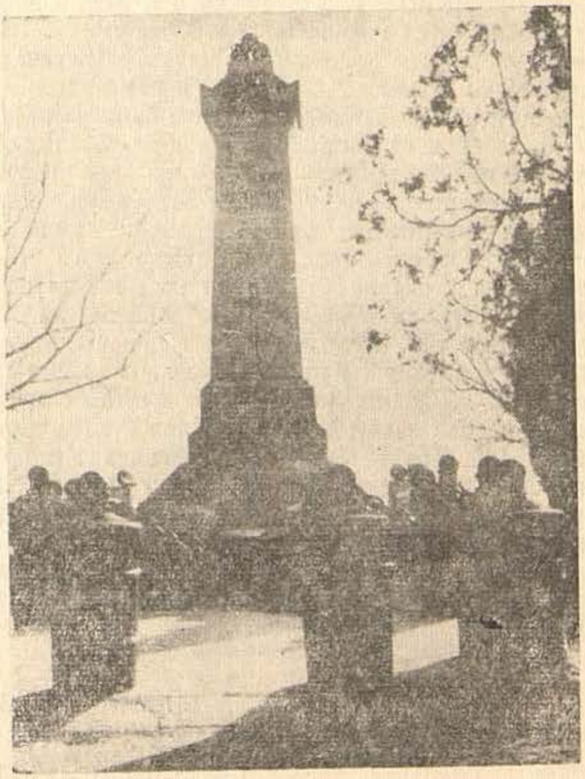

Обр. 2а . Френският паметник (след преместването му)

Другият паметник от Кримската война е бил изграден в местността „Карантината“, северно от трасето на стария път за с. Галата. Той е издигнат в памет на моряците от флота, загинали от холера по време на войната през 1854 г. На парахода „Париж“ са умрели 143 моряци, а на военния параход „Монте белло“ — 300 души.[7] Всички били погребани в братска могила, която първоначално била маркирана само с каменна плоча с размери: 2 м дължина и 0,80 м ширина. В средата на плочата има релефно изваян кръст с венец от лаврови клонки. На плочата има издълбан следният текст на френски език:[8]

---

[5] При преместването на паметника два от демонтираните топове бяха предадени като експонати на Военноморския музей в гр. Варна. Върху тях графично е издълбан следният текст: „099. 2 f. an 1839 ruelle“ и „18 k 2 f an 1840 ruelle“

[6] Паметникът е демонтиран и изграден на новото му място през 1960 г. под ръководството на арх. К. Горанов.

[7] Прива Белар, Французите във Варна в 1854 г. ИВАД, IV, 1911, стр. 64.

[8] Пак там, табл. II.

„A LA MEMOIRE DES HOMMES DE L'EQUIPAGE
DU „MONTEBELLO" — AOUT 1894

(Тук липсва част от плочата с текст — Morts du cholera — по ИВАД, IV, 1910, стр. 64.)

По искане на Варненското археологично дружество надгробната плоча е била пренесена през 1898 г. до стария граничен пост,[9] а няколко години по-късно, пак по искане на дружеството, била иззидана като паметник със средства на парижкото дружество „Souvenir français", което се грижело за издръжката на паметниците.[10] При това изграждане паметникът в архитектурно отношение е получил интересна живописна композиция. Той е бил изграден върху широка площадка за денивелиране на терена, оградена от каменен зид. Решен е асиметрично като пирамида, иззидана от необработени камъни. Върху тях е поставена паметна плоча под наклон. На върха на пирамидата е поставен грубо издялан каменен кръст, в средата на който има надпис „RLP". Пред паметника има място за цветя, оградено от нисък каменен бордюр с размери: 100 × 100. На предната част под плочата има бяла мраморна плоча с размери: 34 × 20 см, на която се чете следният текст: „Releve par le souvenir français avril 1912". В този си вид паметникът е стоял до 1963 г., когато поради свличането на плочата се наложи преместването му на ново място. По решение на ГНС се отреди място в м. „Разклона" и по този начин двата френски паметника се групираха на разстояние 60 м един от друг. При преместването му не е направено никакво изменение от неговата архитектура и начин на ситуиране, тъй като теренът напълно отговаряше на първоначалното му място (обр. 3).

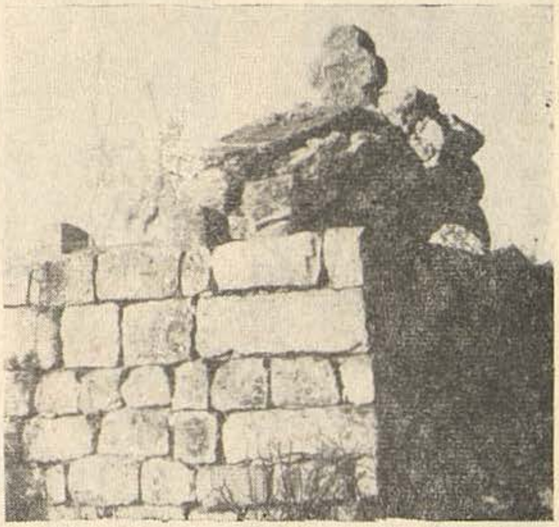

Обр. 3. Френският паметник от местността „Карантината" (след преместването му)

III. ПАМЕТНИЦИ ОТ ОСВОБОДИТЕЛНАТА ВОЙНА 1877—1878 г.

За извоюването на нашата национална независимост братският руски народ даде много скъпи жертви. Решителните боеве по време на Освободителната война се развили далеч от територията на Варненски окръг. Руските войскови части са извършили в този район разузнавателни походи и малки бойни акции за прекъсване на жп. линия Варна — Шумен. За тази цел руски авангарди разрушили железопътните постове при гр. Провадия и с. Венчан.[13] От текста на паметниците, които имаме, се вижда, че по време на руската окупация около гр. Варна са умрели много ранени войници. Тези паметници маркират братски гробници и лобни места на герои. На тях са отбелязани имената и чинът на офицера и броят на низшите чинове, починали от рани и болести във военнополевите болници. Описаните тук малки паметници са изградени след войната от специален комитет, който строи всички руски паметници у нас в периода от 1879 до 1885 г. Издигането на паметници в памет на падналите руски воини е скромен израз на признателност на нашия народ към нашите освободители. За съжаление това крупно историческо събитие не е отбелязано с подходящ монументален паметник.

Изградените в гр. Варна и в с. Владиславово паметници са еднакви по форма и по размери, строени са по едно и също време и по един и същ проект. Авторът им не е известен, но се предполага, че те са по типов проект, тъй като са строени на много места в страната.

---

[9] ИВАД, IV, стр. 64.

[10] ИВАД, VII, 1921 г., стр. 54.

[11] ИВАД, VII, 1921 г., стр. 54.

[12] Паметникът бе преместен през март 1963 г. под ръководството на арх. К. Горанов.

[13] Паметници от освобождението на Варненски окръг, Втори годишен отчет на ВАД за 1907 г., стр. 17.

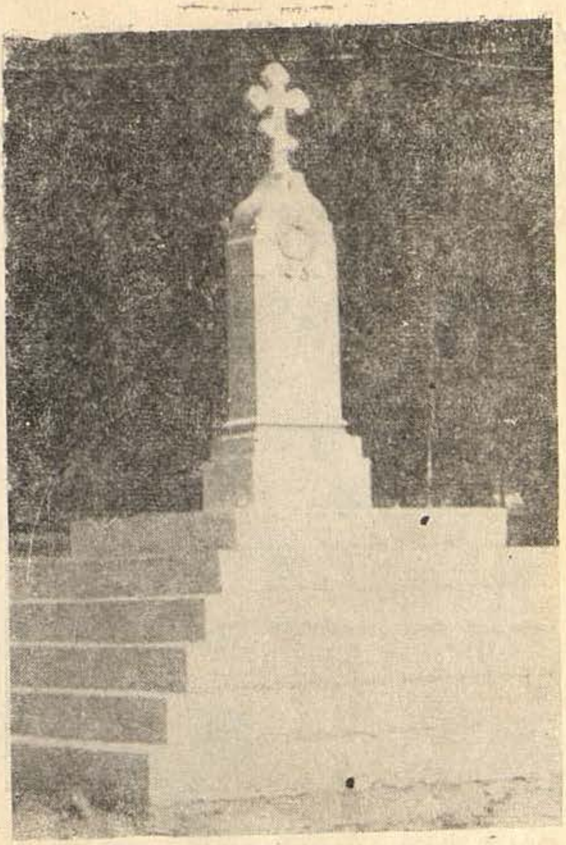

Обр. 4. Руският паметник в гр. Варна (след благоустрояването му)

Паметникът в гр. Варна бил построен през 1878 г. сред старите български гробища във втората част на Морската градина (сега в съседство с Пантеона). Паметникът представлява нисък мраморен обелиск с правоъгълно напречно сечение с размери: 48 × 25 см, вис. 163 см, поставен на стъпаловидна основа. По своите размери и архитектура той има вид на надгробен паметник. При първоначалното му построяване той е бил поставен на три грубо изработени стъпала от варовик, които не му подхождали. Мраморният обелиск е красиво профилиран. Той е разчленен на база с класическа профилировка и колона, която в горната си част е скосена с две барокови криви. На върха паметникът завършва с мраморен руски осмоконечен кръст. На лицевата му страна е издълбан в изящен класически шрифт текст на руски език: Братская могила (и продължава с ръкописен шрифт): *44хъ Войновъ частей 14го армейскаго корпуса и прикомандированных къ нему погребенных здесь въ кампанью 1877 — 1878 годовъ"* отзад *„Подполковнику 18ой Артилерийской бригады Карлу Малевскому умершему 15го сентебря 1878 года.*

Над текста има изваян венец от лаврови листа. Паметникът е много характерен със своята пестеливо детайлирана архитектура и макар и с малки размери, той действува монументално. Подобни паметници са били построени и в местността „Дермен дере" край Свищов, Плевен, Толбухин и др. При вдигане на старите гробища през 1935 г. единствено този паметник е бил оставен на мястото си. По това време се подмениха стъпалата с нови и се увеличиха от три на пет. По този начин паметникът се изваси по-добре. През 1960 г. при направата на новата алейна мрежа около Пантеона се наложи отново подмяна на стъпалата поради промяна на нивото на околния терен. Новите стъпала се изградиха около старите, без да се демонтира паметникът. Те са изработени от бял врачански камък и са шест на брой. По това време беше възстановен и мраморният кръст, който дълго време липсваше[14] (обр. 4)

Паметникът в с. Владиславово е построен също през 1878 г. в старите гробища, източно от селото край пътя за гр. Варна. Под него са били погребани 54 воини и двама офицерски чинове, което личи от текста, написан на руски език: *Братская могила 54 Войновъ, частей 14го армейскаго корпуса и прикомандированных къ нему погребенных здесь в кампанию 1877 и 1878 годовъ.*

На източната страна се чете следният текст:

Подпоручику 71го пехотнаго Белевскаго полка Константину Никитникову умершему 15 сентебря 1878 года.

На западната страна се чете следният текст:

Есаулу Донского казачьяго № 39го полка Сергѣю Иловайскому умершему 6го сентября 1878 года.

До 1963 год. паметникът е бил доста занемарен. Обелискът бе наклонен поради нездравата основа. Кръстът липсваше. Преместването на гробищата на нов терен наложи и преместването на паметника в горната част на градината пред училището и църквата[15]. Изграден бе върху нова основа от кракренски камък с малък плочник отпред. Понастоящем кръстът още не е поставен (обр. 5).

---

[14] Реставрирането на паметника се извърши под ръководството на арх. К. Горанов, през 1960 г.

[15] Преместването на паметника бе извършено под ръководството на арх. К. Горанов през 1959 г.

Паметникът край с. Белослав (Белево, Гебедже) е издигнат в м. „Чуката“ (Бели **баир**) на висок скалист терен през 1878 г. по инициатива на Белевски руски полк. Първоначално паметникът е бил с дървен кръст с височина 2,50 м, боядисан с черна блажна боя (обр. 6). През 1936 г. е заменен с железен. Височината на паметника е запазена 2,50 м. Той се състои от две кръстосани железни релси. На хоризонталната част на кръста са поставени две бронзови табелки, на които с дребни букви от лявата страна се чете следният текст:

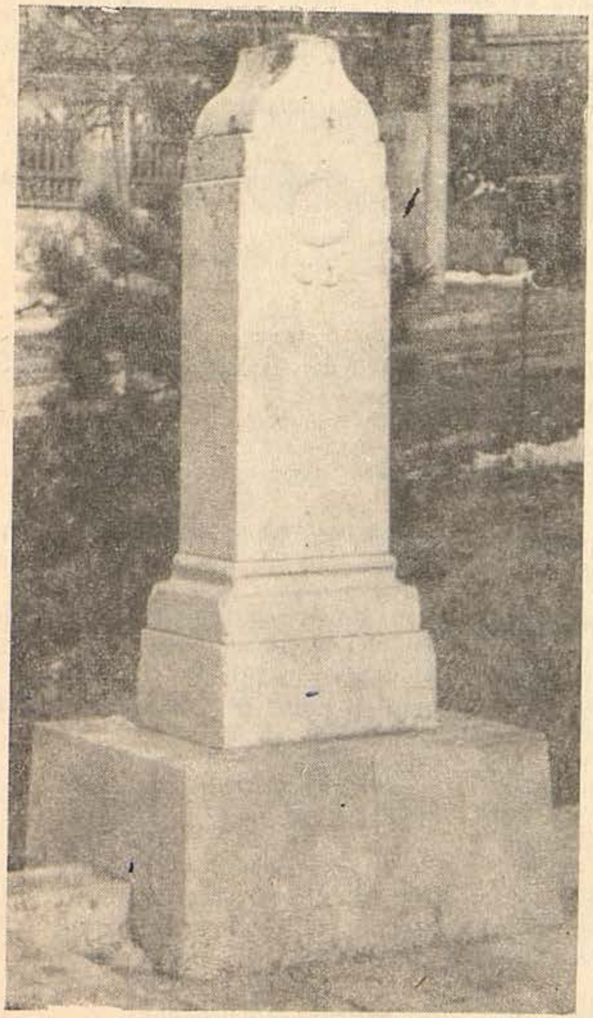

Обр. 5. Руският паметник в с. Владиславово (след преместването му)

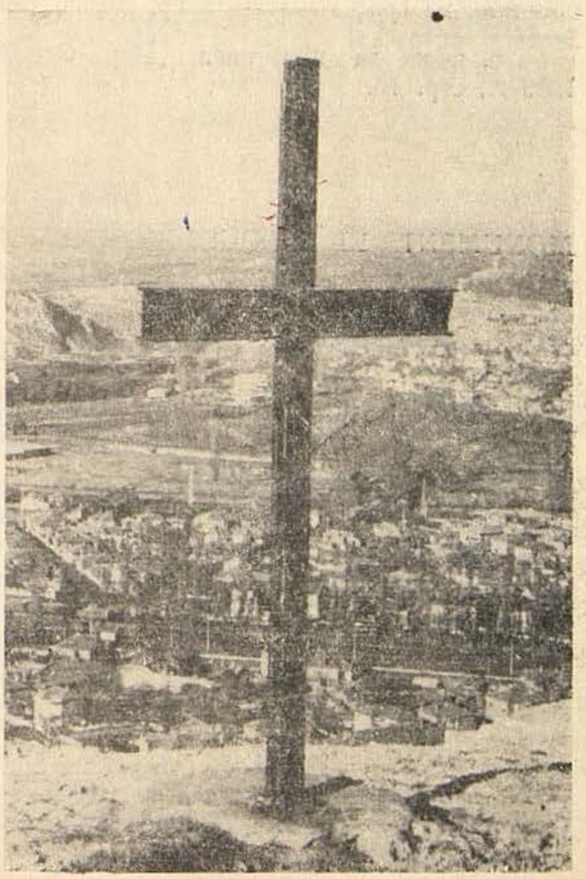

Обр. 6. Руският паметник край с. Белослав

„Спомен от Беловски. Руски. полк.
Поставен кръст. През 1878 год. (т) авен железен кръст
от Железков и Н. Г. Николиев Кмет. (село) Белево
Гебедже 1936 г.“

а от дясната страна четем:

„Спомен от Киряк Маринов кар. село
Гебедже 1936.“

Паметникът, макар и да се вижда отдалеч, не е внушителен. Направен е от материал, който не е подходящ за строеж на паметник. Поради това той не може да се счита, че притежава художествени качества.

Надгробната паметна плоча в гр. Провадия е открита при разваляне на старите гробища през 1960 г. и понастоящем се пази във фонда на музея. Плочата е от местен варовик с размери: дължина 120 см, ширина 0,70 и дебелина 0,20 см. На горната си част има издълбан малък обикновен кръст, а под него с класически букви е издълбан следният текст:

Владимир Елкань юнкер 18го гусарскаго
Нарвскаго полка скончался 10 сентября
1878 года ... 20 льтъ от раду ..

Плочата е изработена от местни майстори. Тя е била поставена хоризонтално върху бордюри, оформящи гроба на младия воин, дал живота си за нашата свобода.

С навършването на 30-годишнината от Освобождението в гр. Варна е бил съставен комитет за честването му. Едно от решенията на комитета е било и в гр. Варна да се вдигне паметник на Цар Освободител в Морската градина.[16] За целта е била събрана и известна сума. Това решение е останало неосъществено, вероятно поради липса на средства.

Като израз на признателност към руския народ като наш освободител е издигнат паметник на граф Игнатиев в гр. Варна, който е описан в част I.

---

[16]. Фонд за паметника „Цар Освободител", Четвърти годишен отчет на ВАД за 1909 г., стр. 16.

MONUMENTS ET PLAQUES COMMEMORATIVES CONSACRÉS AUX COMBATTANTS TOMBÉS PENDANT LES GUERRES

* K. Goranov

Dans cette publication sont décrits les monuments élevés, sur le territoire de l'arrondissement de Varna, à la mémoire des combattants tombés pendant les guerres qui se sont succédé jusqu'à la Libération.

Tous les détails sont donnés sur leur emplacement, la date de leur érection, ainsi que des données techniques sur leur importance, leur composition et le matériau employé. Toutes les inscriptions sur les monuments sont citées dans leur langue original.

Les problèmes soulevés par ce sujet sont traités surtout au point de vue architectural

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

ВАСИЛ МАРИНОВ, МИНАЛОТО НА С. ДЕВНЯ, ПРОВАДИИСКО, С ОГЛЕД НА „АРНАУТИТЕ“ ВСЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ, (СБ. ЕЗИКОВЕДСКО-ЕТНОГРАФСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ В ПАМЕТ НА АКАД. СТ. РОМАНСКИ, СОФИЯ, 1960 Г. СТР., 591—617)

А. Маргос

Безспорна е ползата от проучванията миналото на селищата. У нас са вече издадени историите на редица селища, голяма част от които като отделни монографии и няколкотомни трудове.

За съжаление Варненският край не може да се похвали в това отношение, с изключение историята на гр. Провадия от Никифор Ганев, издадена преди четири десетилетия. Ето защо всяко едно такова изследване буди оправдан интерес.

Преди известно време бе публикувано изследването на научния сътрудник при Етнографския институт Васил Маринов за миналото на с. Девня, Варненско. То обхваща осем части. Първите пет са посветени на „арнаутите“ (така нарича авторът албанските преселници в българските земи), които населявали някога с. Девня и други селища във Варненско и Разградско, произходът на името „арнаути“ и причините за тяхното преселване в България, а по-късно във Влашко и Бесарабия. Останалите три части са отделени на историческото минало и етнографията на с. Девня.

Както личи от заглавието, така и в предговора, авторът си е поставил „за задача да проучи миналото на с. Девня, произхода на „арнаутите“, които живеели в същото село, както и да осветли произхода на същите в селата на Провадийско Варненско и Разградско.

Без да се базира на исторически, езиков, етнографски или друг някакъв материал, В. Маринов изхожда направо от твърдението, че всички „арнаути“ в България са българи. Едва тогава той търси факти, които да нагласи към своята предварително поставена теза. Ето няколко примера:

„Мерата на „арнаутското“ село при Девня и съседното село Ескиарнаутлар е била обща за двете села, пише В. Маринов, което немного отдавна при спор за мерата установили стари хора пред съда в гр. Варна. Това идело да покаже, заключава В. Маринов, че *„арнаутите“ от двете села са били в добри отношения и напълно са се разбирали помежду си, т. е. са били от едно и също потекло*, едните и другите били „арнаути“ или „арбанаси“ (стр. 595) (курсивът мой — А. М.). Този „факт“ от своя страна дава възможност на В. Маринов да направи заключение, че „тъй като Яранов вече бил доказал, че „арнаутите“ в с. Ескиарнаутлар (дн. с. Староселец, б.м. - А.М.) били българи преселници от Западна Македония, а понеже пък той доказал, че „арнаутите“ и в двете села (Девня и Староселец — б. м., А. М.) били от един и същ произход, то и тия от с. Девня също имали македонско произхождение“ (стр. 596-597).[1]

---

[1] Твърдението за наличието на християнско албанско население в с. Староселец остава само като предположение. Изброените имена на овцевъди от това село в един турски регистър от 1573 г. са без изключение на турци (вж. Р. Стойков, Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI век, ИВАД, XV, 1964, стр. 107). Като чисто мохамеданско село с 20 къщи е посочено селото и в един руски статистически справочник от 70-те години на миналия век (вж. Материалы для изучении Болгаріи, Букарестъ, 1877, вып. IV, стр. 258).

По-нататък авторът, изхождайки от писаното от Л. Милетич, че от същите албанци, които живеели в с. Арнауткьой (дн. Пороище, Разградско), е имало и други колонии в Източна България — в с. Арнаутлар, Варненско, и с. Ескиарнаутлар, Провадийско,[2] идва до извода, че населението на с. Арнауткьой е от македонски българи, тъй като той (В. Маринов — б. м.) вече бил установил, че от същия произход е населението в последните две села (стр. 599—600).

Градацията на заключенията на В. Маринов въз основа на подобни „доказателства“ продължава, за да завърши накрай с обобщението, че „арнаутите“ от селата Арнаутлар (Рудник) и Ескиарнаутлар (Староселец), а освен това и „арнаутите“ в с. Девня и ***всички останали села на Североизточна България, а също така и във всички села и градове с „арнаути“ в различни краища на България:*** Брацигово, Копривщица, Банско, с. Сестримо и Аканджиево, Татарпазарджишко, в Станимашко, Старозагорско, Елховско, Ново село, Видинско, в Ловешко, е установено положително отдавна (тогава какво остава да доказва В. Мар.?), че са македонски преселници главно от Костурско и българи от различни части на Албания; същото се отнася и до „арнаутите“ в Търновско и с. Арбанаси“ (стр. 600) (к. м. — А. М.).

Така В. Маринов с лека ръка поставя под един знаменател произхода на така наречените у нас „арнаути“, без да вземе под внимание данните на голям брой извори и множество изследвания на ред автори, които недвусмислено сочат, че в някои селища на Северна България е имало албански колонии. Ние не ще се впускаме в подробности по този въпрос, но с привеждането на известен изворов материал ще дадем възможност да се види до каква степен В. Маринов се е отнесъл несериозно към него.

В едно писмо от 1626 г. на антибаренския католически архиепископ Петри Масарчи се сочат като жители на селата Чипровци и Копиловци наред с българите и саксите — и албанци.[3] От една релация на Петър Богдан от 1647 г. узнаваме, че в Копиловци имало повече от 300 души албанци, като изрично подчертава, че те са запазили албанския език: „... più di 300, ab antiquis della natione Albanese et hoggidi conservano la lingua Albanese...“[4]

За албански колонии в Северна България пишат Иречек,[5] Дринов,[6] Милетич,[7] Яранов.[8] Специално за албанците от Девня Иречек отбелязва, че те ще са преселени тук от турците скоро след завоеванието на отечеството им и че до днес техните потомци в с. Каракурт, близо до Болград, не са забравили своето наречие, което е еднакво с това на тоските.[9] Яранов също отбелязва, че „арнаутите“ в с. Девня са албанци.[10]

Не оспорват албанския произход на девненските арнаути и редица учени, които са ги изследвали в техните поселения в Бесарабия. Както Кьопен,[11] така и Скальковски[12] ги разграничават от българите. В това отношение съвсем категоричен е и Державин, който е направил подробни етнографски, фолклорни и езикови изследвания на девненските албанци, живеещи понастоящем в три села в Приазовието: Гаммовка, Георгиевка и Девненское. Според Державин те говорели на албански и считали себе си за албанци.[13] (к. м.—А. М.).

Притиснат обаче от многобройните факти, които установяват по безспорен начин наличието на албански колонии в България (включително и в селата Девня, Варненско, и Пороище, Разградско), В. Маринов е принуден да признае, че между „арнаутите“ имало отделни семейства от коренно албанско население (стр. 616). Освен тях обаче, той създава още една категория между „арнаутите“ — смес от българи и албанци (с. 616).

---

[2] Л. Милетич, Старото българско население в Североизточна България, 1902, стр. 142—143.

[3] Eusebius Fermendžin, Acta Bulgariae ecclesiastica, Zagrabiae, 1887, p. 30.

[4] Пак там, стр. 169.

[5] К. Иречек, Пътувания по България, 1899, стр. 248, 286, 853, 861.

[6] М. Дринов, Историческо осветление върху статистиката на народностите в източната част на Българското княжество, ПСп, VII, 1884, стр. 21.

[7] Л. Милетич, „Арнаутите“ в Силистренско и следи от носовки в техния език, ПСп, 61, стр. 623—666; също в: Старото българско население. . . , стр. 100, 105, 142—143.

[8] Д. Яранов, Преселническото движение на българи от Македония и Албания към източните български земи през XV до XIX в., МПр, VII, кн. 2—3, 1932, стр. 73-74, 75.

[9] К. Иречек, Пътувания, стр. 853.

[10] Д. Яранов, цит. съч., стр. 75.

[11] P. Köppen, Die Bulgaren in Bessarabien. Ein Bruchstück aus einer noch ungedruckten Reise, Bulletin de la classe des sciences historiques, philologiques et politiques de l'Académie Impér. des Sciences de S. Petersbourg, t. XI, № 13—14, 1854, S. 199—202.

[12] А. Скальковский, Болгарские колонии в Бесарабии и Новоросийском крае, Одесса, 1848, стр. 65.

[13] Н. С. Державин, Албанцы-арнауты на Приазовье Украинской ССР, СЭ, кн. 2, 1948, стр. 156; вж. и стр. 159.

Спирайки се на въпроса за датировката на преселванията на албанците (или „арнаутите“, както ги нарича той) в българските земи, посочени от редица автори, В. Маринов оспорва някои от тях. „Според мен, пише той, тези датировки, които дава Яранов, са направени без необходимата документация и следователно не могат да се вземат за напълно установени. Например за преселването на „арнаутите“ в селата Арнауткьой (Пороище) и Караарнаут (Голям извор), Разградско, пише по-нататък В. Маринов, съм склонен да приема, че е станало в края на XVI и началото на XVII в., когато е била изградена Ибрахимпашовата джамия в гр. Разград, през 1614 г., от майстори „арнаути“ от двете села Арнауткьой и Караарнаут “ (стр. 605). Срещу този „солиден“ аргумент обаче можем да кажем, че и двете гореспоменати села фигурират в турски документи от втората половина на XVI век под същите имена,[14] което сочи, че арнаутското население на тези две села е дошло тук по-рано. Обвинявайки другите автори в липса на достатъчна аргументация, В. Маринов без никакъв доказателствен материал заключава, че преселването на „арнаутите“ е започнало през XV в. и е продължило през XVI, XVII и XVIII в. (стр. 606).

Като причина за изселването на „арнаутите“ от Албания, В. Маринов изтъква освен социално-икономическите, политическите, религиозните, психологическите (sic!) (стр. 616) още и Али паша Янински (1759—1822 г.), „който като самовластен господар и тиранин започнал насила да потурчва местното население, включително и „арнаутите“ християни.“ Стари люде от с. Девня били разказали на В. Маринов, че „янинският бей вземал булките им от църквите и ги водел направо в своя харем“ (стр. 605) (к. м. — А. М.). Тук вече, най-меко казано, В. Маринов измисля. Как са могли стари хора от Девня да знаят „по предание“, че Али паша Янински е извършвал подобни действия към техните прадеди, когато сам авторът преди това твърди, че „арнаутите“ от с. Девня живеели тук още през XVII в. (стр. 594), а даже през 1773 г. някои от тях се изселват във Влашко и Бесарабия? А добре е известно, че този бунтовник срещу централната османска власт се явява на историческата сцена едва в края на XVIII и началото на XIX в.

Нищо ново не дава В. Маринов и в раздела „Името „арнаутин“, „арнаути“. Че македонските българи, изселени в източните части на България, са наричани „арнаути“, е отдавна известно и на това са обърнали внимание редица автори преди него. Този въпрос е разгледан подробно и от Д. Яранов,[15] така че и тука В. Маринов повтаря отдавна известни неща.

Общо в тези първи пет раздела от работата на В. Маринов, в които той се стреми да докаже българския произход на албанските колонии в Североизточна България, представляват една несполучлива компилация. Авторът преповтаря това, което са писали по този въпрос Иречек, Милетич, Явашов, Юруков, Яранов.

*

Както споменахме по-горе, останалите три части от изследването на В. Маринов са посветени на с. Девня.

Името на селото той приема, че произхожда от славянската дума „дева“, „девина“ (стр. 593), без да вземе под внимание доказаното още преди години от Ст. Младенов, че името Девня има индоевропейски произход — със значение „поток“, „вода“.[16] В. Маринов явно не разграничава понятията „произход“ и „осмисляне“, тъй като славяните при идването си на Балканския полуостров са осмислили името на река Девня (от която по-късно селището получава сегашното си име) с думата „дева“, чийто произход и значение са съвсем други.

Авторът твърди, че с. Девня в миналото било чисто българско. Това било така, защото нито рагузанецът Лукари, нито католическият епископ Петър Богдан не споменавали за други народности в него. Че това твърдение на В. Маринов не е вярно, се потвърждава от един турски регистър на джелепкешани от 1573 г., в който се споменава за двама мохамедани овцевъди в селото — Хюсеин Кул и Перване Абдуллах.[17] В друг турски документ от 1604 г. се споменава за мюсюлманска махала в селото.[18] Очевидно е, че покрай българското население в селото имало и турци, макар може би малко на брой.

---

[14] Р. Стойков, Наименования на български селища в турски документи от XV, XVI, XVII и XVIII век, ИНБКМ и СДУ, I (VII), 1961, стр. 389 и 447.

[15] Д. Яранов, цит. съч., стр. 102—103.

[16] Ст. Младенов, Имената на още десет реки, СпБАН, XVI. 9, 1918, стр. 73 сл.

[17] Р. Стойков, Селища и демографски облик. . . , стр. 107.

[18] Р. Стойков, Наименования на български селища. . . , стр. 397.

Без да посочи на какво се основава, В. Маринов пише, че през втората половина на XVII в. „арнаутите“ се заселили и основали над с. Девня ново „арнаутско село“ (стр. 594). В подкрепа на своето твърдение, че „арнаутите“ в с. Девня се заселили по-късно, той привежда „факта“, че това „арнаутско село“ (той го нарича ту село, ту махала!) било само от 40—50 къщи. Каква е връзката между късното заселване на „арнаутите“ и малкия брой техни къщи остава ясно само на автора. Друго „доказателство“ на В. Маринов, че „арнаутското село“ при с. Девня било по-ново, е и името на съседното село Ескиарнаутлар, което било по-старо от него (стр. 594). Очевидна е липсата на всякаква логическа връзка в разсъжденията на автора.

Според В. Маринов по време на Руско-турската война от 1828/29 г. всички жители на с. Девня го напуснали и заминали за Бесарабия, а селото било изгорено от турците. Че село Девня не е пострадало от военните действия, се потвърждава не само от руския военен кореспондент Виктор Тепляков, който е посетил Девненската низина след привършване на военните действия в Северна България — в 1829 г.,[19] но и от една руска военна карта,[20] където между разорените от военни действия села в района около Варна с. Девня не е посочено. Това се потвърждава и от разказа на Ил. Р. Блъсков, който пише, че старият девненец дядо Дука, който още преди войната се изселил в Ямболско, след военните действия се върнал в Девня и се настанил в бащината си къща.[21] Що се касае до изселването на албанците от Девня, това е станало, както твърди въз основа на руски архивни документи Державин, по време на Руско-турската война 1806/12 г., по-точно през периода 1809—1810 г.[22] Останалата част от девненци се изселва през следващата руско-турска война, не по-рано от 1830 г.[23] Заселването на новото българско население в Девня обаче не е възможно да е станало през 1830 г., както твърди В. Маринов, след като добре е известно, че те са ходили в Бесарабия и едва на връщане се заселват в Девня. Това събитие трябва да бъде отнесено не по-рано от 1833 г.[24]

Раздел „Етнически елементи“ В. Маринов започва с изречението: „Гагаузи в с. Девня никога не е имало.“ Това му дава повод да отвори една доста голяма скоба, за да преповтаря неща във връзка с генезиса на гагаузите, за което е писал на други места и което няма абсолютно никаква връзка със заглавието. Бихме могли само да запитаме автора, който е един от ревностните поддържници на тезата, че гагаузите са от български произход, не влиза ли в противоречие със себе си, като причислява последните към понятието „етнически“ елемент вм. „етнографски“ елемент.

Все във връзка с поясненията си за генезиса на гагаузите В. Маринов пише: „Тук искам да предам един цитат от Г. С. Раковски, който досега не е посочван от никого в литературата. През 1861 г. Раковски, който е бил учител в гр. Варна, пише в една дописка, намерена в неговия архив, следното: . . .“ (стр. 611) (к. м. — А. М.). И тук В. Маринов е показал елементарна неосведоменост, да не кажем нещо повече, за живота и дейността на Раковски. След като го прави учител във Варна през 1861 г., той му приписва авторството на няколко дописки, намиращи се в собствения архив на Раковски, и излиза, че те са пратени от него за в. „Дунавски лебед“, на който той сам е бил редактор.[25] Забравяйки, че малко по-горе е писал, че Девня е чисто българско село, той говори в този раздел за черкези и татари. Към „етническите групи“ в с. Девня В. Маринов причислява и англичаните, които през Кримската война (1853—1856 г.) квартирували в селото (стр. 613).

---

[19] В. Тепляков, Письма из Болгарии, Москва, 1833, стр. 130 сл.

[20] Карта части Силистрийскаго пашалыка между городом Базарджиком, рекою Камчиком и крепостями Шумлою и Варною къ обзору военных действий Российской армии в 1828 и 1829 годах.

[21] Ил. Р. Блъсков, Нещо из животоописанието на дяда Дука от село Девне, Зюмбюл цвете, Варна, 1882 г., стр. 24—25.

[22] Н. С. Державин, цит. съч., стр. 156.

[23] Подробно за изселването на българското население поради тази война вж. у И. Мещерюк, Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828—1834 г, Кишинев, 1965, стр. 65 сл.

[24] Л. Милетич, Старото българско население. . . , стр. 104; също Иречек, Пътувания, стр. 853—854. За връщането на изселените в Бесарабия българи вж. у Мещерюк, цит. съч., стр. 197 сл.

[25] Това абсурдно твърдение В. Маринов повтаря не за първи път (вж. неговата работа: Принос към изучаването на бита и културата на турците и гагаузите в Североизточна България, 1956, стр. 42-43). Всъщност касае се за кореспонденция, писана от Варна с дата 15. VI. 1861 г. (а не 1865 г., както пише В. Маринов, стр. 611, заб. 12), подписана с инициалите С.С.Т. и пратена до Раковски. Вж. Дописки от Варна в архивата на С. Раковски, ИВАД, V, 1912, стр. 6—8; повече подробности у В. Тонев, Към въпроса за участието на Варненския край в революционните борби преди Освобождението, ИВАД, XIV, 1963, стр. 106, заб. 22.

Като научен работник в областта на етнографията би трябвало да очакваме, че поне в последната глава на своето изследване — „Етнографски бележки“ — авторът ще прояви компетентност. Започвайки с ралата, диканите, каменните валяци, триорите и таргите, авторът се спира на облеклото (само на мъжкото!), след това на къщите и вътрешното им разпределение. Каква е разликата между ралата, дадени на обр. 2 и 3, трудно би могъл да разбере читателят. Според В. Маринов диканите, с които си служели девненци при вършитба, били заменени с каменни валяци, а сега с триори (стр. 614). Не е необходимо човек да е специалист-етнограф, за да знае разликата във функциите на диканята, валяка и триора.

След описанието на къщите авторът се прехвърля към домашния уред за сноване „клуве“, за да се върне след това върху начина за осветление в къщите. „Когато дошли русите, през 1877/78 год., пише В. Маринов, донесли за прьв път „руска газ“. Тогава — допълня той — цялото семейство е спяло върху рогозка на земята в стаите.“ След това В. дМаринов намира за необходимо да каже и няколко думи за животновъдството в селото Тук той пише: „За овцете имало саи. От млякото правели сирене, а в мандрите майстори-евреи правели кашкавал. Млякото в мандрите тъпчели с крака (sic!) за получаване на масло. В селото идвали търговци от Цариград да закупуват овни; тогава търговците носели пари с дисаги“ (стр. 616). А по-нататък допълня: „Селото имало 150 къщи, а 900 биволи. Конете — ергеле използвали за вършитба и утъпкване на хармана. Тогава са впрягали в кола повече биволи, отколкото коне. Всеки в дома си имал и по десетина крави и от 100 до 500 овце. Хранели са и много свине.“

Горните примери сочат не само за липсата на научно изложение и на елементарна критичност към данните, които е събрал авторът, но и за стила и езика му, които са под всякаква критика.

Публикацията на В. Маринов гъмжи от многобройни фактически грешки. Така според него Ибрахим паша, чието име носи едноименната джамия в Разград, *заради връзките му с „арнаутите“ от селата Арнауткьой и Караарнаут, Разградско и Осман Пазвантоглу* от Видин бил заподозрян, обвинен и обесен (стр. 607) (к. м. — А. М.). Тук разликата в епохите, в които са живели тези две исторически личности, които В. Маринов прави съвременници, е „само“ 250 години. Село Девня се намира на 30 км от Варна, а не на 50 км (стр. 693). Руско-турските войни от края на XVIII и началото на XIX в. са през 1768/1774г. и 1806/1812 г., а не през 1773 и 1810/1812 г. (стр. 616). Книгата „Зюмбюл цвете“ на Р. Блъсков е издадена през 1882 г., а не през 1822 г. (стр. 608). Иречек е посетил Девня през 1882 г., а не през 1886 г. (стр. 608), когато вече не е бил в България. Тези грешки са толкова много, че не сме в състояние да ги изброим в рамките на настоящите бележки.

В заключение можем да кажем, че „Миналото на с. Девня. . .“ няма абсолютно никаква научна стойност. Авторът не само не е успял да разреши проблема за генезиса на „арнаутите“, а напротив, е внесъл неяснота и обърканост. Аргументация в работата липсва. Можем само да недоумяваме как е могла тази „научна“ публикация да бъде включена в, един сборник посветен на бележития наш учен Стоян Романски.

П. КИТИПОВ, ПОЯВА И РАЗВИТИЕ НА ВАРНЕНСКОТО СОЦИАЛИСТИЧЕСКО И РАБОТНИЧЕСКО ДВИЖЕНИЕ ДО 1903 г., ИЗД. НА БКП, С., 1965 г., 262 стр.

К. Стоянов

В последно време проблемите на крайеведението заемат важно място в нашата историография. Излязоха редица истории на местни партийни организации, селищни изследвания, монографии на отделни военнооперативни въстанически зони и пр. Тази книжнина с местна тематика има не само научно-познавателно значение, но тя съдействува за партийно-политическото и патриотичното възпитание на трудещите се в нашата страна.

Монографията на П. Китипов „Поява и развитие на варненското социалистическо и работническо движение до 1903 г.“, издадена през 1965 г. от издателството на БКП, идва да отговори на една потребност, да задоволи нарасналия интерес на населението във Варненския край към местната история и по-конкретно към началния етап от развитието на варненското социалистическо и работническо движение и първите пионери на социализма в Североизточна България.

Книгата съдържа предговор и девет глави: I. Икономическото развитие на гр. Варна след Освобождението. II. Поява и развитие на работническата класа. III. Начало на социалистическото движение и образуване на социалдемократическа дружинка във Варна. IV. Първи години на варненската партийна организация (1894—1899 г.). V. Социализмът сред варненските учители и ученици. VI. Начало на земеделското движение във Варненско. VII. Подем на работническото и партийното движение след световната стопанска криза (1900—1903 г.). VIII. Разцеплението на варненската партийна организация и очистването ѝ от общоделците. IX. Влияние на руското революционно движение върху варненското партийно движение и връзките между тях.

След кратък предговор авторът се спира на обществено-икономическите промени, настъпили в гр. Варна след освобождението му от турско робство. Той засяга миграционния въпрос и постепенното увеличаване на българското население във Варна. Прави анализ на западащите стари занаяти, възникването на новите занаяти, създаването на първите промишлени предприятия в града, формирането на новата фабрична промишленост — хранително-вкусова, тютюнева, текстилна и пр.

Скоро след освобождението на България от турска власт гр. Варна израства като външнотърговски и експортен център с износ предимно на зърнени храни и други селскостопански произведения. Разширяването на външната търговия дава тласък на развитието на морския транспорт. През 1894 г. се създава „Българско параходно дружество“. На основата на фабричната промишленост във Варна само за 10 години възникват 15 акционерни дружества, които в началото на XX в. започват да се обединяват. На края на първа глава авторът обстойно разглежда политическия живот в града през време на временното руско управление, борбата между консерватори и либерали и провеждането на законодателните избори, политическите борби през стамболовисткото управление 1887—1894 г. и възникването на новите буржоазни партии.

На основание на икономическото развитие на града авторът проследява процеса на появата и развитието на работническата класа във Варна. Наред със занаятчийските работници, които през 1903 г. наброяват 1200 души, в града има и 3200 фабрични работници, 500 държавни и общински служители, или общо във Варна броят на наемните работници възлиза на 5000 души. Промишленият пролетариат се концентрира в строежа на варненското пристанище, в пристанище Варна, в най-голямото текстилно предприятие в този район ф-ка „Принц Борис“, където работят 500 работници, в тютюневите фабрики и пр. В сравнение с другите промишлени центрове на страната във Варна твърде рано се извършва концентрацията на работната сила в няколко промишлени предприятия, което обстоятелство дава благоприятно отражение върху социалистическото движение и бързото му свързване с работническата класа. Фабричната промишленост не само не облекчава положението на работниците, но напротив, експлоатацията на работническата класа взема по жестоки форми. В зората на капиталистическото развитие липсва каквото и да е работническо законодателство в защита на работническите интереси. Масово се използва женският и детският труд. Работниците в промишлените предприятия и занаятчийските работилници които тънат в невежество и политическа безпросветност, още нямат свои организации, за да оглавят борбата им за икономическо и политическо освобождение. И затова до края на XIX в. борбата на работническата класа във Варна има стихиен, неорганизиран характер.

В глава втора П. Китипов разглежда досоциалистическите течения, намерили благоприятна почва за развитие и във Варна. Той се спира подробно на ученическото дружество „Развитие“, основано през 1883 г., на културно-просветното дружество „Капка“, създадено през 1887 г., което има социалистическо направление, проследява първите прояви на социалистическата пропаганда във варненската мъжка гимназия. Важно място се отделя и на основаната през 1893 г. във Варна социалдемократическа дружинка „Солидарност“, впоследствие преименувана на „К. Маркс“. Подробно се разглежда дейността на първите пионери на социализма и основатели на социалдемократическата дружинка — Михаил Киров Шивачев, неин идеен ръководител, Хаджи Димитър Стоилов, председател на дружинката, Васил Нейчев, Колю Танчев, Петър Булашев и др., на активните функционери на дружинката Антон Страшимиров, Еню Марковски и др.

По-нататък авторът проследява възникването на първите професионални организации: варненското печатарско дружество „Защита“, основано през 1891 г., професионалното дружество на административните служители — 1894 г., учителското дружество — 1895 г.

В глава IV, която по обем е най-голяма, П. Китипов разглежда дейността на варненската партийна организация от 1894 до 1899 г. През този период варненските социалисти развиват широка културно-просветна дейност сред наемното работничество, пропагандират идеите на научния социализъм, провеждат много забави, вечеринки, утра и пр., за която дейност определени заслуги има активният член на организацията Акинди Димитров. На варненска сцена в театралната трупа на варненските социалисти правят първите си стъпки и изявяват безспорния си талант Стоян Бъчваров и Атанас Кирчев — бъдещите колоси на българския театър. Варненската социалдемократическа организация изпраща свои делегати на всички партийни конгреси, активно се включва в предизборните борби и застава здраво на класови позиции, организира тържественото отпразнуване на Международния ден на труда — 1 май, който във Варна за пръв път се празнува през 1895 г.

В края на XIX в. голяма роля за пропагандирането на социализма имат д-р Т. Стоянов и най-вече Г. Бакалов, който се установява в града през 1897 г. Получил солидна марксическа подготовка още в марксическите кръжоци в Женева, притежаващ широка ерудиция и големи ораторски способности, Г. Бакалов развива огромна организаторска и пропагандистка дейност сред варненските работници. В тази глава подробно е разработен въпросът за издателската и книжовната дейност на Г. Бакалов и Гавраил Георгиев.

В отделна глава пета П. Китипов проследява проникването на социализма сред варненските учители и ученици. Изтъкнати са заслугите на прогресивното учителство начело с Еню Марковски, Никола Стойнов, Никола Славов и др. за организирането през 1895 г. на първото в страната учителско дружество. Това дружество става пионер за организирането на борческо учителско движение в цялата страна, което се развива под благотворното влияние на социалистическите идеи. По страниците на в. „Учителско движение", който започва да излиза в началото на 1897 г. в гр. Варна, учителите социалисти и съмишленици провеждат решителна борба срещу десния уклон в Учителския съюз. Авторът се спира на въпроса за проникването на социализма сред учениците от варненската мъжка гимназия, разкрива дейността на ученическите кръжоци, които имат определено социалистическо направление, спира се на общоученическия вестник „Ученически глас", излизал известно време във Варна под редакцията на Хр. Кабакчиев и В. Коларов, и подчертава неговата роля за пропагандирането на социализма сред учениците.

В самостоятелна глава П. К. Китипов проследява възникването на първите земеделски спестовни дружества и земеделски дружинки, впоследствие наречени земеделски дружби, основани във Варненски окръг още в края на миналото столетие. Изтъкнати са заслугите на Йордан Пекарев и Янко Забунов — организатори на земеделското движение в България. В продължение на няколко години гр. Варна и Варненски окръг стават център на земеделското движение в страната. Като се започне от основаването на земеделските дружинки, окръжният събор на тези дружинки през март 1899 г. в с. Баладжа (Стожер), многолюдните митинги във Варна, Провадия, Добрич, насочени против десятъка, и се стигне до големите селски вълнения в селата Дуранкулак и Шабла, Балчишко.

След голямата стопанска криза 1898 — 1900 г. в началото на XX в. във Варна, както и в цялата страна настъпва период на подем в развитието на капитализма. Откриват се нови промишлени предприятия с голям брой работници. Под влияние на варненската социалдемократическа организация работниците засилват борбата срещу капиталистите за увеличаване на заплатите, намаляване на работния ден, подобряване на трудовите условия за работа, защита на женския и детския труд и пр. Варненските социалисти се стремят да придадат на току-що зародилото се стихийно стачно движение организиран характер. През 1901 — 1903 г. във Варна се провеждат най-масовите стачки за цялата страна: в памучната фабрика „Принц Борис" (сега ф-ка „Хр. Ботев") през 1901 и 1902 г. с по 500 стачници, на пристанищните работници 1901 и 1902 г. с по 800 стачници, на печатарските работници през 1903 г. и др. Стачното движение спомага за класоосъзнаването на варненските работници и организирането им в нови професионални секции. През 1901 — 1903 г. във Варна се създават още няколко синдиката — шивашкият, келнеро-готварският, текстилният, обущарският и железарският, в които членуват 200 работници.

Доста нашироко авторът проследява борбата на революционните марксисти във Варна срещу опортюнизма на общоделците. Още през март 1903 г., 3 месеца преди разцеплението, варненската организация изключва от своите редове опортюнистите. Идейната борба между революционните марксисти и общоделците в града изнасят Г. Бакалов, Хр. Кабакчиев, Ангел Николов, Страшимир Кринчев и др., които развиват широка пропагандна дейност за разобличаване на общоделците в защита принципите на революционния марксизъм. За идейния разгром на общоделците Г. Бакалов превежда и издава във Варна книгата на Г. В. Плеханов „Социализмът наука ли е ?". Превежда също книгите „От материализъм към социализъм" от Фр. Енгелс, „В защита на марксизма, отговор на Бернщайн" и

„Против широкия социализъм“ от Лагардел и Парвус. Освен преводите Г. Балалов издава две свои оригинални произведения „Отстъпничество от социализма“ и „Против широкия социализъм“, написани под влияние на Лениновата книга „Какво да се прави“. В борбата против опортюнистите определени заслуги има и марксисткото списание „Работническо дело“, издавано от Г. Бакалов във Варна.

В последната глава на своята монография П. Китипов разработва въпроса за влиянието на руското революционно движение върху работническото и социалистическото движение във Варна. Изтъква се огромното влияние на Плеханов и неговите първи произведения върху варненските социалисти, за връзките на студентите-социалисти от Варна, влизащи в „Група на българските студенти социалисти“, които поддържат редовни връзки с групата на Плеханов „Освобождение на труда“, дават се ценни сведения на руската революционна емиграция, живяла и работила във Варна.

Накрая П. Китипов разглежда дейността на варненската партийна организация за поддържане на нелегалния канал Варна — Одеса, по който се пренася Лениновият вестник „Искра“ и марксическа литература, изтъкват се огромните заслуги на скромния куриер на в. „Искра“ Ив. Загубански, който според думите на Г. Бакалов е „първата жертва на българския пролетариат, пренесена пред олтара на международния социализъм“.

Монографията на П. Китипов разглежда развитието на работническото и социалистическото движение до разцеплението през 1903 г. в един от най-големите градове на страната — гр. Варна. Може съвсем определено да се каже, че тя има приносен характер. На фона на националната ни партийна история авторът е успял в детайли да разкрие всички характерни страни и особености на варненското работническо и социалистическо движение в зората на тяхното създаване. Монографията е плод на дългогодишен труд на автора. С голяма прецизност и научна добросъвестност П. Китипов използва документални материали от централни и местни архиви, отнасящи се до варненското работническо и социалистическо движение в най-ранните години, прегледан е целият работнически и буржоазен печат, използвани са статистически сборници и първите научни изследвания за икономическото развитие на България и др. В продължение на 10 — 15 години П. Китипов води активна кореспонденция с все още живите пионери на варненското работническо и социалистическо движение, с техните близки, в резултат на което е събран много справочен материал. Част от тази ценна кореспонденция е предадена в МРД — Варна и представлява богат извор и за бъдещите изследователи на Варненския край. Активен участник още на младини в социалистическото движение, авторът прониква дълбоко в процеса на формирането на работническото движение във Варненския край и съединяването му със социализма.

Монографията на П. Китипов не е лишена и от някои слабости, които са предимно от композиционен и структурен характер. Авторът ненужно е разположил материала в 9 глави. Правилно би било, ако II глава „Поява и развитие на работническата класа“ и III глава „Начало на социалистическото движение и образуване на социалдемократическа дружинка“ се слеят в една глава. Подобно обединение би могло да стане на VII и VIII глава. Неоправдано е отделена като самостоятелна и IX глава, материалът от която можеше да се разпредели хронологически по останалите глави. Това раздробяване на историческия материал е станало основна причина да се допуснат редица повторения в изложението. Така например за издателската и пропагандистка дейност на Г. Бакалов се говори на много места — стр. 107, 127 — 129, 219 — 224, 248, 250 и др. Едни и същи оценки за пристанищните работници срещаме на стр. 82 — 83 и 124 и др. Неправилно е формулирана гл. IX „Влияние на руското революционно движение върху варненското партийно движение и връзките между тях“. Терминът „партийно движение“ се употребява на много места в монографията. Във Варна може да се говори за работническо и социалистическо движение, за стачно движение, но терминът партийно движение не само че не е точен, тъй като във Варна имаме много политически партии, но след като във варненската организация на БРСДП членуват 40—50 члена, да се говори за движение е крайно неуместно. На редица места изложението е отрупано с излишни подробности, които биха могли да се отнесат под линия, и по този начин монографията би придобила постегнат вид.

Посочените и други още слабости на книгата ни най-малко не омаловажават нейните безспорни достойнства. Наситена с много факти и събития, тя се чете леко и увлекателно. Трудът на П. Китипов представлява ценно помагало не само за специалиста, тя е полезно четиво и за масовия читател.